

Доситејев врт
Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић”

Задужбина
Доситеј
Обрадовић

Издавач
Задужбина „Доситеј Обрадовић”

Главни уредник
Драгана Грбић

Уредништво
Исидора Бјелаковић
Душан Иванић
Ненад Нинковић
Милица Ђуковић (секретар Уредништва)

Персида Лазаревић Ди Ђакомо
(Persida Lazarević Di Giacomo),
Марија Рита Лето (Maria Rita Leto)
Моника Фин (Monica Fin)
Роберт Ходел (Robert Hodel)

Рецензенти
Надежда Александрова
Горан Васин
Владан Гавриловић
Радослав Ераковић
Милена Зорић Латовљев
Јелена Илић Мандић
Јелена Марићевић Балаћ
Ана Мацановић
Ненад Николић
Исидора Точанац

Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић” *Доситејејев ври*
се издаје уз финансијску подршку Министарства културе
Републике Србије.

Задужбина „Доситеј Обрадовић”

Доситејев врт

Годишњак

Задужбине „Доситеј Обрадовић”

Година XII

Број 12

Београд 2024

Задужбина „Доситеј Обрадовић”

Dositej's Garden

Annual
of The “Dositej Obradović”
Endowment

Vol. XII

N° 12

Belgrade 2024

САДРЖАЈ

ВЕК СВЕЛОСТИ

Студије и огледи

Илија Марић	
О ПОЧЕТКУ СРПСКЕ ФИЛОСОФИЈЕ: ДОСИТЕЈ И КУЈУНЦИЋ	17
Harald Heppner	
DER VORTEIL DER PERIPHEREN LAGE. DIE STADT BELGRAD IM LANGEN 18. JAHRHUNDERT.	35
Урош З. Ђурковић	
НЕКИ АСПЕКТИ ОБРАЗОВНЕ ДИМЕНЗИЈЕ ЉУБАВИ У ДЕЛИМА АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА.	53
Јелена Д. Апостоловић	
ДОСИТЕЈ, СЕКЕРЕШ И МУШКАТИРОВИЋ ИЗМЕЂУ КЊИЖЕВНОСТИ И ЗБИЉЕ: Интертекстуална анализа Павићеве приповетке „Анђео са наочарима”	73
Раја Заимова	
ОРИЈЕНТАЛНИ ЕГЗОТИЗАМ ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА (СЛУЧАЈ ХИЉАДУ И ЈЕДНЕ НОБИ)	85

ПРОСВЕТИТЕЉСКИ РАЗГОВОРИ

НА ПОЛЗУ И УВЕСЕЛЕНИЈЕ

ОКРУГЛИ СТО

„Одговор(и) на питања: Шта је просвећеност и шта значи просвећивати (данас)?”

Драгана А. Грбић	
„ОДГОВОР(И) НА ПИТАЊА: ШТА ЈЕ ПРОСВЕЋЕНОСТ И ШТА ЗНАЧИ ПРОСВЕЋИВАТИ (ДАНАС)?”	103
Данило Н. Баста	
ДИПТИХ НЕМАЧКОГ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА.	111
Мозес Менделсон	
О ПИТАЊУ: ШТА ЗНАЧИ ПРОСВЕЋИВАТИ?	113
Имануел Кант	
ОДГОВОР НА ПИТАЊЕ: ШТА ЈЕ ПРОСВЕЋЕНОСТ?	119

Предраг М. Крстић	
НЕМАЧКО ПРИКЉУЧЕНИЈЕ ПРОСВЕЂЕНОСТИ: КАНТ И ДРУШТВО СРЕДЕ	127
Ненад Николић	
ИСТОРИЈСКА И ПРОСВЕЂЕНОСТ ДАНАС: ДВЕ ПОЛИТИКЕ	147

РИЗНИЦА
Прилози

Илија Марић	
ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА ТИХОМИРА ОСТОЈИЋА	165
Марко Кричка	
СРПСКО ДРУШТВО У ДАЛМАЦИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 18. ВЕКА	171
Радован Сремац	
ДЕМОГРАФСКО КРЕТАЊЕ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА У ШИДУ ТОКОМ 18. ВЕКА	197
Андреа П. Стоиљковић	
РЕЧНИК СЛАВЕНИЗАМА И КЊИШКИХ РЕЧИ У ДРАМИ <i>ФЕРНАНДО И ЈАРИКА</i> ЈОАКИМА ВУЈИЋА	215
Емилија А. Поповић	
РЕЧНИК СЛАВЕНИЗАМА И КЊИШКИХ РЕЧИ У <i>ЖЕНИДБИ И</i> <i>УДАДБИ И РОДОЉУПЦИМА</i> ЈОВАНА СТЕРИЈЕ ПОПОВИЋА	271

КЊИЖЕВНИ САЛОН „КОД ДОСИТЕЈА”

Драгана Б. Вукићевић	
УВОД У РАЗГОВОР О КЊИЗИ ДРАГАНА СИМЕУНОВИЋА <i>ПОЛИТИЧКА МИСАО НОВОВЕКОВНИХ СРПСКИХ</i> <i>ПРОСВЕТИТЕЉА</i> (Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”, 2022) .	299
Славко Гордић	
УНИВЕРЗАЛНО И НАЦИОНАЛНО У МИШЉЕЊУ И ДЕЛАЊУ СРПСКИХ ПРОСВЕТИТЕЉА.	301
Марко Недић	
ПОЛИТИЧКА МИСАО СРПСКИХ КЊИЖЕВНИКА.	309
Радомир Путник	
ПОВОДОМ КЊИГЕ <i>ПОЛИТИЧКА МИСАО НОВОВЕКОВНИХ</i> <i>СРПСКИХ ПРОСВЕТИТЕЉА</i>	317

ДОСИТЕЈЕВИ ЧИТАОЦИ Прикази

- Татјана Јовићевић
О „ДОСИТЕЈЕВИМ ФИЛОЗОФИЈАМА”, ИЗ ЈУЧЕРАШЊИЦЕ
ЗА (ДА)НАС
(Пера А. Илић, *Доситеј Обрадовић као филозоф просветитељства*.
Прилог историји српске филозофије и филологије у осамнаестом и
деветнаестом веку, Београд: Досије студио, 2023, с. 146). 325
- Јелена Ђ. Марићевић Балаћ
TENEBROSO ЧИТАЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ 18. И 19. ВЕКА
(Радослав Ераковић, *Осећајност и разум (есеји о српској
књижевности XVIII и XIX века)*, Нови Сад: Матица српска,
2024, с. 221). 337
- Ленка С. Настасић
СТРАНОЉУБИВА ПРОЗА
(Даница Трифуњагић, *Имагинарна Европа у српској
документарно-уметничкој прози 18. и првих деценија 19. века*,
Нови Сад: Научно удружење за развој српских студија, 2023, с. 331) . . . 343
- Андреа П. Стоиљковић
О ПРВОЈ ШТАМПАНОЈ ЗБИРЦИ СРПСКИХ НАРОДНИХ
УМОТВОРИНА
(Јован Мушкатировић, *Причће илићи по простиому њословице
шемже сеншениције илићи реченија (1807, друго издање)*,
прир. Милена Зорић. Нови Сад: Матица српска, 2022, с. 374) 349
- Драгана М. Милић
СЛИКА СРБИЈЕ У НЕМАЧКИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА 18. ВЕКА
(Милош Ђорђевић, *Немачки њоїлед на Србију у 18. веку*, Ниш:
Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2023, с. 216). 357
- Атила И. Фајфер
СЛОБОДНИ КРАЉЕВСКИ СОМБОР
(Милан Степановић, *Визија слободе. Елибертација Сомбора
1745-1749*, Сомбор : Историјски архив – Удружење грађана
«Норма», 2023, с. 223) 363

Алекса М. Поповић
ГРАД У ПРОМЕНАМА – ПРОМЕНЕ У ГРАДОВИМА XVIII века
(Mathias Beer, Harald Heppner, Ulrike Tischler-Hofer, (Hrsg.), *Stadt im Wandel. Der Donau-Karpatenraum im langen 18. Jahrhundert / Towns in Change. The Danube-Carpathian area in the long 18th century*); Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte / Vol. 13; Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde - Steiermärkische Landesregierung – Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa – Berlin – Bruxelles – Lausanne – New York – Oxford: „Peter Lang”, 2023, S.456). 371

НАГРАДА „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ” ЗА ЖИВОТНО ДЕЛО

ОДЛУКА ЖИРИЈА	387
Весна Крчмар, Зоран Т. Јовановић ПРИЛОГ О РАДОМИРУ ПУТНИКУ	389
Радомир Путник АФОРИЗАМ У ДОСИТЕЈА И АЛЕКСАНДРА ПОПОВИЋА	399
Марија Вучетић, Вероника Станић ЛЕТОПИС ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ” У 2023. ГОДИНИ.	407
НАГРАДА „ДОСИТЕЈЕВО ЗЛАТНО ПЕРО” (2024) Образложење жирија	419
УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА.	427

ANNUAL OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT CONTENT

Age of Enlightenment STUDIES

Ilija Marić ON THE BEGINNING OF SERBIAN PHILOSOPHY: DOSITEJ AND KUJUNDŽIĆ.....	17
Harald Heppner DER VORTEIL DER PERIPHEREN LAGE. DIE STADT BELGRAD IM LANGEN 18. JAHRHUNDERT	35
Uroš Z. Đurković SOME ASPECTS OF THE EDUCATIONAL DIMENSION OF LOVE IN THE WORKS OF ATANASIJE STOJKOVIĆ	53
Jelena Apostolović DOSITEJ, SEKEREŠ, AND MUŠKATIROVIĆ BETWEEN LITERATURE AND REALITY: INTERTEXTUAL ANALYSIS OF PAVIĆ’S SHORT STORY “ANGEL WITH GLASSES”	73
Raja Zaimova ORIENTAL EXOTICISM BETWEEN EAST AND WEST (THE CASE OF <i>1001 NIGHTS</i>)	85

ENLIGHTENED SALON CONVERSATIONS FOR AMUSEMENT AND GOOD

Round-Table Discussion

“ANSWERING THE QUESTION(S): WHAT IS ENLIGHTENMENT” AND WHAT DOES IT MEAN TO ENLIGHTEN (TODAY)

Dragana Grbić “ANSWERING THE QUESTION(S): WHAT IS ENLIGHTENMENT” AND WHAT DOES IT MEAN TO ENLIGHTEN (TODAY)	103
Danilo N. Basta DIPTYCH OF GERMAN ENLIGHTENMENT	111
Moses Mendelssohn ON THE QUESTION: WHAT IS ENLIGHTENMENT?	113
Immanuel Kant AN ANSWER TO THE QUESTION: WHAT IS ENLIGHTENMENT? ...	119

Predrag M. Krstić	
THE GERMAN ENLIGHTENMENT EVENT: KANT AND THE WEDNESDAY SOCIETY	127
Nenad Nikolić	
HISTORICAL AND ENLIGHTENMENT TODAY: TWO POLITICS	147

Treasury CONTRIBUTIONS

Ilija Marić	
THE DOCTORAL DISSERTATION OF TIHOMIR OSTOJIĆ	165
Marko Krička	
THE SERBIAN SOCIETY IN DALMATIA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY	171
Radovan Sremac	
DEMOGRAPHIC TRENDS OF THE SERBIAN POPULATION IN ŠID DURING THE 18 th CENTURY	197
Andrea P. Stoiljković	
DICTIONARY OF SLAVISMS AND LITERARY TERMS IN THE PLAY <i>FERNANDO AND JARIKA</i> BY JOAKIM VUJIĆ	215
Emilija A. Popović	
DICTIONARY OF SLAVISMS AND LITERARY TERMS IN THE PLAYS <i>MARRIAGE AND WEDDING</i> AND <i>THE PATRIOTS</i> BY JOVAN STERIJA POPOVIĆ	271

LITERARY SALON “AT DOSITEJ”

Dragana B. Vukićević	
CONVERSATION ABOUT THE BOOK OF DRAGAN SIMEUNOVIĆ <i>POLITICAL THOUGHT OF MODERN SERBIAN ENLIGHTENERS</i> (Belgrade: <i>The Endowment “Dositej Obradović”</i> , 2023)	299
Slavko Gordić	
UNIVERSAL AND NATIONAL IN THE THINKING AND ACTIONS OF SERBIAN ENLIGHTENERS	301
Marko Nedić	
POLITICAL THOUGHT OF SERBIAN WRITERS	309
Radomir Putnik	
ON THE BOOK <i>Political Thought of Modern Serbian Enlighteners</i>	317

REVIEWS
Dositej's Readers

- Tatjana Jovičević
ON DOSITEJ'S PHILOSOPHIES, FROM THE PAST FOR US TODAY
(Pera A. Ilić, *Dositej Obradović kao filozof prosvetiteljstva. Prilog istoriji srpske filozofije i filologije u devetnaetom veku*, Belgrade: Dosije studio, 2023, p. 146) 325
- Jelena Đ. Maričević Balac
TENEBROSO READING OF 18TH AND 19TH CENTURY SERBIAN LITERATURE
(Radoslav Eraković, *Osećajnost i razum (eseji o književnosti XVIII i XIX veka)*, Novi Sad: Matica srpska, 2024, p. 221) 337
- Lenka S. Nastasić
THE PROSE FONDS OF THE FOREIGN (Danica Trifunjagić, *Imaginarna Evropa u srpskoj dokumentarno-umetničkoj prozi 18. i prvih decenija 19. veka*, Novi Sad: Naučno udruženje za razvoj srpskih studija, 2023, p. 331)..... 343
- Andrea P. Stoilković
ABOUT THE FIRST PRINTED COLLECTION OF SERBIAN FOLKS PROVERBS
Jovan Muškatirović, *Stories, or Simply Proverbs, Hence Sentences or Statements* (1807, Second Edition) Ed. Milena Zorić, Novi Sad: Matica srpska, 2022, p. 374) 349
- Dragana M. Milić
THE IMAGE OF SERBIA IN GERMAN PUBLICATIONS OF THE 18TH CENTURY
(Miloš Đorđević, *Nemački pogledi na Srbiju u 18. veku*, Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2023, p. 216)..... 357
- Attila I. Pfeiffer
FREE ROYAL SOMBOR
(Milan Stepanović, *Vizija Slobode. Elibertacija Sombora 1745–1749*, Sombor: Istorijski arhiv, Udruženje građana „Norma”, 2023, p. 223) .. 363

Aleksa M. Popović

THE CITY IN CHANGE – CHANGES IN CITIES OF THE
18th CENTURY

(Mathias Beer, Harald Heppner, Ulrike Tischler-Hofer, (Hrsg.), *Stadt im Wandel. Der Donau-Karpatenraum im langen 18. Jahrhundert / Towns in Change. The Danube-Carpathian area in the long 18th century*); Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte / Vol. 13; Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde – Steiermärkische Landesregierung – Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa – Berlin – Bruxelles – Lausanne – New York – Oxford: „Peter Lang“, 2023, S.456). 371

“DOSITEJ OBRADOVIĆ” LIFETIME ACHIEVEMENT AWARD

THE JURY'S DECISION 387

Vesna Krčmar, Zoran T. Jovanović

THE PORTRAIT OF RADOMIR PUTNIK 389

Radomir Putnik

APHORISMS IN DOSITEJ'S AND ALEKSANDAR POPOVIĆ'S WORKS . . 399

Veronika Stanić, Marija Vučetić

CHRONICLE OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT 407

THE AWARD “DOSITEJ'S GOLDEN PEN”

THE JURY'S DECISION 419

INSTRUCTIONS TO AUTHORS 427

ВЕК СВЕЛОСТИ
Студије и чланци

УДК 14:929 Обрадовић Д.
14:929 Кујунџић М.
1(=163.41)(091)
Оригинални научни рад
Примљен: 01. 10. 2024.
Прихваћен: 25. 10. 2024.

Илија Марић*
ORCID: 0009-0006-4143-9548

О ПОЧЕТКУ СРПСКЕ ФИЛОСОФИЈЕ: ДОСИТЕЈ И КУЈУНЏИЋ

У историографији српске философије прихваћено је да је Доситеј Обрадовић (1739/42–1811) симболички зачетник модерне српске философије, а да је Милан Кујунџић (1842–1893) утемељивач историографије српске философије. На основу радова ова два мислиоца, у раду разматрамо два питања: када је започела српска философија и ко је први српски философ? Настојимо да покажемо да упркос томе што ова два питања Доситеј не поставља експлицитно, одговори на њих се имплицитно садрже у његовим делима: (1) Срби нису имали философију у средњем веку и она почиње тек у модерно доба; (2) први српски философ је сâм Доситеј Обрадовић. Милан Кујунџић пише своју књигу *Философија у Срба* (1868) када су већ познати неки наши философски рукописи из средњег века. Он у својој књизи оба постављена питања разматра експлицитно. Настојимо да образложимо зашто су његови одговори, упркос чињеницама које сведоче другачије, исти као и Доситејеви.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, Кујунџић Милан, почетак српске философије, српска философија у средњем веку, модерна српска философија, први српски философ.

Доситеј Обрадовић никада за себе није написао да је философ. Није то учинио из најмање два разлога.

Први разлог је тај што он није био философ у школском смислу. Живео је у веку разума, у XVIII (= философском)

* info@dositejeva-zaduzbina.rs

веку, када је философија била део не само универзитетских студија, него се у Европи већ у средњим школама почела учити као редован предмет. А он је сам од пролећа 1766. до велике недеље 1768. похађао школу Јеротеја Дендрина у Смирни, где је вероватно било и философије, затим је седамдесетих година код учитеља латинског језика у Бечу приватно учио логику и метафизику и нередовно је слушао наставу философије у гимназијама у словачким градовима Модри и Пожуну, а потом кратко у првој половини осамдесетих година започео студије философије у Халеу и Лајпцигу, не довршивши их. Из тог нередовног, више пута започињаног и никад довршаваног школовања на разним нивоима не стиче се утисак да је стекао неко заокружено философско образовање како би се могло рећи да је по струци био философ.

Други разлог је његово разумевање философије. Најзначајнији утицај је на њега извршила популарна философија немачког просветитељства, али је сем тог претрпео утицаје и античког хеленског образовања и новогрчког хришћанског рационализма, као и француског и енглеског просветитељства. Тако је сачинио популарну еклектичку синтезу источне и западне културе и деловао је као просветитељ и еклектички моралист. Није се, дакле, бавио теоријском философијом. Он није био философ у оном смислу у којем су то били тада истакнутији философи у Немачкој, Енглеској или Француској.

Додуше, многи су се у то време бавили философијом и називали се философима, а да нису прошли формално универзитетско школовање из те струке нити су доспели до тога да се баве философијом на теоријски начин. Тако је највероватније и Доситеј помишљао како би он, према ономе што је радио и шта је писао, можда могао да се назове философом. Наговештај те помисли изразио је у својој аутобиографији, *Живот и прикљученија*. Истину за вољу, он то за себе нигде није рекао изричито – то би му вероватно изгледало нескромно и претенциозно – али је тако нешто ставио у уста извесном Зилотију, очито измишљеном лику. Наречени Зилотије је као значајно признање Доситејевом раду рекао да би овај српски просветитељ могао „добити чест да се српски

Сократ назове(ш)” (Обрадовић 2007: 74). А како је Сократ синоним за филозофа, излази да му је индиректно рекао да би могао да се назове и српским филозофом. Иза ове Зилотијеве тврдње као да прећутно провејава да би се Доситеј могао назвати не само „српским Сократом” него и „првим српским Сократом”, тј. као да би он био први српски филозоф.

Као што знамо, очито следећи ово место, већ га је Лукијан Мушички 1800. назвао „нашим Сократом”, а на размеђу прве и друге деценије XIX века неки анонимни немачки новинари га назваше филозофом. Али је још пре тога, у рецензији књиге *Совјетѣи здраваѣо разума*, један анонимни немачки приказивач 1785. признао да та књига има филозофски садржај. Крајем друге деценије XIX века *Новине србске у Виѣни* су написале за њега да је „нашъ славенскій фѣлософъ”. Али је тек 1830. Севастијан Илић, професор богословља у Богословији у Карловцу, у једном тексту два пута написао да је Доситеј филозоф, а једанпут да је српски Сократ (в. Марић 2023: 53-55). Тако се тек од 1830 – готово две деценије након смрти нашег просветитеља – код нас почело писати да је био филозоф. Био је први Србин из модерног доба коме је додељен тај епитет, што је прећутно сугерисало да је он први модерни српски филозоф.

Ако се сам Доситеј не без разлога устезао да себе назове филозофом, да ли је он неког другог припадника нашег народа сматрао филозофом и, посебно, да ли га је занимало да сазна да ли су Срби и пре њега долазили у додир са философијом и на неки начин бавили се њоме? Другим речима, да ли су, према његовом увиду, и пре њега Срби имали философију?

На први део питања може се релативно кратко одговорити. Увид у *Сабрана дела* Доситеја Обрадовића показује да он ниједног Србина није назвао филозофом. То није учинио вероватно из истих или сличних разлога због којих ни самог себе није тако назвао. То, разуме се, не значи да је он мислио како се ниједан Србин, изузев њега, ни на који начин не бави или се у прошлости није бавио философијом. Као потврду овога наведимо писмо које је Доситеј 23. августа 1802. упутио Атанасију Стојковићу, писцу тротомног дела *Фисика* (I–III, 1801–1803). Захваљујући се на другом тому *Фисике*,

који је управо примио, Доситеј хвали Стојковића што својом књигом о физици, тој „царици наука”, оставља тако светао траг у српском роду и каже:

„А како би могао о чему другом и помислити кад само бациш поглед на толике грације, од који[x] су прве историја и географија, које ти умилно руке простиру и моле те да и[x] с философијом украсиш и Србији и Босни покажеш (не мари да нам се ко посме[x]не); но оне ће то требовати” (Обрадовић 2008: 63).

Без обзира шта је за Доситеја значило неку науку украсити философијом, из овог је јасно да се онај ко то чини на неки начин мора бавити философијом. У овом случају тај неко јесте природњак Атанасије Стојковић. Дакле, у овом смислу Доситеј држи да се Стојковић бави и философијом.

Још силније одушевљење Доситеј је изразио поводом књиге Павла Соларића *Ново љражданско землеописание* (1804). У писму Павлу Соларићу он каже:

„Читајући прије уведеније всеопште Вашего ‘Землеописанија’, помислио сам – на ову пребл[а]жену књигу ваља преднаписати оно што је б[о]жествени Платон на двер[и]ма своје Академије написао био: ‘Невежа земљемерја овде нек’ не улази!’” (Обрадовић 2008: 73).

Овде Доситеј помиње Платона и његову Академију, али не каже да се Соларић бавио и философијом. Напротив, он има друге асоцијације кад је реч о српском географу. Оне нису философске, него научне па помиње математичара и физичара Архимеда и његово „Еурека”: „Зато ја сад с Архимедом вичем: ‘Нашли смо, нашли смо!’” (Обрадовић 2008: 74).

Доситеј је веома ценио и Глигорија Трлајића, посебно његове песничке дарове, чак му је и песму написао, где се у једној строфи каже:

„Ал’ је мени најмилије рећи име твоје,
У ком блага и дарови српском роду стоје.”
(Обрадовић 2008: 16).

Глигорије Трлајић је завршио права у Бечу, предавао је касније на универзитету у Харкову, у својим текстовима је први код Срба поменуо Канта, а међу првима и Фихтеа, али ни њега Доситеј нигде изричито није довео у везу са философијом.

Толико о Доситејевим млађим савременицима и просветитељским настављачима. Сада ћемо се окренути другом питању: да ли је Доситеј сматрао да су се Срби и у прошлости на неки начин бавили философијом?

Кренућемо са Доситејевим старијим савременицима. Он је имао високо мишљење о Захарији Орфелину, који је писао за опште добро српског народа и због тога заслужио велико поштовање и вечни спомен код Срба. Веровао је да га историја неће заборавити. Као што је митрополит херсонски Никифор Теотока рекао да је грчки народ био најпросвећенији онда када се седам грчких градова препирало у којем се од њих родио Хомер, тако је и Доситеј написао да ће наш народ постати просвећен онда када подигне споменик Орфелину (Обрадовић 2008: 40). Али наш просветитељ ни Орфелина није изричито довео у везу са философијом.

Велико дивљење осећао је и према Орфелиновом вршњаку Јовану Рајићу. Овај је учио теологију на Духовној академији у Кијеву, писао је катихизис за школе, учене расправе из теологије, а посебно је за Доситеја било важно што је крајем XVIII века објавио капитално дело *Историја разних народов, највише Болгар, Хорватов и Србов 1–4 (1794–1795)*. Доситеј је још као млад калуђер у манастиру Хопово слушао игумана Теодора Милутиновића како усхићено говори: „Колико сам ја прост и неучен, мени је милије видети младога Рајића, него четири в[а]сељенска патријарха који би били без науке као ја” (Обрадовић 2007: 71). И опет се десило исто што и са Орфелином: Доситеј ни Рајића није довео у везу са философијом.

Занимљиво је такође да Доситеј у својим списима нигде не помиње личности, заслужне за српску философију у XVIII веку – као што су, примера ради, Дионисије Новаковић, Арсеније Теофановић, Макарије Петровић и Руђер Бошковић – што говори да он можда и није био толико упућен у све токове наше философије тог времена.

У прилог овоме говори и Доситејев предговор за *Еџику* (1803), где је у клици набачена једна историја српске културе, у оквиру које је, без сумње, имплицитно садржана и философија. Након што је констатовао да су наше земље пале под Турке – а то се десило у другој половини XV века – он је навео имена десетак Срба заслужних за просвећивање нашег народа после тог кобног догађаја. То су: Христофор Жефаровић (око 1700–1753), Захарија Орфелин (1726–1785), Стефан Вујановић Вујановски (1743–1829), (митрополит) Вићентије Видак Јовановић (1730–1780), Јован Рајић (1726–1801), Сава Текелија (1761–1842), Павле Јулинац (око 1730–1785), Глигорије Трлајић (1766–1811), Атанасије Стојковић (1773–1832), Божидар Вуковић Подгоричанин (око 1465/70–1539), извесни Јуришић из Кримаје (= насеље у Сушаку, код Ријеке). Најстарији међу њима је Божидар Вуковић Подгоричанин, власник штампарије у Венецији у XVI веку и штампар старих српских књига. Остали су сви живели у XVIII веку, а неки од њих су умрли у првој половини XIX века, али ниједан од њих доиста није био по струци философ. Од свих наведених имена, међутим, Доситеј је само Атанасија Стојковића довео у неку везу са философијом.

Сад остаје питање Доситејеве упућености у присуство философије у српском средњем веку. Он о српској философији у средњем веку нигде експлицитно не говори, а разлога за то такође је могло бити више.

Један разлог се тицао специфичних историјских околности у којима се у средњем веку налазила Србија и српски народ. У вези са овим он је сугерисао да су словенски народи у спором процесу просвећивања Европе некако на крају дошли на ред. У предговору књиге *Еџика или философија наравоучиџелна њо сисџеми љ. ѡрофесора Соави* (1803) Доситеј је у крајње сведеној скици назначио развој наука и умећа у Европи – где се не може заобићи ни философија – укључујући ту и словенске народе. Ево шта он на том месту каже:

„Перви народ славни[x] и бесмертнога имена у сваком роду високи[x] наука и благородни[x] художества у Европи био је гречески: он је имао своје прекрасно пролеће, благополучно лето, и плодносну јесен” (Обрадовић 2007а: 89).

Овде се каже како су у Европи први Грци започели са високим наукама сваке врсте, међу којима је философија свакако незаобилазна, као и са племенитим умећима. Племенита умећа би била највероватније она која су стари звали слободна умећа или слободне вештине (*septem artes liberales*).¹ Надаље, ту се усваја и концепција органског развоја, према којој су Грци у својој историји имали лепу младост (= прекрасно пролеће), добру зрелост (= благополучно лето) и плодну старост (= плодносно јесен). Они су срећно започели и успешно довршили свој задатак, што се тиче започињања, развијања и финализовања наука и умећа. Њихово дело су преузели и наставили други народи Европе:

„Њи[x]ови су воспријемници били Римљани илити Латини, од који[x] су се мало-помало и проче европејске просветиле нације” (Обрадовић 2007а: 89).

Римљани су баштинили грчке изуме наука и умећа и даље их прослеђивали осталим народима Европе. То преносење није било ни брзо ни лако, него је ишло, како вели Доситеј, „мало-помало”. Међу европским народима који су се на овај начин просветили налазили су се и словенски народи. Али су они, према нашем просветитељу, изгледа дошли тек на крају.

„Кад се већ и славенским народом ова благодјетелна почне показивати зора, онда ти бједна Србија, Босна, Херцеговина и Болгарија под тешки турски потпадно јарам. Од тада, пођи збогом, славо и слободо и свако у наукам просвештеније!” (Обрадовић 2007а: 89-90)

Што се слободног развоја тиче, како политичког (слобода) тако и културног (науке), словенски народи на Балкану су, према Доситеју, били на самом почетку. Они нису још загазили ни у јутро, у животну младост или пролеће, него им је тек почела свитати зора. То ће рећи да је њихово просвећи-

¹ Сетимо се да су се слободне вештине делиле на тривијум (граматика, реторика и дијалектика) и квадријум (аритметика, геометрија, астрономија и хармонија) и да су обухватале математичке науке, језик, реторику и философију.

вање било на самом почетку. Али падом српских земаља под Турке у XV веку насилно је прекинут овај обећавајући почетак и за више векова осујетио просвећивање нашег народа.

Други разлог је могао бити везан за тадашње стање истраживања у дисциплини званој историја философије. На почетку модерног доба, у XVII веку, неки историчари су узимали да је философија постојала пре појаве хришћанства, као откривање истина помоћу ума, и да је потреба за њом нестала појавом хришћанске религије која до истине долази откривењем. Пошто се у средњем веку веровало да се истина налази у хришћанској вери, као водећој идеологији тог времена, онда у разматраној епохи и није било философије која за истином трага аутономним напорима ума. Другим речима, на почетку модерног доба, када се модерна мисао тек зачиње, код неких аутора историја философије се односи само на античку мисао, док се њена средњовековна етапа игнорише. Такву историју философије, где недостаје њен средњовековни сегмент, написао је у XVII веку Томас Стенли (*The History of Philosophy*, London 1655).

У XVIII веку значајна је новина да се на појединим универзитетима историја философије почиње и предавати. Тако је чак и Кант, који није био склон историји, у више наврата држао предавања из историје философије. Међу познатије осамнаестовековне ауторе књига из историје философије спадају Јохан Јакоб Брукер (*Historia critica philosophiae*, Lipsiae 1742–1744), Дитрих Тидеман (*Geist der spekulativen Philosophie*, Marburg 1791–1797), Јохан Готлиб Буле (*Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, und einer kritischen Literatur dersleben*, Göttingen 1796–1804), Вилхелм Готлиб Тенеман (*Geschichte der Philosophie*, Leipzig 1798–1819) итд. Поједини од тих аутора приказују и философију у средњем веку, али се она своди на философију латинског средњег века. Византијска философија остаје по страни, и тако ће бити још дуго. Какво је стање истраживања из те области довољно говори познати француски историчар философије Емил Бреје (1876–1952) у предговору, писаном 1949, за прву књигу те врсте у свету, за књигу *Византијска философија* (1949) Василија Татакиса:

„Док су историја, уметност и цивилизација Византије били и остали предмет прворазредних истраживања, у којима француски историчари заузимају истакнуто место, византијску философију у њеној свеукупности није до сада покушао да проучи ниједан философ” (Татакис 2002: 39).

Ако је овакво стање истраживања византијске философије било половином XX, какво ли је тек било на крају XVIII века? Србија је припадала византијском културном кругу па је и српска средњовековна философија, уколико је постојала, такође настала и развијала се под утицајем византијске философије. Пошто је у Доситејево време, дакле, матична византијска философија била веома слабо истражена и практично се није знало за њу, природно је било да је познавање српске философије у средњовековном периоду још лошије стајало. Отуда је и разумљиво ако ни Доситеј не помиње философију у српској старини.

Трећи разлог се могао тицати Доситејеве личне упућености у философске списе из српске прошлости. Најдаље у српску старину ишао је Доситеј када је на једном месту аутобиографије поменуо Светог Саву, као пример монаха и монашког начина живота, а не као философа. Колико сам могао да видим, у читавом свом опусу Доситеј је из српске старине, сем једанпут Светог Саве, поменуо такође једном и легендарног Милоша Обилића. То као да упућује да је он био веома слабо упознат са нашом средњовековном старином уопште, а не само са присуством философије у то време код нас. Ово је мало необично, ако се има у виду да је њега историја веома занимала.² Жудео је да упозна историју Европе и света, али не каже исто и за историју властитог народа. Један од разлога за то свакако је и њена недовољна истраженост, због чега се он, како је већ речено, обрадовао Рајићевом спису *Историја разних народова, највише Болгар, Хорватов и Србов*.

² Знамо да је Доситеј на неки начин изразио занимање за општу историју. Наиме, у последњем писму другог дела свог списка *Животи и прикљученија* он пише да је планирао „историје неки[x] знаменити[x] људи издати” како би на примерима „славни[x] и велики[x] лица” нашем народу приказао „ону исту науку” коју је излагао у наравоученијима *Басни*, тј. етику (Обрадовић 2007: 154).

Очито је да је Доситеј оскудније познавао онај део наше средњовековне књижевности који је релевантан за философију. Знамо да је у младости, још као калуђер у Хопову, а потом и као учитељ у Далмацији, читао познате хришћанске писце (Григорије Назијанзин, Василије Велики, Јован Златоусти и други), али не видимо да се посебно бавио њиховом философском димензијом нити временом њиховог превођења. Додуше, немамо сведочанства да је он читао наглашено философске текстове који су превођени код нас у старини, као што су *Дијалектика* Јована Дамаскина, *Шестоднев* Василија Великог или пак неки од текстова Псеудо-Дионисија Ареопажита, али и они моралистички списи које је читао нису били сасвим одељени од философије. Међутим, он их као такве није видео нити се бавио питањем када су превођени ни ко је то чинио. У сваком случају, он их није изричито доводио у везу са философијом.

У претходно реченом имплицитно су садржана бар два става. Један је да је Доситеј сматрао да Срби у средњем веку нису имали философију. Други је да је он такође држао како је на почетку модерног доба код Срба он први почео да се бави философијом, односно да је он први модерни философ код Срба. Доситејеве имплицитне процене о стању наше философије у средњем веку и на почетку модерног доба, у XVIII веку, поклапаће се или ће чак утицати на Милана Кујунџића, оснивача историографије српске философије, што ћемо настојати да покажемо у наставку текста.

Али ћемо претходно назначити прве кораке ка уочавању да је философија постојала и у нашој старини, само што те кораке нису извели наши философи – који су их, штавише, игнорисали све до 1952. године – него историчари и историчари књижевности.

Две године након Доситејеве смрти, 1813. руски историчар Константин Фјодорович Калајдович (1792–1832) открио је рукопис српског преписа *Шестоднева* Јована Егзарха. Он је проучавао нађени рукопис и резултат је била књига *Иоаннъ Ексархъ Болгарский* (Москва 1824). Установио је да је препис сачинио Србин Теодор Граматик Спан на Светој Гори 1263. У том смислу препис овог *Шестоднева* спада у

српску средњовековну књижевност. Садржински, међутим, он се тиче и философије, посебно философије природе, па је важан документ наше средњовековне философије. Али о том аспекту Калајдович није писао тако да његово откриће с почетка XIX века важног средњовековног српског рукописа није уједно значило и откриће рукописа из средњовековне српске философије. То и не чуди јер се у то време и иначе средњовековна философија, а посебно византијска, релативно мало истраживала и познавала. У том контексту тешко да је неком могло пасти на памет и да говори о српској средњовековној философији. Па ипак ће се показати да је откриће српског преписа *Шестогнева* Јована Егзарха, рукописа за који ће се знатно касније држати да је релевантан и за философију, било важно за истраживање наше средњовековне мисли. Стога се објављивање Калајдовичеве књиге *Иоаннъ Ексархъ Болгарский* из 1824. може узети за сâм почетак истраживања наше средњовековне философије, упркос томе што још није постојала свест о њеном постојању.

Наредни истраживач – који је заслужан за истраживање рукописа, за које ће се показати да су релевантни и за нашу средњовековну философију – био је Словак Павел Јозеф Шафарик (1795–1861), који је двадесетих година XIX века био професор гимназије у Новом Саду и један од оснивача часописа *Сербске Лѣтописи* (касније *Лѣтопис Маѣице српске*). Он је био тај који је читао наведену Калајдовичеву књигу па је вероватно организовао да се њено прво и четврто поглавље у нешто скраћеном облику објави 1827. у часопису *Сербске Лѣтописи*. А даља истраживања је извео и резултате обелоданио у књигама *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur: nach allen Mundarten* (1826) и *Geschichte der serbischen Literatur* (1865). Он је, међутим, такве рукописе – сходно стању ствари у првој половини XIX века, када је то радио – класификовао као теолошке. Наведимо неке од наслова таквих теолошких рукописа, које је пописао Шафарик, а за које ће се касније показати да су релевантни и за философију: *Шестогнев* Јована Егзарха, *Лествица* Јована Лествичника, *Диоѣира* Филипа Пустињака итд.

Веома значајан и прекретнички датум у истраживању рукописа српске средњовековне философије јесте откриће које се 1854. у Паризу посрећило Јовану Ристићу (1831–1899). Он је у Париској националној библиотеци прегледао старе ћириличке рукописе и запазио је један насловљен *Скрижали духовније* (= *Духовне таблице*), настао на Светој Гори, а приписивао се Јовану, игуману манастира на Синају. Ристић је са чуђењем констатовао да поменути рукопис садржи философију, коју је он именовао као хришћанску односно схоластичку философију. Своје налазе је објавио у чланку „Србски, у царској библиотеки паризкој налазећи се рукописи. (Прилогъ за повестницу србске књижевности)” (*Гласник Друштва србске словесности*, VI, 1854, стр. 161–178). Погрешно је проценио да је монах Јован, аутор рукописа, живео у XII веку и уопште није препознао познати аскетски спис који је код нас од средњег века био веома читан. *Духовне таблице* су заправо чувени спис *Лествица*, чији је аутор Јован Лествичник, који је живео у VI веку на Синају. Али је најважније било то да је Ристић ваљано уочио како овај средњовековни рукопис садржи философију, која је различита од мудрости народних умотворина. Тако је он био први Србин који је постао свестан да смо и ми имали генину философију у средњем веку.

Наредно откриће ове врсте уследило је већ наредне, 1855. године. Српски историчар и дипломата Константин Николајевић (1821–1877) у Цариграду је сачинио делимични препис једног српског рукописа који је тамо открио и послао га Друштву српске словесности. Он није препознао дело о којем је реч па га је сâм насловио *Философија*. У пратећој белешци написао је да је реч о „првој књизи у нас која у философији, логици, реторички и граматички трактира” (Архив САНУ, MS 115/133). Он је, дакле, био други по реду Србин који је стекао свест о постојању философије код Срба у средњем веку. Век и по касније је Слободан Жуњић показао да је реч о *Дијалектници* Јована Дамаскина, али је то у овом контексту у другом плану. Ова два открића као и већ обављена истраживања Калајдовича и Шафарика знатно су променили чињеничко стање у вези средњовековне српске

књижевности и философије у односу на оно које је познавао Доситеј у XVIII и на самом почетку XIX века.

Стојан Новаковић (1842–1915) познаје откриће Јована Ристића, а вероватно и препис који је сачинио Константин Николајевић, с једне стране, и наведене немачке синтезе Павела Шафарика као и *Обзор историји славјанских лиџераџур* (1865) Александра Пипина и Владимира Спасовича, с друге стране. У својој књизи *Историја српске књижевности* (1867) наш млади историчар књижевности је издвојио посебан одељак под насловом „Филозофско-богословска књижевност” у средњем веку. Он је, дакле, отишао корак даље од Шафарика, који је говорио само о теолошкој књижевности, тиме што је уважио Ристићево париско откриће и прихватио да поједини теолошки рукописи садрже и философију. Отуда наслов одељка „Филозофско-богословска књижевност” у књизи која је служила и као уџбеник за гимназије. Овим је већ на уџбеничком нивоу било истакнуто да смо имали философију и у средњем веку. Приметимо, међутим, да су одлучујућа открића начинили историчари, а његово уџбеничко етаблирање извео је историчар књижевности. Филозофи се за то време по том питању уопште нису оглашавали.

Али већ наредне 1868. године Милан Кујунџић (1842–1893) – професор философије на Великој школи у Београду, иначе вршњак, пријатељ и уједно шурак Стојана Новаковића – објављује пионирску књигу *Философија у Срба*, којом утемељује историографско проучавање српске философије. Већ на почетку књиге аутор има у виду оба питања која смо разматрали у вези са Доситејем: да ли смо имали философију у средњем веку и када почиње философија код Срба, односно ко је први српски филозоф.

Кујунџић је сада несумњиво упућен у чињенице које Доситеј уопште није познавао. Као члан Српског ученог друштва знао је за чланак Јована Ристића из 1854, а највероватније га је и читао, као и за препис који је Константин Николајевић из Цариграда послао Друштву српске словесности. Поуздано је читао и тек изашлу књигу *Историја српске књижевности* свог пријатеља и зета Стојана Новаковића, у којој је овај тврдио да су Срби у средњем веку имали

философију. Па ипак, Кујунџићев одговор на ово питање је био сагласан са одговором који је произлазио из Доситејејевих разматрања: у средњем веку нисмо имали философију. Који су били Кујунџићеви разлози за такав закључак?

Кујунџић је, као и Доситеј, сматрао да су философију и теоријску науку пронашли стари Грци и отуда је веровао да је сва философија грчког порекла. Остали народи имају философију само уколико су је непосредно или посредно преузели од Грка и даље неговали. У том смислу он држи да не можемо говорити о немачкој, француској или српској философији, него само о философији код Немаца, Француза или Срба. Отуда и наслов његове књиге: *Философија у Срба*.

Морамо имати у виду да Стојан Новаковић у време објављивања књиге у којој је тврдио да смо имали философију у средњем веку, темељећи то своје уверење на открићу Јована Ристића (и можда Константина Николајевића), још увек не зна о којим текстовима је заправо реч. Да је у случају Ристића реч о *Лествици* Јована Лествичника сазнаће тек седамдесетих година, а да је у случају Николајевића реч о *Дијалектици* Јована Дамаскина неће сазнати до краја живота. Другим речима, у то време ни Новаковић ни Кујунџић не знају да су Срби у средњем веку преводили неке значајне философске текстове са грчког језика и тако се бавили философијом. Конкретно, нису знали, на пример, да је *Дијалектика* Јована Дамаскина у средњовековним оквирима важан философски спис. Зато је Кујунџић, уместо о философским текстовима или књигама, говорио о „искрицама” које су се појавиле утопљене у богословске књиге. Тако је он у вези са поменутих текстовима сматрао да је реч о теолошкој литератури, као што је то раније, пре Новаковића, говорио и Шафарик.

С друге стране, још је Јован Стејић 1836. почео да говори о народној философији коју смо имали у народним пословицама и коју смо неговали од старине, као неку врсту надоместка за генину философију преузету од Грка. Кујунџић је сматрао да су пословице, и уопште народне умотворине, део опште народне образованости, чији је део такође и философија, али да народне умотворине нису део философије.

Стога он није признавао као философију ни философске „искрице” које срећемо у средњовековним теолошким текстовима ни мудрост садржану у народним умотворинама:

„Излажући философију у Срба ми бисмо радо започели од оних искрица које су се појавиле у вери народној, у богословским књигама, нарочито богомилским, у песмама, пословицама и обичајима. Али кров философије узак је за ово излагање и оно би премашило далеко изнад њега у излагање целокупности духа народног или у излагање историје народне образованости, јер тек у појам целокупне образованости улазе искрице живота с онаквим истим правом с каквим и дела научна” (Кујунџић 2003: 28).

Резултат је био да је први историчар српске философије погрешно закључио како Срби у средњем веку нису имали философију, ону коју су изумели Грци а други народи даље наставили да негују. У време док је писао своју књигу Кујунџић напросто није знао да су Срби, посредством Византинаца, такође у неком облику баштинили грчку философију и да су неки од њему познатих фрагмената заправо делови Дамаскинове *Дијалектике*, који је философски спис. Отуда се Кујунџићев закључак поклапа са Доситејевим, упркос томе што је познавао нове чињенице о периоду средњег века, непознате српском просветитељу.

Остало је да се размотри када су се Срби укључили у неговање философије и ко је био први српски философ. У овој тачки Кујунџић се у књизи *Философија у Срба* – која је, највећим делом, књига о нашем великом просветитељу – сасвим ослонио на познати му Доситејев опус и његов закључак се поклапа са оним који је имплицитно садржан у Доситејевим списима, али сада у експлицитном облику: Доситеј је први српски философ.

Али се Кујунџићев одговор не поклапа са Доситејевим у појединостима. Познато је да је Доситеј започео штампање својих радова у време студија философије у Немачкој и да је његова прва књига са чисто философском садржином била *Совјетии здраваѿо разума* (1784). Ако би се стриктно држао ове чињенице, Кујунџић би могао рећи да српска филосо-

фије почиње године 1784, када је у Лајпцигу одштампана наведена књига. Међутим, његов одговор је другачији.

Кујунџић је с правом држао и да је претходна аутобиографска књига, *Живої и љрикљученија* (1783), такође философски релевантна. Штавише, сматрао је да су философски релевантна и она три рукописа настала још 1770. у Далмацији (*Књиџа зовома Доситејејева Ижица, Христџоиџија сиреч блаїи обичаји, Венац од алфавиџа*), које аутор за живота из неког разлога није желео да објави, него су штампана постхумно. Стога Кујунџић узима да српска философија почиње 1770. и да је Доситеј наш први и највећи философ.

Касније је пронађен још један његов далматински рукопис, *Мала Буквица*, писан као последњи пред одлазак из Далмације 1770/71,³ који је објављен тек осамдесетих година XX века, али који философски није ништа мање релевантан од поменута три списа из 1770. Да је Кујунџић и знао за њега, то сазнање, према томе, ништа не би променило у његовом датовану почетка српске философије.

ЛИТЕРАТУРА

- Кујунџић 2003: М. Кујунџић, „Философија у Срба”, у: Илија Марић (прир.), *О српској философији*, Београд: ПЛАТΩ.
- МАРИЋ 2023: И. Марић, *На љуџу. Оїледи и сїудије из философије и књижевности*, Београд: Отачник, Библос.
- ОБРАДОВИЋ 2007: Д. Обрадовић, *Писмо Хараламїџу. Живої и љрикљученија*, Мирјана Д. Стефановић (прир.), Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”.

³ За тачније датоване *Мале Буквице* дугујем професору Душану Иванићу, на чему му се захваљујем (видети: Доситеј Хоповски, *Буквице*, приредио Душан Иванић, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд 2014). У неким ранијим радовима ослањао сам се на другачије датоване старијих истраживача, који су процењивали да је *Мала Буквица* писана 1764. или 1765. или чак 1767. године (Обрадовић, Д., *Сїиси из Далмације*, приредила Мирјана Д. Стефановић, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд 2008, стр. 192–193).

- ОБРАДОВИЋ 2007а: Д. Обрадовић, *Совјетски здравајо разума. Слово поучишелно јосїодина Георџија Јоакима Цоликофера. Еѣика*, Душан Иванић (прир.), Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”.
- ОБРАДОВИЋ 2008: Д. Обрадовић, *Песме. Писма. Документи*, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”.
- ТАТАКИС 2002: В. Татакис, *Византијска филозофија*, Београд – Никшић: Јасен, Српско друштво за хеленску филозофију и културу.

ILIJA MARIĆ

ON THE BEGINNING OF SERBIAN PHILOSOPHY:
DOSITEJ AND KUJUNDŽIĆ

SUMMARY

It is widely accepted that Dositej Obradović (1739/42–1811) is the symbolic father of modern Serbian philosophy, while Milan Kujundžić (1842–1893) is considered the founder of the historiography of Serbian philosophy. Based on the works of these two thinkers, this article addresses two key questions: when did Serbian philosophy begin, and who is the first Serbian philosopher? We argue that although Dositej does not explicitly ask these questions, the answers are implicitly present in his writings: (1) Serbian philosophy did not exist during the Middle Ages and began only in the Modern era; (2) the first Serbian philosopher is Dositej Obradović.

Milan Kujundžić in his book *Philosophy Among Serbs (Филозофија у Срба*, 1868) wrote at a time when some Serbian medieval philosophical manuscripts were already known to us. In his book, he explicitly addresses both of these questions. We explore why, despite evidence to the contrary, Kujundžić’s conclusions mirror those of Dositej.

Key words: Dositej Obradović, Milan Kujundžić, the beginning of Serbian philosophy, Serbian philosophy during the Middle Ages, modern Serbian philosophy, the first Serbian philosopher.

УДК 94(497.11 Београд)"16/18"
908(497.11 Београд)"16/18"
Оригинални научни рад
Примљен: 20.08.2024.
Прихваћен: 24.09.2024.

Harald Heppner*

Society for Eighteenth Century Studies on South Eastern Europe,
c/o Department of History at the University of Graz
ORCID: 0000-0002-7537-4029

DER VORTEIL DER PERIPHEREN LAGE. DIE STADT BELGRAD IM LANGEN 18. JAHRHUNDERT

A peripheral location does not necessarily mean remoteness and fewer opportunities to catch up with the general development. It can also have advantages, as the history of the city of Belgrade in the period from the late 17th to the early 19th century shows. In this specific case, this advantage consists on the one hand in its geographical location, because Belgrade was located in the zone of interaction between the Habsburg Empire and the Ottoman Empire, and on the other hand in the possibility of having more room for manoeuvre for new developments away from centres of power.

Keywörter: Belgrad, Osmanisches Reich, Habsburgermonarchie, Serbien.

EINLEITUNG

Als der osmanische Großvezir und Feldherr Kara Mustafa (1635–1683) am Christtag des Jahres 1683 in Belgrad die Nachricht empfing¹, dass ob seines Mißerfolges vor Wien seinem Leben mit der seidenen Schnur ein Ende gesetzt werde,

* harald.heppner@uni-graz.at

¹ Dimitrijević 2011: 110–111.

mag er dies vorhergesehen haben. Aber weder er noch seine Zeitgenossen konnten ahnen, welche „neuen Zeiten“ bevorstünden, die sich zu Ende des 17. Jahrhunderts im Westen Europas bereits angebahnt hatten und die infolge des osmanischen Vorstoßes gegen die kaiserliche Residenz in Wien nun auch im Donaauraum rascher Verbreitung fanden, als dies sonst der Fall gewesen wäre. Die „neuen Zeiten“ brachten bis dahin nie Dagewesenes, indem innovative Prinzipien die Lebensverhältnisse nach und nach grundlegend veränderten. Dieser Umstand lässt sich anhand folgender Parameter skizzieren: Die Mobilität der Menschen nahm schrittweise beträchtlich zu (Kolonisation, Verwaltung, Wirtschaft, Reisen, Forschen); die Ideen der Aufklärung sorgten schrittweise für ein völlig neues, nicht mehr von religiösen Anschauungen getragenes Weltbild; technische Innovationen (Dampfmaschine, Eisenbahn) revolutionierten die Wirtschafts- und Arbeitsverhältnisse; der Abbau der aus dem Mittelalter stammenden Vielfalt rechtlicher Organisationsstrukturen zugunsten zentralstaatlich-nationaler Muster nahm seinen Anfang. Hierdurch blieb die so genannte Europäisierung nicht bloß ein mögliches Konzept, sondern wurde zum Programm mehrerer Generationen.

In der auf den ganzen Kontinent bezogenen Geschichtsschreibung ist Belgrad nie ein Objekt der Forschung geworden.² Auch in der Balkangeschichte³ wird jenem Schauplatz am Zusammenfluß von Save und Donau nur fallweise Beachtung geschenkt, weil diesem Geländepunkt für größere Themen kein normatives Gewicht zukommt. Deshalb kümmert sich um die Geschichte Belgrads systematisch nur die serbische Nationalhistoriographie, weil die Hauptstadt so etwas wie ein Symbol für das Werden des serbischen Staates geworden ist.⁴

Die mehr als einhundert Jahre dauernde Überlappung alter und neuer Zeiten machen Belgrad zu einem geeigneten Stu-

² von Hippel / Stier 2012: 254–255; Conrad / Osterhammel 2016.

³ Bei Sugar 1993; Jelavich / Jelavich 1993; Roth 1999; Clewing / Schmitt 2011; Judson 2017 keine konkrete ezugnahme. Ausnahmen sind das Lexikon zur Geschichte Südosteuropas 2016: 150-153 und Calic 2016: 411–423.

⁴ Z. B. SANU 3 vol:1974; Diklić 2016.

dienobjekt, sich der peripheren Lage und der daraus resultierenden Spezifika bewußt zu werden. Kernpunkt des Themas ist die Frage nach den sich wandelnden Lebenszusammenhängen für jene Menschen, die innerhalb des langen 18. Jahrhunderts Belgrad bevölkert haben: Der stufenweise erfolgende Wandel hat nämlich die ideellen, materiellen und organisatorischen Rahmenbedingungen und daher auch die gesellschaftlichen Verhältnisse grundlegend verändert. Die weiteren Ausführungen richten sich nach den politischen Konditionen und setzen sich aus drei Abschnitten zusammen: Im ersten geht es um die Situation von Belgrad, als es in osmanischen Händen war (bis 1688, von 1690 bis 1717, von 1739 bis 1789 und von 1791 bis 1806). Der zweite Abschnitt behandelt jene Zeitfenster, bei denen die ‚Welt der Deutschen‘ in und für Belgrad maßgeblich geworden ist (1688–1690, 1717–1739, 1789–1791), wogegen der dritte Abschnitt den Zeitraum von 1806 bis 1813 umfaßt, als Belgrad zum Sitz der serbischen Revolutionsregierung geworden ist.

DIE OSMANISCHE STADT

Das Osmanische Reich, das sich im frühen 18. Jahrhundert vom südöstlichen Rand des mittleren Donaraumes bis in den Nahen Osten und von der Nordküste des Schwarzen Meeres bis nach Nordafrika und zum Unterlauf des Nils erstreckte, hatte zwei zentrale Klammern, mit denen die vielen Regionen zusammengehalten wurden – einerseits die Staatsreligion (Islam) und andererseits die Sultansherrschaft, die zwar nicht an allen Orten dieselbe Durchschlagskraft besaß, aber schon seit vielen Generationen bestand. Selbst die entlegendsten Teile des Reiches waren von der orientalischen Kultur geprägt – sei es durch die Praxis der Multilingualität, sei es durch die Wohn-, Ess- und Kleiderkultur.⁵ Trotz dieser Ökumene im Alltag, die auch die Balkanländer einschloß, blieb die osmanische Herrschaft für die Mehrheit der Balkanbewohner aus dreierlei

⁵ Faroqi 1995: insbesondere 228–251.

Gründen diejenige einer fremden Obrigkeit – aus Gründen des christlich-orthodoxen bzw. jüdischen Glaubens, aus Gründen der rechtlichen Nachrangigkeit gegenüber den Muslimen und aus dem Umstand, dass sich der Konstantinopler Hof in die zeitalterspezifischen Entwicklungen so gut wie gar nicht einbrachte.⁶

Belgrad war militärlogistisch, wirtschaftlich und verkehrsgeographisch in die osmanische Ökumene eingebettet, weshalb die Einwohnerschaft ethnisch sehr heterogen war: außer den Muslimen, die vor allem in der Garnison lebten, waren es vor allem Serben, aber auch Armenier und Juden.⁷ Die damaligen Einheimischen hatten zu den Denkansätzen und Organisationsmustern des Westens, die auf den Erfahrungen im Umgang mit dem Humanismus, der Reformation, der Kolonialisierung und der Philosophie der Aufklärung fußten, keine kontinuierliche Beziehung. Auch wenn vor allem dank Durchreisender da und dort Einzelwissen über die Andersartigkeit der westlichen Welt aufgenommen worden sein mag, hatte jenes für das osmanische politisch-kulturelle System keine richtungweisende Bedeutung. Bis zum 18. Jahrhundert beruhten das Leben und Denken der Einwohnerschaft daher auf Prinzipien, die seit Generationen bestanden und vertraut waren.

Die Gültigkeit dieser strukturellen Eingebundenheit muß im vorliegenden Fall jedoch differenziert werden, denn die Lage ab Ende des 17. Jahrhunderts änderte sich schrittweise. 1690 und 1739 übersiedelten zigtausende Angehörige des serbischen Volkes aus dem Innerbalkan in das Einzugsgebiet des Doppeladlers, d. h. lebten nun „nebenan“ im Ausland, und die Serben in und um Belgrad konnten unschwierig verfolgen, wie es den Eigenen jenseits von Save und Donau erging.⁸ Zu diesem Spektrum gehörte die Etablierung der serbisch-orthodoxen Kirche im von Belgrad nur 60 Kilometer entfernten Karlowitz (Sremski Karlovci), das nach und nach zu einem überregional wichtigen politischen und kulturellen Zentrum aufgestiegen

⁶ Shaw 2014: 71–210.

⁷ Šabanović 1974: 389–413.

⁸ Mikavica / Lemajić / Vasin / Ninković 2016: 117–133.

ist.⁹ Während das Terrain westlich von Belgrad (Syrmien, Slawonien) seit 1526 in osmanischen Händen gewesen war, rückte die Nachbarschaft „der Deutschen“ 1718 auf Sichtweite heran – ein Umstand, der bis 1918 aufrecht blieb. Schließlich verschwand auch die Erinnerung an die mehrmalige habsburgische Präsenz nicht mehr, sondern gab der Einwohnerschaft den Anstoß, in Optionen denken zu lernen: Verbleib im osmanischen Staatsverband oder nicht. Die Belgrad auf Sichtabstand nahen Grenzstationen der Habsburgermonarchie – Semlin (serb. Zemun) und Pantschowa (serb. Pančevo) – dienten für Reisende und Wirtschaftstreibende ebenso wie für Agenten und Schmuggler als Tore zur westlichen Außenwelt.¹⁰ Daher wird – eine komparatistische Untersuchung zu dieser Frage liegt nicht vor – die Errichtung der Militärgrenze entlang der habsburgisch-osmanischen Grenze für die Bevölkerung Belgrads ambivalente Eindrücke vermittelt haben: Zum einen führte das in den 1740-er und 1750-er Jahren eingerichtete Grenzinstitut (Der slawonische und der Banater Abschnitt der Militärgrenze)¹¹ vor Augen, welche vergleichsweise besseren Lebensbedingungen dort herrschten; zum anderen hatte es jedoch auch eine Isolierung gegenüber dem Sandžak Smederevo zur Folge (Grenzkontrollen, Quarantänestationen, Schmuggelbekämpfung), dessen administrative Zentrale sich in Belgrad befand. Die 1690, 1740 und 1791 in die Festungsstadt wieder einziehenden osmanischen Besatzungen standen vor der Aufgabe, die kriegsbedingten Zerstörungen beheben und manche habsburgischen Spuren beseitigen zu müssen. Dass Belgrad am Hintergrund der zeitweiligen Zugehörigkeit zum Nachbarland nun umso mehr ein Symbol des osmanischen Selbstverständnisses darstellte, ist an mehreren Umständen abzulesen: die Stadtmauern wurde nach 1699 ausgebaut¹², um Belagerungen besser standzuhalten; 1741 hatte die Belgrader Provinzialverwaltung die in den Sandžak Smederevo zurückkehrende muslimische Bevölkerung

⁹ Ibidem: 281–312.

¹⁰ Pešalj 2012: 55–64.

¹¹ Ilić Mandić 2020: 99–122.

¹² Aydin 2018: 101–118.

administrativ zu begleiten¹³; diente Belgrad den sich 1801 dort einnistenden Janitscharen als Sitz eines Regimes, das sich nicht nur gegen die christlichen Einwohner, sondern auch gegen die Zentralregierung richtete – vergleichbar mit den in Vidin (Bulgarien), Skhodra (Albanien) und Janina (Griechenland) residierenden Paschas, die autonomistische Ansätze verfolgten.¹⁴

DIE HABSBURGISCHE STADT

Während den beiden rund zweijährigen Präsenzen des Doppeladlers in Belgrad zu Ende des 17. und zu Ende 18. Jahrhunderts nur Episodencharakter anhaftet, trifft dies für die Jahre zwischen 1718 und 1739 nicht zu, als nicht nur die Festungsstadt, sondern ganz Nordserbien unter kaiserlicher Verwaltung stand. In jener Periode trat nicht nur eine alternative Herrschaft zum Halbmond auf, sondern war jene auch darum bemüht, die örtlichen Verhältnisse neu zu ordnen.

Im Unterschied zum Osmanischen Reich war die Habsburgermonarchie seit ihrem Entstehen im 13. Jahrhundert ein auf den Westen ausgerichtetes Reich mit einer implizit europäischen Weltbeziehung. Bis zur Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert behielten die politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Kontakte zu den Ländern des Deutschen Reiches, zu England, Frankreich und Italien immer Priorität; erst danach und nur ganz langsam begann sich das Selbstverständnis des Vielvölkerstaates Richtung Südosten zu verschieben. Demzufolge enthielt das habsburgische Regime eine Reihe von Elementen, die in Belgrad als fremdartig und ungewohnt eingestuft worden sein müssen. Die ursprünglich aus der Schweiz stammende Dynastie pflegte seit jeher eine enge Beziehung zur katholischen Kirche – ein Faktor, der für die orthodoxen Untertanen ein Novum darstellte. Außerdem hatten die Königreiche, Herzogtümer und Grafschaften der Casa d’Austria traditionellerweise provinzielle Standesvertretungen, die von Angehörigen der Kirche, des Adels und des Bürgertums getragen waren; analoge Einrichtun-

¹³ Oruç 2018: 193–229.

¹⁴ Shaw 2014: 211–246; 283–237.

gen auf osmanischer Seite gab es nicht. Die kaiserlichen Truppen, mit denen die Bevölkerung Belgrads zu tun bekam, waren, von ihrer geographischen und ethnischen Herkunft her gesehen, bunt gemischt, denn dazu gehörten Menschen nicht nur aus nahezu allen Teilen des Deutschen Reiches, sondern auch aus Italien, den Niederlanden und fallweise sogar aus England und Frankreich. Auch die unzähligen, über Jahrhunderte laufenden Austauschprozesse auf ideeller, organisatorischer und institutioneller Ebene innerhalb des so genannten Okzidents hatten das Denken und Handeln in Belgrad nicht beeinflusst (z. B. Barock, Handelsmanufakturen, Universitäten). Demzufolge stellte die „Welt der Deutschen“ für die Einheimischen einen deutlichen Szenenwechsel dar, der auf fünf Ebenen beobachtbar ist.

Derjenige Faktor, dem für die Nachhaltigkeit der habsburgischen Präsenz in Belgrad wohl die größte Bedeutung zukommt, ist die schriftliche Evidenzierung unzähliger Begebenheiten und Sachverhalte, die, auf diverse Archivstandorte verteilt (Wien, Budapest, Temeswar, Zagreb etc.), die Grundlage liefert, damit über jene Epoche auf breiter Quellenbasis geforscht werden kann. Dazu zählt auch das umfangreiche visuelle Material (Stiche, Karten, Pläne), das den Schauplatz optisch erschließt.¹⁵

Für die Geltung der Stadt, der neben Temeswar (rum. *Timișoara*) für rund zwei Jahrzehnte eine zentrale Funktion zukam, spielten auch die internationalen Beziehungen eine Rolle. Das in Passarowitz (serb. *Požarevac*) abgeschlossene Vertragswerk¹⁶, das das Verhältnis zwischen Wien und Konstantinopel regelte, bekam hinsichtlich des Personenverkehrs sowie der Wirtschafts- und Verkehrskontakte zwischen den beiden Reichen, der diplomatischen Umgangsformen sowie der räumlichen Gültigkeit dieses Reglements großes Gewicht: Der Handels- und Schifffahrtsvertrag intendierte, den Raum zwischen Bosnien und den osmanischen Grenzen zu Persien bzw. zwischen dem Schwarzen Meer und den Südküsten des Mittelmeeres für den Habsburgerstaat nutzbar zu machen. Zu den wichtigsten organisatorischen Elementen dieser Entwicklung

¹⁵ Wolf /Zimmermann 2017.

¹⁶ Samardžić 2011: 9–38; Petritsch 2018: 24–37.

zählt die 1718 eingeführte Postverbindung zwischen Wien und Konstantinopel, die, sofern es keine triftigen Gegen Gründe gab, über Belgrad lief und jenen Standort daher zu einer Nachrichtendrehzscheibe erster Ordnung machte.¹⁷

Mit Ende der Kriegshandlungen zog nach Belgrad binnen Kürze eine große Zahl von Nichteinheimischen zu, die aus verschiedenen Ländern stammten und diverse Aufgaben verfolgten: Das Personal des Hofkriegsrates und der Hofkammer, die den Konnex zwischen dem Königreich Serbien und der Zentrale in Wien sicherstellten; das Personal, das die Verwaltung der Stadt Belgrad leitete, ansonsten Händler, Gewerbetreibende sowie katholische Kleriker (Jesuiten, Franziskaner, Kapuziner). Gemäß Dušan J. Popović, der sich in den 1930-er Jahren eingehend mit der habsburgischen Zeit Belgrads beschäftigt hat, lebten damals in der Stadt Deutsche, Italiener, Franzosen, Magyaren, Tschechen, Slowaken, Kroaten, Serben, Griechen, Aromunen, Juden, Armenier und muslimische „Zigeuner“. Die Praxis aus osmanischer Zeit, das Festungsareal (Kalemegdan) und das der Donau zugewandte Viertel den Angehörigen des Regimes vorzubehalten, und das der Save nahe gelegene Viertel der „raitzischen“ Mehrheit zu überlassen, blieb im wesentlichen aufrecht.¹⁸

Ein vierter Aspekt bezieht sich auf die Einbeziehung der Einheimischen in das neue Regime. Zum einen bedurfte es der seelsorglichen Betreuung der neuen Untertanen, weshalb eine kirchenpolitische Residenz eingerichtet worden ist, die in die Zuständigkeit des Metropolitens von Karlowitz fiel.¹⁹ Der zeitweilig in Belgrad residierende orthodoxe Erzbischof hatte nun nicht nur die Aufgabe, für die Gläubigen zuständig zu sein, sondern auch den Ansprechpartner für das neue Regime abzugeben. Am Hintergrund des Handelsvertrages von Passarowitz kam auch den einheimischen Kaufleuten, die Balkanerfahrung hatten, große Bedeutung zu. Da die habsburgischen Behörden, wie jüngere Forschungen zeigen²⁰, darum bemüht waren, die

¹⁷ Patera 1996: 37 Samardžić 2011: 9–3889.

¹⁸ Popović 1935; Popović 1950.

¹⁹ Točanac Radović 2018: 155–165.

²⁰ Fata 2017: 43–72; Dorđević 2018; Heppner / Jesner 2020.

neue Provinz u. a. montanistisch zu erschließen, liegt auf der Hand davon auszugehen, dass es auch zu zahlreichen Interaktionen zwischen Belgrad und seinem Umland kam, wodurch sich manche Resonanz von Belgrad auf die Bevölkerung der Umgebung übertrug.

Ein fünfte Ebene des Wandels betraf die Stadt in baulicher Hinsicht: Die Festungsanlagen erfuhren eine grundlegende Modernisierung, deren Spuren z. T. bis in die Gegenwart sichtbar sind; Moscheen und andere typisch muslimische Gebäude wurden weitgehend durch neue Anlagen ersetzt, und auch der Barockstil hielt in Belgrad Einzug.²¹ Ein Beispiel dafür ist die nach Kaiser Karl VI. benannte Triumphpforte unweit der Savemündung, die der damaligen höfischen Repräsentation entspricht.²²

DIE SERBISCHE STADT

Die serbische Phase unterschied sich von den beiden anderen ganz erheblich: Die osmanische gleichwie die habsburgische Phase hingen von den Hauptstädten ab, d. h. beruhten auf Impulsen, die von oben kamen. Im Fall der Serben gab es jedoch kein fernes eigenes Zentrum, das mit der örtlichen Bevölkerung in einen Dialog treten hätte können. Die kulturellen Elemente, die die beiden Reiche kennzeichneten, waren über Jahrhunderte gewachsen und eine Mischung diverser Transfers zwischen Zentrum und Peripherie, zwischen politisch und kulturell unterschiedlichen Gesellschaftsschichten und zwischen In- und Ausland. Wollten die Serben auf osmanischem Boden, die damals eine hochgradig rurale Gesellschaft darstellten, nicht bloß in den Strukturen der Anderen verharren, musste Neues entwickelt und zur Norm für das eigene Kollektiv erhoben werden (z. B. Verfassung, legitimierte Leitungsorgane, kodifizierte Sprache). Dieser Prozeß kam 1804 in Gang, erforderte aber eine längere Zeit. Die beiden Reichsregierungen in Konstantinopel und Wien verfügten über genügend Personal, das nach

²¹ Vasić 1974: 573–583.

²² Telesko 2020: 221–231.

Belgrad entsendet werden konnte, um die jeweiligen Aufgaben zu erfüllen; die nicht zahlreichen serbischen Führungskräfte waren hingegen vollauf beschäftigt, den Widerstand gegen die Osmanen und hiermit sich selbst zu organisieren, weshalb der Übernahme von Belgrad und dessen kommunaler Verwaltung zwangsläufig nur ein untergeordneter Platz zukam. Jene Aktivistinnen waren außerdem nicht von sich aus auf die Suche nach „neuen Zeiten“ gegangen, sondern waren Umstände halber dazu veranlasst worden.

Wenn ein Teil der serbischen Bevölkerung 1804 gegen die osmanische Herrschaft in den Aufstand trat und es schon nach zwei Jahren gelang, Belgrad einzunehmen und dort eine regierende Instanz einzurichten, beruht dies im wesentlichen auf drei Umständen: 1. Die serbischen Kombattanten im so genannten „josephinischen Türkenkrieg“ hatten gehofft, der Wiener Hof werde ihnen im Friedensvertrag von Sistowa (bulg. Svištov) 1791 einen autonomen Status für den Großraum Belgrad ausverhandeln; auch wenn dies nicht gelang, blieb die Idee dazu aufrecht und fand sogar bei Sultan Selim III. ein offenes Ohr²³; 2. Die 1801 in Belgrad ans Ruder gekommene osmanische Janitscharen-Junta („Dahi-Regime“)²⁴ verübte an zahlreichen Dorfnotablen, mit denen sie in Konflikt geraten war, 1804 ein Massaker, woran sich der Widerstand der Bevölkerung entzündete; 3. Da Russland 1806 in die benachbarte Walachei einmarschierte, war die Aufmerksamkeit der Hohen Pforte stark gebunden, wodurch es den Rebellen im Dezember jenes Jahres gelang, die Festungsstadt zu erobern und die osmanischen Hoheitsträger zu verdrängen.²⁵

Diese neue und unvorhergesehene Situation stellte eine enorme Herausforderung dar, denn es gab keine Vorbilder, wie man im weiteren verfahren solle. Es rivalisierten mehrere militärische Führer, ehe sich Đorđe Petrović (Karageorg, 1762–1817)²⁶ durchsetzte, und es bedurfte des Aufbietens materieller und ideeller Ressourcen, um den „regierenden Rat der Serben“

²³ Sundhaussen 2007: 65.

²⁴ Dimitrijević 2011: 181–186.

²⁵ Čubrilović 1974: 22–31.

²⁶ Karadjordjević, siehe Sundhaussen / Clewing 2016: 471.

handlungsfähig zu machen.²⁷ Außerdem konnte der erreichte Status nur als gesichert gelten, wenn auch „das Ausland“ bereit war, entsprechende Anerkennung und Unterstützung zu leisten, die den Handlungsspielraum gegenüber der Konstantinopler Regierung erweitern würde. Österreich hielt sich zurück, da es in jenen Jahren tief in die Franzosenkriege verstrickt war. Rußland leistete vorübergehend zwar Hilfe, musste sich 1812 aber zurückziehen, als sich der Angriff Napoleons gegen das Zarenreich anbahnte. Und für England und Frankreich waren die strategische Lage im Mittelmeer weit wichtiger als die Ereignisse im Großraum Belgrad, weshalb die serbischen Aufständischen auf sich gestellt blieben.

Die Situation der Serben beruhte in jenen Jahren auf folgenden Komponenten: 1. Der Aktionshorizont bezog sich nur auf die Bevölkerung des Widerstandsgebiets, aber keineswegs auf das gesamte serbische Siedlungsgebiet; 2. Die politische Erfahrung im Umgang mit der neuen Situation war äußerst gering, weshalb Improvisation an der Tagesordnung war; 3. Wollte man das eigene Kollektiv mit neuen Ideen und Praktiken versorgen, bedurfte es der Anleihe an die Außenwelt. Eine der Optionen war die benachbarte Habsburgermonarchie, woher der erste Bildungsbeauftragte der serbischen Führung stammte – Dositej Obradović (ca. 1739–1811)²⁸, der von 1806 bis 1811 in Belgrad das serbische Bildungswesen aufzubauen half und posthum deshalb zu einem der serbischen Nationalhelden erhoben wurde. Die andere Option war Russland, das in jenen Jahren Konstantin Rodofinikin als Konsul nach Belgrad entsandte, der die serbische Führung politisch beriet.²⁹

Auch wenn die osmanischen Truppen 1813 wieder die Überhand bekamen, der Erste serbische Aufstand zusammenbrach und am Kalemegdan wieder die Fahnen des Propheten wehten, waren die Serben in „neuen Zeiten“ angekommen, denn die Erinnerung an den ersten Durchbruch ging nicht verloren. Schon zwei Jahre danach kam es zum Zweiten serbischen Auf-

²⁷ Čubrilović 1974: 38–44.

²⁸ Obradović, https://de.wikipedia.org/wiki/Dositej_Obradović (30.07.2024); Dimitrijević 2011, 248–261.

²⁹ Heppner 1984: 136.

stand, und schon 1817 war die osmanische Regierung bereit, dem neuen serbischen Führer Miloš Obrenović (1780–1860)³⁰ eine zwar bescheidene, aber dennoch ausbaufähige Autonomie für sein Herrschaftsgebiet zuzubilligen. Allerdings war der neue Monarch angehalten, seine Residenz vorerst noch nicht in Belgrad, sondern bis 1839 in Passarowitz (Požarevac) und dann in Kragujevac aufzuschlagen, und es dauerte bis 1867, ehe die letzten osmanischen Repräsentanten abzogen und Belgrad eine uneingeschränkt serbische Stadt werden konnte.³¹

SCHLUSSBEMERKUNG

Bis 1683 war Belgrad für die Kriegführung der Hohen Pforte gegen Nordwesten funktional zwar unzweifelhaft von großer Bedeutung, doch für das serbische Volk ohne Gewicht. Sobald diese strategisch wichtige Lokalität jedoch in den Widerstreit zwischen Konstantinopel und Wien geriet, standen sich – symbolisch – zwei politische und kulturelle Systeme gegenüber, die sich beide nicht nur um den Besitz dieses Schauplatzes bemühten, sondern in dessen Gewinn bzw. Erhalt auch die Überlegenheit des eigenen Systems sahen. Die davon betroffenen Einheimischen konnten beide Seiten mit deren Vor- und Nachteilen vergleichen und waren schließlich veranlasst, sich für eine dritte, d. h. eigenständige Variante zu entscheiden, bei der Belgrad vom Objekt obrigkeitlicher Politik zum Subjekt einer eigenen Politik aufgestiegen ist.

Das später zurecht gezimmerte Narrativ, das der Entwicklung vom späten 17. zum frühen 19. Jahrhundert Zwangsläufigkeit unterlegt, beruht jedoch nicht nur auf dem Anspruch auf nationale Selbstverwirklichung, sondern offenbar auch auf der Freude über das zeitgenössische Echo in der westlichen Welt. Wie anders wäre zu erklären, was Aleksandar Diklić in seinem 2016 erschienenen Buch über Belgrad festgehalten hat: *„The extent to which Belgrade was a topic of current interest for Europe may be found in chronicles written at the end of the 18th*

³⁰ Obrenovići, siehe Sundhaussen / Clewing 2016: 659–660.

³¹ Dimitrijević 2011: 459–465.

and beginning of the 19th centuries. Inspired by the successive conquests of Belgrade by Austria and the Turkish Empire, the English composer [...] Stephen Storace [1762–1796] composed the opera „The siege of Belgrade” [...]. This opera was performed 50 times in the famous London Theatre Royal Drury Lane, then in New York and Dublin”.³²

LITERATURVERZEICHNIS

- AYDIN 2018: M. Aydin, “The Belgrade Fortress before the Treaty of Passarowitz (1697–1717)”, in: Institute of History (Ed.), *Belgrade 1521–1867*, Beograd: Istorijski Institut.
- CALIC 2016: M.-J. Calic, *Südosteuropa. Weltgeschichte einer Region*, München: C. H. Beck
- CLEWING / SCHMITT 2011: K. Clewing / O. J. Schmitt (Hg.), *Geschichte Südosteuropas. Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg: Verlag Pustet.
- CONRAD / OSTERHAMMEL 2016: S. Conrad / J. Osterhammel (Hg.), *Geschichte der Welt. 1750–1870. Wege zur Modernen Welt*, München: C. H. Beck.
- ČUBRILović 1974: V. Čubrilović, „Srpska revolucija 1804–1815”, in: *Istorija Beograda* vol. 2. Beograd: SANU.
- DIKLIĆ 2016: A. Diklić, *Belgrade. The Eternal City*, Belgrade: Radio Televizija Srbije.
- DIMITRIJEVIĆ 2011: K. Dimitrijević, *Vekovi Beograda. Starabeogradska hronika*, Beograd: Prometej.
- DORĐEVIĆ 2018: M. Dorđević, *Kraljevstvo Srbija 1718–1739*, Niš: Filozofski Fakultet.
- FAROQHI 1995: S. Faroqhi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München: Verlag C. H. Beck.
- FATA 2017: M. Fata, „Karl Alexander von Württemberg. Kaiserlicher General und Statthalter von Serbien”, in: W. Zimmermann / J. Wolf (Hg.), *Die Türkenkriege des 18. Jahrhunderts. Wahrnehmen – Wissen – Erinnern*. Regensburg: Schnell und Steiner.
- HADSCHIKJAN / TROEBST 1999: M. Hadschikjan / St. Troebst (Hg.), *Südosteuropa. Ein Handbuch*. München: C. H. Beck.

³² Diklić 2016: 141.

- HEPPNER 1984: H. Heppner, *Österreich und die Donaufürstentümer 1774–1812. Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropapolitik*. Graz: Institut für Geschichte.
- HEPPNER / JESNER 2020: H. Heppner / S. Jesner (Hg.), *Die Personalfrage in neuen Provinzen. Das Banat im regionalen Vergleich*, Stuttgart: Verlag Steiner.
- HIPPEL / STIER 2012: Wolfgang von Hippel / Bernhard Stier, *Europa zwischen Reform und Revolution 1800–1850*, Stuttgart: UTB.
- ILIĆ MANDIĆ 2020: J. Ilić Mandić, „The Local Elite in Central Government Service: Banat Military Frontier Officers in the 18th Century”, in: H. Heppner / G. Vasin / N. Ninković (Hg.), *The Habsburg State-wide and the regions in the Southern Danube basin (16th–20th centuries)*. Wien: New Academic Press.
- JELAVICH / JELAVICH 1993: Ch. Jelavich / B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan States 1804–1920*, Seattle-London: University of Washington Press.
- JUDSON 2017: P. M. Judson, *Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918*. 2. Aufl. München: C. H. Beck.
- MIKAVICA / LEMAJIĆ / VASIN / NINKOVIĆ 2016: D. Mikavica / N. Lemajić / G. Vasin / N. Ninković, *Srbi u Habsburškoj monarhiji od 1526. do 1918*. Vol. 1. Novi Sad: Prometej.
- Dositej Obradović, siehe https://de.wikipedia.org/wiki/Dositej_Obradović (12.08.2021).
- ORUĆ 2018: Hatice Oruç, Belgrade according to the 1741 dated tahrir defter on the Smederevo sanjak, in: Institute of History (Ed.), *Belgrade 1521-1867*, Beograd: Istorijski Institut.
- PATERA 1996: A. Patera, „Die Rolle der Habsburgermonarchie für den Postverkehr zwischen dem Balkan und dem übrigen Europa”, in: H. Heppner (Hg.), *Der Weg führt über Österreich. Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart)*, Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- PEŠALJ 2012: J. Pešalj, „The mobility Control of the Ottoman Migrants in the Habsburg Monarchy in the Second Half of the Eighteenth Century”, in: H. Heppner/ E. Posch (Eds.), *Encounters in Europe's Southeast. The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*; Bochum: Verlag Dieter Winkler.
- PETRITSCH 2018: E. Petritsch, „Die internationalen Beziehungen zur Zeit des Vertagswerkes von Passarowitz”, in: *Wir und Passaro-*

- witz. *300 Jahre Auswirkungen auf Europa* (Katalog), Graz: Universalmuseum Joanneum.
- POPOVIĆ 1935: D. J. Popović, *Građa za istoriju Beograda 1718–1739*, Beograd: Srpska kraljevska akademija 1935.
- POPOVIĆ 1950: D. J. Popović, *Srbija i Beograd od Požarevačkog do Beogradskog mira (1718–1739)*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- ROTH 1999: H. Roth (Hg.), *Studienband Östliches Europa. Bd. 1: Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*, Köln-Weimar-Wien: Böhlau 1999.
- SANU 1974: Srpska akademija nauka i umetnosti (Red.), *Istorija Beograda*. 3 Vol. Beograd: SANU.
- SAMARDŽIĆ 2011: N. Samardžić, “The Peace of Passarowitz”, in: Ch. Ingrao / N. Samardžić / J. Pešalj (Eds.), *The Peace of Passarowitz, 1718*, West Lafayette: Purdue University Press.
- SHAW 2014: St. J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III., 1789–1807*, Cambridge: Harvard University Press.
- SUGAR 1993: P. F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*. Seattle-London: University of Washington Press.
- SUNDHAUSSEN 2007: H. Sundhaussen, *Geschichte Serbiens 19.–21. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- SUNDHAUSSEN / CLEWING 2016: H. Sundhaussen / K. Clewing (Hg.), *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. 2. Aufl, Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- ŠABANOVIĆ 1974: H. Šabanović, „Grad i njegovo stanovništvo u XVI–XVII veku”, in: *Istorija Beograda* vol. 1. Beograd: SANU.
- TELESKO 2020: W. Telesko, „Ehrenpforten und ephemere Architektur”, in: W. Telesko / S. Hertel / St. Linsboth (Hg.), *Die Repräsentation Maria Theresias. Herrschaft und Bildpolitik im Zeitalter der Aufklärung*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- TOČANAC RADOVIĆ 2018: I. Točanac Radović, „Belgrade – Seat of the archbishopric and metropolitanate (1718–1739)”, in: Institute of History (ed.), *Belgrade 1521–1867*, Beograd: Istorijski Institut.
- VASIĆ 1974: P. Vasić, „Barok u Beogradu 1718–1739”, u: *Istorija Beograda* vol. 1. Beograd: SANU.
- WOLF / ZIMMERMANN 2017: J. Wolf, W. Zimmermann (Hg.), *Fliessende Räume. Karten des Donaauraums 1650–1800*, Regensburg 2017.

ХАРАЛД ХЕПНЕР

ПРЕДНОСТ ПЕРИФЕРНОГ ПОЛОЖАЈА.
ГРАД БЕОГРАД У ДУГОМ 18. ВЕКУ

РЕЗИМЕ

Периферни положај не мора нужно значити и мање могућности за праћење збивања у центру и општег развоја. Такав положај може имати предности, што показује и историја Београда од краја 17. до почетка 19. века. С једне стране, предност се састоји у географском положају, јер се Београд налазио у зони сталних превирања између Хабзбуршке монархије и Османског царства. С друге стране, предност се огледала у удаљености од центара моћи, што је граду пружио више простора за другачије развојне правце.

Више од стотину година преклапања старог и новог времена чини Београд погодним предметом за проучавање периферног положаја, као и специфичности које из такве позиције проистичу. Фокус истраживања је на променљивим животним условима, који су обележили развој Београда у току дугог 18. века и суштински изменили идејне, материјалне и административне градске окви-ре, а и тиме и друштвене односе. У првом плану истраживања су политичке околности које су утицале на развој Београда, а представљене су у три поглавља ове студије. У првом делу се разматра ситуација у Београду, док је био под османском влашћу (до 1688. године, од 1690. до 1717. године, од 1739. до 1789. године и од 1791. до 1806. године). Други део обрађује временске периоде када је Хабзбуршка монархија играла важну улогу у Београду (1688–1690, 1717–1739, 1789–1791), док трећи део осликава период од 1806. до 1813. године, када је Београд постао седиште српских устаника.

До 1683. године, Београд је у ратовима Високе Порте против северозапада био несумњиво од велике важности, али за српски народ је био без значаја. Чим је ова стратешки важна локација постала предмет сукоба између Константинопоља и Беча, суочила су се – симболички – и два политичка и културна система, која нису настојала само да овладају овим местом, већ су у његовом освајању или одржању видела и супериорност свог система. Мештани, који су били погођени овим околностима, могли су да упореде обе стране са њиховим предностима и манама, а на крају су били принуђени да се одлуче за трећу опцију – самосталност Београда. У овом последњем развојном периоду град је коначно прерастао из

објекта властите политике у субјект своје политике. Наратив који је касније, с правом, осмишљен, а који развој од краја 17. до почетка 19. века представља као незаобилазан и важан у историји града, не почива само на захтеву за националним самоостварењем, него је такође заснован и на ондашњем позитивном одјеку, који је град Београд на почетку 19. века имао у Западном свету.

УДК 821.163.41.09 Стојковић А.
Оригинални научни рад
Примљен: 14. 09. 2024.
Прихваћен: 04. 10. 2024.

Урош З. Ђурковић*
Институт за српску културу
Приштина–Лепосавић
ORCID: 0000-0003-2995-2833

НЕКИ АСПЕКТИ ОБРАЗОВНЕ ДИМЕНЗИЈЕ ЛЈУБАВИ У ДЕЛИМА АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА**

У раду се, кроз репрезентативне примере књижевног опуса Атанасија Стојковића, разматрају присуство и значај еротолошких мотива. Након ситуирања Стојковића у шири епохални контекст просветитељства и повезивања са сентиментализмом, интерпретативна пажња се усмерава према делима *Кандор*, *Фисика* и *Аристид* и *Нашалија*. Осим што се образовна димензија љубави показује као преовлађујућа за сва три наведена дела, указује се и на изразити значај имагинирања природе за Стојковићево дело. Напоследку, нуди се сажет преглед видова присуства љубави у Стојковићевом опусу, који подразумева како њен теолошки, тако и друштвени и дидактички вид.

Кључне речи: Атанасије Стојковић, просветитељство, сентиментализам, *Кандор*, *Фисика*, *Аристид* и *Нашалија*, еротологија, природа, образовање.

* uros.durkovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 01. 2024. године.

Особени статус Атанасија Стојковића (1773–1832) у историји (не само) српске културе, присутан је у сасвим различитим облицима његовог стваралаштва. Стојковићева интелектуална делатност била је несвакидашње богата, али упркос томе може се поделити на две велике целине: књижевни и природнонаучни рад. У оквиру прве целине издваја се разнолика списатељска и преводилачка активност, где се истиче писање првог српског романа¹, превод *Нової завети* (в. Ераковић 2014: 121–129) и критички хваљена поезија (Павић 1983: 321; Дамјанов 2014: 75); док другу групу представља тротомна *Фисика* – прва српска природнонаучна енциклопедија, која се, по свом обухвату и значају за српску културу пореди са Рајићевом *Историјом* (Грбић 2015а: 21), али и низ студија, међу којима се налази и *О воздушных камнях и их происхождении* (О метеорима и метеоритима и њиховом пореклу) за коју се тврдило да је „прва монографија о метеоритима у свету” (Милоградов-Турин 2001: 22). Новија истраживања показала су, међутим, да је аутор прве овакве научне публикације у глобалним оквирима заправо Ернст Хладни (Марвин 2007: В3–В5), који је своју књигу објавио 1794. године, док је Стојковићево дело из 1807. године прво овакво остварење на словенском говорном подручју. Без обзира на то, уз све што је већ наведено, ваља истаћи и да је Стојковић био, као доктор филозофије и професор физике, ректор Универзитета у Харкову, носилац значајних признања и члан многих научних друштава и академија наука (в. Грбић 2015а: 9–10).

Овакав преглед Стојковићевих активности не представља само културноисторијски куриозитет, већ уводи у нека битна својства његове поетике, међу којима се истиче прожимање књижевности и природних наука, које се може сагледавати чак и у контексту фантастике (Дамјанов 2011:

¹ Неки проучаваоци сматрају да је то *Кандор или Ошкровеније етиопских шајни* (1800), а неки да је *Арисид и Најалија* (1801) (в. Грбић 2015а: 12). Ипак, без обзира на различита мишљења, Стојковић је свакако аутор првог српског романа, будући да је први следећи роман – *Усамљени јуноша* Милована Видаковића – објављен 1810. године (в. Деретић 2011: 509).

179). Међутим, да није реч само о изузетној индивидуи, већ о духу времена, говори нам и сродан статус који у српској култури имају Захарија Орфелин, Павле Кенгелац, Емануил Јанковић, Еустахија Арсић и Павле Соларић.² Свестраност не само што није била ретка појава код наших просветитеља, већ, имајући у виду разноликост њихових интересовања, можемо говорити о својеврсној интертекстуалној мрежи која, преплићући науку, бригу о заједници и уметност, преиспитује савремене границе литерарности.

Имајући то у виду, допринос проучавању Стојковићевих остварења тицао би се како разматрања облика и донета српског просветитељства, тако и динамичне комуникације идеја, унутар опуса и према епоси. Будући да су нека од кључних места просветитељства вера у напредак, као и јединственост човека у односу на остале облике живота, на одабраним примерима Стојковићевог дела показаћемо како су наведене теме повезане кроз једну, могуће, неочекивану истраживачку перспективу: различите облике љубави, међу којима се посебно истиче њена образовна димензија.

ЕПОХА И ЕРОС ПРИРОДЕ

Иако у целини свог дела Стојковић првенствено припада просветитељству, о чему сведочи, између осталог, и почетак првог тома *Фисике*, који има програмски карактер (Стојковић 1801: 1–4), ваља указати и на повезаност са другим књижевноисторијским формацијама: класицизмом (в. Павић 1983: 321–322) и сентиментализмом (в. Грбић 2015а: 16). Док су елементи класицизма прочитати у поезији („На смрт бесмртнаго Јоана Рајича”), *Аристид и Напхалија* се одређује као „сентименталистички љубавни роман дидактичног карактера” (Грбић 2015а: 16). И мада се сентиментализам

² Могу се, на пример, споменути Орфелинов рад на ботаничкој збирци, али и први српски уџбеник о технологији производње пића *Искусни њодрумар*; затим трактат Еустахије Арсић о годишњим добрима или *Ново тиражданско землеописаније* Павла Соларића, као први уџбеник географије на српском језику.

може сагледавати као *йрави књижевни сџил йросвећеносџи* (Живковић 1994: 141), то не значи да су ова два појма синоними, већ да је сентиментализам један од видова просветитељства. Ово разликовање битно је управо због тематизације љубави, јер се у односу на њега увиђају специфичности различитих еротолошких концепата: од божанске, метафизичке љубави у *Кандору*³, преко еротског надахнућа над разноликошћу живе и неживе природе у *Фисици*, све до „романа као практичног приручника за склапање успешног брака” (Грбић 2015а: 18) у *Арисџиду* и *Наџалији*.

Иако су сва Стојковићева споменута дела настала на самом крају 18. и првим годинама 19. века у њима су присутне унутарпоетичке промене које делују као да се односе на знатно дужи временски период. То могу да илуструју већ два примера из скорије рецепције дела: поједини проучаваоци сматрају да Стојковићеве романи *Кандор* и *Арисџид* и *Наџалија* представљају *лице* и *налицје* (Јерков 2019: 223)⁴, а неки у митолошко-научном дискурсу *Фисике* проналазе кретање од *џеодицје* ка *џехнодицјеји* (Грбић 2015б: 17–18). Имајући то у виду, општи поглед на еротолошке концепте Стојковићевог дела кретао би се од мистичног, поунутрашњеног путовања (*Кандор*), преко радости стварања и створеног (*Фисика*), све до институционализације љубави (*Арисџид* и *Наџалија*).

Поштујући различите поетичке одлике наведених дела, али разумевајући њихову надприпадност просветитељству, треба имати у виду да се мисао о љубави не своди искључиво на њене „популарније” видове (попут, на пример, романтичне или телесне љубави), већ да се проширује на шири план. Михаил Епштејн, тако, развија мисао о *заљубљеносџи* у *чиџаву йланџу*, али истиче и *асџрофилију* – еротску страст према небеским телима (Епштејн 2009: 205). Призори асџрофилије су посебно чести у Стојковићевом делу, поготово у првом тому *Фисике*, где се излаже преглед најразличитијих

³ „Боже и оче човеков, љубов твоја дотле простирајет сја докле и небо. Ти си вечен и љубов твоја вечна јест” (Стојковић 2015: 55).

⁴ „У поетичкој разностраности, где готово да један другог допуњују у разликама, Стојковићеве романи се и квалификују да буду један уз другог и да се читају скупа” (Јерков 2019: 224).

природних феномена: од галаксија, Млечног пута и кретања планета, до комета и Сунца.⁵ Занимљиво је да истраживачки ерос није присутан само у распону астрономских тема, већ се може приметити и у самом уобличењу текста – тако је одељак посвећен Сунцу састављен из низа реторских питања која доносе и својеврстан реторски ефекат (Стојковић 1801: 100). Он је још упечатљивији у предговору друге целине првог тома, где постоји химнично и молитвено апострофирање Творца као креатора природе:

„К теби се ја сад движем, о вечнаја *истино!* законе твоје вечне које си јестеству дао, тражим. Ја тражим соразмерије којим си Ти цели овај мира ланац премудро свезао; при чистицама созданија твојего стојим, смелим око оно расуждавам, и всуду находим, величество, премудрост, и силу твоју. О Ти невидимоје Сушчество! које си над милион милионов светов силни Престол твој положио, Творче и Отче! целога мира, *увразуми* дух наш, да би ми расуждавајути дела твоја всуду находили совершенства твоја, и на сваком месте Тебе гледали” (Стојковић 1801: 73–74).⁶ (Курзив У. Ђ.)

Бог се у овом одломку означава као вечна истина која, у величанствености *великој ланца бића* (в. Лавцој 2014), омогућава и разумску спознају. Захтев за *у(в)разумљавањем духа* има и дубоко религиозни карактер – јер преко Бога „[љ]убав не само што покреће Сунца и небеска светлила, већ их ствара” (Епштејн 2012: 16). Осим тога, у Стојковићевом енциклопедијском подухвату може се запазити и тежња ка прављењу једне целовите и приступачне систематизације, која ће имати просветљујући утицај на све читаоце. Подухвати амбициозни попут *Фисике* никад нису резултат индивидуалног прегнућа, већ се самим својим постојањем тичу бриге о успостављању заједнице и бриге о њеном опстанку. Уз то, њих одликује не само ерос мудрости, већ и оптимистички светоназор, утемељен на вери у напредак и успостављање

⁵ Такође, Стојковићева фасцинација небеским шаром усмерена је не само на природне феномене, већ и на плодове културе, попут *балона на врућ ваздух* из другог тома *Фисике* (в. Грбић 2015б: 14–15).

⁶ Транслитерацију свих одломака *Фисике* присутних у раду начинио је У. Ђ.

целовите слике света. Кроз међупростор теологије и науке, Творац и створено у светлу „вечне истине” налазе се на поетичкој раскрсници између средњовековља и модернитета. А ако је филозофија, што се понекад превиђа, љубав према мудрости, онда је дискурс љубави као односа према свету исказан у самој Стојковићевој обзнани истине Творца. Стога се љубав може у овом кључу посматрати и као проблем *филозофске свесћи*.⁷

Ипак, осим споменуте астрофилије и њених импликација, треба истаћи и још неке, не мање значајне концепте љубави. Амерички биолог Едвард Вилсон пише о идеји *биофилије*, која представља урођену склоност организама према различитим животним облицима (Вилсон 1975: 1). Вилсон тврди да је упућеност *живоша према живошу*, заправо, усађена у биће, те да је радозналост према познавању света самопотврђивање те природе. Дакле, уколико *биофилију* схватимо као један од облика љубави, долазимо до готово сасвим поетског закључка да се *љубав налази у основи живоша*. Зато је, али не и само због тога, врло важно увидети трансформативну моћ љубави која нас, кроз враћање животној средини, враћа себи.

Међутим, и поврх тога што је животу иманентна *биофилија*, важно је увидети, нарочито у контексту просветитељства, да нису сви животни облици обдарени разумом. Однос разума и емоција, односно, душе и тела, важне су дихотомije просветитељства, а код Стојковића добијају један интересантан вид. Поводом питања о постојању душе код животиња, следе следећа разматрања:

„Пита се дакле: *Имају ли живошиње душу?* Вопрос овај није нов, но нити може бити нов. Вcјаки, који о вештех расуждава, морао је видети различнаја животњих деланија – на њега дојти и себе запитати: какова су ова суштества? [...] Животнаја не само что имају чувства, као и ми – често више от нас: не само что спавају и будна јесу, ко и ми, него имају и силу вообразителну (*Einbildungskraft, vis imaginandi*), која се

⁷ „Може се рећи да је филозофска свест – жеља развучена на све ствари света у потрагама за најјачим дрхтајем званим Истина” (Епштејн 2009: 214).

по оним истим законим влада, као и наша." (Стојковић 1803: 174–176)

Татјана Горичева, проучавалац *православне екологије*, у својим разматрањима о животињама наводи како се човеково богоподобје састоји „у његовом стремљењу да изађе из својих оквира” (Горичева 2021: 17), али наравно, не на експлоататорски и израбљујући начин. Човек се налази у јединственој позицији бића кроз кога се божанска промисао обистињује, али и онога ко је управо због те могућности одговоран и за друге животне облике. Фасцинантно је, стога, да Стојковић у свом енциклопедијском прегледу⁸ развија интересовање за перцептивне капацитете животиња, као и то да им признаје моћ маште. У контексту опстанка човека на планети, неопходно је развити разумевање (па и љубав) према другим, не-људским облицима живота. Љубав према Богу може се уједно разумети као самоосвешћена биофилија, која као таква представља поменути *излазак из оквира*. А додали бисмо, у складу са кључном Кантовом мисли просветитељства, један од могућих облика *изласка из самоскривљене незрелости*.

Осим што животиње имају уобразиљу и, понекад, чула која надилазе људска, оне имају и душу:

„Но колико ми желимо свакаго читатеља уверити, да она душу имају, толико смо ради их уверити мошти, да она ума лишена јесу. Животиње не имају слободне воље, не имају ума. Разумна и слободна душа јест она, која между две вешти избира, и твори оно које је бољше. Разумна душа јесте способна отвлечена понатија – добродетель, беззаконије – мислити, и систему наук созидати” (Стојковић 1803: 176).

Овде Стојковићева мисао долази до занимљивог обрта. На питање о томе шта је човекова *differentia specifica* одговара се кроз негацију: животиња је оно биће које *има* душу, али не и ум. Следствено томе, оно што разликује човека од осталих животних облика нису емоције (а самим тим и љу-

⁸ О теми (нат)природности и енциклопедизма у раном српском роману погледати студију Ненада Николића посвећену роману *Велимир и Босилка* Милована Видаковића (Николић 2010: 107–108).

бав), већ разум, који се овде истиче као моћ апстрактног мишљења и расуђивања. Врло је интересно да се човекова егзистенцијална позиција објашњава, премда посредно, на овај начин. Дакле, животињама и људима заједничке су емоције, имагинација и чула, док их раздваја разум схваћен и као интелект и моћ воље. Ово размишљање поткрепљује наше увиде о *биофилији* као свеprisутној тенденцији живота према другом животу, који жива бића могу препознати.⁹

А што се тиче онога што не могу препознати, истиче се *добродетел*¹⁰, која је, треба истаћи, врхунска порука *Кандора* (Радуловић 2009: 30). Због чега је то тако? Осим што добродетел представља идеалну пројекцију моралне врлине, она је и производ културе као *грује човекове љрироге* (в. Flusser 2013: 131). Само кроз припадност култури могуће је доћи до спознања божанске милости чија се *љубав* простире колико и небо¹¹, али и до узвишеног (тајног) знања¹² о вечности душе.¹³ И будући да је *Кандор* већ био салгедаван као *иницијацијски роман* – односно, посебна врста (развојног) романа у коме главни јунак пролази кроз посебно, преображујуће искуство,

⁹ Стојковић, међутим, у *Фисици* отвара и питања о *грујим разумним шварима*, односно, ванземаљским облицима живота (Стојковић 1801: 157–159). Ова чињеница може вишеструко проблематизовати питање човековог привилегованог статуса у свемиру – јер, уколико постоје и други *љросвећени* животни облици, онда се хијерархија бића темељно мења. Стојковић је, знамо из пишчеве преписке (Грбић 2015а: 20) био у прилици да чита Фихтеова и Кантова дела и може се претпоставити да је био по овом питању управо инспирисан Кантовим размишљањима (в. Кант 2016: 170–171).

¹⁰ Аутори *Речника славеносрјској језика* наводе следеће синониме за реч добродетел: *морална чистјоша, њејорочностј, врлина; љлеменишосј, доброша* (Речник 2017: 114).

¹¹ „Боже и оче човеков, љубов твоја дотле простирајет сја докле и небо. Ти си вечен и љубов твоја вечна јест” (Стојковић 2015: 55).

¹² Занимљиво је да управо о еротизму као облику *шајној знања* пише Жорж Батај (2009: 199). Ова напомена, наравно, нема за циљ да покаже да је *Кандор* дело еротског карактера, али подударност између тајновитости еротског знања и мистичког поунутрашњеног путовања није случајан.

¹³ „Душа је твоја за вечност створена – вечно је твоје шествије – божество јест твој источник, ти си капља од туду. Ти ћеш се к богу твојему возвратити и добродетел ће твоја награђена бити” (Стојковић 2015: 37).

које га темељно мења (Радуловић 2009: 20), и *Аристид и Наталија* може се разматрати као својеврсни образовни роман.

Насупрот *Кандору*, у коме је љубав представљена на крајње апстрактан начин, *Аристид и Наталија* доноси један сасвим друкчији књижевни свет, обележен сценама свакодневице. И док оквир *Кандора* представља духовно путовање, чији је путовођа учитељ – прерушени анђео – а један од циљева, кроз љубав Творца пронаћи добродетел и уточиште у бесмртности, *Аристид и Наталија* показују панораму познатих ситуација из којих ће, по вољи самог писца, читаоци добити и поуку и забаву (Стојковић 2015: 59). Уколико се билдунгсроман разуме као тековина просветитељства, онда се ово Стојковићево дело може доживети и као уцбеник живота, где би елемент разоноде имао дидактички карактер: пријемчивост читаоцу омогућава лакше и успешније усвајање моралне поуке.

Аристид и Наталија у светлу еротологије

Еротолошки план *Аристиде и Наталије* је сложен и о њему се у више наврата већ подробно писало. Ипак, још многе теме могу да буду покренуте, а еротски цензурисан говор Стојковићевих јунака (Вукићевић 2012: 247) управо својом суспрегнутаошћу отвара прегршт интерпретативних могућности. Као јунаци сентиментализма, Аристид и Наталија припадају оним јунацима који се више чезнутљиво гледају, неголи додирују (Вукићевић 2012: 246–247), међутим, управо то одлагање жеље представља њено јачање: „еротика тражи најдуже путеве између тачке жеље и тачке задовољавања” (Епштејн 2009: 146). Осим тога, вреди истаћи и очиту везу Стојковићевог романа са осталим остварењима раног српског романа где жеља „постоји да би била ограничена” (Николић 2010: 111) и где је дијалектика *пријоведана жеље* и *њене њедатиошке димензије* изузетно сложена (Николић 2010: 114).

Имајући то у виду, свет *Аристиде и Наталије* у својој посредности је дубоко еротичан и то не само због законитости жанра, која је прописана оновременим осећајем за

прикладност, него и због детаља-еротема кроз које се назире читав спектар могућности љубавних односа и њихових последица. Они се крећу од различитих облика љубавних уздисања јунака, уз које, важно је запазити, реагује читава природа (Вукићевић 2019: 497), преко *слашкосрчаних суза* (Вукићевић 2012: 245) и осталих афективних реакција, све до сусрета заљубљених јунака у сну:

„Аристид је провео доста неспокојну ноћ. Пред зору је прекрасни сон имао. Њему се снило да је он Наталији у малом њеном вртограду под једном крушком љубов своју открио, која је од њене стране радосно примљена” (Стојковић 2015: 70).

Аристид је, дакле, имао прилике да своју љубав *ошкрије* у сну и то, нимало случајно, у врту. Сентименталистички култ врта може се схватити као *продужетак енџеријера*, место уживања, првих љубавних састанака, али и специфично женски простор (Тимотијевић 2011: 342). Ово семантичко богатство врта показује његов изванредни статус на еротолошком плану – јер, вреди и то истаћи – врт не припада сасвим ни култури ни природи¹⁴, односно, ни граду ни селу. Као особен међупростор, врт је специфичан топос, који се може сматрати и врстом *шреће природе*; док прва природа представља дивљину, друга култивисани пејзаж (нпр. пољопривредни), врт је посебан јер, чак и кад му је идеал дивљина, створен је од стране човека (Кнудсен 2015: 104).

Овај специјални статус врта може се разумети и као алегоријски израз идеала просвећености: као што је могуће укротити природу и, кроз култивизацију, прилагодити је човековим (естетским и практичним) прохтевима, тако се може усавршити и човекова нарав, па и жеља за обистињењем еротског искуства. Аристидов „пророчки” сан представља у том светлу један еротски пред-говор, који заправо, осим што антиципира будући сусрет са Наталијом, упућује на образловну димензију љубави кроз коју, као јунак, пролази.

¹⁴ Стојковић ће у *Фисици* изузетно често *јестасивеницу* поредити са вртом/вертоградом, што само потврђује привилегован статус овог простора (Стојковић 1801: 4).

Еротологија *Аристиди* и *Напхалије* не своди се, стога, на саму љубавну причу у смислу сусрета и растанака јунака, колико на студију њиховог (емоционално-љубавног) сазревања, а један од маркера за такво тврђење пружа нам организација простора. Прво појављивање Аристиди у роману се везује за простор *чисте природе* – „гди је само јестество царствовало” (Стојковић 2015: 59). Пасторални призори расцветаног цвећа у невиности сеоске идиле бивају замењени јунаковим боравком у градској средини која представља простор више-струких изазова. Аристид ће тако у граду подлећи утицају коцке и увидети лицемерство света који иза маске љубавности крије своје праве интересе (Стојковић 2015: 64–65). Морална порука се, стога, у роману предочава и кроз план простора, а често су и поруке дате крајње непосредно, као у размишљању о негативном утицају *љуте стираси* на љубав:

„Љута страст – буди име њено које му драго – помрачава у једному ока магновенију вес наш разум, чувственому нашему јестеству толику снагу придобива да духовно побеждено с[а] слезјаштим очима безумнаго човека гледати јест принуђено” (Стојковић 2015: 61).

Увидевши како је дихотомија између села и града једно од кључних места за поимање целокупне историје културе, књижевну имагинацију руралног простора повезао је са идејом *невиности* и комплексом *срећније прошлости* (Вилијамс 1975: 46). Ови обрасци су и те како присутни и у Стојковићевом делу, где се позорница развоја (уосећавања) јунака изнова повезује са њиховим обитавалиштима, која су знаковита попут поступака ликова. Тако Аристид у шестој глави, вративши се из града, доживљава важан тренутак ауторефлексије упарен са динамичним приказом буре, сродним представљању природе у *Фисици*.¹⁵ Бура показује

¹⁵ „Страх и трепет обузме слабу душу његову. С густим облаком ближе и ближе страпнодихајушти ветар дохождаше и обраштенијем колесници угрожаваше. Смутни прежде грома глас изближе већ мучаше, и бурја страшнија бивати почињаше. [...] Који тамо иза овог величајшег простора, у којему *милиони милионов светов иливајуш*, тамо у оним пољам, где благе душе вечним покојем наслаждавају се...” (Стојковић 2015: 66). (Курзив У. Ђ.) Имагинирање природе сасвим је прожето јуна-

да је доживљај природе јунака толико интензиван „да не постоји никаква мембрана између ње и јунакових емоција” (Вукићевић 2012: 251), а тај интензитет се може пренети и на најразличитије облике окружења књижевних ликова, које заједно саучествује у његовој радости или патњи. Израз овог поступка можемо наћи у призору Аристидове опчињености рајском природом у којој је Наталија „морала бит царица” (Стојковић 2015: 72). У таквом амбијенту природа дословно учествује у Аристидовој заљубљености и сви њени изрази, попут песме славуја, постоје само због вољеног бића. Природа ће чак учествовати у Аристидовој устрепталости тиме што ће, кроз ехо, одзвањати Наталијино име које Аристид чезнутљиво понавља:

„Жалосно се он с оног места подвигне, где је чрез неколико минута у себи шчастљив био, и у близу лежашти, густом шумом покривени дол отиде, за образом вообрженија своје-го тужећи и кадчто Натали[ји]но име изговарајући. Прел[е]-ститељни одзив (ехо) му је име њено опет повраштавао и њега у вјашчу печал углубљавао. [...] Славуј, учитељ печалнаго љуб’ви пенија, помагао је њему с својим срца проницајуштим гласом” (Стојковић 2015: 72).

Споменути мотиви имагинирања природе, дакле, немају (само) декоративни, већ и функционални карактер, важан за структуру дела. Штавише, важно је запазити да и само бивање у природи има образовно-емоционални карактер, видљив, на пример у именовану славуја за *учиџеља жалосної љубавної џевања*. Аристид, дакле, не само што осећа природу, већ осећа на начин природе, учећи из ње. Имајући у виду размишљање о разликовању човека и животиња у *Фисици*, овај детаљ може да добије посебан значај, будући да показује да се човек не разликује од животиња по осећањима (души), него по разуму, односно, капацитету да осећања ра-

ковом осећајношћу упареном са моралним судом; Аристид, тако, у бури, чује глас своје преминуле мајке, али и рику *џрома совести своје*. Слика мноштва светова може се пронаћи и у првом тому *Фисике* (Стојковић 1801: 87–91).

ционално појми. Природа може да буде *учишљ* управо због тог препознавања душе и света у разуму.¹⁶

У складу са већ истакнутом врлином чувања разума у љубави и избегавању потпуног препуштања страстима, индикативно је да чак и у опису објекта љубави постоји својерстан план култивисаности, сродан упризорењу врта:

„Пријатност је била у њеним стопама, небо у њеним очима, у свима њенима движенијима достојинство и љубов. Бела торжествена одежа околу ње се савијаше. Плава се коса по рамени ветром вејаше” (Стојковић 2015: 74).

На основу наведеног описа можемо претпоставити и да су неке од слика, попут истицања лепоте покрета и плаве косе на ветру, надахнуте платонизмом. Историјски гледано, у филозофији и уметности изнова се давала предност чулима која претпостављају удаљеност субјекта од објекта опажања и управо тај посредни карактер чула (на пример, вида и слуха) омогућио је развој сфере идеалног (Епштејн 2009: 40). Додир је, међутим, несуптилно чуло јер, за разлику од вида и слуха подразумева непосредан контакт и прекорачење границе између ја и не-ја (Епштејн 2009: 49–50). Из тог разлога хаптика није пожељна у сентиментализму – док су призори нематеријалног (па и анђеоског) одблеска лепоте добродошли – она представља ризик по прикладност света дела.

Иако је статус ликова обележен типским својствима која се везују за породичне, односно, друштвене улоге, њихово постојање не своди се на пуку функцију. У складу са сентименталистичком поетиком, било је потребно пронаћи ваљану равнотежу између поуке коју доноси тип и индивидуалног уосећавања.¹⁷ На тај начин роман постаје полигон за развој емоционалних капацитета читалаца, који се у делу не-

¹⁶ „Красно је јестество ако разумни умови оно расуждавају” (Стојковић 2015: 84).

¹⁷ Вреди истаћи да је роману *Аристид и Наџалија* у извесном смислу претходила пригодна и дидактичка песма написана поводом женидбе Јована Паликуће Јелисаветом Мушкатиновић. (в. Павловић: 24–25 и Грбић 2015а: 16–17). Једна крајње конкретна прилика послужила је Стојковићу као повод за писање о општим саветима за успех у браку и љубави.

ретко и апострофирају¹⁸, чиме се ствара својеврсна (интерпретативна) заједница *чувсџвџшелних душа* (в. Вукићевић 2012: 244–245; Стојковић 2015: 59). Ипак, ваља истаћи да је Стојковић био сасвим конкретан кад је реч о жељеним социјалним статусима његових јунака, као и решењима неких од великих животних проблема (попут несугласица између супружника или смрти чланова породице). Комбиновање мелодрамског и морализаторског (в. Вукићевић 2019: 498) има своје упориште и у Фукоовим размишљањима о канонизацији брачног ероса (Вукићевић 2012: 246) у оквирима *хришћанске џастџорале*¹⁹. Индикативно је, имајући то у виду, приметити да је врхунац односа Аристиде и Наталије остварен у XIX глави, где Аристид обистињује свој већ споменути сан. Међутим, овај пут није у Наталијином, већ свом врту, где је угошћује доживевши *неисказано чувсџвововање* (Стојковић 2015: 88). Наведени топос неизрецивости, поготово имајућу у виду шири контекст поглавља, може бити схваћен и као једна врста криптоеротског, цензурисаног наратива, где је само наговештен импулс конкретног еротског искуства, који ће резултирати рађањем детета у наредној глави.

У складу са споменутиМ Фукоовим разматрањима о структури брачног живота, њега прате и типичне родне улоге – док Аристид ашовом окопава врт, Наталија стоји поред њега бришући му зној са чела. Уз то радосно се игра са пилићима, копајући јаму код бунара „да се брчкати могу” (Стојковић 2015: 88). Ова живописна сцена из свакодневице показује како игра и нежност према другим животним облицима представља такође сет припрема за успешан брак, чиме се још једном потврђује укрштање морализаторског и еротског (в. Николић 2010: 113). Аристидово и Наталијино *домаћинсџво у изџрагњи* постепено се развија да би се поглавље окончало сликом младих јагањаца, пастира који сви-

¹⁸ „О, ви красне и незлобне душе које ви без вожда на опасној јуношескија старости стази ходите, колико је потребно да ви всјаку ону точку земље размотрите на коју неискусна нога ваша може мислит” (Стојковић 2015: 64).

¹⁹ У новом, редигованом преводу *Исџорије сексуалности*, овај термин се преводи као *џастџирско боџословље* (Фуко 2015: 32).

рају и цвркута шеве (Стојковић 2015: 88). Призор који следи из оваквог пасторалног окружења је, као што смо истакли, рађање детета Хелидона, чиме се испунила примарна сврха односа супружника са становишта канонизације брачног ероса. Ипак, нагло као што је следио процват односа Аристида и Наталије, следи и његова декаденција, што због Аристидове неодговорности у браку, што због Хелидонове смрти која потпуно скршава родитеље. Тако је на невеликом броју страница приказан читав спектар могућих животних (брачних) сценарија, који, иако онеспокојавајући у свом току, нуди на крају утеху у лепотама природе и божанском провиђењу. Међутим, супружници успевају и да, временом, утеху пронађу још једном облику љубави – пријатељству:

„Љубов је насаждена јестеством, брак разумом. Ми смо сви за дружество, а не за самот и уједињеније рождени. То нас учи наша природа, то нас учи разум наш. Сојуз дружества јест највјашчи у браку. [...] Два срца и две душе сочетавају се у једно подобно лучам, којих две сопрјажене у једну фарбу себе преливају” (Стојковић 2015: 84–85).

Пријатељство се, дакле, темељи на узајамности у којој се две душе, поетски речено, стапају једна с другом. У овом одломку дата су јасна упутства везана за остваривање човекове друштвености: нико није рођен да живи сам, а сојуз (повезаност)²⁰ је најизраженија у браку. Штавише, треба приметити да је (право) мушко-женско пријатељство било, током дугог историјског трајања, могуће искључиво у оквирима брака (Гариоч 2011: 218). Сходно томе, пријатељство (*philia*) представља саставни део брачног живота, укључујући и период кад (телесни) ерос спласне.

Ипак, нису све конотације љубави у *Аристиду* и *Наталији* афирмативне. Понекад и пример порока може да послужи за ефектну моралну поруку. Уколико појам љубави схватимо шире, у смислу страсти у занесености коју доноси

²⁰ „Многи писци и научници су тврдили да се савршено пријатељство темељи на присности и отворености, односно, ономе што је Антоан Тома 1772. године описао као ‘предивно поверење које се пружа и добија’” (Гариоч 2011: 210).

зависност – видећемо елементе љубавне опсесије у Аристидовом односу према игри (коцки).²¹ Свакако, љубав као склоност према забави није исто осећање као, на пример, љубав између супружника, међутим, њу не треба пренебрегнути јер може имати значај у образовном контексту. Кроз лош пример и његово самосвешћивање, могуће је, напослетку, доћи до ваљаних животних избора.

Имајући то у виду, може се запазити да се љубавни, али и развојни пут Аристида и Наталије заокружује тако што су обоје постали предавачи – док је Наталија „поучавала младе супруге у домостројитељству”, Аристид се бавио обукама везаним за пољопривреду (Стојковић 2015: 102). Тек прошавши кроз читав низ драматичних и преображујућих животних искустава, Аристид и Наталија добијају легитимитет да буду предавачи, а тиме и искажу своју, кроз просвећивање, *најбољу моћућност*. Врло је занимљиво да се и у овом случају прати родна матрица – док је Наталија, као жена, везана за унутрашњи простор, простор дома и куће, а самим тим и интимног универзума, Аристид се јавља као *homo faber*, који је упућен на заједницу, а тиме и политику и јавност. Стојковићев етос просветитељства обистињује се и кроз потврду о исходима типичних родних улога, јер оне представљају жељену парадигму развоја. Пратећи догoдoвштине Аристида и Наталије, читаоци у њима препознају и људске слабости и узорне јунаке, уз чију помоћ и сами пролазе кроз процес образовања.

Овакав крај дела не тиче се, дакле, толико слављења разума, колико свести о међузависности рационалног и осећајног. Ту се налази кључна слика образовне димензије љубави *Аристида и Наталије* – јер, да би се до зрелости дошло, неопходан је дуг и трновит пут личног емоционалног развоја.

²¹ „’Игра је,’ отвешта Аристид, ‘чудна и силна страст. Ниједна страст душу чoлoвеческу толико не упражњава, колико ова. Дoстoкратнo људи који к никакoвoм другoм делу ни најмeњшe спoсoбнoсти не имaју при игри велики пoкaзују разум, ибo за ничтo другo чувствa нeмaју” (Стојковић 2015: 80).

ЗАКЉУЧАК

Читање књижевног и научног опуса Атанасија Стојковића из светла еротологије показало се подстицајним за доживљај његовог стваралаштва у целини, како у поетичком, тако и идејном смислу. Дискурс љубави код Стојковића може имати најразличитије облике – од љубави према Богу, природним појавама, мудрости, преко љубави између супружника и пријатеља, све до љубави према коцки. Сходно просветитељском програму Атанасија Стојковића, обједињујући чинилац за све наведене видове љубави представља њена *образовна димензија*. Она се јавља на индивидуалном плану (као лични развојни пут књижевних ликова – *Кандор*), на колективном плану (као израз пожељног примера у контексту жељеног, просвећеног, развоја заједнице – *Аристид и Наџалија*), или универзалном плану (у контексту поимања живота као филозофског и биолошког феномена – *Фисика*). Имајући овај преглед на уму, може се закључити да сва три истакнута Стојковићева дела представљају, са еротолошке стране, целину – јер се узајамно надопуњују, осветљавајући различите аспекте љубави као феномена.

Као врло важан чинилац у анализи не само еротолошких мотива, истакла се дихотомија природе и културе, као и мотив врта. Образовна димензија љубави свој кључни израз има у мотиву култивизације, односно, неговања врта и због тога је свет природе неретко у посебној корелацији са јунацима дела. Стојковићу, дакле, није пресудно приказивање самог љубавног односа, колико видови љубави везани за процес васпитања духа.

Још неки облици образовне димензије љубави могу бити сам истраживачки (научни) ерос, присутан кроз астрофилију (Епштејн) и биофилију (Вилијамс), али чак се и у самом списатељском чину, као изразу сублимације (култивизације нагона), може приметити еротска компонента (в. Николић 2010: 114). Упориште љубави код Стојковића, може се, на тај начин, пронаћи и у филозофији као љубави према мудрости и еросу просвећености као сталне тежње за афирмацијом посебности људске природе, која се од животињске не разликује по души, већ по врлини разума.

ЛИТЕРАТУРА

- БАТАЈ 2009: Ж. Батај, *Ероџизам*, Београд: Службени гласник.
- ВИЛИЈАМС 1975: R. Williams, *The Country and the City*, New York: Oxford University Press.
- ВИЛСОН 1984: E. O. Wilson, *Biophilia*, Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press.
- ВУКИЋЕВИЋ 2012: Д. Вукићевић, „Сентименталистичка парадигма страсти или љубав у природи”, у: Бојана Димитријевић (ур.), *Филолоџија и универзитет: џемајски зборник радова*, Ниш: Филозофски факултет, 244–254.
- ВУКИЋЕВИЋ 2019: Д. Вукићевић, „Уздисање у сентиментализму”, у: Драган Бошковић, Часлав Николић (ур.), *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са XIV међународној научној скупи одржаној на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–27. X 2019.)*, Књ. 2, *Тако мале ствари: инџимно у књижевности и култури*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 491–500.
- ГАРИОЧ 2011: Д. Гариоч, „Од хришћанског пријатељства до световне осећајности: поновно успостављање вредносног система у доба просветитељства”, у: Барбара Кејн (прир.), *Историја пријатељства*, Београд: Сlio, 203–264.
- ГОРИЧЕВА 2021: Т. Горичева, *Немушти вајај живошња: о живошњама у хришћанству*, Београд: Службени гласник.
- ГРБИЋ 2015а: Д. Грбић, „У 'хладном норду' прослављени Стојковић”, у: Драгана Грбић (прир.), *Атанасије Стојковић. Јоаким Вујић*, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 9–23.
- ГРБИЋ 2015б: Д. Грбић, „'Шари аеростатически јесу оне машине дивне!' – или о усхићењу Атанасија Стојковића ваздушним куглама”, *Досиџејев врт: годишњак Задушбине „Досиџеј Обрадовић”*, год. III, бр. 3, 11–33.
- ДАМЈАНОВ 2011: С. Дамјанов, *Вршови несварног*, Београд: Службени гласник.
- ДАМЈАНОВ 2012: С. Дамјанов, *Нова чишња џрадиције*, Београд: Службени гласник.
- ДЕРЕТИЋ 2011: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Sezam Books.
- ЕРАКОВИЋ 2014: Р. Ераковић, „Да ли су Срби били хришћани пре Вука?”, у: Горана Раичевић (ур.), *Асјекти идентитета и*

- њихово обликовање у српској књижевности: зборник радова, Нови Сад, Филозофски факултет, 121–129.
- ЕПШТЕЈН 2009: М. Епштејн, *Филозофија шела*, Београд: Геопоетика.
- ЕПШТЕЈН 2012: М. Епштејн, *Филозофија љубави: љубав у петим димензијама*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- ЖИВКОВИЋ 1994: Д. Живковић, *Европски оквири српске књижевности*, књ. I, Београд: Просвета.
- ЈЕРКОВ 2019: А. Јерков, „Предроман, поглед из савремености”, предговор у: Атанасије Стојковић, *Кандор или Откровење египћанских шајни; Аристид и Најалија*, прир. Александар Јерков, Београд: Службени гласник, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, 193–228.
- КАНТ 2016: И. Кант, *Метафизика природе*, Нови Сад: Академска књига, Природно-математички факултет.
- КНУДСЕН 2015: К. Есман Кнудсен, „Како вртови причају приче”, *Досијејев врш: годишњак Загужбине „Досијеј Обрадовић”*, год. III, бр. 3, 103–127.
- ЛАВЏОЈ 2014: А. Лавџој, *Велики ланац бића*, Нови Сад: Академска књига.
- МАРВИН 2007: U. V. Marvin, „Ernst Florens Friedrich Chladni (1756–1827) and the origins of modern meteorite research”, *Meteoritics & Planetary Science*, 42(S9), B3–B68.
- МИЛОГРАДОВ-ТУРИН 2001: Ј. Милоградов-Турин, „Брдо Стојковић и историја ваздушног камења”, *Флојсџон: часопис за историју и културу науке*, 15–47.
- НИКОЛИЋ 2010: Н. Николић, *Меандри просвећености*, Београд: Службени гласник.
- РАДУЛОВИЋ 2009: Н. Радуловић, *Подземни шок: езошеришно и окултано у српској књижевности*, Београд: Службени гласник.
- РЕЧНИК 2017: *Речник славеносрпског језика: огледна свеска*, прир. Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић, Александар Милановић, Нови Сад: Матица српска.
- ПАВЛОВИЋ 2016: А. М. Павловић, „Дидактичка поезија просветитељства: Доситеј и његови следбеници”, *Досијејев врш: годишњак Загужбине „Досијеј Обрадовић”*, год. 4, бр. 4, 15–66.
- СТОЈКОВИЋ 1801: А. Стојковић, *Аџанасија Стојковића... Фрсика: просвешћеностомъ српсана за родъ Славенно-Србскій*, Часть 1. – Въ Будимѣ: Писмены Кралевакаго Униѳерситета, 1801.

- СТОЈКОВИЋ 1803: А. Стојковић, *Аџанасија Стојковића... Фисика: простиымъ языкомъ сѣисана за родъ Славено-Сербскѣй*, Часть 3. – Въ Будимѣ: Писмены Кралевскаго Униѣрсѣтета.
- СТОЈКОВИЋ 2015: А. Стојковић и Ј. Вујић, *Аџанасије Стојковић. Јоаким Вујић*, прир. Драгана Грбић, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- ПАВИЋ 1983: М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
- ТИМОТИЈЕВИЋ 2011: М. Поповић, М. Тимотијевић и М. Ристовић, *Историја приватној живопису у Срба: од средњеј века до савременој доба*, Београд: Слио.
- ФЛУСЕР 2013: V. Flusser, *Natural: Mind*, Minneapolis: Univocal Publishing.
- ФУКО 2015: М. Фуко, *Историја сексуалности 1. Воља за знањем*, Лозница: Карпос.

UROŠ Z. ĐURKOVIĆ

SOME ASPECTS OF THE EDUCATIONAL DIMENSION OF LOVE
IN THE WORKS OF ATANASIJE STOJKOVIĆ

SUMMARY

The article examines the presence and significance of love as a motif in the works of Atanasije Stojković, using representative examples from his literary output. After positioning Stojković within the broader context of the Enlightenment and associating him with Sentimentalism, the paper shifts its interpretative focus to his works *Kandor*, *Physics* (Fisika), and *Aristides and Natalia* (Aristid i Natalija). In addition to demonstrating that the educational dimension of love is predominant in all these works, the paper highlights the prominent role of imagination of nature in Stojković's writings. Finally, it provides a concise overview of the various forms of love in his oeuvre, addressing its theological, social, and didactic dimensions.

Keywords: Atanasije Stojković, Enlightenment, Sentimentalism, *Kandor*, *Physics* (Fisika), *Aristides and Natalia* (Aristid i Natalija), nature, erotology, education.

УДК 821.163.41.09-32 Павић М.
Оригинални научни рад
Примљен: 15.09.2024.
Прихваћен: 04.10.2024.

Јелена Д. Апостоловић*
a.r.t.e.s. Graduate School for the Humanities Cologne
ORCID: 0009-0001-6085-0897

ДОСИТЕЈ, СЕКЕРЕШ И МУШКАТИРОВИЋ
ИЗМЕЂУ КЊИЖЕВНОСТИ И ЗБИЉЕ:
Интертекстуална анализа Павићеве приповетке
„Анђео са наочарима”

Рад указује на цитате и алузије на литературу која је документовала боравак Доситеја Обрадовића у Бечу у периоду између 1771. и 1777. године у приповеци „Анђео са наочарима” Милорада Павића. Њу чине дела историјских личности које су ликови приповетке – Д. Обрадовића, А. Д. Секереша и Ј. Мушкатиновића – и студије о њима. Интертекстуална анализа открива значење појединачних референци у новом, књижевном контексту. Павићев постмодернистички мозаик је у тесној вези са његовим професионалним интересовањима историчара књижевности: три године раније он је објавио студију на исту тему, у којој повезује до тада непознати архивски материјал са познатом грађом. Техником колажа и слободном изменом претекста, Павић је створио кохерентну целину која тежи да створи илузију веродостојности. Он домишља и мења историјске чињенице како би служиле књижевној идеји поготово при грађењу лика Јована Мушкатиновића, док је Секерешов лик мозаик посредних приказа историјске личности. Откривање референтног текста, начина његовог преношења у свет фикције и односа у коме Павићев текст

* apostolovic139@gmail.com

стоји према текстовима са краја 18. и почетка 19. века отвара питање тумачења Павићевог књижевно-историјског метода и његовог наративног потенцијала.

Кључне речи: Милорад Павић, Доситеј Обрадовић, Јован Мушкатиновић, Атанасије Димитријевић Секереш, „Анђео са наочарима”, интертекстуалност, културна и књижевна историја.

Ако се у тој књизи [*Живој и љриклљученија*] описане „полезне и радостне” године Доситејевог првог боравка у Бечу упореде са горком стварношћу која извире из докумената овде навођених, уочиће се и један специфичан књижевни поступак Доситејев који на плану уметничког уобличавања стварности иде једном свесно усмереном линијом одабирања и ретуширања података (Павић 1973: 13).

Сви ликови Павићеве приповетке „Анђео са наочарима” (1976) су историјске личности и догађај око кога се прича развија се заиста догодио 1774. године у Бечу. Цензор књига и капелан српске православне цркве, Атанасије Димитријевић Секереш, променио је вероисповест и прешао у католицизам. Доситеј Обрадовић је тада боравио у Бечу (1771–1777). У седмом писму аутобиографије *Живој и љриклљученија* (1788), у коме је описао тај период, записао је и да је у разговорима са „достојнејшим прекрасни[x] наука, пространејшаго искуства и вежества, честнејшаго житија и непорочнејши[x] нарава, у исто време доброхотна и љубезна срца, мужем господином Атанасијем Секерешом” научио много (Обрадовић 2007а: 116). Он је морао знати за поменути догађај, али га није поменуо. Милорада Павића је занимало да сазна више о околностима у којима су тада били обојица. У архивима је открио судски спор између представника српске и грчке православне цркве у Бечу у коме је и Доситеј учествовао. Он је сведочио на страни Секереша, тј. српске православне цркве у оптужби против Антимоса Газиса, свештеника грчке православне цркве, који је по сведочењима све дока неправедно оптуживао српску цркву да је оријентисана према католичким, а не према православним црквеним законима. Доситеј није поменуо овај спор у аутобиографији. Забележио је речи поштовања и захвалности према Антимо-

су Газису у истом писму у коме је писао о Секерешу, а да при томе њих двојицу није довео у везу. Павић је резултате истраживања објавио 1973. године под насловом „Доситеј у Бечу 1774. године” и у њему горе наведени цитат у коме однос *Живоша и прикљученија* према историјској стварности тумачи као врсту књижевног поступка. Три године касније у збирци приповедака *Коњи светиога Марка* објавио је приповетку која наративно обликује дате догађаје, цитира архивску грађу о поменутом суђењу и на крају приказује Доситеја који записује текст чији је извор – један део трећег писма *Живоша и прикљученија* који у претексту није у вези са приказаним дешавањима – такође експлицитно назначен.¹

Павићево интересовање је било део ширег научног интересовања које је почело шездесетих година. 1961. је Вељко Купрешанин, тада директор Историјског архива Београда, објавио студију „Пабрици о Доситеју и око њега”: у њој се први пут спомиње дневник Атанасија Димитријевића Секереша и из њега наводе три записа о Доситеју из периода од 1774. до 1776. Следеће године Боривоје Маринковић, Павићев колега са студија са којим је и касније делио интересовања за књижевност 18. и 19. века,² објављује чланак „Два Доситејева бечка пријатеља”. 1963. године Мита Костић објављује рад „Доситејев пријатељ и саветник Секереш”. У њему је Костић осветлио Секерешов цензорски рад на основу архивске грађе. 1966. је сам Павић објавио фусноту о Секерешу и његовом познанству са Доситејем и Мушкатиновићем када је у зборнику *Од барока до класицизма* приредио Скерлићеву студију о Јовану Мушкатиновићу из 1909. године. Маринковић је исте године објавио оригиналну студију о Мушкатиновићу, а 1972. и библиографију радова о Секерешу. Тема је, дакле, у том периоду веома атрактивна и Павић улази у дијалог са истраживачком традицијом. Мисао о Доситејевом загонетном ћутању је основа интертекстуалног односа у који Павићев текст ступа са претекстом, Доситеје-

¹ Тиме дати део трећег Доситејевог писма код Павића добија алегорично значење. Интерпретацију завршнице приповетке написала је Бечановић (1993) у студији о Доситеју као књижевном лику у делима постмодерниста.

² В. Марићевић 2014.

вом аутобиографијом *Живот и прикљученија*. Њу је Павић истакао у својој студији из 1973,³ а исту мисао је морао прочитати и у Костићевој студији,⁴ и потом код Маринковића.⁵ У причи њу изговара Секереш када говори Доситеју:

„Ви имате дар ћутања, божији дар! Никога нисам чуо да тако моћно уме да прећути као ви. И сваке вечери слушам вас како настављате то ћутање као причу између редова божанствених слова ваших” (Павић 1972: 57).

Павић најпре ствара илузију веродостојности тако што преузима податке из студија и из дела историјских личности, те их користи као декор или изјаве својих ликова, и то тако што их уклапа у фиктивни моменат. При томе је изразито вешт. Да је Доситеј 1771. у Беч допутовао у горњој хаљини од „фине енглеске чоје” (Павић 1976: 48), као и мапу дешавања са локалним топонимима, Павић је преузео из поменуте Купрешанинове студије, која га је и стилем могла инспирисати:

„Pomenute godine, 1771, pod kraj, ali posigurno jednog petka uveče, sa sanducima punim slavjanskih, grečeskikh i italijanskih knjiga, s nešto rublja i sa jednom gornjom haljinom od fine ingleske čoje, koju je posebno cenio – obreo se Dositej u Beču. Besumnje da su ga već u Zadru uputili na popa Antima 'grečeskog kapelana' crkve sv. Georgija na Štajerhofu, u blizini staroga Flajšmarkta i stare grčke konobe. To je, uostalom, bio jedan od glavnih centara gde su se sastajali trgovci i Srbi, i Grci i Cincari, iz austrijske ćesarovine, i iz turskih zemalja. Tada se

³ „У том смислу за Доситеја се доиста може рећи да је био један од оних писаца који су у српској књижевности најефикасније умели да ћуте” (Павић 1973:13).

⁴ „Доситеј је, што није лако разумети, у аутобиографији и свим другим делима прешао преко Секерешовог проверавања ћутке, без иједне речи” (Костић 1963: 282). Костић даље цитира друго место из Доситејевог дела како би то објаснио: „Доситеј је пак међу првима код Срба народност уздигао изнад вере. Његова мисао „сад се не пита ко је источне, ко ли је западне цркве следоватељ, но ко је добродјетелан, поштен и вредан човек” у пракси се исказала тако што је Секерешово проверавање схватио као личну ствар и преко тога једноставно ћутке прешао” (Костић 1963: 282).

⁵ Маринковић пише да је Доситеј у аутобиографији са одушевљењем описивао Беч, а да је о људима који су тамо утицали на њега „загонетно ћутао” (Маринковић 1962: 19).

i onaj drveni sokak, što se nekada zvaо Kronengase nazvaо po njima Grihengase, грчки sokak. Svuda oko starog Flajšmarkta stanovali su pod kirijom 'orijentalni trgovci', pravoslavni po veri" (Купрешанин 1961: 598).

У говор ликова су уклопљени нешто измењени цитати из седмог писма *Живоша и њриклљученија*. „Не само обита-лиште [...] него и трпезу с нами нек има док се овде позна и намести" – речи су добродошлице Николаса Димитриса и у Доситејевом (Обрадовић 2007: 115) и у Павићевом делу (1976: 49). Секерешов позив Доситеју и Мушкатиновићу да га што чешће посећују у Павићевој приповеци је преузет из Доситејеве *Еџике* (1803). У оригиналу, Доситеј се присећа речи којима је Секереш испраћао њега и Мушкатиновића. Павићев приповедач описује сцену у којој Мушкатиновић закопчава капут, а Секереш устаје са столице да испрати пријатеље изговарајући исте речи којих се Доситеј присећа у *Еџици*.⁶ У Павићевој причи, Секереш је прешао у католицизам а да о томе није претходно обавестио Доситеја и прича домишља Доситејеву реакцију при одласку код Секереша након што је примио вест. У кратком опису амбијента који Доситеј затиче, свезнајући приповедач као узгред спомиње детаљ на прозорској дасци Секерешовог кабинета: „[...] гомила књига које је ветар листао показујући цензорском руком унете белешке за велики Thesaurus linguae slavonicae, речник српскога језика, који је Секереш припремао годинама" (Павић 1976: 66). Тај речник је остао непознат данашњој науци, али је Мита Костић у поменутој студији навео да је у Хорањијевом *Лексикону ујарских ѧисаца* из 1775. пронашао запис по коме „види да је он [Секереш] намеравао да изда претежно рускословенски речник за Србе" (Костић 1963: 286). Када у приповеци Доситеј говори Секерешу да ће однос према њему остати исти након промене личних уверења, Павић уз незнатне измене цитира Доситејев запис о Секерешу из седмог писма.⁷ Речи које Павић додаје цитату алудирају на догађај који се у приповеци одиграо, али не и у претексту.

⁶ Уп. Павић 1976: 58–59 и Обрадовић 2007б: 145.

⁷ Уп. Павић 1976: 58–59 и Обрадовић 2007а: 116.

Прича је тако колаж и референтних текстова, и оригиналних и преузетих делова текста.

„Анђео са наочарима” садржи и цитате из дела које ни до данас није постало доступно широј јавности: Секерешов *Diarium*. Осим тога да је дневник „отишао до Рима”, Купрешанин у својој студији (1961) није забележио метаподатке који би олакшали проналажење овог дела. Четири кратка записа о Доситеју наведена у Купрешаниновој студији су написана савременим српским језиком, што указује да би у питању био превод текста. Када касније Костић цитира Купрешанина, додаје да је овај дневник у Ватиканској библиотеци и да је у оригиналу на латинском, али те закључке извлачи из Купрешаниновог текста (Костић 1963: 278). И Павић се у студији о Доситеју у Бечу 1774. некритички позива на исти извор. Непроверени подаци у приповеци не штете илузији веродостојности јер су Купрешанинови наводи уклопљени без шавова. Према једном од цитата из Купрешанинове студије је Секереш подстакао Доситеја да пише о свом животу, и у Павићевој приповеци Секереш на оригиналан начин у односу на претекст позива Доситеја да чини исто. Последњу реченицу тог цитата је Павић припојио поменутом цитату из Доситејеве *Ешике*, те при испраћају својих гостију Секереш додаје: „Велика је магла код нас и само јаки и добри из ње могу да испливају” (Павић 1976: 59). Долазак Доситеја код Секереша и пријатељско обраћање је такође у вези са цитатима из *Дневника*. Последње што је Секереш забележио о Доситеју, према Купрешанину, су Доситејеве речи: „Нека вичу како хоће, рече ми овај мили муж Доситеј кога роди блажени отац Обрад – нека вичу како хоће – ваша савјест ваша је својина, ви знате што је добро чинити. Ви јесте и остаћете мој совјетник и пријатељ” (Купрешанин 1961: 600). Секерешова емотивна реакција на Доситејеве речи у приповеци је у вези са белешком „Разгали ми се душа када разговарам с милим Доситејем. Да ли он зна шта ја у себи спремам и како ће се то одразити на њему?” (Купрешанин 1961: 600) Секерешов лик је комбинација одабраних секундарних извора о овој историјској личности. Историјски неаутентичан, Секереш у причи је аутентична постмодернистичка креација.

Уметничко манипулисање референтним текстом је основа грађења ликова Антимоса Газиса и Јована Мушкатиновића. Пуно име Доситејевог „попа Антима” Павић сазнаје из Маринковићеве студије из 1962. Са једне стране, он је осмишљен из Доситејевих бележака из седмог писма аутобиографије. Са друге стране, Павић је оцртао лика према подацима које је Доситеј прећутао, а он пронашао у архивима 1973. Антимос је представљен као мистериозни карактер, мудрац који антиципира преображај и о томе говори загоњено, у пословицама. Последња од три којима одговара Доситеју је још један цитат из *Живоџа и њриклъченија*: „Какав је год лишћа род, таки је и људи... οἴη, περ φύλλον γενεή τοῖη δὲ καὶ ἀνδρῶν” (Павић 1976: 64). Доситеј овим цитатом из Хомерове *Илијаде* (6.146) започиње осмо писмо *Живоџа и њриклъченија*, у коме по повратку из Беча у завичај запажа промене на људима. Павић је у интертекстуалном читању то претворио у поуку коју Доситеј доноси са пута тако што је домислио сцену у којој Грк Антимос преноси дату мудрост Доситеју. Хомеров стих као пословични исказ у новом контексту антиципира да ће Секереш променити веросиповест. Доситејев превод на српски је Мушкатиновић унео у друго издање својих пословица, *Причиџа*, са коментаром „Омирова код Г. Доситеја у Писмима стр. 307” (1807: 60). Павић је то морао знати, ако не тако што је сам запазио код Мушкатиновића, онда када је Маринковић у студији о Мушкатиновићу из 1966. навео пословице које је Мушкатиновић преузео од Доситеја. То, међутим, није одговарало пищевој идеји развоја догађаја и ликова. Павић је Антимоса желео да ослика као човека натприродних видика, а Мушкатиновића знатно другачије.

Са аспекта историјске веродостојности Павићеве приче, Мушкатиновић је анахронизам. Од 1769. до 1787. он је живео у Новом Саду. 1771. постаје правни заступник фрушкогорских манастира и 1773. одлази у функцији званичног делегата Карловачке митрополије у Беч (Маринковић 1966: 171), али време које тамо проводи није довољно за „полезне разговоре сваког четвртка”, како то Павићев приповедач представља. И Доситеј у *Еџици* и Мушкатиновић у предго-

вору *Причџа* су забележили ова дружења у троје, али 1783. године, што је скоро деценију након што је Секереш прешао у католицизам. Мушкатиновићева осуда Секереша, дакле, нема документарну потпору. Мушкатиновићев лик је придодат у функцији контраста Доситејевом лику на семантичком и стилском плану приповетке: Доситејева толерантност и етика пријатељства у контрасту са Мушкатиновићевом реакцијом више долазе до изражаја. Док Доситеј у Секерешу и даље види исту особу у другом оделу, Мушкатиновић не може „не опростити него ни разумети” (Павић 1976: 65). Једна претпоставка би била да је Павића на имагинарно контрастирање ових личности подстакло то што је Мушкатиновић изоставио да помене имена својих пријатеља у првом издању *Причџа* из 1783. године. Он је тек у предговору другог издања, 1807. године, поменуо Секереша и Доситеја, дакле, након Секерешове смрти (1794), док Доситеј Секереша помиње први пут 1788. У студији из 1973. Павић ипак не помиње Мушкатиновића; у приповеци његова улога је споредна и у функцији карактерисања главног лика.

Алузија на историчност Мушкатиновићевог лика је говор у пословицама, али ни једна од њих није преузета из Мушкатиновићевих *Причџа*. Оне којима смо могли утврдити извор записао је Гаврил Стефановић Венцловић, а његове рукописе приредио и објавио сам Павић у књизи *Црни биво у срцу* 1966. године. Венцловић у једном говору критикује земљораднике, кнежеве, спахије и војводе што „крушац својим подаником врху на глави” (Венцловић 1966: 308). Павић је овај израз уврстио и у одељак књиге „Није сваком царевина (изреке и пословице)”, и датирао „око 1740” (364). Са алузијом на Венцловићеве пословице, Павићев Мушкатиновић својој притужби на положај Срба у Аустроугарској додаје „На глави крушац нам врху” (Павић 1976: 57). У следећој реплици Мушкатиновић опет у тужбаличком тону говори „Мао покој, а дуга туга” (58) – што је Павић такође забележио код Венцловића (Венцловић 1966: 369). Порекло осталих реплика, мада знатно стилски и семантички измењених, би делимично могло да се препише Венцловићу. На пример, још једна реченица из поменутог Венцловићевог

говора гласи: „Очима то добро видимо да смо сви једнако двоношци људи, ако и нисмо сви једнаке ћуди ка ни кокоши перја, а за пасју длаку није ми ни посла изговарати!” (Венцловић 1966: 309). Прво што Мушкатиновић у приповеци изговара при упознавању са Доситејем је реченица „Све покисле кокоши исто смрде; сваки покисли пас смрди на свој начин” (Павић 1976: 55). Павић је избор животиња и степеновање различитости могао преузети из Венцловићеве беседе, и потом га је уклопио у форму прве реченице Толстојевог романа *Ана Карењина*. У предговору Венцловићевим делима Павић је на пар места довео у везу Венцловића са Мушкатиновићем поводом записивања пословица. Иако су оне расуте по Венцловићевим записима, Павић у том интересовању за пословични израз налази претечу Мушкатиновићевом, Текелијином и Вуковом раду и додаје да је Венцловић пре Мушкатиновића користио термин ‘причта’ да њиме означи загонетку или алегоричну поуку, а не пословицу (Венцловић 1966: 43-42). Павић говором лика алудира на старије значење речи ‘причта’ и на књижевни рад који је претходио Мушкатиновићевом.

Пословице које Мушкатиновић изговара су нејасне и не приличе ситуацији у којој су изречене, толико да то заједно са коментарима приповедача делује као персифлажа. Мушкатиновић у предговору *Причџа* истиче да мудри људи говоре у пословицама, али то није утисак који оставља Павићев „права слишатељ”. Форма уводне сентенце романа *Ана Карењина* са гротескно измењеним лексемама губи значење које има у референтном тексту, а да се при томе не уклапа ни у нови контекст. Празна реторичност се због тога може тумачити као покушај лика да остави утисак мудрог говорника, што му не полази сасвим за руком. Приповедач коментарима који се односе на говор лика на два места у причи наглашава да он није аутентичан.⁸ Већ начин на који Павић уводи лика у причу имплицира да приповедач нема симпа-

⁸ „И Јоан од Мушкатинових би избацивао изреку за изреком, мислећи тако у кокадима туђих и већ ко зна колико пута употребљених реченица, [...] (Павић 1976: 48); „ [Г]оворио је он и није се знало изражава ли то своје мисли, понавља ли нешто што му је неко други рекао, или

тија према њему. Пре него што га Секереш представи Доситеју по имену, националности и занимању, Мушкатиновић је описан као „човек малих злих очију” (Павић 1976: 54). Такав коментар сугерише да би у питању могла бити персифлажа начина приказивања Мушкатиновића у историји књижевности. У раду о Мушкатиновићу који је Павић приредио, Јован Скерлић овако описује Мушкатиновићев портрет из другог издања *Причиа*: „Слика представља једног симпатичног, омаленог и дежмекастог старца, подсечене седе косе, обријане браде и бркова, јака носа, блага и очинска лица, са приметним подваљком” (Скерлић 1966: 464). Павић је и у предговору зборника написао да је тежио да објави радове који на другачији начин од уобичајеног, разумевајући под тим Скерлићеву историју, представљају писце 18. и 19. века, али да у недостатку таквих погледа то није било код свих писаца могуће (Павић 1966: 8-9). Студије о књижевности Доситејевог доба које су послужиле Павићу као део приповедног колажа су утицале и на окрет ка анализи, архивској грађи и детаљима, како у проучавању историје књижевности, тако и у креативном односу према историји и њеним сведочанствима. Мита Костић је већ 1923. у раду „Основа једне нове концепције српског XVIII века” критиковао Скерлићеве велике синтезе, али као пример интересантног академског стила писања навео његов рад о Мушкатиновићу.

*

Прича „Анђео са наочарима” стоји у различитим односима према поменутиим текстовима. Када се сагледа Доситејев лик тај однос изгледа стваралачки критичан, подражавалачки и некритичан када је реч о изворима о Секерешу, и благо ироничан по питању проучавања Мушкатиновића. Павић је на текстове гледао као на делове слагалице: детаљи о ономе што је познато о датом периоду и догађајима који су га обележили се међусобно допуњују и објашњавају. Интертекстуалним читањем открива се мозаик који приказује начин истраживања

износи нешто за шта је хтео да добије потврду од свога сабеседника” (Павић 1976: 55).

и писања историје књижевности. Зато је Павићева прича симболичан омаж истраживању књижевне историје, које је било популарно 60-их и 70-их година прошлог века.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕЧАНОВИЋ 1993: Z. Bečanović, „Prosvetitelj i postmodernisti (Dositej – Petković, Velikić, Pavić)”, у: *Treći program*, бр. 96–99, I–IV, 5–9.
- ВЕНЦЛОВИЋ 1966: Г. С. Венцловић, *Црни биво у срцу*, прир. Милорад Павић, Београд: Просвета.
- ВЕНЦЛОВИЋ И ДР. 2021: *Гаврил Стефановић Венцловић. Алексије Везилић. Јован Мушкатировић*. Прир. Зорица Несторовић. Нови Сад : Издавачки центар Матице српске.
- ЕРАКОВИЋ 2017: Р. Ераковић, „У потрази за „изгубљеним” идентитетом Атанасија Димитријевића Секереша”, у: *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, књ. XLII–1, 359–375.
- КОСТИЋ 2010: М. Костић, *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку. Одабране студије*, прир. Властимир Ђокић, Загреб: СКД Просвјета.
- КУПРЕШАНИН 1961: V. Kuprešanin, „Pabrici o Dositeju i oko njega”, у: *Savremenik: mesečni književni časopis*, 6, 596–603.
- МАРИНКОВИЋ 1966: Б. Маринковић, „Јован Мушкатировић – будитељ грађанске свести код Срба у XVIII столећу”, у: *Књижевност: месечни часопис*, год. XXI, 2.
- МАРИНКОВИЋ 1972: Б. Маринковић, „Два Доситејева бечка познаника”, у: *Бајдала: месечни лист за књижевност и уметност и културу*, бр. 42–45 (септембар–децембар), год. IV, 19–21.
- МАРИЋЕВИЋ 2014: Ј. Марићевић, „Палимпсестни портрет Доситеја Обрадовића: Боривоје Маринковић – Милорад Павић”, у: *Доситејево врш: Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић”*, Год. II, бр. 2, 185–198.
- ОБРАДОВИЋ 2007а: Д. Обрадовић, *Писмо Хараламију; Живој и прикљученија*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- ОБРАДОВИЋ 2007б: Д. Обрадовић, *Совјетски здравито разума; Слово поучиљено јосиодина Георгија Јоакима Цоликофера; Ешика*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- ОБРАДОВИЋ 2007в: Д. Обрадовић, *Басне; Истина и њелест; Пуш у један дан*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- ПАВИЋ 1966: М. Павић (ур.), *Од барока до класицизма: зборник*, Београд: Нолит.

- ПАВИЋ 1973: М. Павић, „Доситеј у Бечу 1774. године”, у: *Ковчежић: Прилози и трага о Досићеју и Вуку*, књ. XI, 6–14.
- ПАВИЋ 1976: М. Павић, *Коњи свештога Марка*, Београд: Просвета.
- СКЕРЛИЋ 1966: Ј. Скерлић, „Јован Мушкатировић: Биографско-књижевна студија из историје српске књижевности XVIII века”, у: *Милорад Павић (ур.)*, 459–486.

JELENA D. APOSTOLOVIĆ

DOSITEJ, SEKEREŠ AND MUŠKATIROVIĆ
BETWEEN LITERATURE AND REALITY:

INTERTEXTUAL ANALYSIS OF PAVIĆ'S SHORT STORY "ANGEL WITH GLASSES"

SUMMARY

This article examines quotations and allusions to texts documenting Dositej Obradović's stay in Vienna between 1771 and 1777, as presented in Milorad Pavić's 1976 short story "Angel with glasses". These texts include writings by historical figures who appear as characters in Pavić's story – Dositej Obradović, Atanasije Dimitrijević Sekereš, and Jovan Muškatirović – as well as studies on their lives and works. Through intertextual analysis, the paper uncovers the significance of individual references within a new literary context.

Pavić's postmodernist mosaic is closely related to his scholarly interests as a literary historian. Three years prior, he published a study on the same topic, in which he connected previously unknown archival materials with known sources. Using collage techniques and freely altering pretexts, Pavić created a cohesive narrative that strives to create the illusion of authenticity. He invents and alters historical facts to serve his literary vision, particularly in the construction of the character of Jovan Muškatirović, while Sekereš's character is presented as a mosaic of indirect representations of a historical figure.

By examining the selection of the reference texts, the process of incorporating them into the fictional world, and the connection Pavić's text establishes with texts from the late 18th and early 19th century, the paper raises question about how to interpret Pavić's literary-historical method and its narrative potential.

Keywords: Milorad Pavić, Dositej Obradović, Jovan Muškatirović, Atanasije Dimitrijević Sekereš, "Angel with glasses", intertextuality, cultural and literary history.

УДК 821.411.21'255.4-344:398=133.1
316.722(4:5-11)"17/18"
316.722(497.2:5-11)"18"
Оригинални научни рад
Примљен: 21.04.2024.
Прихваћен: 23.09.2024.

Раја Заимова*

Институт за балканистику са центром за тракологију

Бугарска академија наука

ORCID: 0000-0001-8177-4099

ОРИЈЕНТАЛНИ ЕГЗОТИЗАМ ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА (СЛУЧАЈ ХИЉАДУ И ЈЕДНЕ НОЋИ)

У раду се анализирају први француски преводи *Хиљаду и једне ноћи* и прати се њихово ширење и рецепција у другим западноевропским земљама. Разматрају се разлози интересовања у 18. веку за дело Антоана Галана и Петија де ла Крое, као и интерпретације источних прича у бугарској средини током 19. века. Рад утврђује да је просвећена и напредна Европа пружила простор за приказивање Истока и рекламу *оријенталног*, као и да је посредовала повезивању Истока и Запада. У погледу рецепције превода, специфичност је у томе што је Западна Европа оријентално и егзотично представила Балкану кроз сопствену призму. Случај са овим причама се показује индикативним и за флуидност вербалног и текстуалног, који су служили као носиоци одређених идеја од Истока на Запад и обратно.

Кључне речи: *Хиљаду и једна ноћ*, превод, 18. и 19. век, егзотика, рецепција.

Приче о Шехерезади у наше време имају своје заслужено место у свим крајевима света. Према неким истраживачима, као што је Никита Јелисејев, може се побројати 160

* rzaimova@balkanstudies.bg

наслова прича, од којих су поједине веома кратке, док друге броје и по стотину страница. Део њих је познат и распрострањен по читавом свету, у разним варијантама (*Les Mille et une Nuits*: 1991; Nishio 2012: 561–573)¹. Прве позоришне представе се јављају првом половином 19. века, а екранизације већ двадесетих година двадесетог века. Довољно је присетити се Пазолинијевих остварења или низа анимираних филмова Волта Дизнија.

ПРВИ ПРЕВОДИ НА ФРАНЦУСКИ ЈЕЗИК
У ЗАПАДНОЈ ЕВРОПИ

Наша мисаона културно-историјска шетња започиње у време када су у Француској начињени први преводи Антона Галана (1646–1715) и Франсоа Петија де ла Кроа. Прешетаћемо ван Француске, кроз друге европске земље, у доба њихове популаризације и указати на њихову бугарску рецепцију у 19. веку.

Широкој европској публици је познато да у Европи осамнаестог века приче постају доступне пре свега захваљујући Галану. То, у суштини, није баш тако, будући да је арапска писмена култура која наставља да се развија као апокрифна на Иберијском полуострву, у Шпанији, а која након протеривања Арапа и Јевреја, по свршетку 15. века има сопствени развојни пут, остала непозната осталим деловима Европе. До 19. века приче о Шехерезади су преписиване и распрострањиване у тој изолованој заједници. Писане су латиницом на арапском језику. Метод је сасвим разумљив, ако се имају у виду околности и време у коме су стваране. Ова маргинална писмена култура није изолована појава у Средоземљу. На пример, међу Грцима који су прихватили ислам могу се приметити сличне праксе: писање локалним грчким говором уз употребу арабице, како би се избегла првобитна етничка и религијска идентичност и начинили кораци ка адаптацији новоприхваћеног ислама. Ова култур-

¹ Савремена библиографија Т. Нишија из 2012. године је најпотпунија за различите варијанте.

но-историјска и социјална појава, која зависи од географске ширине и локалне власти, тешко би могла бити дефинисана (Kotzageorgis 2009).

Конкретно, маварска средина не долази у непосредан додир с званичном хришћанском, и остаје на свом месту, служећи једном традиционалном укусу. Ова чињеница је веома индикативна за традицију и иновацију, за начин на који се различите културе преносе једна на другу, а у крајњој линији и за узроке који до такве изолације доводе. Овакве појаве су карактеристичне и за Балкан, где сучељавање *хришћанство* – *ислам* такође постоји. Неке паралеле с тим појавама би могле показати докле се простире улога религије и језика, а од ког тренутка започиње ново или универзално, опште-прихваћено.

Галанов француски превод, макар и са несавршеностима, које ће тек његови следбеници и критичари препознати, појављује се у периоду између 1704. и 1717. године (Dufrenoy 1960: 1–42). То су, заправо, последње године Галановог живота. Он започиње своју каријеру као библиотекар и лични секретар француског посланика Ноантела (1670–1680) у Цариграду за време султана Мехмеда IV. Током свог боравка у османској престоници трага за грчким, арапским, персијским и турским рукописима. Путешествија по европском региону му омогућавају да допре до источне културе, те да допринесе богаћењу краљевске библиотечке збирке у Паризу. Изабран је за члана Академије (Académie des inscriptions et belles-lettres) 1701. године. Последње године свог живота проводи у француској престоници, где одржава контакте са интелектуалцима заинтересованим за стара источна писма (Schefer 1881; Omont 1919).

Рукописи на основу којих он саставља своје преводе донесени су у Париз од стране других људи. На пример, један од њих је Пол Љука, авантуриста и агент краља Луја XIV на Леванту, с којим размењује књиге и разговара о сећањима на далеке земље. Управо он ће му 1708. године и донети причу о Аладину на арапском језику са насловом *Ламџа* – накнадно укључену у томове *Хиљаду и једне ноћи* (Lucas 1704; Zaimova 2012 : 55–66).

Из Галановог *Дневника* се види да је током првих година 18. века између Леванта и Париза већ циркулисало неколико рукописа с варијантама прича. Сваки следећи који би дошао до његових руку послужио би му за допуњавања већ преведеног или формирање следећег тома прича. Галан није схватао да је ово неизмерна област људског знања, чији првобитни извор треба тражити давно у прошлости, у време древних цивилизација: фараонског Египта, античке Грчке, Месопотамије, Ирана, Индије и, разуме се, предисламске Арабије. Сматра се да је прва клица *Хиљагу и једне ноћи* персијског порекла са индијским позајмицама најпре преведена, а затим од 7. века надаље исламизирана у Багдаду. На ову клицу се надограђује читав низ дела о познатим историјским личностима, као што су калиф Харум ал Рашид или Синбад, са својим морским договорштинама. У периоду после 11. и 12. века, у Египту се додају чудне приче са магијом. Претпоставља се да се и наслов *Хиљагу и једна ноћ* обликовао у Египту. Трима основним компонентама – иранској, багдадској и египатској – додате су још у 12. веку бројне друге приче различитог порекла: из предисламске Арабије, Византије, крсташких ратова, турско-монголског света, античке Месопотамије, као и библијске. Рукописи, превасходно на арапском, безбројни су (Irwin 1994; Герхардт 1984).

У то време Галан није био довољно информисан ни о њима, а ни о многобројним варијантама, као ни о различитим преписима који су постојали. Због тога га је и изненадила појава *Хиљагу и једној дана* у преводу Франсоа Петија де ла Крое, који излази између 1710. и 1712. године у пет томова (La Croix 1710). Задржаћемо се укратко на томе да објаснимо да су чланови породице Петија де ла Крое савременици Антоана Галана. Осим конкретних задатака секретара и драгомана на Леванту, они се баве и источном књижевношћу. Франсоа Пети де ла Кроа (1653–1713) започиње студије у Паризу, али их наставља у великим градовима у Персији, као и у Цариграду, привучен локалним књижевним средиштима. После службе при француском посланству у Цариграду, прихвата се предавачког места за арапски језик на Краљевском колеџу у Паризу (1692) и доживотног положаја секретара-преводиоца за арапски, османски турски

и персијски. Његова књижевна делатност је богатија и разноврснија од књижевне делатности других чланова његове породице. Делатност и рукописи тројице оријенталиста из породице Пети де ла Кроа се преносе са једног на другог. У научној литератури још увек постоје колебања око ауторства појединих рукописа. Део опуса Франсоа Петија де ла Крое се граничи и преклапа са оним Антоана Галана. У извесном смислу се чак може рећи да је међу њима постојало супарништво. Без обзира на то што су обојица уравнотежене личности, без жудње за богатством и славом, поједини текстови одишу конкуренцијом и тежњом аутора-преводиоца или интерпретатора да буде први који се прославио новинама које долазе са Истока.

Када се појављују томови *Хиљаду и једној дана*, Ла Кроа (отац) пише са чуђењем да су две турске приче у његовом преводу штампане у осмом тому *Хиљаду и једне ноћи* и да је то учињено без његовог знања. Тако 1710. године Галан бележи у свом *Дневнику* из Париза реакцију свог супарника. Након читања *Хиљаду и једној дана*, он записује нешто даље у *Дневнику*: „[...] прва прича коју прочитах и која је заузела приближно пола тома, беше једна од турских прича, што ће рећи из „Четири везира“, написаних на турском језику. Нађох многа места подложна критици од стране оних који слабо познају Левант” (Omont 1919: 67–78).

Судећи по неким истраживачима, испоставља се да Антоан Галан вероватно с правом тврди да су ове приче постојале само на турском језику. Пети де ла Кроа је намерно створио утисак да непотписани предговор *Хиљаду и једној дана* као предлогак има персијски рукопис (*Комедија у тричи*) дервиша Моклеса из Персије (1675). Намера му је била да буде атрактивнији од Галана. О томе, међутим, у научној литератури не постоји јединствено мишљење (Dufrenoy 1975: p. 161 sq.; Pétis de Lacroix 1846).

Очигледно је да оба преводиоца имају много заједничких извора, надахнућа и да обојица представљају једне те исте нарави, које уводе у егзотичне слике и авантуристичке сцене. На тај начин оба преводиоца, на крају живота, лансирајући широј европској јавности баснословни свет Оријента, долазе у сукоб интереса. Оно што остаје јесте њихова зајед-

ничка жеља да прикажу баснословну страну непознатих народа.

Упркос свему, *Хиљаду и једна ноћ* остаје најпревођеније и најраспрострањеније дело. У доба просветитељства је преведена на енглески (1712–1715), немачки (1712), италијански (1722), холандски (1732) и руски (1763–1774, 1794–1795). До бугарске публике, по свој прилици, на почетку 19. века преко грчких и руских превода стижу појединачне приче (Аретов 1984: 139–160).

Шта је заправо ново и непознато што привлачи најпре француске књижевнике, а затим и читалачку публику? Као и у другим издањима прича истих преводиоца, тако се и у споменутих *Хиљаду и једној ноћи* и *Хиљаду и једном дану*, оцртавају два циклуса. У једном је реч о принцези која прави сплетке у корист мушкараца, а у другом о принцу који ради и прави сплетке у корист жена. У основи, муслимански мислиоци су веровали у моћ речи која васпитава и оплемењује (од 8. века па надаље). Захваљујући томе, човек стиче уздржаност, развија своје умне способности и усавршава се морално и духовно. Приче су, међутим, приповедане ради саме приче. У њима се може читати о конзумирању вина и опојних средстава, незаконитом сексу, оне се баве домаћим сценама које изостају из званичне литературе. Због тога и нису укључене у традиционалну књижевност (Китаева 2005: 77–91).²

У предговору Антоан Галан наглашава да *нема ничеј духовитијеј од необичној мноштва прича чија је разноликост упечатљива и усхићујућа...*, *ништа леише ни на једном језику до сада није постојало*. Разуме се, он има у виду наративни жанр. Чудновати случајеви су нешто уобичајено, и могло би се рећи да су постојали у западној традицији. У основи, фантастични елемент и разноликост прича нису ништа ново за Француску. Путописни извештаји са Истока, објављивани у изобиљу током 17. и 18. века, пружају конкретне податке о страним народима, о начину живота хришћанских, муслиманских и других заједница, као и податке политичких,

² Више о „причи без краја“ и цикличности види у: М. Пајић, *Пути у Вавилон*, Београд, Просвета, 1992.

трговачких усмерења. Укратко речено, они су извор знања о извесној стварности. Путем њих читалац добија представу о одређеним датостима. Путописна литература остаје, у већини случајева, документарни жанр. Насупрот њему, фантастичне приче – веома популарне на крају 17. века – испуњене случајностима, без икакве логичке везе међу њима, откривају бескрајну уобразиљу. Док су путописи испуњени егзотиком и догађајима без волшебног, у фантастичним причама волшебно торжествује без егзотике. Тек са појавом *Хиљаду и једне ноћи* и осталих њој сличних³, у наративној литератури се волшебно и натприродно сједињују са егзотиком: у наративу се појављују духови, демони и талисмани. У томе се заправо и састоји њихова привлачност.

Што се тиче рецепције оријенталних карактера, Галан, који је увек непристрастан према појединим народима или личностима, бележи на себи својствен начин, да се јунаци прича морају допасти читатељима због различитих традиција, обичаја и религије. За њега се разлика између путописних извештаја и прича састоји у томе што читалац *без иприме заморној џушовања како би истражио ове народе у њиховим земљама, има задовољство да их види на делу и да их чује како говоре*. Он сам тврди да је опазио њихове особине и да је источњачки свет прилагодио својим сународницима. Примери врлина и порока у источним причама могли би послужити као поука за разлику од оних у другим причама, „које су пре склоне кварењу морала, него његовом исправљању” (*Les mille et une nuits* 1704: II sq.).

У суштини, Галан је поприлично пофранцузио свој превод. Неки истраживачи указују на то да Галан одузима од привлачне егзотике арапских прича како би их приближио

³ *Histoire de la sultane de Perse et des vizirs, contes turcs, composés en langue turque par Chec Zade et trad. en françois*. A Paris, 1707. 404. Преводац је или Галан или Франсоа Пети де ла Кроа. У каталогу Француске националне библиотеке је забележен Галан, док истраживач П. Себаг тврди да је реч о његовом супарнику: Sebag, P. Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle: F. Pétis de La Croix et le sieur de La Croix, *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 1, 1978, 89-117., p. 100-101. Види и: *Histoire arabe de Sindabad le marin, mise en françois par M. Francois Pétis de La Croix*. A Paris, 1701. Овај превод се разликује од Галановог који је укључен у *Хиљаду и једну ноћ*.

париској свакодневици. Примера ради, он замењује називе оријенталног воћа оним одговарајућим, познатим у његовој земљи или скраћује описе вртова и допуњава их детаљима о версајској оранжерији (новосаграђеној у његово време), другде пак скраћује понављања и тако даље. Тешко се може рећи да таква адаптација, која је површна и усмерена на то да очисти наратив од подробности и истовремено га учини пријемчивим западном читатељу, одузима од суштине садржају (Mardrus 1947; Dufrenoy 1960: 2–5).

У ЕНГЛЕСКОЈ

Први енглески превод *Хиљагу и једне ноћи* према Галановом тексту датира из 1706. године, након кога је уследио низ издања у Лондону и Даблину – до 1800. године (Nishio 2012: 561–573). Књига *Хиљагу и један дан* (1710–1712) Франсоа Петија де ла Крое је такође преведена на енглески у 18. веку. Број њених издања је двоструко мањи у односу на *Хиљагу и једну ноћ*. Због тога су неким од Ла Кроових превода придодати путописи или мемоари посланика – на пример о Мадагаскару, француској колонијалној територији на којој се од 17. и 18. века укрштају интереси Енглеза и Француза. Исто се може рећи и за Тајланд, где су пак продрли западни Европљани. Укратко речено, енглеска публика је имала на располагању неколико варијанти прича (*The thousand*, 1714; *The Persian*, 1714). Улазак источних прича у енглеску културу током века просвећености је веома индикативан за еволуцију идеја од Француске ка Енглеској. Познато је да је Француска преузела вођство над осталим западним земљама пре свега у продору у Османску империју путем трговине и дипломатије, као и у слању мисионара ради католичке пропаганде. Северна Африка, источно Средоземље и земље на далеком азијском Истоку улазе у исту интересну сферу сукобљавајући се са Енглезима од 17. века па надаље, откривајући чудни и страни свет. То је период колонизације изван европског региона. Источњачке приче, међутим придобијају ширу читалачку публику од оних енциклопедијских и других сличних издања о источним народима. Оне се баве јунацима који говоре и делају у егзо-

тичној атмосфери, постављеним у новооткривену реалност посредством читалачког штива. Један од енглеских преводилаца, Џејмс Силк Бекингам, у Галановом маниру резимира достигнућа Арапа, Персијанаца и Турака у области филозофије, поезије, књижевности и права, не прихватајући тезу о стопљеном оријенталном незнању у Турака:

„[...] Ни на који начин се не можемо сагласити са закључком да су Турци префињен народ стога што имају петсто деведесет песника на свом језику” (The Oriental Herald 1826: 9).⁴

У БУГАРСКОЈ СРЕДИНИ

Претпоставља се да се грчки, српски и руски преводи налазе у основи бугарских превода прича из прве половине 19. века. У већини случајева се ради о једној причи, чији садржај одудара од оригинала, док је компилација изашла из пера хришћанског аутора. *Синџић Филозоф* – индијски херој, који је постао „класичан” у најширем смислу те речи – заузима централно место у првим бугарским адаптацијама. Рукописни текст на ову тему датира из 1802. године и није објављен у то време. Његов аутор је врачански епископ Софроније, познат по својим списима, чији садржај одражава религиозне теме практичне хришћанске вере. *Синџић* је међутим инспирисан грчким текстом и укључен у *Вигински зборник* (1802). У тексту преовлађују анегдоте о оштроумним женама и лакомисленим мушкарцима. Осврћући се на свакодневни и стварни живот, Софроније изазива смех читаатеља – што је у Бугарској на почетку 19. века непозната појава. Мораћемо да сачекамо неколико деценија како би светлост дана угледале друге две верзије *Синџића Филозофа*. Оне су објављене у Будиму (Будимпешти) и Београду. Штампани преводи Христакија Павловича (1844) и Најдена Јовановича (1854) направљени су по узору на грчке текстове. Аутори овог бугарског циклуса указују на персијску мудрост као на извор инспирације. Истих година Елена Мутева преводи с

⁴ [...] We can by no means consent to conclude the Turks are polished people, because they possess five hundred and ninety poets in their language.

руског *Турске ѝриче*. Издање се појавило у Цариграду 1858. године. Са друге стране, публициста Иван Манзов помиње у својим издањима *Халиме или баснословних арайских ѝрича* (Браила 1864, Русе 1867), да су фантастичне приче понуђене читаоцима састављене на арапском и од стране њега самог преведене на руски језик. Оригинални наслов *Хиљаду и једна ноћ* се први пут појављује у фељтону бугарског недељника *Цариградски весник* (1856). Претпоставља се да је преводилац француски васпитаник Тодор Шишков (1833–1896), у то време учитељ у Старој Загори.

Адаптирање текстова је карактеристично за све преводе на бугарски језик. Примећује се да неки од преводаца још у наслову истичу „богатство муслиманске књижевности”, која нуди привлачно штиво и приче са атрактивним авантурама са источњачким херојима. Приступ је идентичан оном са Запада: тражи се „оправдање” за контакт са текстовима проистеклих из пера муслимана.

Ова врста штива се појављује у бугарском 19. веку, када је књижевности потребан наратив који превазилази митско. То су засебне приче, прилично удаљене од изворника, нарочито када се има у виду да су рађене према руским или грчким преводима, који су по свој прилици за основу имали Галанов француски или неки други каснији превод. Њихова удаљеност проистиче и из чињенице да, у принципу, бугарски књижевник 19. века „побугарава” стране текстове, како би их учинио доступним својим сународницима. Тиме се обогаћују првобитно постављене слике и ситуације, а њима се унапређује и књижевност земље примаоца. Тако се, на пример, у *Синџију*, штампаном од стране Хрестакија Павловича, васпитни елемент појачава на рачун већ предодређене судбине, када се обистини пророчанство премудрог цара. На другим пак местима Алах је замењен Христом, а у варијантама Манзова и Шишкова, које су лишене „побугаравања” и показују познавање источних народа, појачава се царева глупост, осећају се моралне поуке, а епизоде еротског карактера су уклоњене. То се може констатовати и у савременим издањима *Прича из хиљаду и једне ноћи*, од којих су нека више намењена млађој публици (Аретов 1984: 139–160).

Што се више удаљавамо од времена у коме је настало стваралаштво Антоана Галана, то се оријенталне слике све више диверзификују. Бугарски актери покушавају да прокрче пут модерној литератури највише користећи моделе својих балканских суседа. За разлику од Француза и Енглеза, где је суседство типично за крајњи европски запад, Бугари – као и остали балкански хришћани, траже привлачно штиво како би достигли европски модерни ниво. Сlike „Оријента” и разумевање оријенталних прича се не удаљавају од западних стереотипа, иако Запад и Балканско полуострво територијално нису суседи! У првој половини 19. века постоји реално суседство са грчким, јеврејским, јерменским, турским и другим заједницама, чије су свакодневне навике идентичне са бугарским. Свака хришћанска заједница користи грчки језик и(ли) азбуку у свом литерарном стваралаштву. Узајамни исламско-хришћански контакти су карактеристични за неке средине у Османској империји, где је промена вере условила настанак рукописне и специфичне културе. Такав је случај са *џуркојанцима* чији локални језик епирске области, као и садржаји религиозних текстова прилагођавају исламску доктрину простонародној публици. Осим султанових православних поданика, други представници хришћанског света (католици, протестанти), који живе у великој источној империји примају ислам из различитих разлога и служе као преводиоци образованим муслиманима у разумевању страних западних знања. Такве „тајне” средине у Цариграду или у другим великим османским градовима разбијају затворене муслиманске кругове. Међутим, сва ова интелектуална размена ограничава се на развијање само писмене културе арабице, чија маргиналност одговара духовним потребама њених твораца. Одсуство штампаних дела такође открива њену неизвесност у оквирима Османске империје, где процеси нису били тако динамични као на Западу.

У првој половини 19. века готово сви балкански народи су могли да издају књиге у сопственим штампаријама у великим градовима или изван граница империје. Треба, међутим, напоменути да је у већини случајева недостатак посебног интересовања за штампању књигу, религију и културу Другог завистан од недостатка књижевног општења између

муслимана и представника других религиозних заједница. У случају такозваних оријенталних прича, Галанов текст, објављен почетком 18. века у Француској, послужио је за културни трансфер између Истока и Запада.

Према владајућем мишљењу у Бугарској 19. века, арапске, персијске или турске приче припадају заједничком културном наслеђу. Понекад се срећу и изузеци. Такав је случај са преводом са турског језика о љубави између Ферхада и Ширин (Александрова 2024: 430–443). Савремени арапски писци ће открити важно место *Хиљаду и једне ноћи* у европском 18. и 19. веку, где се налазило задивљујуће благо арапског света. Стога не чуди што је још 1864. године Бугарин Иван Манзов отворено изјавио на првој страници свог увода у дело *Халима*, да се објављивањем књиге нада да ће допринети развоју бугарске литературе и знању у отаџбини. Једино би читалац могао да суди квалитету приче и да према укусу оцени морал и људску мудрост једног времена. Универзалност бугарског аутора има два нивоа: идеје усађене кроз штиво датирају дуго година уназад и допуњавају се оним из века просветитељства:

„Халима је заслужила пажњу свих просвећених народа и претрпела (превод) на многе [...] разне језике; једном речју: Халима је позната, такорећи свугде у образованом европском свету и прихваћена свуда у богатој књижевности свих народа” (Халима 1864: 5–6).

Овај балкански оријентализам, уско повезан са сустизањем Западне Европе, открива специфичну страну еволуције идеја.

Приступ преводилаца у Западној Европи је претрпео промене током времена, док се међу муслиманима чак и дан-данас осећа тежња ка „сустизању” европског цивилизацијског нивоа. Та појава је понекад маргинална у савременој турској пракси.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Али да се вратимо на пут *Хиљаду и једне ноћи*. Уколико искључимо њихово распрострањење у затвореној средини Иберијског полуострва, Антоан Галан и донекле Пети

де ла Кроа отварају пут оријенталној егзотици у наративној литератури. Авантуристички дух, као и бујност која преовладава у причама (нарочито у циклусу *Синбаг морейловац*) превазилази традиционалну представу Истока, посебно из тзв. *turqueries* из 18. века, који су у духу комедије дел арте. Јединствени источни колорит постаје јаван и привлачан са појавом прича из *Хилјаду и једне ноћи*. Другим речима, требало је прибећи извору, ићи још даље, стићи од усменог до писаног слова, те његовим посредством постићи ону интерпретацију која обогаћује западну књижевност и читаоца, а потом и остатак Европе.

У овој јединственој линији распрострањивања прича пада у очи да се бугарска публика на свој начин разликује од њих тек од почетка 19. века па надаље. Богате муслиманске библиотеке у великим градовима Османске империје похрањивале су различите преписе источњачких прича. Испоставља се, међутим, да се хришћани на Балкану нису занимали за садржаје тих библиотека, као и обратно. (Босански рукопис на арабици са краја 15. века циркулисао је унутар затворене средине, да би се на светској сцени појавио крајем 20. века у преводу на „босанску“ латиницу (*Hiljadu i jedna noć*, 1999).)

Комуникација између хришћана и муслимана је била и наставља да постоји искључиво на нивоу народне културе. Ни са једне ни са друге стране није постојала радозналост о суштини религије, о књизи која је, разуме се, била власништво малобројних. Њих не карактерише онај „тајни“ однос још из 17. века који је ујединио бивше католике или протестанте са муслиманским књижевницама у заједничким интересовањима за позитивно знање, нити пак радозналост за егзотику. Овај недостатак везе подсећа на случај Иберијског полуострва. Чињеница је да засебне варијанте прича стижу до нас пролазећи кроз француске, грчке, руске и друге преводе довољно јасно говори о дугом путу њихове рецепције. Ово показује став француских књижевника и публике, који су још почетком 18. века прихватили источни свет као забаву, док је балканска средина Бугарина касније определила да покаже жељу да се приклони забавном приповедању.

Ове паралеле доприносе указивању проблема отворености дате културе ка „страном” и далеком, њене „затворености” и узрока исте, проистеклих од туђе власти и религије. С друге стране, посматрано у општеевропским размерама, чини се да просвећена или напредна Европа служи за отварање окружења, за приказивање или рекламирање *оријенталној*, за повезивање Истока и Запада, као и да нам га представи кроз своју призму. Случај са причама је илустративан за кретање вербалног, као и за текстове као носиоце одређених идеја са Истока на Запад и обратно. Одатле произилази и једно важно питање: шта је за нас Западна, „просвећена” Европа (посебно француска култура), какав је њен значај и из ког разлога њеним посредством откривамо културне вредности блиског суседа? Процес је дуг, а његова пројекција у времену се осећа и данас.

Превод са бугарског на српски
Сандра Трифковић и Стефан Здравинац

ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСАНДРОВА 2024: Н. Александрова, „История на една българска книга за невъзможната любов между Ферхад и Ширин”. – В: *Женскиџе лица на историјата. Сборник в чест на Красимира Даскалова*. УИ „Св. Климент Охридски”, 430–443.
- DUFRENOY 1960: М. – L. Dufrenoy, *L'idée de progrès et la recherche de la matière d'Orient. La révélation de l'Orient: Antoine Galland et ses émules; l'Orient romanesque en Europe*. Paris: Centre de documentation universitaire.
- DUFRENOY 1975 : М.-L. Dufrenoy, *L'Orient Romanesque en France (1704–1789)*. Т. 3. L'Idée de Progrès l'Orient. Amsterdam: Rodopi.
- Hiljadu i jedna ноћ* – Египатско изданје из 15 ст. Приј. Esad Duraković. Sarajevo, 1999.
- IRWIN 1994: R. Irwin, *The Arabian Nights: A Companion*. London: Allen Lane, The Penguin Press.
- ОМОНТ 1919 : Н. Omont, *Journal parisien d'Antoine Galland (1708-1715)*. Paris : [s.n.]

- MARDRUS 1947: J.C. Mardrus, *Le livre des Mille Nuits et une Nuit. Trad. littérale et complète du texte arabe par le Dr. Mardrus.* t. 1 – 6. Bruxelles : "La Boétie".
- Les mille et un jour, contes persans, traduits en français par François Pétis de La Croix.* Paris, 1710 – 1712. 5 vol.; ed.1846.
- Les mille et un jours, contes persans traduits par Pétis de Lacroix.* Nouvelle édition. Paris, 1846.
- Les mille et une nuits, contes arabes.* 1704–1717. Trad. en français Antoine Galland. t. 1 – 2. Paris.
- Les Mille et une Nuits.* 1991. Edition de Jamel Eddine Bencheikh et André Miquel. t. 1 – 2. Paris: Folio.
- KOTZAGEORGIS 2009 : Ph. Kotzageorgis, „Pour une définition de la culture ottomane. Le cas des Tourkoyanniotes », In : *Études balkaniques, Cahiers Pierre Belon* (La culture ottomane dans les Balkans, volume dirigé par R. Zaimova), Paris: Association Pierre Belon, 16, 2009, p. 17–32.
- ZAIIMOVA 2012 : R. Zaimova, „L' »heritier byzantin » de Paul Lucas (1664-1737), antiquaire du roi ", In : *Aux sources de l'histoire balkanique et l'impact francophone*, Les Éditions Isis, Istanbul. 2012, p. 55–66. (Analecta Isisiana CXVIII)
- SCHEFER 1881 : Ch. Schefer, *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672–1673)*, publié et annoté par Ch. Schefer. t. 2. Paris: Ernest Leroux.
- NISHIO 2012: T. Nishio, "A Bibliography of the *Arabian Nights* in the 18th Century", *Bulletin of the National Museum of Ethnology (Japan)*, 36(4), p. 561–573.
- The Oriental Herald*, July-September 1826, vol. 10, n 31.
- The thousand and one days: Persian tales.* Vol I. Translated from the French by Mr. Philips. London, J. Tonson, 1714.
- The persian and the Turkish tales, compleat. Translated formerly from those languages into French, by M. Petis de la Croix, Dean of the King's Interpreters, Reader and Professor in the Royal College at Paris. And now into English from that translation, by the late Learned Dr. King, and several other hands. To which are added, two letters from a French Abbot to his Friend at Paris; giving an account of the island of Madagascar; and of the French ambassador's reception by The King of Siam.* In two volumes. Vol. London : W. Mears, 1714.
- Voyage du sieur Paul Lucas au Levant.* Vol. 1–2. Paris : chez Guillaume Vandive, 1704.

- АРЕТОВ 1984: Аретов, Н. „Първоначални наблюдения върху проникването на "1001 нощ" в България през Възраждането". – *Литературна мисъл*, 3, с. 139–160.
- ГЕРХАРДТ 1984: М. Герхардт, *Искусство повествования. Литературное исследование "1001 ночи"*. Москва: Наука.
- ЗАИМОВА 2004: Р. Заимова, *Пътят към „другата“ Европа (из френско-османските културни общувания (XVII-XVIII в.))*. София: Кралица Маб.
- КИТАЕВА 2005: Н. Китаева, „Хиляда и една нощ“ на Изток и Запад”. – *Ориенталия*, г. 1, кн. 2, София: Нов български университет, с. 77–91.
- Халима или баснословни арабски повестности, вредни за внимание, изпълни сътворде хубави и чудесни случки, съставени на Арабски отъ премъдритъ дервишъ Абудикира, а преведени отъ И.И. Мънзова, Браила, 1864.*

RAIA ZAIMOVA

ORIENTAL EXOTICISM BETWEEN EAST AND WEST
(THE CASE OF 1001 NIGHTS)

SUMMARY

The paper examines the first French translations of *One Thousand and One Nights*, tracing their spread into other Western European countries. It analyzes the reasons for the 18th-century interest in the work of Antoine Galland and Petis de la Croix, as well as the interpretations of Eastern tales in the Bulgarian context during the 19th century. The study establishes that Enlightened or progressive Europe served as a gateway for showcasing or promoting the Oriental world, linking the East and West, and presenting it to the Balkans through its own lens. The case of these stories is shown to be indicative of the movement of verbal and textual elements, acting as carriers of certain ideas from East to West and vice versa.

ПРОСВЕТИТЕЉСКИ РАЗГОВОРИ
НА ПОЛЗУ И УВЕСЕЛЕНИЈЕ

ОКРУГЛИ СТО
„Одговор(и) на питања:
Шта је просвећеност
и шта значи просвећивати
(данас)?”

УДК 130.2(4)"17":005.745(497.11)"2024"
130.2(4)"17"
1(4)"17"
14:929 Обрадовић Д.

Драгана А. Грбић*
Институт за славистику, Филозофски факултет
Универзитет у Келну
ORCID: 0000-0001-9389-0193

„ОДГОВОР(И) НА ПИТАЊА: ШТА ЈЕ ПРОСВЕЋЕНОСТ И ШТА ЗНАЧИ ПРОСВЕЋИВАТИ (ДАНАС)?”

Округли сто „Одговор(и) на питања: Шта је просвећеност и шта значи просвећивати (данас)?” одржан је 26. септембра 2024. године у Задужбини „Доситеј Обрадовић” у оквиру програма међународне манифестације *Дани европске баштине*, а размишљања о насловном питању саопштили су у садржајним и инспиративним рефератима проф. др Ива Драшкић Вићановић, декан Филолошког факултета Универзитета у Београду, проф. др Ирина Деретић са Филозофског факултета Универзитета у Београду, проф. др Ненад Николић са Филолошког факултета Универзитета у Београду и др Предраг Крстић, виши научни сарадник Института за филозофију и друштвену теорију, док је проф. др Милан Ђирковић, из Астрономске опсерваторије из Београда и Института за будућност човечанства Универзитета у Оксфорду био оправдано одсутан.

Округли сто је осмишљен и конципиран поводом обележавања неколико важних јубилеја – 300 година од рођења Имануела Канта и 240 година од чувене полемике која се у Западној Европи водила око појма *просвећеност*, а у оквиру које је објављено више од седамдесет текстова. Најпознатије одговоре на питање „Шта је просвећеност?” дали су Кант

* dgrbic@uni-koeln.de

у есеју „Одговор на питање: шта је просвећеност?“, који се сматра и својеврсним манифестом епохе, и Мозес Менделсон у есеју „О питању шта значи просвећивати“. Оба есеја у новом преводу академика Данила Н. Басте са немачког на српски језик објављујемо у оквиру овог темата.

Организовање Округлог стола баш у Доситејевом дому у непосредној је вези са чињеницом да је Димитрије Обрадовић *Писмо Хараламџију, Живој и прикљученија и Совјетне здравља разума* писао и објавио истовремено када се у Западној Европи водила поменута полемика. Тренутак у којем се наш просветитељ први пут јавно огласио у академском свету златни је тренутак западноевропске просветитељске мисли, а занимљиво је да је и у његовом случају, као и у случају поменутих му савременика, једна просвећена индивидуа из њиховог непосредног окружења била један од важних актера у креирању те мреже идеја и појмова, који су обележили и дефинисали дух једног времена.

Обрадовићев професор философије са Универзитета у Халеу, Јохан Август Еберхард, у савременој литератури је препознат као „Кантов антипод“ (в. Kertscher, Stöckmann, 2012), а познато је да је друговао са Менделсоном, док је као проповедник у Шарлотенбургу био под заштитом Фридриха Великог и кретао се у берлинским круговима учених, где се вероватно сусрео и са берлинским протестантским свештеником, Јоханом Фридрихом Целнером, који је својим питањем „Шта је просвећеност?“ испровоцирао поменуту полемику.

У литератури је већ добро познато све око те Целнерове фусноте, или да се послужимо Деридином интерпретацијом далекосежног утицај маргиналија – „опасног додатка на маргини“ (в. Derrida 1997, 141–164). Међутим, оно што је ретко истицано чак и у стручној литератури на немачком језику, јесте хипотеза (в. Molin 1994, 296; Haßler 2000, 40; Kertscher 2007, 527–528) да је Целнерова реакција била заправо подстакнута једном реченицом из Еберхардовога јавног предања које је објављено у Халеу у пролеће 1783. године под називом *О обележјима просвећености једне нације*, баш у тренутку када је Обрадовић завршавао своје студије

на том Универзитету и непуних месец дана након тога у Лајпцигу објавио *Писмо Хараламџију*.

Молин и Керчер сматрају да је Имануел Кант у свом есеју „Одговор на питање: шта је просвећеност?“, истичући суштинску противречност у значењу синтагми „у просвећеном времену / у време просвећености“ (in einem aufgeklärten Zeitalter / einem Zeitalter der Aufklärung), заправо употребио исту синтагму која стоји на почетку поменутог есеја Обрадовићевог професора Универзитета у Халеу. Више од годину дана пре него што ће се полемика о појму просвећености распламсати у немачким ученим круговима, Еберхард је отпочео своје предавање управо питањем које стоји у њеној основи: „Чини се као да не постоји сагласност о томе да ли се времена у којима живимо смеју назвати *просвећеним*, или не?“ (Еберхард 2012, 49).

О срећном сплету околности које су Обрадовића довеле у право време на право место и допринеле томе да његов манифест просветитељске делатности заузме битно место у хронологији пионирских покушаја дефинисања *појма просвећености* и *епохе просвети́ишељства* током 1783. и 1784. године већ смо детаљно писали (Грбић 2012; Грбић 2018: 268–317), а овом приликом то подсећање користимо као шлагворт за отварање дискусије.

Будући да дух времена у којем живимо поставља пред нас велике изазове, који би се такође могли проблематизовати у оквирима Кантове недоумице „да ли данас живимо у *просвећеном добу* (... или) у *добу просвећености*“, у оквиру Округлог стола настојали смо да осветлимо и мост(ове) између 18. и 21. века, односно Века светлости просвећеног ума и Века светлости екрана. Стога наслов Округлог стола, иако сугестивно сажима Кантов и Менделсонов есеј, ипак алтернацијама у заградама указује на вишеслојност и многозначност ових појмова, чиме оставља простор за отворену дискусију. Насловно *данас* се односи на савремене оквире разумевања просвећености у којима се води једна полемика у светским размерама, а поводом недавно објављене књиге Стивена Пинкера *Просвећени сви* (*Enlightenment now*). Књига је одмах по објављивању 2018. године у Америци и у Евро-

пи изазвала бројне реакције како стручне, тако и политичке јавности, а и у нашој средини је била предмет анализа, па и међу учесницима овог Округлог стола (в. Ђирковић 2019, Грбић 2020).

Светлосни мостови, да се послужимо тим термином астрофизике, спајају концепте просвећености још од антике до данас, а препознају се, на пример, и у преношењу тешко запаљиве искре аутентичне просвећености од Сократове и Хорацијеве бакље у Еберхардову, Менделсонову и Кантову. Најпознатијом и најсажетијом дефиницијом просветитељства сматра се императив *Sapere aude!* који се у литератури често погрешно приписује Канту, само зато што је он у поменутом есеју тај императив поставио као *sine qua non* просвећености. Међутим, тај императив је преузет из Хорацијевог стиха, који је још 20. година пре Христовог рођења овај римски песник употребио у *Првој књизи ејисџола* и гласи: *Dimidium facti, qui coepit, habet: sapere aude, / incipe*. А у преводу на српски „Онај који је почео је већ половину урадио, усуди се да знаш, почни.”

Хорацијев савет *sapere aude* односно усуди се да знаш, или да га формулишемо у духу античке епохе – усуди се да будеш мудар, Кант није само преузео, него га је и културно превео у духу потреба свога времена, те се антички савет за мудрошћу у 18. веку трансформсао у просветитељски захтев за критичким размишљањем – усуди се да мислиш, док ће у 21. веку код Стивена Пинкера то постати захтев не за знањем или мишљењем, него захтев за разумевањем. Јер, већ прво поглавље књиге *Просвећени свиш* у којем Пинкер скицира основне оквире свог разматрања носи наслов „Усуди се да разумеш!” („*Dare to understand!*”).

У метаморфози овог императива огледа се заправо историја једне идеје и сведочанство је промена парадигме просвећености у зависности од духа времена и епоха у којима се она развија. Појам просвећености у антици се разликује од онога што је значило бити просвећен у Веку светлости или у пак у нашем дигиталном добу (в. Грбић 2020: 153–154). Разлике у семантичким пољима античког савета *усуди се бити мудар*, просветитељског императива *усуди се*

мислиш и савременог захтева *усуди се разумеш* су знатне и упућују на различите контексте и садржаје који су допринели метаморфозама процеса просвећивања кроз историју.

Читалац 21. века више нема препрека да дође до знања, њему су информације захваљујући Новој технолошкој револуцији, развоју Интернета и вештачке интелигенције, увек доступне. Напор који савремени човек мора да уложи како би себе смео назвати просвећеним, јесте не да сазна, него да разуме. Ово померање у контекстуалном кодирању дефиниције просвећености је кључно, јер је управо категорија разумевања и когнитивног умрежавања информација оно што човека тренутно (а по свему судећи вероватно не још дуго) разликује од вештачке интелигенције, која такође може све да (са)зна као и човек, али ипак не може да разуме до краја.

У овој дискусији смо покушали да расветлимо нијансе у значењу питања шта је (била) или (ће бити) просвећеност, каква је природа просветитељског знања, чији је задатак да води ка метаморфози и трансформацији мислећег субјекта, јер је, како је Мишел Фуко то дефинисао, *просвећено биће само оно које само себе мења шј. сивара*. У стручној литератури су као кључни елементи матрикса за просвећеност истицани 1. савршенство (индивидуална и социјална савршеност); 2. процес самосвесног унапређења рационалног и критичког мишљења и моралности; 3. историјска самосвест; и 4. комплексни однос између идивидуалног и колективног процеса просвећивања, односно политички и интелектуални ауторитети. А у непосредној вези са поменутиим категоријама као одсудни „пети елемент” матрикса просвећености су морална начела. Јер, према Канту, осим просвећеног ума и знања које се примењује у пракси, оно што аутентично карактерише просвећену индивидуу јесте њено достојанствено држање. Онакво, какво је, на пример, у Платоновим дијалозима показивао Сократ, који је постао и један од централних симбола храбрости и критичког мишљења у просветитељској поезици.

Достојанство у држању производи из промене карактера, а та трансформација је могућна тек уколико је (са)знање аутентично, односно просветитељско и ослобађајуће. Или,

да се на овом месту поиграмо у духу етимологије словенског језика и понудимо и други термин – просветљујуће. Само просвећена индивидуа поседује такво (са)знање које ослобађа, те сходно томе слободан, односно зрео човек, не може бити роб *самоскривљене*, или било какве друге наметнуте му, *малолетности*. Јер, као и код Платона, *робови су они који не знају*.

Шта је значила и шта значи данас та Кантова синтагма *самоскривљена малолетности*, те да ли је просветитељско знање заиста само оно које човека чини зрелим, односно аутономним и достојанственим људским бићем, као и које све нијансе просвећености и просветитељства можемо пратити од антике до данас, питања су на која смо покушали да понудимо одговоре у овој дискусији.

Као иницијатор Округлог стола „Одговор(и) на питања: Шта је просвећеност и шта значи просвећивати (данас)?” желела бих сасвим искрено да признам да је моја прва помисао на организацију овог пројекта била помало у духу *страха и стреиње*, како би то сажето дефинисао један дански философ, те је управо то осећање допринело да се тек у другој половини ове вишеструко јубиларне године одважимо на реализацију овог пројекта, а све чекајући у *самоскривљеној малолетности* да неко други преузме одговорност за иницирање таквог догађаја. Јер, није могуће а не приметити да је у нашој академској јавности присутна одређена стидљивост када је у питању обележавање овог великог јубилеја, можда из великог респекта према Кантовом ауторитету у целокупној историји философије и уопште интелектуалној историји. Таква уздржаност је донекле и разумљива, када се има у виду непрегледно поље литературе, која је написана о овом философу и уопште о поменутој полемици која је и у наслову нашег Округлог стола.

Стога као организатор овог Округлог стола изражавам искрену захвалност свим учесницима који су се одазвали позиву за учешће, како на Округлом столу тако и у тематику Годишњака Задужбине „Доситеј Обрадовић” *Досиџејев врџи*, као и Уредништву *Досиџејевој врџи* које је прихватило да се саопштења учесника објаве у оквиру овог и наредног броја.

Преношењем овог темата и у наредну годину симболично бисмо и ми у *Досишејевом врџу* рефлектовали чињеницу да се и чувена полемика у *Берлинском месечнику* и у другим европским академским часописима одвијала не само 1784. него и током 1785. године. У оквиру првог дела темата објављујемо нови превод есеја Мозеса Менделсона „О питању: Шта значи просвећивати?” и Имануела Канта „Одговор на питање: Шта је просвећеност?” уз пропратну белешку преводиоца академика Данила Н. Басте „Диптих немачког просветитељства”, и прилоге Предрага Крстића „Немачко прикљученије просвећености: Кант и Друштво среде”, и Ненада Николића „Историјска и просвећеност данас: две политике”. У другом делу темата ће бити објављени прилози Иве Драшкић Вићановић, Ирине Деретић и Милана Ђирковића.

ЛИТЕРАТУРА

- ГРБИЋ 2012: Д. Грбић, *ПРЕКРЕТАЊА. Хале-Лајпциј, њрекрејница у живоју Досишеја Обрадовића / VORENTSCHEIDUNGEN. Halle-Leipzig, Wendepunkt im Leben von Dositej Obradović*, Београд-Хале: Seminar für Slavistik, Институт за књижевност и уметност, Interdisziplinäres Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung.
- ГРБИЋ 2018: Д. Грбић, *Дело Досишеја Обрадовића у евројском књижевно-културном контексту / Das Werk von Dositej Obradović im europäischen Literatur- und Kulturkontext* Београд: Институт за књижевност и уметност.
- ГРБИЋ 2020: Д. Грбић, „Чини се као да не постоји сагласност о томе да ли се времена у којима живимо смеју назвати просвећеним, или не?”, у: *Годишњак Загужбине „Досишеј Обрадовић” Досишејев врџ*, књ. 8, 151–162.
- ДЕРИДА 1997: J. Derrida, „...That Dangerous Supplement...”, у: Jaques Derrida, *Of Grammatology*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 141–164.
- ЕБЕРХАРД 2012: J. А. Еберхард „О обележјима просвећености једне нације”, превод Драгана Грбић, у: Д. Грбић, *ПРЕКРЕТАЊА. Хале-Лајпциј, њрекрејница у живоју Досишеја Обрадовића, Dragana Grbić, VORENTSCHEIDUNGEN, Halle-Leipzig, Wen-*

- depunkt im Leben von Dositej Obradović*, Београд-Хале: Seminar für Slavistik, Институт за књижевност и уметност, Interdisziplinäres Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung, 49–59.
- КЕРЧЕР 2007: Н. Ј. Kertscher, *Literatur und Kultur in Halle im Zeitalter der Aufklärung: Aufsätze zum geselligen Leben in einer deutschen Universitätsstadt*, Hamburg: Kovač Verlag.
- КЕРЧЕР, ШТОКМАН 2012: Н. Ј. Kertscher, Е. Stöckmann (ур.), *Ein Antipode Kants? Johann August Eberhard im Spannungsfeld von spätaufklärerischer Philosophie und Theologie*, Hallesche Beiträge zur Europäischen Aufklärung, De Gruyter.
- МОЛИН 1994: F. Molin, „Johann August Eberhard und Frankreich“, у: *Aufklärung und Erneuerung*, Halle: Verlag Werner Dansien, 288–299.
- ЋИРКОВИЋ 2019: М. Ćirković, „Space colonization remains the only long-term option for humanity: A reply to Torres“, у: *Futures*, vol. 105, January, 166-173.
- ХАСЛЕР 2000: G. Haßler, *Johann August Eberhard: ein streitbarer Geist an den Grenzen der Aufklärung, mit einer Auswahl von Texten Eberhards*, Halle: Hallescher Verlag.

УДК 1(4)"17"
316.734(4)"17"
37.014.1/.2(4)"17"
Примљен 29. 06. 2024.
Прихваћен 01. 07. 2024.

Академик Данило Н. Баста

ДИПТИХ НЕМАЧКОГ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА

Уводна напомена

Берлински месечник (*Berlinische Monatsschrift*) био је назив једног познатог немачког гласила с краја осамнаестог века. Када се у њему септембра 1783. анонимни писац изјаснио за грађански брак, био је убрзо у прилици да се упозна с полемичким одговором берлинског свештеника Јохана Фридриха Целнера. Овај се у децембарском броју истог часописа супротставио безименом аутору бранећи црквени брак. Целнеров полемички захват, међутим, био је шири него што је питање склапања брака, јер се односио и на појмовну пометњу која се у име просвећености изазива код људи. Учинио је и корак даље тако што је на истом месту поставио следеће далекосежно питање: „Шта је просвећеност? На то би питање, које је безмало важно као и оно шта је истина, свакако требало одговорити пре него што се почне с просвећивањем! Па ипак, нигде нисам нашао одговор на њега!”

Нема никакве сумње да је Целнерово питање, мада у неку руку успутно, можда чак и безазлено, ипак имало у себи довољно изазовне снаге да подстакне велика имена ондашње немачке филозофије да се тим поводом огласе и пруже своје одговоре о суштини и сврси просвећености, која је већ увелико одређивала дух времена, чак у тој мери да је осамнаести век на крају био (и до данас остао) означен као *век просвећености*. Није требало дуго чекати да већ наредне године, потврђујући филозофску плодотворност Целнеровог „недужног” питања, у *Берлинском месечнику* изиђу два краћа

прилога из пера двојице гласовитих мислилаца. Најпре се у септембарском броју појавио чланак Мозеса Менделсона, у којем је мало познати берлински свештеник, заједно с другим знатижељним читаоцима, могао да се из прве руке упозна с изричитим одговором на питање које га је узнемиравало: шта значи просвећивати. А потом је, мало доцније, у децембарској свесци 1784. изишао један од најпознатијих и најславнијих краћих чланака Имануела Канта „Одговор на питање: шта је просвећеност?”

Створени су сви услови и наведени сви разлози да појмовна пометња, коју је помињао Целнер, буде потпуно развејана. Филозофија је рекла своју меродавну реч о просвећености. Та реч је остала неопозива до дана данашњег. Она је суштаствена, необорива, величанствена и универзална, јер изражава поверење у људски разум, у неопходност и неодложност да се човек њиме служи, у слободу човека/грађанина и његовог мишљења, у достојанство људског бића. Оба чланка подједнако, и Менделсонов и Кантов, могу се разумети као апел упућен човеку да се усправи до мере своје потпуне човечности, тј. до слободе које је као разумно створење достојан.

На крају свога чланка, у тренутку када га је довршио, Кант је додао кратку белешку на коју свакако треба свратити пажњу. У њој је поменуо како је дошао до сазнања да је Менделсон објавио свој одговор на питање којим се и Кант позабавио. Да је тај одговор имао у рукама, свој би, каже Кант, задржао! Он ће сад постојати само као покушај „колико случај може да оствари сагласност мисли”. Одлучно се мора одбацити било каква улога пуког случаја у постизању, иначе очигледног, високог степена сагласности између Менделсонових и Кантових мисли о просвећености. Та сагласност није последица деловања случаја. Напротив, она је настала услед неизбежности и нужности, будући да су како Менделсон тако и Кант о просвећености мислили и говорили непосредно из духовно-повесног супстрата епохе, чијим су пулсом обојица дисали и чији су ритам дубоко осећали. У томе лежи најдубљи разлог и у томе је садржано истинско оправдање што су се овде њихови чланци о просвећености могли појавити у виду равноправног диптиха.

Мозес Менделсон

О ПИТАЊУ: ШТА ЗНАЧИ ПРОСВЕЋИВАТИ?

Речи *просвећености*, *култура*, *образовање*, још су у нашем језику нове придошлице. Оне, међутим, припадају само књишком језику. Проста гомила једва да их разуме. Да ли би то требало да буде доказ да је код нас и сама та ствар нова? Не верујем. Каже се о неком народу да нема одређену реч за *врлину*, за *сујевеље*; премда му се одмах с правом сме приписати не незнатна мера и једнога и другога.

Међутим, језичка употреба, која, чини се, између тих једнозначних речи хоће да наведе неку разлику, још није имала времена да утврди границе између њих. Образовање, култура и просвећеност јесу модификације друштвеног живота; последице марљивости и настојања људи да побољшају своје друштвено стање.

Што је друштвено стање народа умећем и марљивошћу више доведено у хармонију с одређењем човека, то више *образовања* има тај народ.

Образовање се дели на *културу* и *просвећеност*. Изгледа да се *култура* више односи на *оно што је практично*: на доброту, углађеност и лепоту у занатима, умећима и друштвеним обичајима (објективно); на спретност, марљивост и умешност у оним првим, на склоности, нагоне и обичај у овим другим (субјективно). Што ови код неког народа више одговарају одређењу човека, то му се придаје више културе; онако као што се каквом земљишту утолико више приписују култура и обделавање уколико је људском марљивошћу доведено у стање да за човека ствара корисне ствари. – Изгледа

да се *просвећеност*, насупрот томе, више односи на *оно што је теоријско*. На умно сазнање (објек.) и спретност (субј.) за умно размишљање о стварима људскога живота према одмеравању њихове важности и њиховог утицаја на одређење човека.

Све време постављам одређење човека као меру и циљ свих наших тежњи и настојања, као тачку ка којој морамо управљати свој поглед ако нећемо да се изгубимо.

Просвећеност стиче језик помоћу наука, а *култура* помоћу друштвеног опхођења, поезије и речитости. Помоћу оних првих постаје вештија за теоријску, а помоћу ових других за практичну употребу. И једно и друго даје језику *образовање*.

Култура у области спољашњега зове се *полишура*. Срећна је нација чија је политура последица културе и просвећености; чији спољашњи сјај и углађеност имају за основу унутрашњу, ваљану веродостојност!

Просвећеност се односи према култури као уопште теорија према пракси; као сазнање према моралности; као критика према виртуозности. Посматране по себи и за себе (објективно), оне су најбоље повезане, премда субјективно врло често могу бити раздвојене.

Може се рећи: Нирнбержани имају више културе, Берлинци више просвећености; Французи више културе, Енглези више просвећености; Кинези много културе а мало просвећености. Грци су имали обе, културу и просвећеност. Они су били *образована* нација, као што је и њихов језик *образовани* језик. – Уопште је језик неког народа најбољи показатељ његовог образовања, како по култури тако и по просвећености, како по раширености тако и по снази.

Надаље, одређење човека може се поделити на 1) одређење човека посматраног као *човек* и 2) одређење човека посматраног као *грађанин*.

У погледу културе, та посматрања се поклапају; будући да сва практична савршенства имају вредност само у односу на друштвени живот, дакле морају одговарати једино одређењу човека као члана друштва. *Човеку као човеку није потребна култура*, али му је потребна *просвећеност*.

Сталеж и позив одређују у грађанском животу *обавезе* и *права* сваког члана, изискују по одређивању њихове мере друкчију вичност и способност, друкчије склоности, нагоне, друштвене нарави и обичаје, друкчију *културу* и *политуру*. Што се ове кроз све сталеже више слажу с њиховим позивом, тј. с њиховим респективним одређењима као чланова друштва, то нација има више културе.

Али, оне такође изискују за сваку индивидуу, по одмеравању њеног сталежа и позива, друкчије теоријске *увиде* и друкчију вештину да се они стекну, друкчији степен *просвећености*. *Просвећеност*, коју занима човек као човек, јесте *ошћта* без разлике међу сталежима; просвећеност човека посматраног као грађанин модификује се према *сталежу* и *позиву*. Одређење човека наново поставља овде меру и циљ његова стремљења.

Према томе, просвећеност нације била би 1) маса сазнања, 2) чија је важност, тј. однос према одређењу а) човека и б) грађанина, 3) чија је раширеност кроз све сталеже, 4) по одређивању мере њиховог позива; дакле, степен просвећености народа требало би одредити барем по *четвороструко* састављеном односу, чији су чланови, опет, делимиче и сами састављени од једноставнијих чланова односа.

Просвећеност човека може доћи у сукоб са просвећеношћу грађанина. Извесне истине, које су корисне човеку као човеку, могу му као грађанину каткад шкодити. Ту треба размислити о следећем. Колизација може настати између 1) суштинских или 2) случајних одређења човека са 3) суштинским или 4) несуштинским случајним одређењима грађанина.

Без својих суштинских одређења, човек се спушта до стоке; без несуштинских, он није толико добро, дивно створење. Без суштинских одређења човека као грађанина, државно уређење престаје да постоји; без несуштинских, оно у неким споредним односима не остаје више исто.

Несрећна је она држава која мора признати да у њој суштинско одређење човека није у хармонији са суштинским одређењем грађанина, да се просвећеност, која је неопходна за човечанство, не може раширити преко свих сталежа царства а да уређење не буде у опасности да пропадне. Нека фи-

лозофија буде овде од помоћи! Нужност може ту прописати законе или, напротив, утврдити правила по којима треба да се догађају изузеци и решавају колизиони случајеви.

Ако су суштинска одређења човека и сâма несрећно доведена у сукоб с његовим несуштинским одређењима, ако се нека истина која је корисна и која краси људе не може ширити а да се не оборе начела религије и моралности која га обележавају, онда ће просвећени човек који љуби врлину поступити опрезно и смотрено, па ће радије трпети предрасуду него што ће истину, коју је с њом спремно прогутао, у исти мах такође сузбити. Наравно да је та максима одавно постала одбрана лицемерства, и треба да јој захвалимо за неколико векова варварства и празноверја. Чим су хтели да нападну злочин, он је нашао спас у светости. Само, без обзира на то, пријатељ људи ће чак и у најпросвећенијим временима морати још да се осврне на то разликовање. Тешко је, али не и немогуће, да се нађе гранична линија која и овде раздваја употребу од злоупотребе.

Што је нека сџвар ѝлемениџија у својој савршености, каже један хебрејски писац, *што је трознија у свом џруљењу.* Неко труло дрво није толико одвратно као трули цвет; овај није толико гадан као иструлела животиња; а ова није толико одвратна као човек у свом труљењу. Тако је и са културом и просвећеношћу. Што су племенитије у свом цвату, то су грозније у свом труљењу и искварености.

Злоупотреба просвећености слаби морално осећање, води ка *немилосрдности, еџоизму, кривоверју и анархији.* Злоупотреба културе ствара *разблудности, ѝриџворсџиво, мекуџџиво, ѝразноверје и роисџиво.*

Где просвећеност и култура напредују једнаким корацима, ту су једна другој најбоља средства предохране против корупције. Њен начин упропашћивања потпуно им је супротан.

Дакле, образовање нације, које је према горњем објашњењу речи састављено од културе и просвећености, биће кудикамо мање подложно корупцији.

Образована нација не познаје у себи друге опасности осим *ѝрекомерности* своје *националне среће*; што се, као најсавршеније здравље људског тела, већ по себи и за себе може

назвати болешћу или преласком ка болести. Нација која је помоћу *образовања* дошла до највишег врха националне среће, управо је тиме у опасности да се стропошта, јер се навише не може пењати. – Ипак, то води предалеко од питања о којем је овде реч!

Превео: *Данило Н. Басша*

Имануел Кант

ОДГОВОР НА ПИТАЊЕ: ШТА ЈЕ ПРОСВЕЋЕНОСТ?

Просвећеност је излазак човеков из стања незрелости за које је сам крив. Незрелост је немоћ да се свој разум употребљава без вођства неког другог. Та незрелост је самоскривљена онда кад њен узрок не лежи у недостатку разума, него у помањкању одлучности и храбрости да се човек њиме служи без туђег руковођења. *Sapere aude!* Имај храбрости да се служиш *соисивеним* разумом – то је, дакле, лозинка просвећености.

Лењост и кукавичлук су узроци због којих тако велики део људи, премда их је природа одавно ослободила од туђег управљања (*naturaliter majorennnes*), ипак драговољно до краја живота остаје незрео и због којих другима бива сасвим лако да им се наметну за њихове тудоре. Веома је удобно бити незрео. Уколико имам књигу која мисли уместо мене, душебрижника који уместо мене има савест, лекара који ми прописује дијету итд., онда, зацело, није потребно да се сам трудим. Нема потребе да мислим кад само могу да платим; неко други ће већ за мене предузети мрски посао. Да кудикамо највећи део људи (међу којима цео лепши пол) корак ка зрелости, осим тога да је тежак, сматра и врло опасним, за то се већ брину они тудори који су главни надзор над њима најљубазније преузели на себе. Пошто су најпре заглупели своју домаћу стоку, брижљиво спречавајући да се та мирна створења не одваже ни на један корак из дупка у који су их затворили, ти тудори после указују на опасност која им прети ако покушају да иду сами. Ова опасност, истина, није толико

велика, јер би они кроз неколико замки коначно научили да добро ходају; па ипак, само један пример те врсте заплашује и, уопште, одвраћа од свих даљих покушаја.

Дакле, сваком појединцу је тешко да се извуче из незрелости која је скоро постала његова природа. Он ју је чак заволео, и није за сада стварно способан да се служи својим сопственим разумом, јер му никада није било допуштено да тај покушај учини. Правила и формуле, та механичка оруђа умне употребе или, штавише, злоупотребе његове природне обдарености, јесу окови непрестане незрелости. Онај ко би их и одбацио, ипак би направио само несигуран скок преко узаног шанца, будући да није навикнут на тако слободан покрет. Отуда има само мало оних којима је пошло за руком да се сопственим неговањем свога духа избеаве из стања незрелости и да свој ход ипак учине сигурним.

Међутим, пре је могућно да публика саму себе просвети; то је, штавише, готово неизоставно ако јој се само слобода допусти. Јер, тада ће се, чак и под туторима који су гомили постављени, увек наћи неколицина оних који сами мисле и који ће, пошто су сами одбацили јарам незрелости, проширивати око себе дух умног поштовања сопствене вредности и позива сваког човека да сâм мисли. При том је нарочито важно да публика, коју су тутори претходно довели под тај јарам, њих саме потом присили да под њим остану, кад их је већ на то подстакла неколицина оних који су сами невични свакој просвећености. Права је штета стварати предрасуде, будући да се оне напослетку освећују само онима који су, или чији су претходници, били њихови зачетници. Отуда публика само полако може стићи до просвећености. Додуше, можда ће се револуцијом остварити пад личног деспотизма и грамзивог угњетавања које жуди за влашћу, али се никада неће извршити истинска реформа начина мишљења; нове предрасуде ће, управо онако као и старе, послужити као узица на којој се води велика немисаона гомила.

Овој просвећености није ништа потребно доли *слобода*; и то она која је најмање штетна од свега онога што се уопште може звати слободом, наиме: да се од свога ума у свим стварима начини *јавна ујошреба*. А сада са свих страна чујем

позив: *не размишљајте!* Официр вели: не размишљајте, већ егзерцирајте! Порезник: не размишљајте, него плаћајте! Свештеник каже: не размишљајте, него верујте! (Само један једини владар на свету каже: *размишљајте* колико хоћете и о чему год хоћете, *али се њокоравајте!*). Овде свуда постоји ограничење слободе. Али, које ограничење смета просвећености, а које јој не смета, него јој је у ствари чак и потребно? – Ја одговарам: *јавна* употреба човековог ума мора у свако доба да буде слободна, и једино она може да оствари просвећеност међу људима; но *приватна употреба* ума сме чешће да буде *веома уско ограничена*, а да се зато ипак нарочито не одмогне напредак просвећености. Под јавном употребом човековог властитог ума подразумевам ону коју неко, *као учењак*, чини од њега пред вас *чишћалачким светом*. Приватном употребом називам ону коју он од свога ума сме да чини у извесним *грађанским дужностима*, или службама, које су му поверене. Понеким пословима који задиру у интерес политичке заједнице потребан је сигуран механизам чијим посредством неколики њени чланови морају да се понашају искључиво пасивно, да би их влада путем умешне једнодушности управљала на јавне сврхе или их барем задржавала од разарања тих сврха. Овде, наравно, није допуштено да се размишља, него мора да се слуша. Уколико се, пак, тај део машине уједно погледа као члан потпуне политичке заједнице, па чак и светског грађанског друштва, дакле у својству учењака који се својим списима обраћа с истинским разумом, онда он свакако може размишљати а да при том не трпе послови којима је, као пасиван члан, делимично одређен. Било би врло опасно кад би неки официр, којем његов претпостављени нешто нареди, хтео у служби да гласно умује о целисходности или корисности тога наређења; он мора да слуша. Међутим, њему не може бити праведно ускраћено да као учењак ставља примедбе на грешке у ратној служби и да их пред своју публику износи на просуђивање. Грађанин не може одбити да изврши дажбине које су му наметнуте; дрско куђење таквих намета, ако би он требало да их изврши, може бити кажњено као скандал (који би могао да дâ повода општем противљењу). Тај исти грађанин, без обзира на дуж-

ност грађанина, не ради ништа противно када као учењак објави своје мишљење против неумесности и неправедности таквих расписа. Исто тако је и свештеник обавезан да својим верским ученицима и својој заједници држи предавање према знамењу цркве којој служи, будући да је под тим условом и примљен. Међутим, у својству учењака он има пуну слободу, па је уз то чак и позван да публици саопшти све своје брижљиво испитане и добро промишљење мисли о погрешкама у оном знамењу, као и предлоге за боље уређење црквеног и религијског устројства. Овде такође нема ничега што би савести могло да се стави на терет. Јер, оно што он учи као носилац црквеног занимања, саобразно својој служби, то он представља као нешто у погледу чега нема слободну власт да учи по сопственом нахођењу, већ је постављен да предаје по пропису и у име неког другог. Он ће рећи: наша црква учи ово или оно; то су докази којима се служи. За своју заједницу он онда извлачи све практичне користи из прописа које сâм не би потписао с пуним уверењем, али чијег се излагања ипак може прихватити, јер ипак није сасвим немогућно да у њима почива скривена истина, а у сваком случају барем то да се у њима неће срести ништа што је супротно унутарњој религији. Јер, ако верује да у томе налази ово последње, он онда не би могао да управља својом службом по савести; он би могао да дâ оставку. Дакле, употреба свога ума коју неки намештени учитељ врши пред својом заједницом јесте само *џривајина ујојџреба*; јер, иако врло велика, та заједница увек је само домаћа скупина. С обзиром на такву употребу, он као свештеник није и не сме ни да буде слободан, јер извршава туђи налог. Напротив, као учењак који својим списима говори властитој публици, наиме свету, према томе и свештеник у *јавној ујојџреби* свога ума, заслужује неограничену слободу да се њиме служи и да говори у име своје сопствене личности. Јер, да татори народа (у духовним стварима) и сами поново треба да буду незрели, јесте бесмислица која и води овековечењу бесмислица.

Није ли, међутим, потребно да друштво свештеника, рецимо нека црквена скупштина или поштовања достојна класа (како се она међу Холанђанима сама назива), буде

овлашћено да се коначно међу собом обавезе на сигурно и непроменљиво знамење, да би се тиме над сваким његовим чланом водило, и чак овековечило, непрестано више старатељство, а посредством њега и над народом? Ја кажем: то је потпуно немогућно. Такав уговор, који би заувек држао затвореним свако даље просвећивање људског рода, безусловно је ништаван и неважећи, чак и ако га потврди највиша власт, путем парламената и најсвечанијих закључивања мира. Једно раздобље не може да се завери, и над тиме свечано закуне, да оно што предстоји доведе до стања у којем му мора постати немогућно да своја (пре свега тако неодложна) сазнања проширује, чисти од заблуда и, уопште, да напредује у просвећивању. Био би то злочин против људске природе, чије се изворно одређење састоји управо у том напредовању; потомство је, дакле, потпуно овлашћено да такве одлуке, узете као одвише недозвољен и злочиначки начин поступања, одбаци. Пробни камен свега онога што се о једном народу као закон може закључити лежи у питању: да ли би, дакле, народ самом себи могао да наметне такав закон? Овај би збиља, тако рећи у очекивању каквог бољег закона, био могућан за једно одређено време, да би се завео извештан поредак; пошто се у исти мах свакоме од грађана, а нарочито свештенику, слободно допусти да у својству учењака јавно, тј. списима, ставља своје примедбе на погрешке садашњег уређења, а да при том уведени поредак још увек траје, и док увид у природу тих ствари јавно не доспе тако далеко и не постане тако поуздан, да би се уједињењем њихових гласова (иако не одмах свих) могао престолу ставити предлог да узме у заштиту оне заједнице које су се, отприлике по својим појмовима бољег сазнања, ујединиле у измењено религијско уређење а да ипак не спречавају оне који хоће да остану при старом. Али, нарочито је недопуштено ујединити се у круто религијско уређење у које званично нико не би смео да посумња, ма и само за трајања људског живота, и тиме тако рећи уништити и учинити бесплодним једно раздобље у напредовању човечанства ка побољшању, вероватно причињавајући штету чак и потомству. Додуше, човек може за себе, а и онда само на неко време, да одгоди просвећеност у ономе

што му је дужност да зна; али да се ње одрекне, то би за његову личност, а још више за потомство, значило повредити и ногама погазити света права човечанства. Оно, међутим, што народ никада о себи не сме да закључи, то о њему још мање сме да закључи монарх; јер, његов законодавни углед почива управо на томе што он у својој вољи уједињује целокупну вољу народа. Ако он само гледа на то да свако истинско или тобожње побољшање постоји заједно са грађанским поретком, онда иначе може допустити да његови поданици сами раде оно што нађу за потребно да се чини за спас њихове душе; то се њега не тиче, али га се тиче да предупреди да један другоме насилно не смета да свом својом моћи ради на одређивању и унапређивању тог спаса. Његово се величанство крњи кад се у то меша, тиме што својим владалачким надгледањем почаствује списе у којима његови поданици настоје да своја сазнања изведу на чистину, исто као кад то чини из сопственог највишег увида, при чему себе излаже приговору: *Caesar non est supra grammaticos*, као и онда, и још више, кад своју највишу власт тако омаловажава да у својој држави потпомаже духовни деспотизам неколицине тирана против својих осталих поданика.

Ако се сада постави питање: да ли ми данас живимо у *просвећеном* добу, онда одговор гласи: не, али сигурно у добу *просвећености*. Да људи, како сада ствари стоје узете у целини, буду у стању, или да у њега икад могу да дођу, да се у религиозним стварима без вођства другог сигурно и добро служе својим сопственим разумом, од тога смо још врло далеко. Али да се њима сада ипак отвара поље да себе у томе учине слободнима, и да сметње свеопштој просвећености или изласку из њихове незрелости за коју су сами криви постепено постају мање, о томе ипак имамо јасне наговештаје. У том погледу, ово доба јесте доба просвећености или век *Фридриха*.

Владар, који није нашао недостојним да каже да сматра својом *дужношћу* да људима у религиозним стварима не прописује ништа, већ да им у томе оставља пуну слободу, одбијајући сâм од себе поносно име *шолеранције*, тај владар је просвећен, и заслужује да од захвалног света и будућег на-

раштаја буде слављен као онај који је, барем од владе, први пут ослободио људски род од незрелости и свакоме допустио да се у свему што је ствар савести служи својим сопственим умом. Под њим, не шкодећи својој службеној обавези, смеју поштовања достојни свештеници да, у својству учењака, своје судове и увиде, који ту и тамо одступају од преузетог знамења, слободно и јавно излажу свету на испитивање; то још више сме да чини свако други ко није ограничен никаквом службеном обавезом. Тај дух слободе проширује се и изван, чак и тамо где има да се бори са сметњама неке владе која саму себе не схвата. Јер, за то ипак постоји светао пример да при слободи није ни најмање потребно бринути за јавни мир и јединство политичке заједнице. Сами од себе, људи се мало помало с муком спасавају из необразованости, ако се само пажљиво и вешто не ради на томе да се они у њој задрже.

Тежиште просвећености као човековог изласка из стања незрелости за које је сâм крив ставио сам нарочито на *религијске ствари*, будући да у погледу уметности и наука немају наши владоци никаквог интереса да над својим поданицима играју улогу старатеља; осим тога, верска незрелост је не само најштетнија него и најнечаснија међу свима. Но, начин мишљења неког поглавара државе, који прве потпомаже, иде још даље и увиђа да само у погледу његовог *законодавства* нема опасности да дозволи поданицима да од свога властитог ума начине *јавну употребу*, и да своје мисли о бољем уређивању законодавства, чак уз искрену критику онога које већ постоји, свету јавно предоче; ми о томе имамо сјајан пример којем још ниједан монарх није претходио, сем онога којег ми поштујемо.

Међутим, само онај који се, и сâм просвећен, не боји сенки, али који уједно за јамца јавног мира има при руци добро дисциплиновану многобројну војску, може да каже оно на шта једна слободна држава не сме да се усуди: *размишљајте колико хоћете и о чему тод хоћете, само се њоко-равајте!* Тако се овде показује чудновати и неочекивани ход људских ствари, онако као што је и иначе у томе скоро све парадоксално када се тај ход целовито посматра. Виши степен грађанске слободе изгледа корисним слободи *духа*

народа, а ипак јој поставља несавладива ограничења; нижи степен слободе, напротив, прибавља овом простору то да се шири свом својом моћи. Јер, кад је природа под тим тврдим покривачем развила клицу о којој најнежније брине, наиме склоност и позив на *слободно мишљење*, онда та клица постепено делује повратно на свест народа (при чему овај мало помало постаје способан да *слободно делује*), а коначно чак и на начела *владе* која налази да је њој самој корисно да с човеком, који је тада *више неїо машина*, поступа сходно његовом достојанству.*

Предео Данило Н.Басџа

Кенигсберг у Прусској,
30. септембра 1784.

*У Бишинговим *Недељним вестима* од 13. септембра читам данас, 30. септембра, оглас *Берлинскої месечника* за овај месец, у којем се наводи одговор господина Менделсона на управо исто питање. Тај одговор ми још није дошао до руку; иначе би он задржао овај, који за сада може стајати само као покушај колико случај може да оствари сагласност мисли.

УДК 1(430)"17"
1:061.2(430)"17"
37.014.1/.2(430)"17"
Оригинални научни рад
Примљен: 25. 10. 2024.
Прихваћен: 29. 10. 2024.

Предраг М. Крстић*
Институт за филозофију и друштвену теорију
Универзитет у Београду
ORCID: 0000-0002-2966-7082

НЕМАЧКО ПРИКЉУЧЕНИЈЕ ПРОСВЕЋЕНОСТИ: КАНТ И ДРУШТВО СРЕДЕ

Рад излаже тежишта расправе о природи и дометима просвећености, која се у немачким земљама водила у последњој деценији осамнаестог века. Уводни део посвећен је Кантовом одређењу просвећености. Средишњи део контекстуализује то одређење приказујући структуру Друштва пријатеља просвећености, као и дебату која се у њему водила. Завршни део рада указује на јединствени (ауто)рефлексивни карактер немачког заступања просвећености и актуелност недоумица које су њени заступници тематизовали.

Кључне речи: просвећеност, Имануел Кант, Јохан Карл Мезен, Мозес Менделсон, Друштво среде, границе просвећивања, јавна употреба ума.

Свака реконструкција тока неког збивања склона је да га сагледава с његовог краја. У случају „Одговора на питање: шта је просвећеност?“ који је понудио осамнаести век, то би био истоимени Кантов (Kant) есеј, објављен у *Берлинском месечнику* 1784. године. Према знаменитом Кантовом одређењу, које се тамо налази, просвећеност је „излазак човека из самоскривљене незрелости“. Незрелост, малолетство и себи нанета кривица, то су променљиве које у даљем тексту

* predrag.krstic@ifdt.bg.ac.rs

заслужују спецификацију. Незрелост је „немоћ да се својим разумом служимо без вођства неког другог”, а она је „само-скривљена уколико њен узрок не лежи у недостатку разума, него у помањкању одлучности и храбрости” да тако поступамо. *Sapere aude!*, закључује Кант, „Имај храбрости да се служиш властитим разумом! – то је, дакле, лозинка просвећености” (Kant 1968a: 35).

На путу пунолетства налазе се лењост и кукавичлук оних који добровољно остају у удобној незрелости и подложни таторима. Само ретки појединци успевају да превладају неодлучност и ослободе се те самонаметнуте незрелости „радећи на властитој глави”, па и то уз много труда. Знатно је, међутим, лакше досећи независност мисли заједно с другима, у јавности, нарочито када је људима гарантована слобода. Просвећивање, самопросвећивање, „одбацивање јарма незрелости”, ширење „духа умног поштовања сопствене личности и позива сваког човека да сам мисли”, почиње допуштањем слободе: „Овој просвећености није ништа потребно до слобода; она слобода која је најмање штетна од свега онога што се уопште може назвати слободом, наиме: да се у свим стварима од свога ума начини јавна употреба” (Kant 1968a: 36). Та јавна употреба ума, „коју неко као научник чини пред читавим читањством”, увек мора да је слободна и „једино она може да оствари просвећеност међу људима” (Kant 1968a: 37). Она се остварује учешћем у „читавој заједници или друштву грађана света [*Weltbürgergesellschaft*]”, у коме се активно употребљава властито расуђивање и „говори у своје име” (Kant 1968a: 37–38).

Изникле из тла европске филозофије осамнаестог века, Кантове речи су наишле на плодно тло међу публиком која је већ била спремана да их чује. Оне су се појавиле у атмосфери у којој се осећао друштвени, политички и културни напредак у читавој Европи, али управо стога и извесно незадовољство, нарочито образованих младих људи, стањем ствари у Прусији, незадовољство које је пратила увереност у неопходност брзих промена. Кантов есеј је читан као својеврсни проглас просвећености, као објава да је доба самонаметнутог старатељства и самокривљене незрелости коначно заврше-

но – на исти начин као што се иступа из детињства: илузије прошлости се остављају иза себе да никада не васкрсну, а долази време да се преузму одговорности одраслог. Од сада смо позвани да водимо властите животе, да мислимо својом главом и да будемо храбри и слободни – и то је све, мислило се, што је потребно да би се оствариле и лична и друштвена просвећеност (Pinkard 2002: 19–20). Одмах се препознало оно што се данас сматра ноторним у филозофском предању: Кантова интерпретација просвећености је нека врста њеног „манифеста” који одређује „оригинални императив” слободе; место где је „целокупно морално нахођење просветитељства нашло своје теоријско оправдање”; текст који окупља и представља „основне садржинске тенденције просветитељства”, али и преформулише и, у свом духу, на појму аутономије, „заснива” тај садржај на плодотворнији начин (видети Kasirer 2006: 87–91, 366–369; Pippin 1999: 48; Makintajer 2000: 212).

Дилеме које су обузимале и Кантове претходнице и Канта самог нису, међутим, утрнуте овим тумачењем које је с правом постало део опште образованости (видети, на пример, Horkheimer 1988; Fuko 1995; Habermas 2004), већ су наставиле да преживљавају у својој упутној колебљивости и крхкости. Оне су се пре свега односиле, и односе се, на питање природе просвећености, али и пожељности, оправданости и граница просвећивања. На њих је традиција мишљења немачких просветитеља настојала већ у зачетку да понуди одговоре. „Немачких”, кажемо, јер је њихова артикулација заиста умногоме била јединствено немачка. Могло би се рећи да, из различитих разлога, нигде другде просветитељство није тако директно и продорно поставило питање властитог статуса и домета (Vierhaus 1996: 336–337; Krstić 2016: 48 и даље).¹

Све је почело децембра 1783. године, када се у *Berlinische Monatsschrift*-у појавио чланак у којем се ђакон Цркве Свете

¹ Преглед и библиографија прилога о немачкој расправи о просвећености изложени су у: Nisbet 1982; Schneiders 1974: 237–244.

Марије и теолог Јохан Фридрих Целнер (Johann Friedrich Zöllner), оспоравајући вредност чисто грађанског брака и запажајући да су пречесто „пред именом просвећености срца и умови људи збуњени”, у фусноти запитао „шта је просвећеност”. „На то питање”, наставља он, „које је скоро исто толико важно као и питање шта је истина, заиста треба одговорити пре него што се почне са просвећивањем! А ипак никад нисам нашао да је на њега одговорено!” (Zöllner 1977: 115) Следећу деценију обележиће настојања водећих немачких писаца и мислилаца да својим учешћем у расправама по ученим друштвима и клубовима, као и прилозима у часописима и књигама, одреде природу и границе просвећености.

Неки од њих су изложили своје ставове на састанцима полутајног Друштва пријатеља просвећености, које је деловало у Берлину између 1783. и 1798. године.² „Друштво пријатеља просвећености” био је интерни назив који је одговарао програму Друштва. Познатије је, међутим, било под „екстерним” именом „Друштво среде”, које је представљало критичко подражавање берлинског Клуба понедељка (*Montagsclub*), једне ипак чисто друштвене организације која је установљена 1749. и организована као изборно друштво чији се чланови узајамно образују. Тај тип учених друштава је био уобичајен у Прусији и другим немачким државама друге половине осамнаестог века (видети Sachse, Droop 2010; Keeton 1961; Dülmen 1986; Möller 1989: 213–231; Israel 2011: 822–858).

Смештено на порозној граници између приватног круга и тајног друштва, Друштво среде је бројало максимално двадесет четири члана, а за пријем сваког новог члана захтевала се сагласност свих активних чланова. У првој реченици његовог оснивачког статута захтевало се од чланова да „својом чашћу јамче да ће у строгој тајности држати све што је расправљано у Друштву и избегавати да говоре

² За потребе презентовања на округлом столу „Одговор(и) на питања: Шта је просвећеност и шта значи просвећивати (данас)?“, у организацији Задужбине „Доситеј Обрадовић”, излагање у овом делу следи расправу која је исцрпније тематизовала статус и значај Друштва пријатеља просвећености: Цвејић, Крстић 2017.

чак и о његовом постојању” (Birtsch 1996: 235; упоредити Nehren 1986). Завет ћутања, међутим, није било лако одржати. Друштво среде је намеравало, и с почетка успевало, да одржава честе састанке: прве и треће среде сваког месеца од Михољдана до Ускрса, а у преосталом делу године првим средима. Састанци су се одвијали наизменично у домовима чланова Друштва, а домаћин је сваки пут имао обавезу да одржи предавање. Састанци би почињали у шест сати увече краћим предавањем, после којег би уследила дисциплинована расправа у којој су учесници, чији су усмени коментари (*Vota*) били ограничени на два минута, говорили према распореду седења, да би се све окончало вечером у осам сати. Писана верзија те вечери одржаног предавања затварана је у коверат, који ће, као циркуларно писмо, доспевати редом до свих чланова Друштва и пружити им прилику да и писаном Вотом одговоре на изазове који су њиме упућени.

Спектар тема које су дискутоване био је разнолик али релативно прецизно одређен: биле су забрањене уско школске теме, као што су чиста теологија, право, медицина, математика, филолошка критика и новински извештаји, али не и они закључци који су важни за просвећеност и за добро човечанства којима су расправе у тим областима исходвале. За рачун практично оријентисаних рефлексива, уз чисто академско теоретисање, требало је избећи и безначајно ћаскање. Дискутанте је притом обавезивала још једна заклетва: заветовани толеранцији, нису смели да унижавају ничије верске погледе, ни унутар Друштва нити изван њега (Keller 1896: 93).

Чланове Друштва окупљало је непоколебљиво уверење у благотворне последице просвећености и спремност да – унутар постојећег поретка – властитим уделом у њеном ширењу помогну напредак заједнице.³ Фридрих Николај (Friedrich

³ Листом ангажовани у пруским јавним или државним службама (Schulz 1968; Hinske 1977; Nehren 1986; Altmann 1998), добрим делом су, на „ненаметљив“ начин, успели да на делу остваре такву намену. „Ово удружење је, исто као и академије, захтевало да се избегне свако деловање или иступање Друштва као таквог: инспирацију коју су добијали у кругу Пријатеља чланови је требало да посвоје и даље просвећено утичу

Nicolai), чувени издавач и продавац књига, проницљиви писац и неуморни бранилац „здраворазумски” оријентисаног просветитељства, уређивао је од 1765. године *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, најважније књижевно гласило немачке просвећености. Директор Фридрих-вердерске гимназије, Фридрих Гедике (Friedrich Gedike), знатно је утицао на пруски образовни систем и, скупа с библиотекарем краљевске библиотеке у Берлину, Јоханом Ерихом Бистером (Johann Erich Biester), био оснивач и уредник часописа *Berlinische Monatsschrift*, такорећи званичног органа берлинске просвећености и, у ужем смислу, јавног органа Друштва среде: заједно су га уређивали од 1783. до 1791. године, да би потом само Бистер преузео уредништво и функцију секретара Друштва. Посебно ревностан члан Друштва, а можда и оснивач, био је и Карл Готлиб Сварез (Carl Gottlieb Svarez), помоћник канцелара и реформатор пруског правног система. Међу почасним члановима био је и Мозес Менделсон (Moses Mendelssohn), којем је то омогућавало да према нахођењу учествује у расправама редовних чланова. Остали чланови вредни помена када је реч о расправи о просвећености су: правник Ернст Фердинанд Клајн (Ernst Ferdinand Klein), проректор келнске гимназије В. Х. Шмид (W. H. Schmied), архиђакон Цркве Свете Марије Јохан Самјуел Дитрих (Johann Samuel Dieterich), лекар Кристијан Готлиб Зеле (Christian Gottlieb Selle), професор филозофије у Јоахимшталској гимназији, позоришни редитељ и писац Јохан Јакоб Енгел (Johann Jacob Engel), свештеник и проповедник у Келну, протестантски професор теологије у Хелмштеду и, према неким сведочењима, такође оснивач Друштва пријатеља просвећености Вилхелм Абрахам Телер (Wilhelm Abraham Teller), теолог, филозоф, математичар, па у Берлину директор поморства, финансијски саветник и, најзад, пруски министар финансија Карл Август фон Штрунце (Carl August von Struensee), архивар и затим посланик на

на промене. Може се показати да су многе књиге које су тада изашле под именом чланова један део надахнућа и садржаја дуговале кругу Пријатеља. Такође, многи планови и предлози закона и реформи, за које су се чланови касније заузимали, најпре су расправљани и испитивани у Друштву“ (Keller 1896: 93).

двору Кристијан Конрад Вилхелм фон Дом (Christian Konrad Wilhelm von Dohm), финансијски саветник Јохан Хајнрих Влемер (Johann Heinrich Wloemer), саветник у директоријуму Јоахимшталске гимназије Карл Франц фон Ирвинг (Karl Franz von Irwing), те саветник Вишег суда Фридрих Вилхелм фон Бенеке (Friedrich Wilhelm von Beneke).

Новембра 1788. године Друштво среде је расформирано због краљевског Едикта о цензури, којим се налагало да списи о религиозним питањима морају да буду поднети комисији на одобрење, а изреком су се „зобрањивала и кажњавала тајна друштва која могу бити штетна за јавну безбедност” (Schwartz 1925: 129–150; Epstein 1966: 362–363; Brunschwig 1974: 167–168). Иако јавној безбедности није претила никаква опасност од једне филијале касне просвећености, чији се допринос закључује не у непосредном утицају на државну политику већ у размени идеја и заговарању духа просвећених реформи, већина чланова Друштва среде повиновала се слову закона. Штавише, ревносно су се побринули да униште списе и *Vota* Друштва, тако да су делови архиве претекли само захваљујући случају.⁴ Седишта часописа *Berlinische Monatsschrift* и *Allgemeine Deutsche Bibliothek* овим мерама била су принуђена да се изместе из Берлина. Али свакако најпознатији учинак Едикта јесте претња Фридриха Вилхелма другог (Friedrich Wilhelm II) Канту „непријатним мерама” (Kant 1968б: 6) после објављивања *Религије унутар граница љукој ума*, уколико настави да „злоупотребљава” своју филозофију и „изопачује и унижава основна учења Светог писма и хришћанства”. Разлог претње је очит већ из предговора првом издању тог списка: сазнању и моралу – уколико су утемељени на појму човека као слободног бића, али управо због тога и као бића које само себе умом обавезује на неусловљене законе – није потребна идеја неког другог бића које је изнад њега да би сазнао своју дужност, нити друга по-

⁴ Тек чланак Лудвига Келера (Ludwig Keller 1896) „Берлинско Друштво среде. Прилог историји духовног развоја Пруске на заласку осамнаестог века“ из 1896. године „канонизовао“ је материјале и до данас остао референтна тачка за оријентисање у активностима Друштва.

буда да би се ње придржавао (Kant 1968б: 7-12; упоредити Kasirer 2006: 383, 385, 387, 389–390).⁵

Изгледа да је расправа о идеалима „јавне” просвећености, иронијом историје, могла да се смести само у тајно друштво (Möller 1990: 227). Политички контекст – „просвећени апсолутизам” Фридриха Великог, фрагментираност немачких држава без централне власти као у Француској или Енглеској, немоћ средње класе, незамисливост реализације радикалније реформе а немоли револуције – диктирао је, наиме, један образац (полу)тајних друштава. Она су била израз истих оних ограничења која су ометала појаву политичког радикализма у Немачкој, али су ипак омогућавала карактеристичне „одрживе” рефлексије о карактеру и праксама просвећености (видети Dwyer 2000; Schieder 2000) или, са неупоредиво мање симпатија речено, „просветитељство само у духу” (Solomon 1988: 25; упоредити Marx, Engels 1985: 364). Немачки „рефлексивни окрет” расправе о просвећености, можда баш због мањка проходних канала у стварности, због још неизборених права, занима се у сваком случају управо за оно што је другде у подразумевању и практичној ангажованости остало не(до)мишљено: за легитимацију јавне критике, за ауторитет на који се позива и пред којим се полаже одговорност, за услове оглашавања мишљења у јавности, те за саму конституцију „праве” јавности (Deligiorgi 2005: 41).

Програмску је расправу о просвећености иницирао Јохан Карл Мезен (Johann Karl Möhsen) у предавању одржаном 17. децембра 1783. у Друштву среде, чији је такође био истакнути члан. На самом почетку он каже: „Наша намера

⁵ За карактер и утицај Кантовог одговора на противпросветитељски налет упоредити Lütkehaus 1980; Lestition 1993; за реакцију Друштва среде видети Hellmuth 1982; Im Hof 1982; Agethen 1987; Dülmen 1977; за општу дискусију о *Mittwochsgesellschaft*-у и његовим члановима: Birtsch 1996; Keller 1896; Meisner 1896; Hinske 1977; за историјски контекст постављања питања о просветитељству у *Берлинском месечнику*: Schmidt 1992; Laursen 1996.

је да просветимо себе и наше суграђане. Просвећивање тако великог града као што је Берлин има своје тешкоће, али једном када се оне превазиђу, светлост ће се проширити не само на провинције већ широм земље, и срећни бисмо били ако само неколико искри које се овде разгоре временом рашире своје светло на читаву Немачку, нашу заједничку отаџбину. Да бисмо постигли наш циљ, дозволите да буде предложено следеће: 1) да се прецизно одреди шта је просвећеност? [...]” (Mezen 2017: 50). Мезенов позив на консензус око јасне дефиниције појма није исходовао „резолуцијом”. Напротив, у потрази за њом само је распламсао расправу.

Пријатељи просвећености су били убеђени да иначе „универзални разум” ипак није подједнако расподељен и нарочито су били осетљиви, попут Гедикеа (Birtsch 1996: 244), на посебне потребе различитих друштвених сталежа.⁶ Чланови Друштва среде су, штавише, веровали да „већина припадника политичке заједнице нема довољно разума и увида и неспособна је да поступа према начелима ума”, али та темељна „скептичка претпоставка” у погледу способности људи да буду просвећени није повлачила са собом одрицање од делатности просвећивања. Намера Друштва, према Мезену, управо је била „да просвети, колико је то могуће, нас и наше људе, од највишег до најнижег сталежа”, а посебно да ликвидира или умањи сујевеље „обичног човека” – преваходно „сеоског становништва” – те да се „у њему подстакне способност мишљења својом главом у оним делатностима које се захтевају од њега” (Birtsch 1996: 242).

Већина чланова Друштва је, дакле, својим *Vota* указивала на то да је просвећеност процес који се не може унапредити безглаво и по сваку цену и у којем није могуће да сви имају исту врсту и степен учешћа (Birtsch 1996: 242). Били су склони да разликују вредности „просвећене елите” од вредности „оних других којима је и даље био потребан старатељ”. Остварење идеала универзалног просвећеног ума који ће делити сви људи остао је начелни али не и најпречи циљ: просвећивање прво треба да достигне неповратну тачку

⁶ За Мезену и општу дискусију о „корпоративистичком” или „сталешком” карактеру немачке просвећености видети Knudsen 1986: 3–19.

– сматрали су, попут Свареза (Birtsch 1996: 243) – пре свега образовањем које би се постепено ширило и које би контролисала држава.

Мањи део припадника Друштва – пре свих Менделсон, па и Николај, Дом и, умногоме, Ирвинг (Irwing) – није међутим желео да жртвује потрагу за истином „предрасуди“, чак ни када су тактички разлози налагали опрезно поступање: старатељство закона и цензора је, у сваком случају, „штетније него најнеограниченија слобода“. Друштвено пожељни исход „уравнотежавања“ истине ионако је неизванстан, а извесно је да оно, ако је и дозвољено, не представља морално пожељно поступање. Изум балона с топлим ваздухом браће Монтолфје (Montgolfier), који ће „вероватно водити огромним превратима“, узима се за пример: „Да ли ће то водити побољшању људског друштва нико не може да одреди. Хоће ли се из тог разлога устручавати да заговара напредак? Откривање вечних истина добро је по себи и за себе; њихова дистрибуција је ствар промисли“ (Mendelssohn, „Votum zu Möhsen Aufsatz“, Birtsch 1996: 244).

Мозес Менделсон пола године после Мезена, 16. маја 1784, држи предавање пред Друштвом среде и реч „просвећеност“ (*Aufklärung*) доводи одмах у везу с још две „новопридошле“, које би савремени читалац могао сматрати истозначним, а „маса“ свеједно „тешко да ће разумети“: „култура“ (*Kultur*) и „образовање“ (*Bildung*). Њихово заједничко наступање и њихово разграничење одређују причу о пожељном друштвеном учинку просвећености. Менделсон, наине, верује да се може установити пропорција према којој један народ има утолико више образовања уколико су његови друштвени услови, његова привреда и уметност, усклађенији с одређењем човека (*Bestimmung des Menschen*) – „као мере и циља свих наших настојања и напора, као тачке на коју морамо набаждарити очи, ако не желимо да изгубимо наш пут“ (Mendelssohn 2004: 3).

Чини се да је Менделсону посебно стало да јасно представи разлику између просвећености и културе. У свом прилогу Друштву насловљеном „О питању: шта значи просветити?“, он налази да се прва односи према другој „као теорија

према пракси, као знање према етици, као критика према виртуозности”: „Узети (објективно) по и за себе, оне стоје у најтешњој вези, иако су субјективно врло често одвојене” (Mendelssohn 2004: 4–5). Пола године касније, у писму Августу Хенингсу (August von Hennings) од 27. новембра 1784, Менделсон нуди још садржајнију формулацију разлике између *Aufklärung* и *Kultur*: „Просвећеност се бави једино теоријским, знањем, елиминацијом предрасуда; култура се бави моралом, друштвеношћу, уметношћу, учињеним и неучињеним стварима” (Mendelssohn 1929–1932a: 234).

Култури и просвећености, скупа с образовањем, заједничко је пак што представљају оне „модификације друштвеног живота” које су „учинци привреде и напора људи да побољшају своје друштвено стање” (Mendelssohn 2004: 3). Али та директна пропорција друштвених услова и образованости народа важи само уколико је реч о „правој” просвећености – начиње Менделсон још један стални мотив спорења – а не о њеној злоупотреби. У једном кратком прилогу објављеном у *Берлинском месечнику* годину дана после наступа у Друштву среде Менделсон, анализујући површне погрде својих савременика упућене религији, разјашњава шта би била та издаја просвећености под њеном маском: „Ништа није супротстављеније истинском добру човечанства од ове тобожње просвећености [*Afteraufklärung*] у којој свако високопарно мрмља отрцану мудрост из које је дух већ давно ишчезао, у којој свако исмева предрасуде не разликујући шта је у њима истинито од онога што је погрешно” (Mendelssohn 1929–1932b: 139). Она другачија, „права” просвећеност, сада међутим такође може да се подвоји с обзиром на примаоца којем је упућена.

Разделивши претходно „одређење човека” на „одређење човека као човека” и „одређење човека као грађанина” и тврдећи да човек као човек не потребује културу – али да, као и грађанин, потребује просвећеност (Mendelssohn 2004: 5) – Менделсон разлучује „просвећеност грађана” (*Bürgeraufklärung*), која се мора подесити према слојевима друштва којима се обраћа, и „просвећеност људи” (*Menschenaufklärung*) која, обраћајући се „човеку као чове-

ку”, не посвећује пажњу ни друштвеним разликама ни одржању друштвеног поретка. Ништа не гарантује да ће се та два типа просвећености непротивречно допуњавати, будући да „истине” које су корисне „човеку као човеку” могу да буду штетне човеку као грађанину (Mendelssohn 2004: 6).

Као и код Кантове „јавне употребе ума”, важно је да нема граница (макар) она просвећеност која се односи на теоријско истраживање и излаже се суду писмене публике, другачије неквалификованих „људи”. „Истинска” просвећеност јесте контекстуализована, али само да би у потрази за истином прекорачила те границе. У писму које је писао опет Хенингсу, у исто време када и есеј о просвећености, Менделсон признаје страх од оних које назива „зилоти”, оних који гледају просвећеност с подозривошћу и пита се: „Може ли просвећеност бити штетна?” – „Само случајно” – одговора одмах и, као у примеру с балоном, опет окреће очи ка небу: као „сунчево светло које пада на тупе очи”. Они који покушавају да ограние просвећеност из страха од њених последица предлажу лек који је „у сваком погледу и под свим околностима много штетнији од најнеблаговременије просвећености” (Mendelssohn 1929–1932a: 244).

Невоља с којом су се суочавали водећи заговорници просвећености у њено доба састојала се у неопходности да се покаже да ће њене последице, иако без преседана, на дуге стазе бити пробитачне за човечанство и да је се стога не треба плашити. Једна стратегија неутралисања ове тешкоће била је да се врло апстрактно представе добици који ће, благодарећи „правој” просвећености, уследити и да се понуде на усвајање, већ прилично идеализованој, „јавности” (Vierhaus 1987: 56). Ова се стратегија међутим показала макар потенцијално аутодеструктивном: водила је пражњењу безмало сваког садржаја из појма „просвећеност”, све док он није постао пуки слоган (Becher 1996). Алтернативну стратегију је представљао, поред осталих, Менделсонов есеј који брани просвећеност, директно се суочава са страховима ње-

них критичара и отворено поставља питање њених граница. Он настоји да понуди визију просвећености која, мање или више обазриво и одмерено, правда филозофску амбицију рационалног истраживања истине, истовремено обезбеђујући реалистичко објашњење тек могућих практичних добитака до којих доводе теоријски учинци. У сваком случају, већ самим захтевом за објашњењем просвећености, самим постављањем питања да ли треба да постоје ма које границе просвећивању – просвећивању које, у принципу, може бити „ограничено” само својим завршетком – просвећеност је постала рефлексивна. Менделсон додуше одговарају негативно – просвећеност начелно (и она начелна просвећеност) мора да буде слободна – али и сведочи да се она не дешава у вакуму, већ има културни контекст који се мора узети у обзир уколико моралне и друштвене последице њеног дејства треба да буду пожељне (упоредити Altmann 1982: 13–24; Deligiorgi 2005).

Џералд Иделман (Gerald Edelman) стога сматра да је ранији и додуше скромнији допринос Менделсона немачкој дебати о природи просвећености у много чему кориснији него Кантов одговор на питање о њој. У кратком метру Менделсон разјашњава значење оних термина што су у озбиљнијем оптицају тек од средине осамнаестог века, а то разлучивање и повезивање њихових значења може бити драгоцено и данас, када су постали саморазумљиви: „образованост” указује да људска бића имају своје „позвање” (*Beruf*) и да одговарају на њега, „култура” на практични план за досезање циља који образованост поставља, а „просвећеност” на онај теоријски програм који се остварује науком и филозофијом. Оно неједнозначно немачко *Bildung* обухватало би преостале термине и одређивало и њихово значење. Прихватили такву језичку саконституцију или не, њоме посведочена ауторефлексивност немачког просветитељства – која се може детектовати већ код Лесинга (Lessing), транспарентна је код Менделсона и наглашена код Канта – разликује га од можда утицајнијег и свакако радикалнијег француског просветитељства, чија су га оштра концептуална подвајања учинила контроверзнијим, као и од британског просветитељства спорог темпа и без наглих раскида с прошлошћу (Edelman 2004: 8).

Увиђајући да је самој просвећености потребно просвећивање, немачки *Aufklärung* обележио је тематизовањем читавог оног дискурзивног контекста у коме њено значење, оријентацију и могуће границе чини предметом опсежне дебате. Та „академска” расправа, међутим, била је превасходно практично оријентисана и наглашавала је моралне и политичке последице ширења просвећености, те артикулисала не само различита гледишта на природу разума него и на однос теорије и праксе. Потрага за значењем просвећености, дакле, од самог почетка окупљала се у један грозд појмова и постала је и историјски и филозофски обавезујућа: „[о]нда као и сада, покушај да објаснимо где смо и шта смо постигли иде руку подруку с покушајем да се објасни чему се можемо надати или, заправо, шта треба да постигнемо” (Deligiorgi 2005: 4, 1–2). Питање немачких просветитеља: „Шта је просвећеност?”, од пре скоро два и по века, на тај начин остаје живо и данас. Оно, наине, преживљава не само као покушај да се задовољи радозналост за један период европске историје, већ „у свом Јанусовом лику окренутом и садашњости и прошлости” представља настојање да се открије и „шта је преостало од просвећености” и „шта је још увек улог” када о њој расправљамо (Schmidt 1996: 31; Baker, Reill 2001; упоредити Edelman 2004: 53–54, 75–76).

ЛИТЕРАТУРА

- АГЕТЕН 1987: М. Agethen: *Geheimbund und Utopie: Illuminaten, Freimaurer und deutsche Spätaufklärung*, München: Oldenbourg.
- АЛТМАН 1982: А. Altmann: *Die trostvolle Aufklärung: Studien zur Metaphysik und politische Theorie Moses Mendelssohns*, Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.
- АЛТМАН 1998: А. Altmann: *Moses Mendelssohn: A Biographical Study*, London: Littman Library of Jewish Civilization.
- БЕЈКЕР, РЕЈЛ 2001: К. Baker, Р. Reill (прир.): *What's Left of Enlightenment? A Postmodern Question*, Stanford: Stanford University Press.
- БЕЧЕР 1996: У. Becher (1996), „Zum politischen Diskurs der deutschen Aufklärung”, у: Н. Е. Bödeker, Е. François (прир.), *Auf-*

- klärung, Lumières und Politik: zur politischen Kultur der deutschen und der französischen Aufklärung*, Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 189–207.
- БИРЧ 1996: G. Birtsch, „The Berlin Wednesday Society”, у: J. Schmidt (прир.), *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, Berkeley: University of California Press, 235–251.
- БРУНШВИГ 1974: H. Brunschwig: *Enlightenment and Romanticism in Eighteenth Century Prussia*, Chicago: University of Chicago Press.
- ДЕЛИЋОРЂИ 2005: K. Deligiorgi: *Kant and the Culture of Enlightenment*, Albany: State University of New York Press.
- ДИЛМЕН 1977: R. V. Dülmen, „Die Aufklärungsgesellschaft in Deutschland als Forschungsproblem”, *Francia*, Vol. 5, 251–275.
- ДИЛМЕН 1986: R. V. Dülmen: *Die Gesellschaft der Aufklärer: zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland*, Frankfurt am Main: Fischer.
- ДВАЈЕР 2000: P. Dwyer (прир.) (2000): *The Rise of Prussia, 1700–1830*, London: Longman.
- ИДЕЛМАН 2004: G. Edelman: *Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, New Haven: Yale University Press.
- ЕШТЕЈН 1966: K. Epstein: *The Genesis of German Conservatism*, Princeton: Princeton University Press.
- ФУКО 1995: M. Fuko, „Šta je prosvetiteljstvo?”, прев, у: Treći program, sv. 102 (II), 232–244.
- НАВЕРМАС 2004: J. Habermas, „Strelom u srce sadašnjice: uz Fukoovo predavanje o Kantovom tekstu 'Šta je prosvetiteljstvo?'”, прев, у: I. Kant, M. Fuko, J. Habermas, *O prosvetiteljstvu*, Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine, 33–40.
- ХЕЛМУТ 1982: E. Hellmuth, „Aufklärung und Pressefreiheit: Zur Debatte der Berliner Mittwochsgesellschaft während der Jahre 1783 und 1784”, у: *Zeitschrift für historische Forschung*, Vol. 9, 315–345.
- ХИНСКЕ 1977: N. Hinske, „Einleitung”, у: N. Hinske (прир.), *Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, xii–lxix.
- ХОРКХАЈМЕР 1988: M. Horkheimer, „Kantova filozofija i prosvetiteljstvo”, прев, у: M. Horkheimer, *Kritika instrumentalnog uma*, Zagreb: Globus, 160–169.

- ИМ Хоф 1982: U. Im Hof: *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Munich: Beck.
- ИЗРАЕЛ 2011: J. Israel, *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights, 1750–1790*, Oxford: Oxford University Press.
- КАНТ 1968а: I. Kant, „Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?“, у: *Kants gesammelten Schriften*, том 8, Berlin: Walter de Gruyter, 35–42.
- КАНТ 1968б: I. Kant: *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Kants gesammelten Schriften, том 6, Berlin: Walter de Gruyter.
- КАСИРЕР 2006: E. Kasirer, *Kant: život i učenje*, прев, Beograd: Hinaki.
- КИТОН 1961: K. Keeton, „The Berliner Montagsklub, A Centre of German Enlightenment“, у: *Germanic Review*, Vol. 39, 148–153.
- КЕЛЕР 1896: L. Keller, „Die Berliner Mittwochs-Gesellschaft. Ein Beitrag zur Geschichte der Geistesentwicklung Preußens am Ausgang des 18. Jahrhunderts“, у: *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft*, Vol. 5 (3–4), 67–94.
- КНУДСЕН 1986: J. Knudsen: *Justus Moser and the German Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- КРСТИЋ 2016: P. Krstić, *Strategije odrastanja: prosvćenost i reakcije*, Beograd: Službeni glasnik.
- ЛАУРСЕН 1996: J. C. Laursen, „The Subversive Kant: The Vocabulary of 'Public' and 'Publicity'“, у: J. Schmidt (прир.), *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, Berkeley: University of California Press, 253–269.
- ЛЕСТИШИОН 1993: S. Lestition, „Kant and the End of the Enlightenment in Prussia“, у: *Journal of Modern History*, Vol. 65, 57–112.
- ЛИТКЕХАУС 1980: L. Lütkehaus, „Karl Friedrich Bahrtdt, Immanuel Kant, und die Gegenaufklärung in Preussen (1788–1798)“, у: *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte*, Vol. 9, 83–106.
- МАКИНТАЈЕР 2000: A. Makintajer, *Kratka istorija etike*, прев, Beograd: Plato.
- МАРКС, ЕНГЕЛС 1985: K. Marx, F Engels, „Njemačka ideologija“, у: K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Zagreb: Naprijed, 355–428.
- МЕЈСНЕР 1896: H. Meisner, „Die Freunde der Aufklärung: Geschichte der Berliner Mittwochsgesellschaft“, у: O. Brenner (прир.), *Festschrift zur 50 jährigen Doktorjubelfeier Karl Weinholds*, Strasburg: Karl J. Trübner, 43–54.

- МЕНДЕЛСОН 1929–1932а: М. Mendelssohn, *Briefwechsel*, Moses Mendelssohn: Gesammelte Schriften, Jubiläumsausgabe, том 13, Berlin: Akademie-Verlag.
- МЕНДЕЛСОН 1929–1932б: М. Mendelssohn, „Soll man der einreisenden Schwämerey duth Satyre oder duth äussere Verbindung entgegenarbeiten?“, Moses Mendelssohn: Gesammelte Schriften, Jubiläumsausgabe, том 6, Berlin: Akademie-Verlag, 139–141.
- МЕНДЕЛСОН 2004: М. Mendelssohn, „Über die Frage: was heisst aufklären?“, у: E. Bahr (прир.), *Was ist Aufklärung? Thesen und Definitionen*, Stuttgart: Reclam, 3–8.
- МЕЗЕН 2017: J. K. V. Mezen. „Šta činiti za prosvetćenost sugrađana?“, прев, у: O. Nikolić, I. Cvejić, P. Krstić (прир.), *O prosvetćivanju naroda*, Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 47–56.
- МУЛЕР 1989: H. Möller: *Vernunft und Kritik. Deutsche Aufklärung im 17. und 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- МУЛЕР 1990: H. Möller, „Enlightened Societies in the Metropolis: The Case of Berlin“, у: E. Hellmuth (прир.), *The Transformation of Political Culture: England and Germany in the Late Eighteenth Century*, London: German Historical Institute, 226–232.
- НЕРЕН 1986: B. Nehren, „Selbstdenken und gesunde Vernunft. Über eine wiederentdeckte Quelle zur Mittwochsgesellschaft“, у: *Aufklärung. Interdisziplinäre Halbjahresschrift zur Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte*, Vol. 1, 87–101.
- НИЗБЕТ 1982: H. B. Nisbet, „'Was ist Aufklärung?': The concept of Enlightenment in Eighteenth-Century Germany“, у: *Journal of European Studies*, Vol. 12, 77–95.
- ПИНКАРД 2002: T. Pinkard: *German Philosophy 1760–1860: The Legacy of Idealism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ПИПИН 1999: R. Pippin: *Modernism as a Philosophical Problem*, Oxford: Blackwell.
- ЗАЦЕ, ДРУП: G. Sachse, E. Droop (прир.), *Der Montagklub in Berlin, 1749–1899: Fest- und Gedenkschrift zu seiner 150sten Jahresfeier*, Whitefish: Kessinger.
- ШАЈДЕР 2000: T. Schieder: *Frederick the Great*, London: Longman.
- ШМИТ 1992: J. Schmidt, „What Enlightenment Was: How Moses Mendelssohn and Immanuel Kant Answered the Berlinische Monatsschrift“, у: *Journal of History of Philosophy*, Vol. 30: 77–101.

- ШМИТ 1996: J. Schmidt, „Introduction. What Is Enlightenment? A Question, Its Context, and Some Consequences”, у: J. Schmidt (прир.), *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, Berkeley: University of California Press, 1–44.
- ШНАЈДЕРС 1974: W. Schneiders: *Die wahre Aufklärung. Zum Selbstverständnis der deutschen Aufklärung*, Freiburg: Alber.
- ШУЛЦ 1968: U. Schulz, *Die Berlinische Monatsschrift (1783–1786). Eine Bibliographie*, Bremen: Bremer Volkshochschule.
- Шварц 1925: P. Schwartz: *Der erste Kulturkampf in Preussen um Kirche und Schule (1788–1798)*, Berlin: Weidmann.
- СОЛОМОН 1988: R. Solomon: *Continental Philosophy since 1750. The Rise and Fall of the Self, A History of Western Philosophy*, том 7, Oxford: Oxford University Press.
- ВИРХАУС 1987: R. Vierhaus, „Die aufgeklärten Schriftsteller. Zur sozialen Charakteristik einer selbsternannten Elite”, у: H. E. Bödecker, U. Herrmann (прир.), *Über den Prozess der Aufklärung in Deutschland im 18. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 53–65.
- ВИРХАУС 1996: R. Vierhaus, „Progress: Ideas, Skepticism, and Critique. The Heritage of the Enlightenment”, у: J. Schmidt (прир.), *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, Berkeley: University of California Press, 330–341.
- ЦВЕЛИЊ, КРСТИЊ 2017: I. Svejić, P. Krstić, „Kako pristupiti prosvetivanju?”, у: O. Nikolić, I. Svejić, P. Krstić (прир.), *O prosvetivanju naroda*, Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 9–46.
- ЦЕЛНЕР 1977: J. F. Zöllner, „Ist es rathsam, das Ehebündniß nicht ferner durch die Religion zu sanciren?”, у: N. Hinske (прир.), *Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 107–116.

PREDRAG M. KRSTIĆ

THE GERMAN ENLIGHTENMENT EVENT:
KANT AND THE WEDNESDAY SOCIETY

SUMMARY

The paper presents the focal points of the discussion on the nature and scope of the Enlightenment, which was conducted in the German-speaking lands during the last decade of the eighteenth century. The introductory section focuses on Kant's definition of Enlightenment. The central part contextualizes this definition by exploring the structure of the Society of Friends of Enlightenment, from which it emerged, and the debates that took place within it. The concluding section highlights the unique (auto)reflexive character of the German interpretations of the Enlightenment and the topicality of the doubts raised by its representatives.

Keywords: Enlightenment, Immanuel Kant, Johann Karl Mesen, Moses Mendelssohn, Wednesday Society, limits of Enlightenment, public use of reason.

УДК 316.422.4:141.7"20"
316.734:316.422.4"20"
Оригинални научни рад
Примљен: 06. 11. 2024.
Прихваћен: 10. 11. 2024.

Ненад Николић*

Филолошки факултет, Универзитет у Београду

Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима

ИСТОРИЈСКА И ПРОСВЕЋЕНОСТ ДАНАС: ДВЕ ПОЛИТИКЕ

Сучељавањем темељних поставки књиге Стивена Пинкера *Enlightenment Now* са идејама просвећености Доситеја Обрадовића и Имануела Канта указује се на данашњу механизацију разума ради деполитизације мишљења као кључну разлику између осамнаестовековне и просвећености данас, те се као одговор на питање шта значи просвећивати данас пледира за обнављање охрабривања на слободно мишљење о свакој ствари, односно политичко мишљење.

Кључне речи: Имануел Кант, Доситеј Обрадовић, политика, Стивен Пинкер, просвећеност.

Ослоњена на светлост разума, посвећена човековом ослобађању од незнања, просвећеност је својим *захтевом за слободом*, која се на једном пољу освојена неминовно шири на целину живљења, увек била *пресудно политичка*.

У јавном мњењу се одавно, са многим поједностављивањима, али суштински тачно, француска просвећеност препознаје као инспирација Француске револуције, духовна клима у којој је у име слободе, једнакости и братства започета борба за боље друштво која је завршила терором.

За српску културу много је значајнија била *немачка просвећеност*, која у нашем јавном мњењу није довољно препо-

* nenad.nikolic.filoloski@gmail.com

зната, иако је у њеном кругу Доситеј израстао у првог истинског српског просветитеља. Стављајући у средиште свог интересовања политичко питање *колико просвећености човеку треба, а да друштво и држава наставе да функционишу, постојено се мењајући и унапређујући*, чланови Друштва средом су у оној деценији осамнаестог века која ће се завршити Француском револуцијом размаравали (не)пожељност слободе мишљења и његовог јавног саопштавања, дакле, слободе штампе (уп. Мезен – Менделсон 2017 и предговор Цвејић – Крстић 2017).

Чувени текст Имануела Канта *Одговор на питање: Шта је просвећеност?* (1784) данас препознајемо као засвођавање те расправе: *разликовањем приватне и јавне употребе ума* и предлогом просвећеном апсолутисти Фридриху Великом – који је овај глатко одбио (Кронин 2003: 268) – да према поданицима успостави однос *„размишљајте колико хоћете и о чему тог хоћете; само се покоравате“* (Кант 1784: 48), Кант се залагао за слободу која ће омогућити сваком човеку и целом човечанству да развијају оно што је људским бићима најсвојственије – *мишљење* – тако да то доведе до постепеног унапређивања животних околности захваљујући просвећеном апсолутисти који својом посредујућом улогом омогућава да се ваљани јавно изнети предлози преточе у законе који уређују живот. Дакле, *еволуција, а не револуција*: пет година пре Француске револуције, Кантово залагање за еволуцију друштвеног и државног живота посредством просвећеног апсолутисте упућује да је Кант био свестан, као и остали чланови Друштва средом, да *јавно изговорено мишљење има моћ да промени свет* и да *његова поштенцијална безграничност у себи крије опасност странушица*.

Примери слободне јавне употребе ума које је Кант користио односе се на мишљење о ономе што се непосредно одражава на политику и државу, а нарочито религијске ствари. Неко би могао тачно приметити да све што човек мисли о свету који га окружује има некакве политичке последице. Ипак, управо *извесну неизбежну поличност свакој нашеј чина* треба разликовати од *поличкој мишљења*; и данас је то врло значајно, јер се данас та неизбежна политичност

пренаглашава, како би се темељна политичка питања преместила у саморазумљивост подупрту само једним аспектом тековина просвећености осамнаестог века, науком заснованом на разуму.

Међутим, губљење изворне политичности мишљења апсолутизовањем сцијентизма, односно механизацијом разума, води свету какав су пре читавог столећа описали Јевгениј Замјатин у роману *Ми* (1924) и Олдос Хаксли у роману *Врли нови свети* (1932). Написани после Првог светског рата, у сенци совјетске револуције и надирућих фашизма и нацизма, али и еугеничких пројеката у САД, на које су се потом угледали нацисти, ти романи најбоља су потврда да литерарна имагинација, често наивна у предвиђању облика техничких достигнућа, изванредно може погодити *џприроду* света који са њима долази.

Ипак, многи који су те романе читали свеједно су пристали да постану *бројеви*: као да им је недостајало храбрости да се употребом разума без вођства супротставе ароганцији разума који је због техничких успеха себе поставио као неупитни ауторитет свих људских потреба. Механизацијом разума, његовим самопостављањем као јединог судије, свођењем живљења на статистичку анализу и планирање на основу ње, мишљење које је у осамнаестом веку требало да човеку *доне се слободу*, у двадесетом веку му је управо *ускраишило слободу*, које нема и без слободе за *не-разумно* и *извесну неуређеност*, али што је пречесто остајало неословљено у традицији просвећености. Колико таквој традицији *редукованој схваићања џпросвећености* дугује књига *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress* Стивена Пинкера из 2018. године?

Она има јасну основну тезу: свет никада није био боље место за живот. Не толико савршено да нема места унапређењима (увек ће га бити), али по свим параметрима које Пинкер сматра важним и посвећује им по прегледно поглавље у којима их сагледава кроз низ статистичких података представљених бројним графиконима – живот, здравље, средства за одржавање живота, богатство, неједнакост, животна средина, мир, безбедност, тероризам, демократија, једнака права, знање, квалитет живота, срећа, претње ег-

зистенцији – у целој историји човечанства није било бољег доба за живот него што је данашње.

За такву ситуацију заслужан је напредак који је донело ослањање на разум и науку, што се, сматра Пинкер, данас недовољно признаје јер се остварени напредак узима здраво за готово, па се због несавршености којих и даље има, превиђа да је и са њима свет боље место за живот него што је икада био, па се због тога што није савршено место под сумњу стављају управо разум и наука који су овакав свет омогућили, а као алтернативни путеви развоја заступају се вредности које због свог ретроградног традиционализма или постмодерног релативизма не могу водити даљем напретку. Препознајући угроженим оно што сматра *просвећеношћу сага*, Пинкер пише ради одбране основних идеја просвећености како је он схвата, у име будућности у којој треба наставити досадашње напредовање ношено разумом и науком. То је упоредиво са ситуацијом из друге половине осамнаестог века у српској култури.

Тада је Захарија Орфелин доба у којем живи сматрао *врхунцем историје*, најбољим временом за живот, па је „Предисловије” *Славеносербском маџазину* 1768. године започео речима: „Вѣк настоящій толико много мудрихъ мужей у Европи произвео, что до овога сви протчїе едвали толикимъ числомъ снабдѣни были. Щастїе садашнѣму человѣческому роду!” (Орфелин 1768: 3) Та срећа потицала је из широке приступачности различитих знања све ширем кругу људи. Та знања су њихов живот побољшавала. Па ипак, Орфелин није сматрао да су она у битној вези са његовом *еџистенцијалношћу*, да он својим живљењем *шреба* за њих да *џаранїује*: сматрао је да ће та знања бити подједнако важна и делотворна, и ако их *анонимно* представи публици.

Са друге стране, Доситеј је у својим делима захватио неупоредиво ужи корпус знања, јер је нагласак ставио на *мишљење*: „Кад се ум наш чрез внимателно читање и дуго упражњеније чиновно и разумно мислити и судити приобикне, тада и о онима стварма које јошт није читао, а у разговор дођу, – кадар је од части пристојно расуждавати.” (Обрадовић 1793: 266) Зато је његов циљ била *храбросї* *мишљења*: у

предговору својој аутобиографији *Живош и љриклљученија* ка-
зао је да „ваља се мало и усудити и почети мислити како ће
људи на сто година после нас мислити, ако нисмо ради оста-
ти всегда у првој простоти и детињству” (Обрадовић 1783:
14). Доситеј је употребио метафору коју ће годину дана
касније искористити Кант када буде просвећеност одредио
као „излазак човеков из сјања самоскривљене незрелости”
(Кант 1784: 43). Као што се у *Оговору на љишање: Шја је
љпросвећеност?* „рефлексија о ‘данас’ као разлика у историји
и као мотив за нарочити филозофски задатак” Фукоу чини
„новином тог текста”, јер „се ту може распознати полазна
тачка: скица онога што би се могло назвати ставом модер-
ности” (Фуко 1984: 236), а тај став „значи себе поставити као
објекат сложеног и тешког изграђивања” (Фуко 1984: 238) –
што је и „основно постигнуће Доситејевог приповедања: [...] у
наративним мрежама *Живоша и љриклљученија* он је обли-
кован као просвећено биће” (Ломпар 2000: 433) – тако је и
Доситеј годину дана раније у српској култури направио рез
стављајући акценат на будуће и ослобађајући се ауторитета
традиције. Тиме је *Орфелиново одушевљење временом у којем
живи, Доситеј заменио шежњом да се мисли са хоризонша оно-
ја шшо шека шеба да дође.*

Наравно, Доситеј није мислио на *садржај* мишљења
после једног века; њему је било стало да постави *увек ош-
ворени хоризонш будућности* као *стјални задатак* мишљења,
задатак раскида са самоувереношћу садашњице, захтев за
скок мишљењем изван својим временом задатих оквира. То
је, деценију и по касније, био суштински напредак у односу
на Орфелиново залагање за знање, које је наравно подразу-
мевало рационалност, па и самопобољшавање, али не и кон-
цептуалну промену. Доситеј је, зато, био *љпросвећени човек*, а
Орфелин *човек у љпросвећености*, у смислу Кантовог разлико-
вања *љпросвећеној доба* и *доба љпросвећености* (Кант 1784: 47).

Као утопијски циљ, *љпросвећено доба* никада неће доћи,
оно ће увек бити Доситејевих „*за сто година*”, али идеја о
том циљу треба да усмерава мишљење и зато је за њега у сва-
ком времену *шемељна*. За оне који су своју егзистенцију пот-
пуно тиме одредили, може се рећи да су просвећени људи,

премда живе у добу просвећености, а не просвећеном добу. Они својим животним примером *дају ојравдање ушојијском циљу*, разликујући се од човека просвећености који се користи свим достигнућима разума, али нема храброст просвећеног човека да се одважи на живљење у складу са слободном употребом разума са хоризонта будућег преиспитујући ауторитет актуелног поретка. Разлика је огромна, а за многе и данас тешко уочљива. Зато је *заменом мишљења садржајима знања* (насталим мишљењем, али који се потом схватају *ириручно, а не подстицајно на кришичко мишљење*) Пинкер *просвећености удаљио од великој Кантовој узора*: Пинкер је Орфелинов, а не Доситејев сабрат (премда највероватније ни за једног од њих двојице никада није ни чуо).

Бранећи идеал просвећености „на начин изразито својствен двадесет првом веку: помоћу података” (Пинкер 2018: 25), Пинкер је близак Орфелину, који је у *Славеносербском маџазину* и, касније, *Вешћом календару*, намеравао да представи енциклопедијски широка знања различитих наука: повезује их увереност у *научну објективност* као гарант просвећености.

Као ни Орфелин, ни Пинкер не поставља питање о *слободи*: за Орфелина је било рано да га постави, али после Доситеја и Канта, оно је неизбежно. Нарочито би морало бити важно за Пинкера који одељком „Усуди се да разумеш!” на самом почетку књиге жели да остави утисак да се ослања на Канта. Међутим, слобода ипак није његова тема. Није ли то можда због *двосируке и проблематичне улоге слободе*, због чега су се и чланови Друштва средом и Кант трудили да је уравнотеже са функционисањем друштва и државе?

У Пинкером схватању просвећености *одсуство слободе* прати *одсуство поличности*, а што је парадоксално с обзиром да је актуелно противљење разуму и науци које је Пинкера навело да брани ствар просвећености кристализовано избором Доналда Трампа за председника САД 2016. године, па иако читаоце у уводу обавештава да је писање књиге започео неколико година пре тога, управо Трампово председништво које је оснажило *шрамизам* као неповерење у науку, разум, вредност истине или истину уопште, заузима

врло значајно место у Пинкеровој аргументацији. Започета пре Трампа, али завршена у његово време и отуда изразито антирамповска, што је у завршној редакцији бројне странице обојило исказима још жучнијим него што би иначе вероватно били, Пинкерова књига има снажну *џолишћичку* димензију.

Како је, онда, могуће да је *џолишћичност* у њој представљена као *омешајућа*: „кад питања нису политизована, људи могу у целости бити рационални” (Пинкер 2018: 519)? Шта то значи, ако су од петнаест категорија које Пинкер анализира скоро све у некаквој вези са политиком, а њих седам – богатство, неједнакост, мир, безбедност, тероризам, демократија, једнака права – *најнеџсредније* су политичке? Како се напредак демократије може одвојити од политичности? За Пинкера „добра демократска влада дозвољава људима да воде живот у безбедности, заштићени од насиља тираније. Само из тог разлога демократија представља главни допринос напредовању човечанства. Но није то једини разлог: демократије имају и више стопе економског раста, мање ратова и геноцида, здравије и боље образовање грађана, практично не знају за глад” (Пинкер 2018: 281). Како је могуће да је у *сџиску вредности демократије* Пинкер *заборавио да наброји слободу мишљења и џовора*, нужни предуслов *владавине народа* (какви год били различити облици њеног испуњавања), али и *ауџономије џојединца*?

Како се десило да је оно што је за Канта било *средишње* питање, за Пинкера постало *неважно*?

У поглављу о демократији афирмативно цитирајући тезу о *крају историје* Френсиса Фукујаме (1992), Пинкер појашњава да „либерална демократија представља ‘крај историје’, не зато што се ништа више никад неће догодити, већ зато што свет долази до консензуса о најбољем облику владавине за људе и више не мора да се бори за њега” (Пинкер 2018: 282). Не значи ли то истовремено да више *не мора ни да размишља џолишћички*?

Пошто је најбољи облик владавине консензусом усвојен, оно на чему Пинкер стално инсистира, да ствари нису и не могу бити савршене, али да су све боље и боље, и да могу

бити још боље захваљујући употреби разума – управо *оїраничава разум*. Разум постаје *механичко* средство за поправљање одређених неправилности *унушар* либералне демократије прихваћене као једини облик владавине којем треба тежити. Иако би утемељеност либералне демократије на разуму требало да афирмише разум, он је ипак ограничен ако му није допуштено да проблематизује *сам концепт* него само *деталне унутар концепта*. Отуда се прихватањем Фукујамине тезе о *крају историје* прихвата и *крај мишљења*, што је и *крај просвећености* у смислу који је имала за Доситеја и Канта који су, *задајући хоризонт будућности* мишљењу које треба да буде храбро и слободно, подразумевали да се увек изнова мора преиспитивати и оно што у неком тренутку изгледа да је најбоље могуће.

Доситеј, који је 1783. у *Писму Хараламџију*, па потом и 1788. у наравоученијима уз *Басне* (Шмаус 1935) и 1789. у *Пјесни о издављенију Србије* сматрао просвећени апсолутизам Јосифа II најпожељнијим обликом владавине за Србе, по избијању Првог српског устанка са одушевљењем је поздравио Српску револуцију, устаницима послао половину своје скромне уштеђевине, дошао у Србију да отвори Велику школу и као попечитељ просвешченија служи народу, предлагавши ослањање на Русију, а не више Аустрију – Доситеј је зато пример човека који је слободно мислио и својим мишљењем са хоризонта будућности, како му се она отварала у различитим историјским околностима, мењао свет у којем је живео најпре мењајући себе. Услов тога биле су *начелна њошћуна отвореност* и *слобода мишљења о свакој ствари*: „слободно мислити и сврх сваке вешти расуждавати и говорити” (Обрадовић 1784: 108).

Пинкеро^в стратешки маневар пак састоји се у томе да оно што зове либералном демократијом представи не као политику него као *једини моћући исход разумној размишљања*. Зато се недостојно име *џолиџизације* чува за противнике, трамповце и све оне који не подржавају поглед на свет естаблишмента који у САД политички представља Демократска странка, чији је Пинкер присталица и један од највећих донатора међу професорима Харварда. На тај начин, уме-

сто џолишћикої надмешћања међу различитим концепцијама уређења друштва, свако политичко становиште другачије од свога/естаблишментскога Пинкер унапред поставља у оквир борбе разума и џлушћии, просвећености и непросвећености, чиме се друштво дели. Без обзира да ли се у конкретном случају Пинкер супротставља нечему што је рђаво (трампизму са његовим изопаченостима), начелна деџолишћизација просвећеної мишљења коју он кроз то супротстављање заговара, неминовно укџда џолишћички џросшор у смислу класичне либералне демократије и тиме подсећа на политичка схватања онога што се у другој половини двадесетог века називало комунизмом и што је такође препознавало своје претке у добу просвећености, у тадашњим материјалистима: треба да постоји само једна партија, јер је и истина само једна, а партија је до ње дошла научним марксизмом.

Наравно, марксизам није био никаква наука него идеологија, комунизам је био неуспешан у обезбеђивању материјалних добара, понекада и најосновнијих (као хране), и на крају је пропао, док је неолиберална демократија, иако такође идеологија, врло ефикасна у унапређивању материјалног благостања, и до свог краја није дошла. Али, зар је просвећеност у удобности?

Кант је сматрао управо суџрошно: „Веома је удобно бити незрео. Уколико имам књигу која мисли уместо мене, душебрижника који уместо мене има савест, лекара који ми прописује дијету, итд. онда, зацело, није потребно да се сам трудим” (Кант 1784: 43). Као узроке такве шежње удобности он истиче лењосћ и кукавичлук, али не превиђа ни следеће: да највећи део људи „корак ка зрелости, осим тога да је тежак, сматра и врло опасним, за то се већ брину они тутори који су главни надзор над њима најљубазније преузели на себе” (Кант 1784: 43).

Не понавља ли се у Пинкеровој књизи управо таква врста шушорисања: указивање на удобност као последицу напредка који су донели наука и разум води апсолутизацији сцијентизма и механичке улоге разума, чиме се мишљење деџолишћизује, а живот под аушоритетшом разума несџособної за рефлексџу назива се – какав цинизам! – просвећеним?

Ако „правила и формуле, та механичка оруђа умне употребе, или штавише, злоупотребе његове природне обдарености, јесу окови непрестане незрелости” (Кант 1784: 44), онда *просвећиваши данас* мора значити, као и у Кантово доба, *охрабриваши на слободно мишљење*, наговарати на усуђивање, на искорак у неудобност мишљења за које се не зна шта ће *шаично* донети, премда је у самој природи мишљења да то буде нешто *другачије*: баш као што Доситејево годину дана раније захтевано мишљење онако како ће се за сто година мислити није било упућено на конкретне садржаје него на отвореност за нешто ново, другачије и боље, а аутобиографију је написао као потврду егзистенцијалног значаја тога, доброг живота који долази са слободним мишљењем. Такав пример био је неопходан, јер је појединцу „тешко да се извуче из незрелости која је скоро постала његова природа. Он ју је чак заволео, и није за сада стварно способан да се служи својим сопственим разумом, јер му никада није било допуштено да тај покушај учини” (Кант 1784: 43–44).

Данас, после два века размишљања о *наличју просвећености* – што је традиција саме просвећености од самих њених почетака, али коју Пинкер одлучно одбацује, затварајући сваки простор за саморефлексију – за иоле образованог човека теже је бити у стању *незрелости као грује природе* него у Кантово време. И колико је то данас теже, толико је за *шуйоре* неопходније поистовећивање просвећености са сцијентизмом и квалитета живљења са комфором.

Заиста, који је мотив за другачије мишљење у свету у којем је човеку све потаман? Зашто би се неко ко комфорно живи супротстављањем ауторитету поретка који му тај комфор обезбеђује излагао неудобности мишљења која му може умањити и комфор живљења?

Можда зато што је, како је сматрао Кант, природа у човеку „развила клицу о којој најнежније брине, наиме склоност и позив за *слободним мишљењем*” (Кант 1784: 48), што је надладало *неудобности* која долази са слободним мишљењем. Ако је човеку нешто *важније од удобности*, па онда и *шемељније*, онда је (не)зрелост пре свега *еџисџеницијална* категорија, а не интелектуална, премда зависи од односа према

разуму; али однос према разуму зависи од односа према самоме себи, хоће ли се човек према себи односити као према *ауѿономном ѿојединцу* или као према *делу масе*, те је зато у избору (не)удобности егзистенцијалност темељнија него разумност: зато је за Канта незрелост *самоскривљења*, њеном постајању другом природом човека, захваљујући неупотреби разума, претходи одлука да човеку буде удобно, да буде лења кукавица.

Али после Канта, и два века развоја просвећености уз сталне запитаности о њеним наличјима и границама, тешко је направити такав избор и не осећати неудобност, па је озбиљно питање коме је *данас неудобније*: ономе ко ради комфора свесно одустаје од слободне употребе разума или ономе ко разум слободно употребљава по цену комфора?

Очигледно, о томе да ли ће се неко ко концептуално другачије мисли определити да јавним мишљењем изазове ауторитет поретка или да то не учини, и данас одлучују пре свега *еѿзистенцијални разлози*: *како осећа шћиа животи чини вредним живљења*.

Штавише, *удобности која изазива неудобности* постала је толико препознатљива да се могла огласити и кроз ироничну рок песму *Како је леѿо биѿи илуѿ* (1982) Рибље Чорбе. Њена иронија могла би се, поред најочигледније критике поститовске титоистичке ЈНА, схватити и шире, као критика целог система, али са нешто мало духовитости и као одговор на *кеѿман* примењиван у земљама Источног блока. Међутим, порука „Не бави се политиком, / спавај, ради, ћути, једи” – није ли лозинка не само пропалог комунистичког поретка него и *ѿпросвећености сада* коју Пинкер описује? Разлика је, наравно, у томе што се лакше ради, боље једе, мирније спава, и уместо ћутања подстичу најразличитија ћеретања, па се и дуже живи, Пинкер тврди и срећније, али те разлике нису *ѿресудне* када је реч о *ѿпросвећености*, ако ту реч схватимо у смислу који су јој дали Доситеј и Кант у деветој деценији осамнаестог века.

Обавезујућа, безалћернаѿивна ѿолиѿика укидањем суштинске политичности човека – његовог учествовања у слободном друштвеном преговарању о заједничким облици-

ма живота – увек онемоћућава човекову слободу, без обзира на разлике у комфору живљења.

Отуда је данас неопходно да се *удобношћу ојрава до-
стигнутошћу најбољеј од свих моћућих светшова и човекова
пошреба за мишљењем* – којим се егзистенцијално потврђује
као људско биће – *преусмери на приручну ушошребу разума
унушар усшошављених концепциаша*. Као да у рђавом прево-
ду наслова Пинкерове књиге на српски језик – *Просвећени
свети* – одзвања њен подтекст, да је Кантова утопијска идеја
просвећеног света остварена, па разум више нема политич-
ку него само техничку улогу унутар тог света. Набрајање
свих успеха и постигнућа науке треба да мишљење учини
самозадовољним и некритичким, да га уместо наговора на
политичко мишљење – као код Доситеја и Канта – ограничи
на рационализам као што је Орфелинов, што онда значи и
*нерефлекшовано прихваћање појразумеваној полишичкој об-
лика живаша* који се користи сцијентизмом ради сврха које
не представљају заједничко, консензусом прихваћено добро
него су наметнуте у име разума и науке одвојених од њихо-
вог егзистенцијалног значаја његовим поистовећивањем са
комфором.

Просвећивашу данас, зато, не значи објашњавати љу-
дима предности живота у складу са научним достигнући-
ма него, као и у осамнаестом веку, њихово охрабривање на
рефлексију о околностима у којима живе и храброст за јавно
суочавање на које их подстиче њихово слободно мишљење,
са уверењем да ће управо препознавање значаја мишљења за
добро живљење и критичко разматрање сваке политике бити
најбоља брана прихватању суманутих теорија завере и не-
разумних, противнаучних и магијских погледа на свет. Пад
у претпросвећеност превише се често дешава због мањка ист-
тинске просвећености, некада изазваног потребом разума
да својим успесима сакрије страсти које су га подвластиле:
као што је Стерија средином деветнаестог века препознао
у својој збирци песама *Даворје* и најзаоштреније исказао у
песми „Изображенику”. *Просвећивашу данас*, као и увек у по-
следња два века, значи враћати се темељима због којих је реч
просвећеност уопште и постала значајна: подстицати људе

да се усуде да о свакој ствари слободно мисле, са отвореношћу коју омогућава само хоризонт неодређене будућности.¹

ЛИТЕРАТУРА

- КАНТ 1784: I. Kant (Immanuel Kant): „Odgovor na pitanje: Šta je prosvetćenost?” (Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?), preveo Danilo Basta, u: *Um i sloboda: spisi iz filozofije istorije, prava i države*, izbor, redakcija prevoda i predgovor Danilo Basta, Beograd: Ideje, 1974, 41–48.
- КРОНИН 2003: S. Kronin (Ciaran Cronin), „Kantova politika prosvetiteljstva” (Kant’s Politics of Enlightenment), u: *Moderno čitanje Kanta*, priredili Slobodan Divjak i Ivan Milenković, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, 241–289.
- ЛОМПАР 2000: М. Ломпар, „Дух просвећености у српској аутобиографији”, у зборнику: *Животи и дело Доситеја Обрадовића*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, 429–434.

¹ Разлика између осамнаестовековне просвећености на њеним концептуалним врхунцима и просвећености сада како је представља Пинкер као гласноговорник америчког неолибералног естаблишмента могла би се показати на многим примерима за чију елаборацију најалост нема места на ограниченом простору овог прилога – нека зато овде остане обећање да ће на неком другом месту бити објављена и она анализа која је претходно спроведена и на основу које је овај прилог писан, као њен сажетак у који пуно тога ученог и анализираног није могло стати. Између осталог: да Пинкеров стил писања одражава особеност његове аргументације која се пречесто на кључним тачкама удаљава од статистичких метода и окреће анегдотским доказима или чак замени теза; проблематичност избора података који ће бити статистички обрађени; различитост приступа различитим појавама интелектуалне, друштвене и политичке историје од осамнаестог века до данас, у чему се иза методолошке недоследности препознаје доследан политички став који је, међутим, само делимично отворено исказан, остављајући оно што је за њега пресудно у сенци, а осветљавање чега показује шта даје кохеренцију аргументацији која је некохерентна, чак противречна, ако се посматра са нивоа образложене методологије, а што је и разлог доследног одвајања мишљења од егзистенције на начин који би био незамислив Канту, а нарочито Доситеју.

- МЕЗЕН – МЕНДЕЛСОН 2017: J. K. V. Mezen – M. Mendelson, *O prosvetivanju naroda* (Johann Karl Möhsen, "Was ist zu thun zur Aufklärung der Mitbürger", 1783; "Besprechungen der Mitglieder", 1783-84; Moses Mendelssohn, "Ueber die Frage: was heißt aufklären", 1784), превели s nemačkog i priredili Olga Nikolić, Igor Cvejić i Predrag Krstić; Novi Sad – Beograd: Akademaska knjiga – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017.
- ПИНКЕР 2018: S. Pinker (Steven Pinker), *Prosveteni svet: Argumenti u korist razuma, nauke, humanizma i napretka* (*Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*), превела Milica Cvetković, Beograd: Laguna, 2019.
- ОБРАДОВИЋ 1783: Д. Обрадовић, *Живој и прикљученија Димиџрија Обрадовића, нареченој у калуђерству Досиџеја, њим истиим сџисај и издгај*, у: *Дела Досиџеја Обрадовића* (пето, државно издање), Београд, 1911, 7–93.
- ОБРАДОВИЋ 1784: Д. Обрадовић, *Совјетџи здравајо разума*, у: *Дела Досиџеја Обрадовића* (пето, државно издање), Београд, 1911, 95–131.
- ОБРАДОВИЋ 1793: Д. Обрадовић, *Собраније разних нравоучиџелних вешчеј в ползу и увеселеније*, у: *Дела Досиџеја Обрадовића* (пето, државно издање), Београд, 1911, 263–361.
- ОРФЕЛИН 1768: *Славено-Сербскџй Магазинъ, то еств: Собраније Разныхъ Сочинений и Преводовъ, къ ползъ и увеселенџу служащихъ*. Томъ первый. Часть I. Въ Венециј, Въ Типографџи Славено-Греческој благочестивој Димитрџа Феодосџева. 1768. [фототипско издање: Матица српска, Нови Сад, 1960]
- ФУКО 1984: M. Fuko (Michel Foucault): „Šta je prosvetiteljstvo?“ (*Qu'est-ce que les Lumières?*), превео Ivan Milenković, Beograd, *Treći program*, br. 102, пролеће 1995, 232–244.
- ФУКУЈАМА 1992: F. Fukujama (Francis Fukuyama), *Kraj istorije i poslednji човек* (*The End of History and the Last Man*), превод Branimir Gligorić i Slobodan Divjak, Podgorica – Banja Luka: CID – Romanov, 2002.
- ЦВЕЛИЋ – КРСТИЋ 2017: I. Cvejić i P. Krstić, „Kako pristupiti prosvetivanju?“ у: Johan Karl Vilhelm Mezen – Mozes Mendelson, *O prosvetivanju naroda*, превели s nemačkog i priredili Olga Nikolić, Igor Cvejić i Predrag Krstić; Novi Sad – Beograd: Akademaska knjiga – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017, 9–46.

ШМАУС 1935: А. Шмаус (Alois Schmaus), „Политички моменат у Доситејевим Баснама”, у: *Досишћеј Обрадовић*, приредио Младен Лесковац, Београд: Српска књижевна задруга, 1962, 253–260.

NENAD NIKOLIĆ

HISTORICAL AND ENLIGHTENMENT TODAY:
TWO POLITICS

SUMMARY

By confronting the basic tenets of Steven Pinker's book *Enlightenment Now* with the Enlightenment ideas of Dositej Obradović and Immanuel Kant, this paper highlights the key difference between the 18th century Enlightenment and today's version: the contemporary mechanical use of reason, which leads to the depoliticization of thought. In response to the question of what it means to enlighten today, it is pleaded for a renewal of the encouragement to freely use of one's own understanding on all matter, that is, to think politically.

Keywords: Enlightenment, Immanuel Kant, Dositej Obradović, Steven Pinker, politics.

РИЗНИЦА
Прилози

УДК 821.163.41.09 Остојић Т.
82.01/.09:929 Остојић Т.
Прегледни рад
Примљен: 03. 07. 2024.
Прихваћен: 20. 07.2024

Илија Марић*
ORCID: 0009-0006-4143-9548

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА ТИХОМИРА ОСТОЈИЋА

На основу архивског материјала и прилога из домаће и стране периодике у раду се осветљавају околности око одбране докторске дисертације Тихомира Остојића *Dositheus Obradović's Klosterjahre: ein Beitrag zur serbischen Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts* на Универзитету у Бечу 1907. године, и проблематизује неусаглашеност између обима и садржаја публикације на српском и немачком језику.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, Тихомир Остојић, докторска дисертација.

У одредници драгоценог *Српској биографској речника*, чији је издавач Матица српска из Новог Сада, можемо прочитати да је наш заслужни историчар српске књижевности Тихомир Остојић (1865–1921), специјалиста за XVIII век, студирао германистику код Оскара Ажбота у Пешти (1884–1888) и славистику код Ватрослава Јагића у Бечу (1888–1889), а да је докторску дисертацију *Доситеј Обрадовић у Хойову* одбранио у Бечу 1907. године (Хацић 2018: 702–703). Исто тако, у докторској дисертацији Тихомира Живановића, *Библиографија радова о Доситеју Обрадовићу* (Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 2017, стр. 31) стоји да је

* info@dositejeva-zaduzbina.rs

обимна књига *Досиџеј Обрадовић у Хојову, сџудија из књижевне и кулџурне исџорије* Тихомира Остојића његова докторска дисертација одбрањена у Бечу. Дакле, ова дисертација спада у онај значајни низ докторских дисертација о Доситеју Обрадовићу, брањених у иностранству, али је, према наведена два скорашња извора, изгледало као да је, за разлику од свих њих, ова била написана не на неком страном него на српском језику.

И сџм сам се повео за наведеним радовима па сам писао да је Тихомир Остојић 1907. у Бечу одбранио докторску дисертацију *Досиџеј Обрадовић у Хојову, сџудија из књижевне и кулџурне исџорије* (Матица српска, Нови Сад, 1907) (в. Марић 2023: 128). Додао сам на истом месту у фусноти и овај двосмислен став: „У односу на обимну српску монографију од преко 400 страна, на немачком језику је објављен знатно краћи текст (око 70 страна): Ostojić, T., 'Dositheus Obradović's Klosterjahre: Ein Beitrag zur serbischen Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts', *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 30, 1909, SS. 89–133, 365–39.”, остављајући при томе неодређеним однос српског и немачког текста према Остојићевој дисертацији.

Међутим, одмах падају у очи следеће необичне чињенице:

- (1) Монографија *Досиџеј Обрадовић у Хојову, сџудија из књижевне и кулџурне исџорије* веома је обимна књига (432 стране), што је неуобичајено за докторске дисертације писане у то време.
- (2) Монографија *Досиџеј Обрадовић у Хојову* је писана на српском језику, а очекивали бисмо да се дисертација која се брани у Бечу пише и брани на немачком језику.
- (3) Нико од биографа Тихомира Остојића, колико ми је познато, изгледа да није видео оригиналну верзију докторске дисертације тако да се *ио виђењу* у литератури не наводи прецизан немачки наслов (ако је писана и брањена на немачком језику) и обим дисертације, састав комисије пред којом је дисертација брањена и датум одбране.

- (4) Књига *Досишеј Обрадовић у Хојову* је пропраћена приказима од стране стручне критике (Ватрослав Јагић, Радивој Врховац, Драгутин Прохаска, Јован Скерлић, Јаша Томић).¹ Да ли је било који од критичара написао да је реч о докторској дисертацији?

Ови разлози – заједно са недоумицом изазваном једном белешком Уредништва *Зборника Мајнице српске за књижевност и језик*, о чему ће касније још бити речи – навели су ме да маја 2024, посредством Универзитетске библиотеке у Београду,² затражим одговоре од надлежних у Бечу на следећа питања: да ли је Тихомир Остојић на Филозофском факултету 1907. одбранио докторску дисертацију, како је гласио њен наслов, којег је била обима, који су били чланови комисије за одбрану, када се то десило и да ли је била објављена? И убрзо су стигли неки од одговора.

Тихомир Остојић јесте одбранио докторску дисертацију из славистичке филологије на Филозофском факултету Бечког универзитета, чији је наслов гласио *Dositheus Obradović's Klosterjahre: ein Beitrag zur serbischen Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts* (Weidmann, Berlin 1908). Дисертација је брањена у периоду од 26. маја до 10. јула 1907, а промоција је обављена 16. јула 1907. године. Оригинал дисертације изгледа није сачуван, тако да не знамо њен обим. Али је текст дисертације изгледа био објављен на два начина: као књига код берлинског издавача Weidmanna 1908.³ и као дводелни чланак у часопису: „Dositheus Obradović's Klosterjahre:

¹ Видети: Прохаска 1907, Прохаска 1907а, Јагић 1907, Врховац 1907, Томић 1907, Скерлић 1907.

² Захваљујем др Александри Павловић из Универзитетске библиотеке у Београду, која је током маја 2024. обавила преписку са Хубертом Бергманом из Аустријског центра за дигиталну хуманистику и културно наслеђе Аустријске академије наука у Бечу, који је љубазно доставио неке од тражених података.

³ Претрагом на интернету нисмо успели идентификовати ниједну библиотеку која поседује Остојићеву дисертацију као засебну књигу или пак као сепарат из познатог Јагићевог часописа. Стога постоји могућност да таква књига или сепарат нису ни објављени, него је реч о дводелном тексту Остојићеве дисертације у часопису *Archiv für Slavische Philologie*, чији је издавач такође Weidmann.

ein Beitrag zur serbischen Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts”, *Archiv für Slavische Philologie*, XXX, 1–2/1908, SS. 89–133, 365–391. Не знамо састав комисије.

Захваљујем се историчарки књижевности Милицы Ђуковић, специјалисткињи за живот и дело Тихомира Остојића, што ми је 20. априла 2024. скренула пажњу да је његова дисертација преведена на српски језик: Тихомир Остојић, „Манастирске године Доситеја Обрадовића”, с немачког превео Страхиња К. Костић, *Зборник Маџице српске за књижевност и језик*, књ. 13, св. 1, 1965, стр. 7–52 (в. Ђуковић 2018: 145–160). Међутим, уредништво нашег часописа *Зборник Маџице српске за књижевност и језик* у краткој белешци, која је ишла уз превод с немачког текста „Dositheus Obradović’s Klosterjahre: ein Beitrag zur serbischen Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts” из часописа *Archiv für Slavische Philologie* (XXX, 1–2/1908, SS. 89–133, 365–391), није изричито назначило да је реч о докторској дисертацији Тихомира Остојића, него је недоречено ставило да је то „извод [...] са извесним новим појединостима, из познате Остојићеве књиге *Досићеј Обрадовић у Хојову*, Нови Сад 1907, писан после њене појаве” (*Зборник Маџице српске за књижевност и језик*, књ. 13, 1/1965, стр. 7). Ова формулација читаоца доводи у забуну па он и не помишља како је реч заправо о преводу немачког текста докторске дисертације Тихомира Остојића, која је написана на основу већ објављене обимне монографије *Досићеј Обрадовић у Хојову* којој су додате „извесне нове појединости”.

Резултат овог нашег краћег претраживања – предузетог услед напред набројаних недоумица као и наведене недоречености белешке уредништва часописа *Зборник Маџице српске за књижевност и језик* – јесте следећи: Тихомир Остојић јесте докторирао на Филозофском факултету у Бечу 1907. године, али дисертација није била његова монографија *Досићеј Обрадовић у Хојову*, *студија из књижевне и културне историје*, објављена на српском језику у Новом Саду на 432 стране, него знатно краћи текст на немачком језику *Dositheus Obradović’s Klosterjahre: ein Beitrag zur serbischen Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts*, објављен можда као засебна

публикација у Берлину, али сасвим извесно као чланак у часопису *Archiv für Slavische Philologie* (XXX, 1–2/1908, SS. 89–133, 365–391). Дисертација на немачком језику је обима 70 страна у часопису *Archiv für Slavische Philologie*, а у српском преводу („Манастирске године Доситеја Обрадовића“) износи 46 страна у часопису *Зборник Матице српске за књижевност и језик*.

ЛИТЕРАТУРА

- ВРХОВАЦ 1907: Р. Врховац, „Доситеј Обрадовић у Хопову“, *Бранково коло: за забаву, поуку и књижевност*, год. 13, св. 12 (15. III), стр. 347–350.
- ЈАГИЋ 1907: V[atroslav] J[agić], „Тихомир Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову, студија из књижевне и културне историје“, *Archiv für slavische Philologie*, књ 37, стр. 612.
- МАРИЋ 2023: И. Марић, „Дисертација Пере Илића о Доситеју Обрадовићу“, у: Пера А. Илић, *Доситеј Обрадовић као филозоф просветиољства*, Београд: Досије студио.
- ПРОХАСКА 1907: D. Prohaska, „Tihomir Ostojić, Dositej Obradović u Hopovu, studija iz književne i kulturne istorije“, *Savremenik* (Zagreb), год 2, бр. 7, стр. 438–440.
- ПРОХАСКА 1907а: Д. Прохаска, „Тихомир Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову, студија из књижевне и културне историје“, *Archiv für slavische Philologie*, књ. 37, стр. 610–612.
- СКЕРЛИЋ 1907: Ј. Скерлић, „Доситеј Обрадовић у Хопову. Књижевни преглед“, *Српски књижевни гласник*, књ. 18, бр. 6 (16. III), стр. 449–457; бр. 7 (1. IV), стр. 529–540.
- ТОМИЋ 1907: Ј. Томић, „Доситеј Обрадовић у Хопову“, *Засјава*, год. 42, бр. 45 (26. II), стр. 1–2; бр. 46 (27. II), стр. 1–3; бр. 47 (28. II), стр. 1–2; бр. 48 (1. III), стр. 1–3.
- ХАЦИЋ 2018: З. Хацић, „Остојић, Тихомир“, у: *Српски биографски речник* 7, Нови Сад: Матица српска, 702–703.
- ЂУКОВИЋ 2018: М. Ђуковић, „Трагом монографије Доситеј Обрадовић у Хојову: писма Августина Бошњаковића Тихомиру Остојићу“, *Годишњак Загужбине „Доситеј Обрадовић“ Доситејејев врш*, бр. 6, стр. 145–160.

ILIJA MARIĆ

THE DOCTORAL DISSERTATION OF TIHOMIR OSTOJIĆ

SUMMARY

This brief article, based on archival materials and periodical sources, investigates whether Serbian historian of literature Tihomir Ostojić obtained his doctorate from the University of Vienna in 1907 with a dissertation titled “Dositheus Obradović’s Klosterjahre: ein Beitrag zur serbischen Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts”, and explores the content of that dissertation in both its original German and Serbian translation.

Keywords: Dimitrije Obradović, Tihomir Ostojić, dissertation.

УДК 94(=163.41)(497.5 Далмација)"17"
316.728(=163.41)(497.5 Далмација)"17"

Прегледни рад

Примљен: 20. 07. 2024.

Прихваћен: 01. 10. 2024.

Марко Кричка*
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Докторске студије
ORCID: 0009-0000-1970-2983

СРПСКО ДРУШТВО У ДАЛМАЦИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 18. ВЕКА

Овај рад је замишљен као анализа српског друштва у Далмацији током 18. века. Ради разумевања друштвене средине у којој је боравио Доситеј Обрадовић приликом живота и рада у северној Далмацији, неопходно је сагледати све аспекте живота тамошњих Срба. Посебан осврт је дат на привредне прилике, али и свакодневни живот Срба у Далмацији. Уз то, овај рад даје и анализу просвете у Далмацији током 18. века, будући да је бављење њоме представљало основну делатност Доситеја Обрадовића приликом његовог боравка у тамошњим крајевима. Такође, у раду је дат и општи преглед политичких догађаја који су претходили анализираном раздобљу.

Кључне речи: Далмација, Доситеј Обрадовић, 18. век, друштво, привреда, просвета.

Српски народ почиње да насељава просторе северне Далмације током средњег века. Сеобе на територије северно од реке Цетине су условљене политичким јединством ових простора са Босном. Крајем 13. и почетком 14. века брибирски Шубићи овладавају широким пределима Босне, након чега

* marko.kricka00@gmail.com

насељавају прве веће групе Срба на своје матичне територије у северној Далмацији. Веће српске војне колоније у Клису и Скрадину половином 14. века оснива Јелена Шубић, сестра цара Душана и удовица Младена III. Замах насељавању Срба даје и краљ Твртко I (1353–1391), који је до 1390. године овладао готово целом северном Далмацијом. Ипак, најмасовније сеобе Срба на просторе северне Далмације су покренуте османским освајањима. Наиме, Османлије се током последњих деценија 14. века учвршћују на територији некадашњег Српског царства, одакле врше пљачкашке и освајаче походе на Босну и Далмацију. Поред померања Срба на запад, турски упади доводе и до уништавања чакавског хрватског становништва у Далмацији, чији су предели посебно изложени пустошењу након пада Босне и Херцеговине током друге половине 15. века. Турска освајања у Далмацији добијају на замаху доласком на престо султана Сулејмана I Законодавца (1520–1566), те је у периоду 1522–1537. из угарских руку истргнуто целокупно залеђе ове провинције, док се хришћанска власт задржала само у појединим млетачким градовима у приморју, као и на острвима. (ХНЈ 1953: 744, 762, 770; ИСН 1 2000: 320; ИСН 2: 278–280; Јачов 1990: 3; Кашић 1971: 10–13)

Дошавши у османске руке, широки простори далматинског залеђа су потпуно опустели, те су стога нове власти приступиле насељавању ових простора. Популациона база је пронађена у Србима из динарских крајева између Неретве и Проклетија. Основна привредна грана ових простора је била трансхумантно, односно полуномадско сточарство, што је тамошње становништво учинило веома покретним. Уз то, тамошње становништво је уживало повлашћени влашки статус, који је подразумевао и помоћну војну службу, те се може закључити да је ово становништво било погодно за насељавање на граничне територије. Стога су потребе државе, али и вољност Срба, који су се надали проналаску нових пашњака за своја стада, условиле најмасовнију српску сеобу на просторе северне Далмације, која се одвијала средином 16. века. Овај процес је у највећој мери одредио етничку слику поменутих простора у наредним вековима (Цвијић 1922: 158–167; Јуран 2014: 133–135).

Срби су током периода нарастања османске моћи могли да рачунају на подношљив положај у царству, те током Кипарског рата (1570–1573), који је вођен и у Далмацији нису забележени противтурски покрети међу Србима са ових простора. Ипак, њихов положај почиње да се погоршава током Дугог рата (1591–1606), након кога је турски зулум на просторима Далмације постао све учесталији, те се код становништва појачава жеља за ослобођењем. Овакво расположење далматинских Срба се испољава током Кандијског рата (1644–1669), када они масовно прелазе на млетачку страну. Будући да је за Млетачку републику Далмација представљала споредно ратиште, главнина њених снага на овом подручју се састојала од побуњених хришћана са османске територије, међу којима су Срби чинили велики удео. Ипак, рат је Млечанима донео само незнатно територијално проширење у Далмацији,¹ те је већина далматинских Срба остала у османском поданству, док је мањи број њих отишао на уске млетачке поседе (ИСН 3/1 1990: 87–92; Јачов 1990: 5–61).

Османска власт у северној Далмацији није могла још дуго да опстане. Пропадање система и стални зулум је антагонизовао цело хришћанско становништво ове покрајине, које је на сваки подстрек било спремно да подигне устанак. Коначно, након више инцидената током 1682. године и подстрека од стране Хабзбурга, који су се припремали за османски напад, у пролеће 1683. године је избио масовни устанак у Равним Котарима, предвођен од стране Илије Јанковића, брата знаменитог ускочког предводника Стојана Јанковића. Устаници су убрзо ослободили Равне Котаре, Буковицу и делове Дрнишке Крајине. Са друге стране, млетачке власти су, неспремне за рат и подозриве према Хабзбурзима, тежиле да очувају мир са Османлијама. Након што је крајем 1683. наговештено да ће Република у случају евентуалног османског напада остати међународно изолована, Млечани су 1684. приступили Светој лиги и ушли у рат.² Далмација је за млечане представљала споредно ратиште, али јој је колапс ос-

¹ Са друге стране, Република је била принуђена да преда Крит.

² Морејски рат (1684–1699) је део ширег ратног сукоба који се у историографији назива Велики бечки рат (1683–1699). Назив је добио по

манске војске у Подунављу, као и масовно учешће локалног становништва у устанку, омогућило да до јесени 1688. заузме сва значајнија османска упоришта у овој провинцији и избије на њену природну границу, односно планину Динару. Наредних година сукоб у Далмацији је превасходно задобио карактер малог, односно пљачкашког рата, док ће се судбина провинције решавати на главном ратишту, у Подунављу, где ће аустријске победе, након османске консолидације и обнове офанзивних капацитета, код Петроварадина (1691) и Сенте (1697) уверити Османлије да пристану на губитак великих територија, међу којима се нашао и највећи део Далмације. Последњи рат који је водила Република, односно Други морејски рат (1714–1718) је довео до млетачких територијалних добитака у Далмацији,³ од којих је за Србе најважнији простор Плавањске сердарије. Треба истаћи да је током млетачко-османских ратова долазило до нових сеоба Срба, те је српски етнички елемент у северној Далмацији додатно учвршћен (Станојевић 1962: 8–170; Јачов 1987: 19–20; Јачов 1990 62–103; Мејхју 2008: 64–89; Мадунић 2013: 29–35).

Друштво

Друштвена структура далматинских Срба је након преласка под млетачку власт у највећој мери остала непромењена. Главарски слој, који је постојао и под османском влашћу, преводио је народ у рату, услед чега је био награђен од Млетачке републике. Уз веће земљишне поседе и бројнија стада, основу утицаја старешинског слоја су чиниле и функције у млетачком војном систему. Материјални статус, као и учешће у управи су током 18. века довели до отуђења највећег дела српске елите у Далмацији и његовог стапања са средњим слојем млетачке администрације. Поред припадника старешинског слоја, повољнији положај у српском

једном од имена за полуострво Пелопонез, на коме су се одвијале главне операције млетачко-османског рата.

³ Млечани су са друге стране били принуђени да предају Мореју.

друштву је уживало и свештенство. Услед бољег материјалног стања које је доносио свештенички чин, он се често наслеђивао унутар породице. Ова пракса је довела до стварања свештеничких породица, које су кроз више векова константо давале припаднике клера. Будући да су се налазили у римокатоличкој држави, они се нису попут главара отуђили од народа, већ су често постајали и народни предводници (Мадунић 2013: 35–40; Шарић 2010: 67–69).

Основу српског друштва у Далмацији су чинили сељаци, који су се налазили у веома тешком материјалном и правном положају. Непосредно по учвршћивању контроле на новоосвојеним територијама, млетачке власти су их почеле укључивати у свој војни систем. Он је у највећој мери обликован након Пожаревачког мира (1718), али његова еволуција се наставила до коначног слома Млетачке републике 1797. године. Како је ради успостављања контроле над локалним становништвом морала да интегрише особене елементе народне самоуправе и турске управе, у основу млетачког војног система су уграђена три извора друштвених и правних односа, који се нису до краја слили у једну целину: османски, млетачки и патријархално-самоуправни. Основну војно-територијалну и управно-политичку јединицу млетачког војног система у Далмацији је представљао котар, који је још називан дистриктом или крајином. Крајине су организоване око већих градова и утврђених места. Сви становници крајина су у случају рата били обавезни да се одазову позиву на мобилизацију. Са друге стране, војна служба није награђена ослобађањем од феудалних обавеза, од којих су најтежи били јавни радови, те је у Далмацији заведен особен полувојни систем, који је тамошње становништво довео у веома тежак положај. Бројне управне и извршилачке позиције у крајинама и нижим територијалним јединицама су попуњавали пуковници, потпуковници, сердари, капетани, харамбаше, судије и пандури, који су долазили из редова локалног становништва. Будући да осиромашена Република није могла да им одреди плату, они су се издржавали од локалног становништва. Уз то, они су били ослобођени јавних радова, тако да су њихове обавезе преношене на њихове су-

сељане (Roksandić 1999: 22–33). Будући да је број функција током 18. века растао, издржавање гломазног војно-управног система је постало велики терет за далматинско сељаштво.

Уз млетачки војни систем, далматинске Србе су мучили и лоше решени аграрни односи. Након протеривања Турака, сво земљиште је постало власништво Републике, након чега је дато на коришћење локалном становништву. Површина земљишта које је једна породица добијала је требала бити одређена по броју њених чланова, али су злоупотребе старешинског слоја оставиле бројне породице без довољно обрадивог земљишта. На овако додељену земљу је разрезивана децима, односно десетак, која је често прикупљана путем закупа пореза, који су пратиле бројне злоупотребе. Уз то, нови политички односи су погодили и главну привредну грану северне Далмације, сточарство. Разграничење је оставило велебитске и динарске пашњаке на хабзбуршкој и османској страни границе, што је погодило широке слојеве далматинског становништва чија је основна приведна делатност била трансхумантно сточарство. Поред тога, држава је увела траварину на далматинске пашњаке (Перичић 1998, 17–20). Овако решени аграрни односи су доводили до исељавања, немира и побуна, од којих је назначајнија Курицина буна 1704. године. Треба истаћи да су млетачке власти реаговале на ове немире и исељавања, те да су у неколико наврата покушале реформисати постојећи систем и побољшати положај сељаштва. Ови покушаји су у највећој мери остали без ефекта, будући да су се суочили са отпором локалних елита и неспособношћу централних власти да спроведу своје одлуке (Перичић 1992: 148–149; Станојевић 1987: 100–105, 138–144; Вулф 2001: 41–49).

Српско друштво се у новој држави суочило и са прозелитском политиком далматинских бискупа, те је питање организације православне цркве у Далмацији остало главни проблем далматинских Срба до пропасти Млетачке републике. Након протеривања Турака, јуридикција дабробосанских митрополита и српских патријараха у Далмацији је оспорена од стране државних власти, те су стога тамошњи Срби настојали да организују посебну православну епархију.

Они су се суочили са отпором Римокатоличке цркве и са променљивим, али претежно негативним ставом државних власти. Од 1699. до 1753. дужност далматинских епископа су обављала четворица епископа Никодим Бусовић, Саватије Љубибратић, Стефан Љубибратић и Симеон Кончаревић, али нико од њих није признат од државних власти. Штавише, они су неретко били прогоњени. Власти су од седме деценије 18. века почеле да воде нешто толерантнију политику, те се положај православне цркве поправио. Ипак, избор владике и даље није дозвољаван, те су црквом управљали архимандрити манастира Крке или Крупе (Милаш 1899: 73–474; Милаш 1989: 338–444).

ПРИВРЕДА

Упркос неповољно решеном питању аграрних односа, стабилизација прилика у Далмацији након Карловачког и Пожаревачког мира је погодовала развоју земљорадње. Померање границе на велике природне препреке попут Динаре и дужи период мира након последњег млетачко-турског рата су фактори који су улили сигурност у становнике некада граничног и несигурног подручја, те је земљорадња током целог 18. века добијала на значају. Томе је доприносио и раст становништва. Док су се плоднији предели могли обрађивати без веће припреме, неплодна кршна подручја су мукотрпним радом морала бити уређена како би се са њих добио и најмањи урод. Из тог разлога, кршни предели се одликују малим њивама, које су настала навлачењем танког слоја црвене земље, вађене из вртача и увала преко, голог крша. Ове парцеле су затим ограђиване каменим сухозидом, како би се заштитиле од еолске ерозије. Доминирале су ратарске културе, пре свега јечам, пшеница, просо и сирак. Кукуруз је у 18. веку и даље имао мали значај, док кромпир још није уведен у Далмацију. Поврћу није придаван значај и сељаштво тек на подстицај млетачких власти почиње да гаји црни и бели лук, као и купус. Гајење воћа је било готово ограничено на приморски појас, као и на Равне Котаре и Скрадинско

залеђе, где су доминирале маслине, поред којих су узгајане смокве и бадеми. Од посебног значаја је било виноградаство. Оно је почетком 18. века било ограничено на приморје, из разлога што су млетачке власти забрањивале узгој винове лозе у залеђу. Забране су правдане спречавањем напијања алкохолизму склоних становика залеђа, док је прави узрок био заштита економских интереса приморских произвођача. Млетачке власти су подстицале и производњу индустријског биља, односно лана и конопље. Иако је и Гриманијев закон⁴ посебно третирао ово питање, постигнути су само ограничени резултати. Од свих индустријских биљака најбоље се примио дуван, за којим је у покрајини убрзо завладала велика потражња (Новак 1960: 504–509; Перичић 1998: 21–23).

Вучну снагу су пружали волови, које је било лакше издржавати од коња. На подручју Далмације је до краја 18. века готово искључиво коришћен дрвени плуг, који је био слабог квалитета и издржљивости. Тек крајем века се уводи и гвоздени плуг, али само на пољима појединих велепоседника. Жито се вршало ручно или помоћу волова и коња. Плодоред је био примитиван, те се могао наћи и давно превазиђени двопољни систем. Процењује се да је у осамнаестовековној Далмацији потенцијално обрадиве земље било у укупној површини од 3,5 милиона канапа, од којих је тек седмина обрађивана. Због деобе земље приликом наслеђивања, већина породица је поседовала више ситних парцела, разбацаних по разним деловима сеоског атара. Услед ових фактора, земљорадња је остала на ниском степену развоја. Приноси су само током родних година били довољни да прехране становништво, те је бављење земљорадњом било орјентисано на сопствене потребе. Ово је даље доводило до недостатка средстава за улагања у унапређење и осавремењивање процеса производње (Станојевић 1987: 34–35).

Процеси који су довели до ширења земљорадње су се истовремено негативно одразили на сточарство. Услед пораста броја становника долази до претварања пашњака у

⁴ Гриманијев закон, обнародован 1755. у Задарској и 1756. у Книнској крајини је представљао један од неуспешних покушаја реформи у млетачкој Далмацији.

оранице. Поред тога, утврђивање границе са Хабзбуршком монархијом и Османским царством отежава или потпуно онемогућава коришћење личких и босанских пашњака. Многи су овај проблем решили поделом породица, при чему су се њихови чланови нашли у различитим државама. Уз то, склапани су локални договори са Личанима, по којима је стока из Далмације лета проводила на личким пашњацима, док су за узврат Личани са својом стоком зимовали у Далмацији. Поред свих тешкоћа, сточарство је остало важније од земљорадње. Посебан значај је дат узгоју оваца, коза, говеда, свиња и коња. Раширено је било и гајење магараца, који, за разлику од коња, нису потпадали под радну обавезу. Држава је посебно била заинтересована за развој пчеларства, али оно није ухватило корена у Далмацији. Пашњаци су се делили на државне, приватне и заједничке. Државни пашњаци су служили искључиво за напасање војних коња. Приватни пашњаци су додељивани приликом инвеституре и називани су ограде. Заједнички пашњаци су били расути по целој Далмацији и на њој су стоку могли да напасају сви становници током целе године. Ипак, ових пашњака није било довољно те је током лета стока гоњена на планине, као и у Лику и Босну. Пастири су на летњим пашањацима проводили велики део године, живећи у тешким условима по пастирским колибама. Највећи проблеми су настајали током зиме. Услед непостојања штала, већина стоке је држана на отвореном, те је услед јачих мразева тешко страдала. Поред тога, сена је било мало, те је стока страдала и од глади (Станојевић 1987: 47–52; Перичић 1998: 21–25).

Далматинско сељаштво се бавило и занатима, махом за сопствене потребе. Прерађиване су индустријске биљке, вуна и кожа, од којих се добијао материјал за производњу одеће и обуће. Уз то, у кућну радиност спада и производња посуђа од дрвета и глине. Кућном радиношћу су се, изузев обућарства и израде производа од дрвета, готово искључиво бавиле жене. У селима су се производили и метални алати, кола, седла и самари, што указује на присутност улсужних занатлија, попут ковача, колара, сарача и тесара. Најзначајнији занат у Далмацији је био млинарски. Поред воденица,

постојао је мањи број млинова које је покретала људска или животињска снага, као и ветар. Млинови у далматинском залеђу су обично били у власништву више породица, које су их користиле за властите потребе (Перичић 1980: 86–90).

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ

Свакодневни живот и обичаје далматинских Срба можемо сагледати кроз извештаје и путописе њихових савременика. Најважнији такав путопис, насловљен *Viaggio in Dalmazia* (1774), саставио је опат Алберт Фортис, који је период 1771–1773. провео у Далмацији. Приликом коришћена његовог дела треба бити опрезан, јер он као странац многе ствари није разумео, док је друге хиперболисао. Одговор на његово дело је у својој књизи *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll'aggiunta della Vita di Soçivizça* (1776) дао Сињанин Иван Ловрић, у коме многе ствари исправља или додатно појашњава. Ни на његово дело не можемо гледати као на потпуно веродостојно, јер иако пореклом Морлак, ни он није припадао том друштву (Кнезовић 2003: 127-140; Шарић 2014: 244). Уз све то, треба истаћи да су се обичаји у различитим деловима Далмације разликовали.

Нашавши се у млетачкој држави, далматински Срби у свом свакодневном животу нису привхватили њене законе и обичаје. Конзервативни у мишљењу и раду, они су се водили начелом да не требају да се понашају другачије од њихових старих, а за велику врлино се сматрало очување система наслеђеног од предака. Поред тога, ни млетачке власти се нису ангажовале у циљу промене начина живота својих поданика у залеђу, пре свега јер би тако нешто било изузетно тешко у условима ретко насељене земље и затворених заједница. Млетачке власти су се задовољавале прикупањем пореза и извршавањем феудалне и војне обавезе од стране својих поданика. Ово је довело то тога да су Срби, али и њихови католички суседи, постали засебност на тлу Далмације, те су у њиховом свакодневном животу и односу са другима на-

ставили да владају обичајни закони и правила (Станојевић 1987: 54).

У друштву заснованом на обичајном праву и примитвним облицима привређивања задружна породица је најповољнији облик удруживања. Уз то, држало се начела да је добро држати што је више могуће чланова породице на окупу, те су задруге бројале и по више десетина чланова, док су највеће бројале и преко 60 људи. Задруге су имале строгу хијерархију и сви чланови, од најмлађег до најстаријег су имали своју улогу у остваривању општег добра. На челу задруге је стајао њен најстарији мушки члан, називан старешиним или часним старцем. Његов задатак је био да се брине о храни, оделу и свему осталом што је породици потребно. Ипак, он није држао неограничену власт, већ се морао консултовати са осталим члановима породице. Уколико је желео да прода овце или козе, морао је добити дозволу онога ко их је чувао. Уз то, за продају волова му је било потребно допуштење оних чланова задруге који су обрађивали земљу. Уколико су чланови задруге приметили да часни старац услед поодмакле доби није више кадар да обавља своју функцију, на његово место је долазио нови старешина. Жене у породичној задрузи су потпуно подређене мушкарцима. Њима није дозвољено да седе за истим столом са мушкарцима. Морале су беспоговорно да слушају своје очеве, браћу и мужеве, који су им често остављали да заврше и пољске радове. Ипак, оне су пристајале на овај положај пошто нису знале за боље. Девојке су често удаване у удаљена места, путем уговорених бракова о којима су преговарале старешине задруга. Додуше, многе девојке имају слободу да се удају за кога хоће путем уговорених отмица (Фортис 1984: 46-47). Оне су сматране кривим за изазивање неслоге у породици, што је сматрано највећим злом, те се њихови мужеве нису обазирали на њихове жалбе. Штавише, уколико би се јетрве жалиле једна на другу, њихови мужеве су их физички кажњавали, јер су сматрали да ће на тај начин сузбити неслогу унутар задруге (Ловрић 1948: 82).

Радна сезона је почињала доласком топлијих дана, када се обављала пролетња сетва, док је стока гоњена на летњу ис-

пашу. Врхунац пољских радова је представљала жетва, која се обављала у лето. Поред послова у пољопривреди, становништво Далмације је током топлијег дела године било ангажовано на јавним радовима. Завршетак радне сезоне је наступао обављањем јесење сетве, након чега су преостајали само ситнији послови око стоке. Конзервативизам је владао и у пољопривреди, те су сељаци обрађивали земљу на начин на који су то чинили њихови преци. Поред тога, урод је ретко био довољан и за сопствено преживљавање, те средстава за унапређење није било. Зима је била доба одмора, прела и посела (Станојевић 1987: 61).

Села у далматинском залеђу су се састојала од више раштрканих засеока у којима је живело више породица, које су делиле заједничко порекло и носиле исто презиме. Из тог разлога, засеоци су по правилу називани по презимену породице која их је формирала. Куће су унутар једног засеока сакупљене на једној или више суседних парцела, око којих су се налазиле земљишне честице (Слукан-Алтић 2003: 74–75).

Далматински Срби су живели у малим правоугаоним кућама од камена и дрвета, које су у очима странаца изгледале горе од медвеђих јазбина. Кров покривен трском и каменим плочама је пружао минималну заштиту од падавина. Куће су имале само једну просторију у чијој се средини налазило огњиште, а дим је излазио на баџану, односно отвор на крову који је служио као димњак, али је услед неефикасности овог начина одимљавања кућа стално била задимљена. Покућства је било мало и чинили су га само најнужнији предмети попут столова, сточића и наћви. Спавало се на слами, која се покривала јагњећом кожом. Понекад се део куће преграђивао, да би се у њега склонила стока. Кад би број породица у задрузи толико порастао да постане немогуће да се сви сместе у једну кућу, грађена је друга. Око кућа је сађево дрвеће које их је штитило из ветра и под којим би се лети спавало. У случају да кућа изгори, сви становници села, али и околних места, помагали су у њеној обнови (Новак 1959: 76).

Чак и током родних година залихе жита нису трајале даље од Васкрса. Томе су доприносиле навике далматинских Срба, који су након жетве трошили храну у великим количи-

нама. Уколико се још пружила прилика за неко весеље, они су за недељу дана трошили залихе које су могле потрајати неколико месеци, те су их поједини савременици упоређивали са Хотентотима.⁵ Када је било житарица, прављене су погаче од јечма, кукуруза, проса и сирка, док је пшеница коришћена само за веће празнике. Уз погаче, основно јело су чинили разни млечни производи, попут киселог млека, сурутке, сира из мешине, док је кајмак представљао прави специјалитет. За веће празнике се јело и месо, најчешће печена јаретина или јагњетина. Од поврћа се највише трошио кисели купус и црни лук, као и бели лук, који је, поред меса, представљао омиљено јело далматинских Срба. За разлику од Италијана и католичких Морлака, Срби су се уздржавали од конзумирања жаба и пужева (Ловрић 1948: 75–80).

У руралним подручјима Далмације није било лекара, те су болесници лечени народном медицином. Универзални лек је било вино или ракија. У случају болова у желуцу коришћена је ракија у коју је додат барут. Грозинице су лечене презнојавањем, тако што је болесник, умотан у коже и вуну, лежао на сунцу или уз ватру. Поред тога, грозница је лечена конзумирањем већих количина вина и ходањем. Затвор је лечен стављањем камена на стомак или напитком справљеним од ракије, меда и смоле, а апетит се повећавао конзумацијом сирћета. Костобоља је лечена трљањем болних делова тела или њиховим притискањем врелим каменом. На посекотине и ране су мазали блато, а справљали су и посебне балзаме од уља, жуманцета и соли. По селима су постојали људи који су умели да намештају ишчашене и спајају сломљене кости, а поједини сељани су знали и да уклањају мрене са очију. Крв је пуштана веома ретко, обично ножем или бритвом. Трудноћа није мењала начин живота жена. Приликом порођаја, био он лак или тежак, нико није смео помоћи жени. Овај обичај је потицао од веровања да се нико од православних не сме дотаћи породиље 40 дана након порођаја. Када је то било могуће, за помоћ при порођају су ангажоване катол-

⁵ Хотентоти су група народа која представља староседелачко становништво јужних делова Африке. Њихова основна делатност је била номадско сточарство.

киње. Жене су рађале док год су то могле, најчешће сваке друге или треће године, те није био редак случај да већи део младости проведу у другом стању (Ловрић 1948: 171–176).

Услед бедних услова становања, потхрањености и непостојања здравствене заштите већина деце је умирала јако млада. Од великог, често двоцифреног броја, деце коју би једна жена родила, најчешће су преживљавла само два или три најјача и најотпорнија детета. Будући да су задруге укључивале више породица, живот у њима се сводио на бескрајан круг рађања и умирања, прослава и сахрана, који је обликовао менталитет овдашњег становништва. Суочен са оваквим околностима, далматински Србин је често развијао фаталистички поглед на свет (Вулф 2001: 285), те не чуди његово слабо стремљење ка побољшању сопствених услова живота.

Најважнији обичаји код далматинских Срба су стајали у вези са гостопримством. Када би им гост навратио у кућу, био он пријатељ, познаник или потпуни странац, домаћин се трудио да га најбоље могуће угости, те је прелазио границе расипности. Храна је припремана у изобиљу, а нарочито је било срамота уколико гост кућу напусти трезан. Овако се поступало без разлике у богатим и сиромашним кућама. Уколико је гост остајао више дана, дворила га је најстрија снаја или кћер. Ипак, уколико је гост био Италијан или бодул, жене су услед неповерења склањане. Колико су били срдачни према гостима, далматински Срби су толико били сурови према скитницама, јер се просјачење сматрало нечасним (Ловрић 1948: 83–84).

У Далмацији је укореењен био и обичај пријатељства, односно побратимства и посестримства. Страни посматрач га оцењује као веома постојаним и закључује да трају до гроба. Раскидање побратимства је сматрано за највећу срамоту. Још постојаније од пријатељства је било непријатељство, које је трајало и преко гроба, а мајке нису пропуштале да подсети синове на њихову обавезу да освете убијене очеве, приликом чега су показиване кржаве кошуље или оружје покојника. Фортис тврди да је: „освета тако усађена у душу овог народа да сви мисионари на овом свету не би били довољни да је искорене”. Поред схватања правде, узрок поштовања

крвне освете је било и сујеверје. Веровало се да душе убијених чезну за осветом против убица. Крвна освета се протезала кроз више генерација и односила многе животе. Овај круг се могао прекинути једино умиром крви, односно опростом. Убица је, након почињеног злочина, бежао из села и неколико година проводио у прогонству. Након одређеног времена, он би преко посредника и уз помоћ своје породице ступао у контакт са оштећеном страном. Уколико је породица убијеног била вољна да му опрости, убица се са њима састајао на уговореном месту, те пред њима пузао, са оружјем окаченим око врата и ножем под грлом, док су рођаци набрајали најбоље особине покојника. На крају церемоније, сви чланови породице убијеног би изјавили да опраштају убици. Крварина се у највећем броју случајева није давала, али је убица сносио трошак гозбе која би уследила након опроста. Млетачке власти су настојале да искорене крвну освету, али и обичај умира крви, који је сматран за узурпацију судске власти, те је генерални провидур Анђело Диедо 11. јула 1790. године прописао казну затвора или веслања на галији за оне који покушају да суде у тим случајевима. О важности ове наредбе говори и чињеницама да је свештеницима наложено да је читају у склопу сваке прве литургије у месецу (Мусић 1985: 157–161)

Певање је била главна доколица далматинских Срба. Најраспрострањеније су биле јуначке песме састављене у десетерачким стиховима, које су певане солистички или групно у облику грокталице, најчешће без музичке пратње. У уху страног слушаоца, овај начин певања је наличио на завијање вукова. Певало се о савременим и старим јунацима, међу којима је најпопуларнији био Марко Краљевић. Када је некоме требало одати посебну почасти, народни певач га је упоређивао са овим јунаком. Тако је генерални провидур Андреа Кверини у једној песми проглашен равним Марку Краљевићу, пошто су његове мере донете ради сузбијања епидемија куге уродиле плодом (Станојевић 1987: 61). Најцењенији музички инструмент су биле гусле, али је гуслара било мало, те се на њих гледало са великим поштовањем. Певало се у свим приликама, током радова, одмора, прела и

свадби, те су деца од малих ногу развијала свест о старим јунацима и славној прошлости. Певале су се и баладе, а управо је Фортис 1774. године први пут записао Хасанагиницу. Поред песме, у временима доколице су се знале заиграти и народне игре. Највише се играло глуво коло, али је у појединим случајевима коло праћено музиком, најчешће диплома и гајдама. Приликом игре су се певале једноставне песме. Коло се разбијало и на мушко-женске парове, који су самостално настављали игру (Ловрић 1948: 104–110).

Током зимског периода, када је хране и алкохолних пића било довољно, а посла мало, људи су се окупљали на прелима, која су држана по сеоским кућама. Поред песме и игре, тамо су се приповедале истините и измишљене приче, које су се на тај начин преносиле са колена на колена. Прела су пружала прилику старијим укућанима да се упознају са приликама у околним селима, док су младима давала прилику да се међусобно упознају, те се део будућих супружника први пут срео управо на прелу (Станојевић 1987: 61).

Ступање у брак је пратио велики број обичаја. Брак се склапао уговорно или по вољи младенаца, који су том приликом били врло млади. У прошњу девојке је кретао већи број особа, обично родбине и породичних пријатеља, предовђених оцем будућег младожење. Они су обавезно били снабдевени храном и пићем, те се у кући младиних родитеља правила гозба. Уколико је прошња прихваћена, просци су куповали младу од њеног оца или брата, а цена је након уобичајеног преговарања најчешће достизала износ од 10 до 12 цекина. Након успешне прошње, младожењин отац купи сватове који на уговорен дан крећу по младу. Поред обичних, постојали су и почаствовани сватови попут кума, старог свата, девера, барјактара, чауша и делибаша. Сватови су у младиној кући дочекивани вином и ручком, након којег су сватови одводили девојку. Након што би се сватови мало одаљили, младожења се враћао до младине куће и позивао тазбину на венчање. Сватови су се затим упућивали у цркву, где су младенци венчавани, након чега су сватови кретали у младожењину кућу. При уласку млада целива праг, након чега три пута обилази око огњишта, чиме је церемонија ње-

ног уласка у кућу завршена, те се може започети са свечаном вечером. Трпеза је била богата, са много меса и вина. Млада је седела одвојено, са деверима, док је младожења јео заједно са осталим сватовима. Током вечере, домаћин куће наздравља редом свим сватовима. По завршетку вечере, младенци су одлазили у посебно спремљену просторију, док се славље у кући настављао кроз целу ноћ и трајало неколико дана (Јачов 1987: 126–128).

Поред свадби и сахране су праћене бројним обичајима. Након смрти, покојниково тело би обавезно преноћило у кући, где су се исте ноћи сакупљали рођаци и пријатељи. Наредног јутра су долазили суседи да изјаве саучешће, након чега би покојниково тело, праћено тужним збором било однето до цркве. Све ово су пратили плач и осмерачке тужбалице женског дела родбине. Ипак, треба истаћи да у Далмацији није постојао обичај ангажовања нарикача. Након опела и укопа на гробљу крај цркве, ишло се у покојникову кућу на даћу. Обичај је био да се за покојником годину дана носи црнина, најчешће црна капа или марама, док су мушкарци неколико месеци пуштали браду. Уколико се сматрало да покојник може да се повампире прављен је рез на његовој нози, док би цело тело било избодено иглама. Сматрало се да након овога више не би могао да хода. Дешавало се да понеки самртник сам тражи да га третирају као вампира пре него што га сахране (Јачов 1987: 125).

Сујеверје се није ограничавало само на покојнике и вампире. Народ је веровао у разне појаве и бића попут: снова, добре и лоше среће, судбине, вештица, утвара, вукодлака, мора, јеке и баука. Народ је веровао и у записе, који су имали моћ да лече болести и чувају од сваке враџбине. Записе су израђивали свештеници и није била реткост да су их у Турци тражили (Ловрић 1948: 154–170).

Свакодневна одећа оба пола је била веома скромна. Међутим, током свечаних прилика су облачена богата одела, која су далеко надилазила материјалне могућности далматинских сељака, те су се наслеђивала у породици. Мушкарци су обавезно носили оружје које је поседовала и најсиромашнија кућа. За појас би заденули кубуре, ножеве и јатагане,

док би раскошно украшене пушке биле ношене у руци. Ношња је за далматинске Србе представљала важан елемент њиховог иднетитета. Онај ко би почео да се облачи по италијански би био изврнут руглу, што је доводило до тога да и најправедније старешине изгубе свој ауторитет. Савременици су забележили и да сељаци скидају капе по киши, како не би покисле (Ловрић 1948: 93–103).

Млетачка Далмација је била сиромашна област у којој се централна власт слабо осећала. У оваквим околностима хајдучија је постајала раширена појава. У хајдуке су се најчешће одметали сиромашни људи, којима није било могуће да се издржавају од пољопривреде, као и људи који би починили неки злочин за који нису желели одговарају. Поред њих, било је и бегунаца са галија и аустријских дезертера, док су многи долазили и са османске територије. Хајдучија се почела ширити још за османске владавине, а Млетачка република се током својих ратова са Турцима обилато користила хајдучким четатама. На хајдуке су особито били кивни Дубровчани, чија је трговина са Османским царством током ратних година бивала онемогућена дејством хадјука у млетачкој служби. Хадјучија је опстала и под новом управом. Она је у великој мери задржала свој антитурски карактер, пре свега јер су османски каравани који су ишли у приморске градове нудили најбољи плен. Такве хајдучке акције су биле омиљене у народу, а њихови починиоци су често опеавани у песмама. Са друге стране, хајдуци су пљачкали и убијали и обичан народ. Поред тога, треба истаћи да хајдуци нису сматрани лоповима, јер су отимали јавно и на силу, што се могло карактерисати и као јуначки чин. Са друге стране, лопови су крали у тајности и најмораженији су били управо међу хајдуцима. Млетачке власти су покушавале на разне начине да сузбију хајдучију. Истакнутим хајдуцима је често нуђена амнестија, али они су се на те позиве у највећем броју случајева оглушивали. Поред тога, сузбијање хајдучије је покушано и употребом силе. У ту сврху су формиране летеће чете пандура, којима је у гоњењу хајдука некада помагала и млетачка коњица. Иако су успевали да ухвате или убију по-

неког хајдука, није им пошло за руком да искорене хајдучију (Перичић 1999: 204–208).

ПРОСВЕТА

Српска црква је у више наврата покушала да оснује богословску школу у Далмацији, али рад ових установа је онемогућаван и прекидан услед ратних околности и нетрпељивости државних власти. Прва богословска школа, основана 1615. године у манастиру Крки настојањем патријарха Пајсија Јањевца и митрополита дабробосанског Теодора, престала је са радом 1647. када су Турци опустошили манастир, услед чега су наставници и ученици избегли у Задар. Пописана су укупно петнаесторица избеглих ученика и наставника и за већину од њих је забележено и место порекла. Поједини су потицали са простора Лике и Босанске крајине, те се може закључити да је богословији била намењана улога школовања свештенства за шире подручје Дабробосанске митрополије. Услед дугог ратног стања, које је уз прекиде потрајало до 1718. године, српска црква у наредним деценијама није покушавала да организује православну богословију у Далмацији. Услед негативног односа млетачких власти према православнима, друга српска богословија у Далмацији је основана тек четврт века након завршетка последњег млетачко-турског рата. Ову богословију је 1743. године у Бенковцу основао тамошњи парох Симеон Кончаревић. Бенковачка богословија је функционисала до протеривања владике Симеона из Далмације 1753. године, када су за њим пошли и неки његови ученици, од којих су двојица школовање наставили у Кијевској духовној академији. Након затварања богословије у Бенковцу, далматински Срби нису покретали питање отварања нових богословских школа до пропасти Млетачке републике (Јачов 1968, 33–36).

Поред богословских школа, српска црква у Далмацији је организовала и ниже школе, односно училишта за децу из народа, у чему је имала више успеха. У манастирима Крка, Крупа и Драговић су постојале манастирске школе у којима

су калуђери описмењавали децу. Поред читања и писања, у манастирма се учило и појање, а проучаване су и богослужбене књиге. Услед недостатка богословских школа, младићи који би се школовали у манастирима су касније често рукополагани за свештенике. Уз калуђере, децу су описмењавали и мирски свештеници. Парохијске школе у Далмацији је утврдио епископ Стефан Љубибратић, који је од свештеника захтевао да поучавају народ. Оне које за то нису били довољно способни и учени, владика је рашчињавао. Треба истаћи да су ове школе имале веома мали број ученика, који су махом долазили из богатијих породица, јер су деца била потребне за радове у пољу и око стоке. Иако у Скрадину није постојала православна црква, у овом граду је 1734. године основана најдуговечнија српска школа у Далмацији 18. века. Након подизања православне цркве у Скрадину 1754. године, провидур Гримани је дозволио њеном пароху да поред описмењавања деце обучава и своје парохијане у хришћанском учењу. У скрадинској школи је наредне године предавао хиландарски монах Јефрем Карелски, кога је наследио још један Хиландарац, Кирил Живковић, који се у граду задржао до 1759. Поред тога што је омогућио унапређење школства у Скрадину, Гримани је омогућио и отварање школе у Жегару, коју је повремено похађало између 40 и 65 ученика. Функционисање ове школе је убрзо прекинуо, услед лоших услова и неповерења Гриманијевог наследника Алвизеа Контаринија према учитељима из Хабзбуршке монархије. Српске владике су уистину слале учитеље у Далмацију. Ови путујући учитељи су се кратко задржавали у далматинским селима, где су најчешће држали једногодишње курсеве у црквеним просторијама. Они су склапали уговоре са парохијанима, који су продужавани уколико је учитељ био задовољан условима живота и рада. Како ово најчешће није био случај, они су се често селили из места у место. Слање путујућих учитеља не треба посматрати као организовану делатност Карловачке митрополије, већ као самосталне напоре појединих владика. Потреба за оснивањем српских световних школа у Далмацији је сазрела у другој половини 18. века. Имућни Срби су се 28. фебруар 1761. године обратили Сенату једном

прошњом, којом моле за дозволу за отварање српских школа у Далмацији. Они истичу да су, услед недостатка школа на српском језику у Далмацији, принуђени да децу шаљу у Хабзбуршку монархију на школовање. Ово изискује велике трошкове, те су дошли на идеју да отворе српске школе, које би биле финансиране искључиво од далматинских Срба. Учитеље би бирали сами мештани, а школе би зависиле искључиво од Сената. Поред основних школа које би служиле за описмењавање деце, отвориле би се и средње школе у којима би се проучавале хуманистичке науке и реторика. На крају прошње је истакнуто да би држава имала велике користи од отварања српских световних школа. Сенат је у погледу ове прошње затражио мишљење бившег провидура Контаринија. Он је истакао да би образовање већег броја Срба било штетно под државу, јер њени интереси налажу држање тог народа у његовој урођеној простоти. Уз то, отварање школа би изискивало долазак великог броја учитеља из страних држава, који би утврдили далматинске Србе у православној вери, поред чега би код њих развили и приврженост страним дворovima. Контарини на крају наводи и да би оснивањем српских школа биле погођене и школе у приморским градовима (Поткоњак 1996: 131–135; Милаш 1899: 406–410). Услед оваквог мишљења бившег провидура Контаринија, Сенат није издао потребне дозволе, те су Срби били приморани да се задовоље путујућим учитељима.

Најзнаменитији путујући учитељ у Далмацији је био Доситеј Обрадовић. Он је након напуштања Хопова 1760. године презимио у Загребу, одакле је намеравао да крене у Русију. Приликом сусрета са горњокарловачким епископом Данилом Јакшићем, владика га је убедио да као учитељ оде у Далмацију. Он се 1761. године упутио у Далмацију и стигао у манастир Крупу, одакле га је игуман Теодосије послао код проте Јована Новаковића у Книнском пољу, где је добро дочекан и запослен као учитељ. Био је плаћен у новцу, од стране родитеља чију је децу поучавао, који су му поред тога давали и храну. Током свог првог боравка у Далмацији је провео три године, након чега се са уштеђених сто цекина запутио у Грчку, али услед болести није доспео даље од Боке,

те се у пролеће 1764. вратио у Книнску крајину. Будући да је у његовом одсуству учитељ книнскопољски постао свештеник Леонтије са Фрушке Горе, Доситеј Обрадовић је прешао у Голубић, одакле је наредне 1765. године побегао од куге. Сместио се затим у Косову пољу, код свештеника Аврама Симића. Тамо је за свештеникову кћер Јелену на народни језик превео делове књига Светог Јована Златоустог. Овај превод се проширио по Далмацији под именом *Доситејева буквица*, односно *Буквица*, а сам Доситеј сведочи да је тај догађај: „први повод и узрок да се у мени велика жеља зачне и роди да ми само дотле бог дарује живот док што српски на штампу издам и прекрасним кћерма и синовом рода мојега соопштим” (Обрадовић 2007: 93). Исте године је отишао у Грчку, да би се у Далмацију вратио 1769. Након кратког боравка у Задру сместио се у Плавну, где је радио као учитељ. Уз то проповедао је у Скрадину и Задру, а Далмацију је коначно напустио 1771. године. Током свог трећег боравка у Далмацији написао је *Ижицу*, *Христоишцију* и *Вијенац од Алфавиџа* (Милутиновић 1973, 3–8).

Поједини Срби из богатијих породица су се школовали и у далматинским градовима. У Задру, Шибенику и Сплиту су постојале градске, латинске, граматикалне и учитељске школе, као и гимназије. Настава се одвијала на латинском и италијанском језику, а велики број учитеља, од којих су многи били францисканци и доминикаци, долазио је из Италије. Услед сиромаштва, непознавања италијанског језика и бриге за очувањем православне вероисповести, број српских ученика у овим школама је био веома мали. Срби су могли да се школују и у Веницији у школи која је 1593. основана при грчкој црквеној општини (Јачов 1987, 117).

ЛИТЕРАТУРА

- Вулф 2001: L. Wolff, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press.
- ИСН 2000: *Историја српског народа*, томови 1-3, Београд: Српска књижевна задруга.

- ЈАЧОВ 1968: М. Јачов, „Ученици српских православних богословских школа у Далмацији од XVII века до 1919. године”, *Мештовитија грађа (Miscellanea)* 15, Београд, 33–98.
- ЈАЧОВ 1987: М. Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Шибеник: Епархијски управни одбор Епархије далматинске СПЦ.
- ЈАЧОВ 1990: М. Јачов, *Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- ЈУРАН 2014: К. Juran, „Doseljavanje Morlaka u pusta sela šibenske Zagore u 16. stoljeću”, *Povijesni prilozi* 46, Zagreb, 129–160.
- КАШИЋ 1971: Д. Кашић „Срби и православље у сјеверној Далмацији”, у: Р. Јелић (уредник), *Алманах: Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб: Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 7–30.
- КНЕЗОВИЋ 2003: М. Knezović, „Morlak kao prirodni čovjek u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthasara Haqueta”, у: D. Roksandić, N. Štefanec (urednici), *Triplex Confinium (1500–1800): ekohistorija*, Split-Zagreb, Književni krug Split; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- ЛОВРИЋ 1948: I. Lovrić, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.
- МАДУНИЋ 2013: D. Madunić, „»Capi di Morlacchi«: The Integration of the Morlacchi in the Venetian Defensive System in Dalmatia and the Formation of the Morlacchi Elite (1645–1669)”, in: R. Born, S. Jagodzinski (eds.), *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, 29–47. Leipzig: GWZO.
- МИЛАШ 1899: Н. Милаш, *Списи о историји православне цркве у Далматинско-истријском владичанству од XV до XIX вијека*, Задар: Типографија С. Артале.
- МИЛАШ 1989: Н. Милаш, *Православна Далмација – историјски преглед*, Београд: Сфариос.
- МИЛУТИНОВИЋ 1973: К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine.
- МЕЈХУ 2008: Т. Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara*, Roma: Viella.

- МУСИЋ 1985: С. Мусић, „Млетачки двојезични проглас о крвној освети у Далмацији”, Зборник Матице српске за историју 32, Нови Сад, 157–161.
- НОВАК 1959: G. Novak, „Dalmacije godine 1775/76. gledana očima jednog suvremenika”, *Starine* 49, Zagreb, 5–79.
- НОВАК 1960: G. Novak, „Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća”, *Starine* 50, Zagreb, 461–518.
- ОБРАДОВИЋ 2007: Д. Обрадовић, *Живоџ и ѓрикљученија*, у: *Сабрана дела Досиџеја Обрадовића*, том 1, Београд: Задужбина Досиџеја Обрадовића.
- ПЕРИЧИЋ 1980: Š. Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke republike*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- ПЕРИЧИЋ 1992: Š. Peričić, „Prilog poznavanju agrarnih odnosa u Mletačkoj Dalmaciji”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 34, Zadar, 135–159.
- ПЕРИЧИЋ 1998: Š. Peričić, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*, Zadar: Matica hrvatska Zadar.
- ПЕРИЧИЋ 1999: Š. Peričić, „Најдуција у млетачкој Далмацији XVIII стољећа”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 41, Zadar, 203–212.
- ПОТКОЊАК 1996: Н. Поткоњак, „Српске школе и учитељи у Далмацији и Дубровнику”, *Насћава и васџиџање: часџоис за ѓегаџоџку џеорију и ѓраксу* 45/1, Београд, 118–141.
- РОКСАНДИЋ 1991: D. Roksandić, „Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783.”, *Љеџоџис СКД „Просвјеџа”* IV, Загреб, 11–41.
- СЛУКАН-АЛТИЋ 2003: М. Slukan-Altić, „Komparativna analiza kulturnog pejсажа ruralnih naselja mletačke i habsburške krajine”, у: *Triplex Confinium (1500-1800): Eкоhistorija*, urednici Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec, Vinka Glunčić-Bužančić, 65-68. Split-Zagreb: Književni krug, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- СТАНОЈЕВИЋ 1962: G. Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684–1699*, Београд: Vojnoizdavaчки завод „Vojno дело”.
- СТАНОЈЕВИЋ 1987: Г. Станојевић, *Далмаџинске крајине у XVIII вијеку*, Београд-Загреб: Историјски институт у Београду, Просвјета.
- ФОРТИС 1984: А. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, Globus.
- ХНЈ 1953: *Historija naroda Jugoslavije*, том 1, Zagreb: Školska knjiga.

- ЦВИЛИЋ 1922: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије. Књ 1*, Загреб: Хрватски штампарски завод.
- ШАРИЋ 2010: М. Šarić, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: Eko-historijski osvrt”. *Ekonomika i ekohistorija* 6, Zagreb, 55–94.
- ШАРИЋ 2014: М. Šarić, „Dositejevo viđenje Dalmacije i fenomen moralizma: prilog historijskoj imagologiji”, *Povijesni prilozi* 46, Zagreb, 223–256.

MARKO KRIČKA

THE SERBIAN SOCIETY IN DALMATIA IN THE SECOND
HALF OF THE 18TH CENTURY

SUMMARY

This paper is envisioned as an analysis of Serbian society in Dalmatia during the 18th century. In order to understand the social environment in which Dositej Obradović found himself during his life and work in northern Dalmatia, it is necessary to look at all aspects of the life of the Dalmatian Serbs. A special attention is given to the economic conditions, but also to the daily life of Serbs in Dalmatia. In addition, this paper provides an analysis of education in Dalmatia during the 18th century, since dealing with it was the main activity of Dositej Obradović during his stay in those regions. Also, the paper gives a general overview of the political events that preceded the analyzed period.

Keywords: Dalmatia, Dositej Obradović, 18th century, society, economy, education.

УДК 314.116/.117(=163.41)(497.113 Шид)"17"
94(497.113 Шид)"17"

Прегледни рад
Примљен:20.09.2024.
Прихваћен:01.10.2024.

Радован Сремац*
Музеј наивне уметности „Илијанум” Шид
ORCID: 0000-0003-4999-4520

ДЕМОГРАФСКО КРЕТАЊЕ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА У ШИДУ ТОКОМ 18. ВЕКА

Шид спада у ред најмлађих сремских насеља. У Војној граници се налазио до 1745. године, када је потпао под коморску управу. Ова административна промена довела је до великих миграција будући да је становништву дата могућност избора да остане у Шиду и буде под цивилном управом или да се пресели у неко место које се налазило у оквиру војне границе. Период коморске управе градом представља, из више разлога, најпросперитетније раздобље у његовој историји. То је период масовнијег досељавања трговаца и занатлија који ојачавају економско стање, а то је уједно и период када се у Шид почињу досељавати и друге нације. Град је под коморском управом био до 1777. године када је формирано Шидско властелинство које је дато на управу гркокатоличкој Крижевачкој бискупији. Ова нова административна промена означила је почетак вишедеценијске борбе шидских Срба за своја национална и верска права, посебно у контексту јаке политике католичења коју је водила управа Властелинства, што је довело до стагнације у развоју града. Кроз неколико фаза, Шид је од чисто српског војничког насеља с почетка 18. века, крајем истог века био вишенационална средина окарактерисана бурном међуверском борбом. Будући да се током 18. века Шид налазио под неколико врста

* radovansremac@yahoo.com

управе, он представља одличну студију случаја за изучавање последица које одређена врста администрације има на становништво.

Кључне речи: Шид, Срем, Срби, Војна граница, коморска власт, властелинска власт, унијаћење.

Шид спада у ред најмлађих сремских насеља. Основан је вероватно на прелому 17. на 18. век, у контексту војне одбране Хабзбуршке монархије. Будући да се Шид не помиње у изворима пре почетка 18. века, а да се тада помиње као већ формирано и релативно велико насеље, његова нагла појава у историји се може везати за уређење Војне границе након Великог бечког рата, тачније за формирање Подунавске војне границе.

Шид у Војној граници

Реорганизација Војне границе најављивана од 1696. године, започета је 1701/1702. године формирањем граничарских насеља дуж Саве и Дунава (Микавица 2016: 217–218). На тај начин је основана Посавско-подунавска граница. Управо се у овај контекст може сместити настанак Шида. Током јула 1701. године извршен је попис капетана у Посавској и Подунавској војној граници, нов распоред граничарских чета и утврђен је план за поделу земље међу граничарима. Према овом плану, поред других места, планирано је насељавање 150 војника у Деспотов Шанац¹ (Шид) (Ивић 1926: 151). Наредне 1702. године Шид је изабран за једно од седишта капетана (Ивић 1926: 158). Шид се као насељено место поново помиње заједно са храмом Св. Николаја 1704. године на маргинама једног Антологиона штампаног у Москви 1701. године. Антологион се данас чува у архиви

¹ Термин *Десиџов шанац* се у суштини везује са село Беркасово формирано као цивилно насеље уз тврђаву Беркасово, власништво српских деспота током позног средњег века. Будући да је Шид у моменту оснивања, али и касније, био у тесној вези са Беркасовом, а уз то су и просторно готово спојени, овај термин се често преносио и на сам Шид.

Српске православне црквене општине у Илинцима (Момировић 1993: 21–22; Сремац 2018: 7–8).

Порез за цео Срем током прве деценије 18. века износио је 16.460 форинти. Међутим, ниједне године порез није прикупљен у том износу: нпр. за 1704. годину 15.644,26, за 1708. 11.064,64, за 1709. 15.913,88 итд. До овог мањка је дошло због масовног исељавања становника у турске крајеве и то како због опасности од разбојника, тако и због великих пореза и терета (подвоз, работа, сеча и довоз огрева). Из тих разлога је током 1709. године велик број становника напустио и Шид (Гавриловић 1979: 42–43). Будући да је у току Ракоцијевог устанка дошло до непоштовања дотадашње административне организације, односно до мешања војне и властелинске надлежности, формирана је комисија која је имала за циљ да подели властелинске и војне поданике. Шиду је тада потврђен положај у оквиру Војне границе (Гавриловић 1979: 57–58).

Парохијско звање у Шиду је основано тек 1721. године. Први црквени тутор био је Георгије Димитријевић и то од 1722. до 1732. године и опет од 1732. до 1734. године. Од 1734. до 1735. године била су два епитропа: Георгије Димитријевић и Георгије Продановић, и два црквена сина: Јован Гавриловић и (непознато име) Стокић. Током 1732. године помиње се храм Светог Николаја као веома стар и грађен од плетера, па је започета градња нове зидане цркве (Руварац 1902: 93).

Трећа деценија 18. века обележена је борбом Шиђана за земљиште, нарочито ливаде. Будући да у шидском атару није било довољно ливада за сено Шиђани су почели да закупљују селишта изван шидског атара, односно по целом Срему. Својеврсни показатељ слабог развитка Шида јесте и чињеница да је у шидском атару на потоку постојала само једна воденица коју су држала три официра, а не сами Шиђани. Могуће је да је оваква ситуација била разлог да се од 1722. до 1733. године преполовио број домова у Шиду.

Најстарији познати попис становништва Шида потиче из 1722. године када је у њему постојало 225 домова (Сремац 2013: 13–19). Овај попис је класичан попис домова из

18. века рађен за потребе увођења разних контрибуција. У њему се налазе следеће ставке: кућедомаћини, мушкарци (браћа и синови) старији од 15 година, удовице са поседом, становници без поседа, затим број коња, волова за вучу, крава и јунади, оваца и коза, свиња, кошница, јутара ораница, коса ливада, мотика винограда, воденица и стабала шљива. У Шиду је пописано 225 домова са 116 кућедомаћина и 110 мушкараца старијих од 15 година, и 9 удовица. У Шиду је живело само 5 становника без поседа (икнвилаина). Шиђани су поседовали 237 коња, 269 волова, 526 крава и јунади, 183 овце и козе, 261 свињу, 416 кошница, а обрађивали су укупно 979 јутара ораница, 305 коса ливада и 43 мотике винограда. Пописана је само једна воденица (Сремац 2013: 13–19). Уколико се прихвати податак да је у просеку једна граничарска породица имала 4,30 чланова (Корокнаи 1974: 64) онда је 1722. године у Шиду живело око 967 становника.

Следећи попис Шида потиче из црквеног контекста. Током 1733. године Шид је забележен као седиште протопрезвтеријата са 113 кућа и 506 становника од чега 273 мушких и 233 женских (Руварац 1912: 165). Поређења ради, треба напоменути да је те године Сремска Митровица имала 162 дома, Вуковар 134, Сремски Карловци 400, Земун тек 88 домова.

Крајем јуна 1745. године, пре него што је почео завршни чин инкорпорације, у властелинским местима у Срему која су требала да припадну Војној граници почело је изјашњавање поданика да ли желе да буду граничари и остану у својим насељима или више воле да остану властелински поданици и да се иселе у будућу сремску жупанију. Према извештајима провизора највећи део се изјаснио за властелинску управу. Касније се показало да је приликом изјашњавања било притиска и обмањивања од стране властелинских власти како би се што мање поданика одлучило за војно–граничарски статус. Са друге стране, у Шиду се више од половине породица изјаснило за Војну границу: године 1745. пре преласка Шида под Комору у месту је било 224 дома, да би у новембру месецу тај број пао на 106.

Кретање броја становника у Шиду				
Година	Број домо̀ва	Број становника	Број православних кућа	Број православних становника
1745.	224		224	
1746.	88		88	
1747.	102		102	
1750.	237		220	
1755.	199		199	
1758.	206		206	
1764.	268			
1766.			225	1896
1768.				1545
1769.			223	1661
1775.			216	
1780.		2185		2079
1782.		2094		2013
1783.		2251		2225
1787.	360	2187		
1791.			329	1930
1798.	358			
1800.	380			

Шид под коморском управом (1745–1777)

Ратне потребе двора у току Рата за аустријско наслеђе против Пруске и Француске које је могло да испуни угарско-хрватско племство допринеле су да царица Марија Терезија изврши инкорпорацију Славоније и Срема у Угарску и Хрватску. Одлука о инкорпорацији није брзо спроведена у

дело због рата, отпора српског народа и патријарха, а нарочито због држања војних кругова који су морали да воде рачуна да се не ослаби одбрана према Турској него да се појача пројужењем Посавске војне границе до Земуна, односно реорганизацијом постојеће Војне границе којој је требало осигурати и довољан земљишни простор и довољно људства. Одлука о инкорпорацији Славоније и Срема забринула је патријарха Арсенија IV, који се бојао да ће се у Хрватској применити 46. зак. чланак из 1741. године по којем се у Тројединој краљевини неће трпети друга вера осим римокатоличке.

Са инкорпорацијом се започело током лета 1742. године прикупљањем мишљења од неколико генерала. Пролећа 1743. године формирана је Комисија за инкорпорацију на челу са баном Карлом Баћањијем. Од комисије се према упутству Двора тражило, између осталог, и да при одвајању Границе и Провинцијала у Срему, Шид, Беркасово, Чалма, Кукујевци, Черевих, Баноштор и Нештин остану под економском управом Угарске дворске коморе, док у јавним, политичким, судским и контрибуционим пословима буду подређени жупанијској јурисдикцији итд. (Гавриловић 1979: 440–443). Почетком новембра 1745. године започело се са реорганизацијом. Након сређивања неспоразума у Сремској Митровици, коморски директор Паул Пасарди је дошао у Шид и преузео од војних власти осам села са Шидом и делом Илока, разрешио тамошње граничаре војничких обавеза и заклетве, и оне који су одлучили да остану у својим селима прогласио коморским поданицимаи подвргао плаћању контрибуције и жупанијских терета. Када је Патачић–Енгелсхофенова комисија завршила повлачење међа између Елцовог вуковарског властелинства и Војне границе, формално је проглашена Сремска жупанија у Вуковару 11. новембра 1745. године.

У циљу спречавања немира међу становницима погођеним овом инкорпорацијом, царица је одлучила да се становништву из насеља која ће припасти Граници дозволи слободно опредељивање да ли ће остати у њој и примити војно–граничарски статус, или ће се изјаснити за статус контрибуената, напустити досадашња насеља и преселити се

дубље у унутрашњост Срема и Славоније. Такође, дозвољено је војничким породицама из села која су остала у жупанији или јој припала приликом разграничења да се иселе у Границу, ако желе да задрже војнички статус, или да се признају за властелинске подложнике и остану у својим местима. Из Шида и преосталих седам села која су развојачена и припојена коморској власти за пресељење у Војну границу одлучило се укупно 583 породице (углавном Срби), док је под Комором остало 366 породица (Гавриловић 1979: 456). Са друге стране, из места која су укључена у Војну границу велики број породица изјаснио се да жели да буде под властелинском влашћу и да се пресели у жупанију: 672 породице се одлучило за Војну границу, а 1.128 за коморско-жупанијску власт. Из самог Шида за Војну границу се определио 121 дом а за коморско-жупанијску власт 103.

При опредељивању за Границу или Провинцијал сељаци нису били начисто шта представља мање зло. Са друге стране, и војна и цивилна власт је желела што више становника на својој територији па су становништву обећавали разне повластице. Због тога је често долазило до промене мишљења и повлачења изјава о опредељењу, датих Инкорпорационој комисији. Један од чешћих разлога за ова предомишљања било је земљиште. Због малог атара за Границу је желео да се изјасни још већи број Шиђана, али је Коморски провизор Стефан Хорват успео да их задржи, уступивши им део земљишта села Беркасова (Гавриловић 1995: 5).

Са поменутих осам насеља сремски Коморски спахилук улазио је у ред мањих феудалних поседа. Он није располагао већом територијом и пустарама, па се број његових насеља није повећавао, иако је становништво било у осетном порасту. На пример, 1750. године је било 696 домаћинства, 1758. године 967 а 1764. године 1.124 домаћинства. Пораст броја домаћинства био је двапут већи у периоду 1750–1758. године него 1758–1764. године. За свега петнаест година број куће домаћина повећао се за преко 61% што није забележено нигде у Срему тог доба (Гавриловић 1995: 68).

Почевши од 1752. године у Шиду се стално повећавао број трговаца и занатлија, што говори о добрим условима за

живот и пословање (Гавриловић 1957: 47). У Шиду је 1752. године било само четири трговца и ниједан занатлија; 1763. године тринаест трговаца и осам занатлија; 1772. године седам трговаца и петнаест занатлија; а 1777/1778. године седам трговаца и чак 29 занатлија (Фонд 10. *Шидско власћелинство*. Историјски архив „Срем” Сремска Митровица).

Коморске власти нису биле задовољне верско-националним саставом становништва па су се трудиле да повећају број католика, првенствено насељавањем Немаца. Римокатолика староседелаца било је само у Кукујевцима, Гибарцу и Беркасову, у којима се њихов број 1766–1769. године смањило за 235 душа (Гавриловић 1957: 48). Канонске визитације 1763. године у Шиду бележе само две особе римокатоличке вероисповести (Sršan 2008: 281, 287; Сремац 2013: 52). У Шиду је 1772. године био 31 становник немачке националности. Инспектор Бонгард је био за насељавање што већег броја Немаца иако су сва места оскудевала у земљишту. То се посебно односило на Шид, као највеће коморско насеље, јер се налази на добром месту, на царском путу, па би тамошњи Срби били мирнији, уколико се увећа број римокатолика у њему. Да би се поспешило досељавање римокатолика и њихово задржавање у Шиду, било је потребно што пре подићи католичку цркву, а насељу дати право одржавања вашара и коморску крчму са свратиштем.² Почетком јула 1772. године Бонгард је известио да у Шиду има већ 63 римокатолика, првенствено занатлија Немаца, и да ће се многи још населити ако се у месту подигну црква и жупни двор. Римокатоличка заједница у Шиду била је филијала жупе у Соту. Католици нису имали никаквих посебних повластица, осим у погледу финансирања подизања цркава и школа и издржавања њихових свештеника, док је за православне Србе то у целости био њихов терет.

Узимајући у обзир релативно велик напредак Шида и користи које је Комора могла имати од тога, инспектор Фердинанд Бонгард је поднео захтев да се Шид прогласи коморским градом. Бонгард је писао Комори да се Шид налази на

² Прва римокатоличка црква у Шиду саграђена је тек почетком четврте деценије 20. века. Детаљније: R. Sremac 2019.

царском друму, да је највећи од свих коморских села у Срему па је заслужио статус трговишта и привилегију за слободно одржавање годишњих вашара. Царица Марија Терезија је 15. маја 1773. године потврдила привилегије за Шид да носи име града и одржава вашаре (на Јосипово 19. марта, на Св. Ловру 10. августа, и на Свисвете 1. новембра) (Гавриловић 1957а: 48).

Као што је наведено, прелазак Шида из Војне границе под коморску власт демографски гледано представља најтежи моменат у историји града. Пре преласка Шида под Комору у месту је било 224 дома, да би у септембру месецу када је вршена инкорпорација тај број пао на 106, а почетком новембра када је цео процес завршен на 103. Поменутих 106 домова обрађивало је 111 јутара ораница, 23 јутра ливада, 15 мотика винограда, 2 $\frac{1}{4}$ јутра шљивика, а поседовали су 64 теглећа вола, 67 крава и јунади, 91 коња, 15 мазги, 3 јунади, 54 свиње, 151 овцу и козу и 95 кошница. На прву годишњицу инкорпорације под коморску власт ситуација је била још тежа. У Шиду је 15. новембра 1746. године пописано 88 домова са само 113 мушкараца. Шиђани су у том моменту обрађивали само 70 јутара ораница, што значи у просеку ни један дом није имао цело јутро под ораћом земљом.

Осипање становништва у Шиду продужило се и после 1745/6. године. Односи између Границе и Жупаније нису били уређени наредне три године, што су сељаци користили да прелазе из једне јурисдикције под другу и назад, испитујући где ће им бити лакше. Акције граничарских официра на привлачењу што више становника на своју територију имале су доста успеха што се свакако прати и на пописима Шида. Са друге стране, положај сељаштва под цивилном управом био је све тежи: на пример, крајем 1746. године контрибуција за Шид је износила 633 фор. 48 кр, и посебан намет за жупанијску касу од 62 фор. Истовремено је становништво било погођено страдањем готово трећине стоке за вучу од сточне заразе (1745/46), пљачкашким нападима, оскудицом дрва итд. (Гавриловић 1957: 38–39). У току 1747. године коморски провизор Стефан Хорват је успео да врати у Шид 15 породица уступивши им део земљишта села Бер-

касова (Гавриловић 1995: 5–6). Овај прилив породица забележен је у попису Шида 15. новембра 1747. године када је у месту било 102 дома.

Сређивање ситуације у Срему након инкорпорације и побољшање услова живота местима под коморском влашћу довело је до наглог пораста броја становника у Шиду. Тек пете године након инкорпорације, 1750, Шид је повратио првобитан број домова. Према попису од 1. јануара 1750. године у Шиду је било 237 домова са 316 мушкараца. У месту је било 4 удовичка дома, 4 трговачка дома и 10 занатлијских домова. Становништво Шида се повећало од приближно 500–520 у години 1746. на око 1000 у години 1758. односно на 2. 185 у години 1780 (Гавриловић 2006: 218). Број домова у Шиду се 1752. године у односу на крај 1745. године повећао за 53% (Гавриловић 1995: 100). Овај нагли пораст становништва у Шиду може се објаснити свакако либералнијим ставом Коморе према сељацима, али и поделом низа великих задруга и усељавањем у велики број напуштених кућа чији су власници 1745. године емигрирали у Границу (Гавриловић 1957: 40).

У наредном периоду поново долази до благог пада броја домова па је 1755. године пописано 208 домова са 265 мушкараца. Три године касније, ситуација са бројем домова у Шиду је иста. Према попису од 20. јула 1758. године у Шиду је било 206 домова са 386 мушкараца.

Од седме деценије 18. века долази до поновног повећања броја становника у Шиду. Тако је 1764. године пописано 268 православних домова. То је период и досељавања првих римокатолика у Шид. Током 1766. године било је 1912 становника од тога 1896 православних Срба и 12 римокатолика (Гавриловић 1995: 66–67). Брз развој Шида, ојачавање задруга у погледу људи и поседа, као и побољшање положаја Шида у околини, омогућили су му стицање статуса коморског града 1773. године и право одржавања вашара. Ово је подстакло ново досељавање занатлијских и трговачких породица у Шид.

Три године након добијања статуса града 1775. године у Шиду је пописано 209 српских домова који су обрађивали укупно 69 4/8 сесија односно 1668 јутара ораница и 556

коса ливада (Сремац 2013: 55–59). Упоредњујући ове податке са подацима из 1748. Године, када је пописано 102 дома са 28 сесија односно 672 јутра, свакако се примећује драстично повећање поседа домова. Разлог овог повећања поседа јесте неколико нових премеравања земљишта предузетих како би се ублажила изузетно неравномерна подела поседа између Војне границе у провинцијала, али и унутар самог провинцијала. Тако је већ након премеравања 1758. године у Шиду било 306 домова који су поседовали исту количину сесија као и осамнаест година касније – 69 4/8 сесија односно 1668 јутара. Посматрајући број рођених и умрлих православаца у Шиду у периоду од 1762. до 1777. године уочава се велика неуједначеност вредности (Протоколи рођених, венчаних и умрлих шидске парохије 1762–1777. године. Црквена ризница у Шиду; Фонд 713. Српска православна црква Шид. Историјски архив „Срем” Сремска Митровица). Да ли је то последица још увек нестабилне ситуације броја домова у месту, није познато. Најниже вредности забележене су 1771. године: 11 рођених и 7 умрлих.

Шид под властелинском управом – Шидско ВЛАСТЕЛИНСТВО

Седамдесетих година 18. века, становници свих седам села, осетивши могуће промене, упутили су претставку карловачком митрополиту 1775. године, молећи га да препоручи њихову претставку царици да се уваже њихове заслуге у ратовима, да се изузму од урбара и поново сврстају у контрактуалисте на основу уговора са Комором из 1756. године или да им се дају привилегије као што их уживају сељаци у Потиском крунском дистрикту. Митрополит је препоручио двору ову молбу сељака, али без успеха (Гавриловић 1957а: 49).

Истовремено, царица је појачала унијатско деловање међу Србима, Русинима и Румунима. Један од најревноснијих пропагатора уније, епископ Василије Божичковић, велики непријатељ Срба и православне цркве, али и добар

познавалац организације Карловачке митрополије и православних манастира, водио је одлучну акцију против православља. Он је тврдио да је унија у Славонији и Срему старија од православља, па је нормално да се Срби у овим областима „врате” унији и католичанству. Године 1776. остварена је заједничка идеја Божичковића и двора – канонизирана је нова унијатска епископија у Крижевцима на челу са Василијем Божичковићем (Гавриловић 1957а: 29). Царица је одредила Крижевачкој бискупији годишњи приход у износу од 6000 форинти од које ће 2500 добијати од Дворске коморе, а преостале 3500 убираће од поседа који су му тада додељени – Шида и Беркасова. Године 1777. од ова два места створено је Шидско властелинство. Од првог дана постојања Шидско властелинство је имало двојаку улогу. Прва је била, као што је наведено, убирање прихода за Крижевачку бискупију, док је друга улога била ширење уније међу православним Србима у овом крају (Гавриловић 1957а: 30). Шидским властелинством су управљали крижевачки унијатски бискупи/епископи преко свог чиновничког апарата у Шиду: „За класну борбу на Шидском властелинству карактеристично је да она има, нарочито у прво време, јаку верску обојеност, јер се борба против феудалног господара водила у виду отпора према њему истовремено и као носиоцу верског притиска – унијаћења. Зато је овде, јаче него другде код војвођанских Срба, црква била повезана са сељацима у њиховој борби против феудалног угњетача. Па и први ударац спахилук је намењено цркви и школи у Шиду” (Гавриловић 2006: 223).

Епископ Бастатић је одлучио да изврши регулацију Шида на тај начин да епископски двор као седиште Властелинства буде центар града иако се налазио на самој периферији. Из тих разлога је порушио преко сто кућа и исекао све воћњаке око њих. Будући да се православна црква нашла на оси једне од планираних улица, он је наредио и рушење цркве. Након тога, Бастатић је наредио да је парохиска слава Св. Никола (Летњи) може славити само један дан уместо три, и послао властелинског житничара са наоружаним пандурима у извиђање и запретио казном свима који прекрше ту наредбу. Због целе ситуације шидски Срби су се више пута жалили

митрополиту, Угарском намесничком већу и Сремској жупанији. Ове жалбе нису усвојне у целости, али су ипак донекле умириле став спахилука према Србима који су чак добили и новчане одштете због претрпљеног злостављања (Гавриловић 2006: 226–229). Шиђани су безуспешно покушали да се ослободе властелинске власти и на Темишварском сабору а потом и слањем делегата на Двор.

Иако је период властелинске управе у Шиду био међу најтежима у његовој историји, он није оставио негативне последице у погледу демографског кретања српског становништва. Уз повремене падове броја становника и домова, од стављања Шида под властелинску управу до краја 18. века, број домова је порастао за 130. Будући да није познат број домова или становника Шида у моменту оснивања Шидског властелинства, као најприближнији подаци могу се узети они из пописа из 1775. године, дакле две године пре оснивања Властелинства. Године 1775. у Шиду је пописано 209 српских домова који су обрађивали укупно 1668 јутара ораница и 556 коса ливада (Сремац 2013: 55–59).

Године 1777/1778. у Шиду је таксу платило 52 трговца и занатлије, док је 1784. године тај број пао на 43 (Сремац 2013: 61, 66). Године 1786. Шид је имао 315 православних домова и три свештеника. Године 1790. пописана су 342 српска дома, 1798. године 347, а 1800. године 377 домова (Сремац, 2013: 67–72, 80–86, 88–95).

Становништво Шида се од 1780. године па све до првих деценија 19. века повећавало у годишњем просеку за 16 или за 8 на сваку хиљаду становника. Узрок томе је била чињеница да је Шид био трговиште у које су се досељавале занатлије, да је култура његовог становништва била релативно висока, општина јака а могућност запослења велика. С друге стране, у суседном Беркасову које је са Шидом чинило Шидско властелинство, годишњи пораст је био 11 становника (Гавриловић 2006: 218). После 1785. године прираштај становништва у Шиду је био два пута изнад просека у Сремској жупанији. Просечна величина породице у Шиду крајем 19. века била је 6–6,2 члана (Гавриловић 2006: 218).

Број рођених и умрлих у Шиду и њихов однос у периоду од 1777. до 1800. године такође показује позитиван тренд. У том периоду је рођено укупно 2.340 деце док је умрло 1585 особа. Негативан прираштај је забележен 1788, 1794. и 1796. године. Тешко је установити шта је то проузроковало. Године 1788. и 1794. могу се повезати са ратним сукобима (аустријско-турским и аустријско-француским), али пошто Шид није био у Војној граници, онда се мора одбацити директно учешће у сукобима као узрок негативног природног прираштаја у Шиду.

Пад и броја рођених и броја умрлих забележен је у периоду 1781–1783. године. Могуће је да је дошло до исељења извесног броја породица, али на жалост за тај период нема података о броју домова.

Изузетно је занимљива чињеница да је пораст броја рођене деце српске националности у Шиду био у периоду најтежих борби Срба против унијаћења и финансијског угњетавања од стране Властелинства и крижевачког епископа 1789–1793. године. Истовремено је био и највећи пад броја умрлих. Међу подацима о броју умрлих посебно се истиче година 1789. када је преминуло 137 особа, што је 44,53% више у односу на претходну односно 62,77 % више у односу на наредну 1790. годину. Посебно повећање броја је било у току месеца фебруара, марта и априла. На жалост у протоколима умрлих није уписан никакав податак (узрок смрти) који би објаснио овакав скок броја умрлих, нити су познате епидемије у овом периоду које би повећале број умрлих.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Свака средина (град, село, држава) имала је своје специфичности у складу са којима је примала спољашње утицаје и реаговала на њих. Шид је основан као војно чисто српско насеље са јаком црквеном организацијом, утицајном школом итд. Нагли пораст места у првим деценијама 18. века вероватно су условили добар стратешки положај али и потреба за одбрану границе у турбулентним временима. На жалост,

економски оснажено место је брзо постало мета различитих структура па је Шид чак два пута мењао управу, од војне преко коморске до властелинске. Кроз те процесе права становништва и услови живота су се мењали и на крају довели до готово неиздрживе ситуације за шидске Србе. Поред економског експлоатисања и физичког злостављања, Срби су се нашли и на удару јаке политике унијаћења. Колико је познато из извора, ни један шидски Србин православац није прешао на унију. Највећу подршку и највећу помоћ шидски Срби су имали у Српској православној цркви. Црква је поред духовне утехе Шићанима често активно помагала кроз жалбе Двору. Вероватно је управо то створило велику оданост Шићана према Цркви и дало им снаге да се изборе против унијаћења. Узевши у обзир све чињенице, може се закључити да је на демографско кретање српског становништва у Шиду највише утицала политичка ситуација и страх од могућих лоших потеза власти. Војна служба Шићанима свакако није била толико проблематична будући да је Шид имао углавном узлазни развој у том периоду. Такође, период најтежих притисака за унијаћење и најтежих удара на Србе и њихову веру као да је пробудио пркос код Срба који је резултирао наглим повећањем природног прираштаја. С друге стране, прелазак са војне на цивилну (коморску) управу, донео је највећи удар на демографију, што је вероватно последица поменутог страха од непознатог и страха од тешких услова живота који су зависили искључиво од воље Двора.

АРХИВСКА ГРАЂА

Протоколи рођених/крштених, венчаних и умрлих шидске парохије 1762–1777. године. Црквена ризница у Шиду.

Фонд *Српска православна црква Шид* – Протоколи рођених/крштених, венчаних и умрлих шидске парохије 1777–1800. године. Историјски архив „Срем” Сремска Митровица, Ф-713.

Фонд *Шидско властелинство*. Историјски архив „Срем” Сремска Митровица, Ф-10.

ЛИТЕРАТУРА

- ГАВРИЛОВИЋ 1957: С. Гавриловић, „Шид и Шидско властелинство”, *Зборник Маџице српске за друшћивене науке*, 16: 36–51.
- ГАВРИЛОВИЋ 1957а: С. Гавриловић, „Постанак, структура и економисање Шидског властелинства”, *Зборник Маџице српске за друшћивене науке* 17: 29–54.
- ГАВРИЛОВИЋ 1979: С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- ГАВРИЛОВИЋ 1995: С. Гавриловић, *Коморски Срем у друћој ђоловини XVIII века*. Београд: САНУ.
- ГАВРИЛОВИЋ 2006: С. Гавриловић, *Студије из ђривредне и друшћивене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XIX века*. Нови Сад: Матица српска.
- ИВИЋ 1926: А. Ивић, „Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. столећа”, *Српски еџнографски зборник*, 36, 1–228.
- КОРОКНАИ 1974: А. Корокнаи, „Проблеми задруге у Подунавској и Потиској граници (1668–1723)”, *Истћраживања*, 3, 41–146.
- МИКАВИЦА, ЛЕМАЈИЋ 2016: Д. Микавица, Н. Лемајић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918. године* 1, Нови Сад: Прометеј–РТВ.
- МОМИРОВИЋ 1993: П. Момировић, *Стћари српски зајиси и најћиси из Војводине*, Књига I, Нови Сад: Матица српска.
- РУВАРАЦ 1902: Д. Руварац, *Српска мићројолија карловачка око ђоловине XVIII века ђо архивским сћисима*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- РУВАРАЦ 1912: Д. Руварац, „Попис села и број кућа и душа у протопопијату шидском 1733. године”, *Архив за историју српске ђравославне Карловачке мићројолије*, бр. 11. и 12, год. I. 163–164.
- СРЕМАЦ 2013: Р. Сремац, *Појиси Шида 1722–1866*, Шид: Народна библиотека „Симеон Пишчевић”.
- СРЕМАЦ 2018: Р. Сремац, *Храм Преноса мошћију Св. оца Николаја у Шиду*, Шид: Завичајни клуб општине Шид.
- СРЕМАЦ 2019: R. Sremac, *Rimokatoličko stanovništvo Šida*, Šid: Zavičajni klub Opštine.
- СРШАН 2008: S. Sršan, *Kanonske vizitacije knj. IV: Srijem 1735–1768*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku.

RADOVAN SREMAC

DEMOGRAPHIC TRENDS OF THE SERBIAN POPULATION
IN ŠID DURING THE 18TH CENTURY

SUMMARY

Šid is one of the youngest settlements in Srem. It was likely founded at the turn of the 17th and 18th centuries, in the context of the military defense of the Habsburg Monarchy. The first reliable mention of the town dates back to 1704, in the liturgical book of the Church of Saint Nicholas. Šid is also recorded in the 1722 population census as one of the settlements in the Danube Military Border. It remained part of the Military Border until 1745, when it came under the Chamber administration. This administrative change led to significant migrations, as the population was given the choice to stay in Šid under civilian administration or relocating to another settlement within the Military Border.

The period of Chamber administration marks, for several reasons, the most prosperous period in the town's history. It was a time of mass immigration, particularly of traders, which strengthened the economic situation. This is also the period when other ethnic groups, primarily Aromanians (Cincars Greeks) and Germans, began to settle in Šid. The town remained under Chamber administration until 1777, when the Principality of Šid was established and placed under the jurisdiction of the Greek Catholic diocese in Križevci.

This new administrative shift marked the beginning of a decades-long struggle for the Serbs in Šid to secure their national and religious rights, especially in the context of the strong Catholicization policies enforced by the Dominion administration. As a result, Šid experienced a period of stagnation, and tensions between ethnic and religious groups culminated in 1803 with the immigration of forty Ruthenian Greek Catholic families to Šid.

Over the course of the 18th century, Šid transformed from a purely Serbian military settlement at the beginning of the 18th century into a multi-ethnic community characterized by intense inter-religious conflict. Throughout the century, Šid was governed under various administrative systems, making it an ideal case study for examining the effects of different forms of governance and administration on the population.

Keywords: Šid, Srem, Serbs, Military Border, chamber administration, feudal administration, unification.

УДК 821.163.41.09-2 Вујић Ј.
811.163.41'373.45
Научна грађа
Примљен: 06. 07. 2024.
Прихваћен: 15. 10. 2024.

Андреа П. Стоиљковић*
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Докторске студије
ORCID: 0009-0003-3294-484X

РЕЧНИК СЛАВЕНИЗАМА И КЊИШКИХ РЕЧИ У ДРАМИ *ФЕРНАНДО И ЈАРИКА* ЈОАКИМА ВУЈИЋА

У раду се представља речник славенизама у драми *Фернандо и Јарика* Јоакима Вујића из 1805. године. Задаци истраживања подразумевали су издвајање славенизама и књишких речи у поменутој драми, те формирање речника у којем је свака одредница илустрована примерима из дела. Резултат истраживања представља систематизовани преглед славенизама и књишких речи у драми *Фернандо и Јарика*.

Кључне речи: Јоаким Вујић, *Фернандо и Јарика*, речник славенизама и књишких речи.

Увод

Предмет рада представља речник славенизама и књишких речи у драми *Фернандо и Јарика* Јоакима Вујића, из 1805. године, која је до сада остала лексички неистражена. У месту рођења Јоакима Вујића, Баји, 18. јануара 1815. године изведена је представа *Фернандо и Јарика* – овај датум остаће познат као дан када се одиграла прва јавна грађанска

* andrea.srpski880@gmail.com

представа у Баји на српском језику. Поменуто дело оживело је и на сцени у Карловцима, 7. марта 1833. године. Плакат представе остао је сачуван, штампан на немачкој готици и српској ћирилици, те представља најстарији плакат из историје српског позоришта за који се данас зна. Дело је приказано у Крагујевцу 1835. године, чиме Вујић отвара Књаже-ско-српски театар, а затим и у Новом Саду 1838. Несумњи-во је то једно од најчешће приказиваних драма које је Вујић преводио.

Језик у драми *Фернандо и Јарика* јесте *досиџејевски шииј језика* – српски народни у основи, у ком се славенизми појављују у вишим језичким слојевима, како би попунили ономасиолошке празнине. Међутим, уочава се контраст између текста саме драме и ауторове посвете његовим пријатељима на почетку – Вујић манипулише језиком, те се у његовој посвети посвећеној блиским пријатељима уочава чист славеносрпски језик пун архаичних језичких црта, са славенизмима на свим језичким нивоима. Оваквом језичком манипулацијом аутор постиже узвишени почетак комада, као и велико поштовање онима којима је текст посвећен.

Корпус за ово истраживање представља драма *Фернандо и Јарика* из 1805. године:

ВУЈИЋ, Јоаким (1805). *Фернандо и Јарика*, една явная игра у трима дѣйствіама (...), въ Будинѣ градѣ (...), 1805. (Библиотека Матице српске, Р19СрII260.1).

ВУЈИЋ, Јоаким (2022) *Фернандо и Јарика*. Нови Сад: Библиотека „Антологије” Стеријино позорје).

Основни задаци истраживања подразумевали су следеће: (1) ексцерпирање свих славенизама из горепоменуте драме и (2) формирање речника славенизама и књишких речи, који се састоји од 367 одредница. Приликом идентификације славенизама и књишких речи консултовани су следећи речници: Дьяченко, Григорій (1993). *Полный церковно-славянский словарь (со внесениемъ въ него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выражений)*. Москва: Издательский отдел московского патриархата. 16. 6. 2015; Иванович, С., И. Петранович (1981). *Русско-сербскохорватский словарь*.

Москва: Издательство „Советская энциклопедия”; Петковић Сава (1935). Речник црквенословенскога језика. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија; РЈАЗУ: Рјечник хрватскога или српскога језика. I-XXIII. Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности, 1880-1976; Речник славеносрпског језика. Огледна свеска. (ур. А. Младеновић, Љ. Суботић, И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић, А. Милановић). Нови Сад: Матица српска, 2017.

РЕЧНИК СЛАВЕНИЗАМА У ДРАМИ *ФЕРНАНДО И ЈАРИКА*
ЈОАКИМА ВУЈИЋА

Под микроструктуром речника подразумева се структура лексикографског чланка, односно сви они лексикографски елементи помоћу којих се конструише чланак (Шипка 1998: 141–145; Згуста 1991: 235–264). Лексикографски чланак подразумева следеће:

- (1) одредницу,
- (2) граматичку информацију,
- (3) граfiјски израз,
- (4) дефиницију,
- (5) потврду.

Лексикографски чланак у овом раду има, дакле, следећу структуру:

одредница (информација о деривацији и морфосинтаксичким особинама) граматичка информација. етимологија. <граfiјски израз> стилска ознака. *значање*. потврда (скраћеница за аутора година: страница).

Одреднице се дају верзалом, масним словима (болдом) и транскрибовано. Одреднице су дате према азбучном реду савременог српског језика. У одредници у којој се граfiјски облик не разликује од граfiјског облика који дата одредница има у савременом српском језику, није навођен граfiјски лик, а ако нема потврде основног облика, они су реконструисани.

Граматицка информација састоји се из (1) основних података о граматицкој категорији, нпр. о роду именица (м, ж, с) и глаголском виду (свршени и несвршени) и (2) информације о врсти речи.

Придеви су навођени у номинативу једнине, са наставцима за три рода у одређеном виду.

Оригинални графички лик дат је у ортографским заградама < >.

Дефиниције су преузимање или стилизоване према консултованим речницима.

Иза дефиниције за свако значење навођен је контекст у оквиру којег је дата лексема забележена, са наведеним извором (ИНИЦИЈАЛИ АУТОРА година: б.п / ИНИЦИЈАЛИ АУТОРА ознака за рукопис : страна).

НАПОМЕНЕ О ТРАНСКРИПЦИЈИ

Транскрипција анализираних грађе делимично је рађена према упутствима које је навела Милена Зорић у књизи *Славенизми и књишке речи у раним грамама Јована Стјерије Појовића* (2018), као и Исидора Поповић у *Сабраним грамама* Јоакима Вујића (2022). Инвентар графема и слова које Јоаким Вујић користи у анализираном делу припада нероформисаној руској грађанској ћирици која је допуњена графемама за означавање фонема српског језика –

<а, е, и, о, у; ђ, і, і, ы, я, ю; њ, ь; б, в, г, д, ђ, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ђ, ф, х, ц, ч, ц, ш>.

ТРАНСКРИПТИВНА РЕШЕЊА

- О вредности јата <ђ>

Јат је на српском говорном подручју имало двоструку вредност у 18. и 19. веку – могло се изговарати као /je/ или као /e/. У овом раду се даје предност гласовној вредности /je/: <бечеловџчие> (ЈВ 1805: 40) → бешчеловјечије; <добродџ-тель> (ЈВ 1805: 58) → добродјетел; <извџстно> (ЈВ 1805: 59)

→ извјесно; <имѣніе> (ЈВ 1805: 13) → имјеније; <милостивѣй-
шій> (ЈВ 1805) → милостивјејши; <намѣреніе> (ЈВ 1805: 12)
→ намјереније; <повѣреніе> (ЈВ 1805: 33) → повјереније; <рѣ-
шеніе> (ЈВ 1805: 44) → рјешеније; <свидѣтель> (ЈВ 1805: 47)
→ свидјетель; <человѣкъ> (ЈВ 1805) → човек и сл.

- Графема <i>

Гласовна вредност ове графеме је /i/: <высокопочи-
таніе> (ЈВ 1805) → високопочитаније; <дѣйствиѣ> (ЈВ 1805)
→ дјејствије; <желаніе> (ЈВ 1805) → желаније; <задоволствиѣ>
(ЈВ 1805: 10) → задоволствије.

- Графема <и>

Графема <и> има вредност /i/: <американскій> (ЈВ
1805) → американски; <безчеловѣчье> (ЈВ 1805: 40) → беш-
человјечије; <возвысити се> (ЈВ 1805: 48) → возвисити се;
<доброжеланіе> (ЈВ 1805) → доброжеланије.

- Графема <i>

Графема <i> има вредност /i/: <абіе> (ЈВ 1805: 11) →
абије; <благодареніе> (ЈВ 1805: 34) → благодареније; <вели-
кодушіе> (ЈВ 1805: 76) → великодушије; <кораблекрушеніе>
(ЈВ 1805: 20) → корабљекрушеније.

- Графема јери <ы>

Графема јери транскрибована је као /i/: <безсловесный>
(ЈВ 1805: 41) → бесловесни, <высокопочитаніе> (ЈВ 1805) →
високопочитаније; <глубомыслеѣ> (ЈВ 1805: 18) → глуми-
слије и сл.

- Графема <е>

Ова графема обележава фонему /e/ у свим позиција-
ма иза консонаната: <абіе> (ЈВ 1805: 11) → абије; <благода-
реніе> (ЈВ 1805: 54) → благодареније и сл.

Иза вокала ова графема има вредност групе /je/: <высо-
копочитаніе> (ЈВ 1805) → високопочитаније; <добродѣланіе>
(ЈВ 1805: 54) → доброделаније и сл.

- Графема <я>

Гласовна вредност ове графеме је /ja/: <благодџаніе> (ЈВ 1805: 34) → благодјејаније; <закоснявати се> (ЈВ 1805: 68) → закосњавати се; <изјасненіе> (ЈВ 1805: 29) → изјасне-није и сл.

У групама <ля> и <ня> ова графема се употребљавала за обележавање палаталних сонаната /l/ и /n/: <закоснявати се> (ЈВ 1805: 68) → закосњавати се; <исполњавати> (ЈВ 1805: 18) → исполњавати; <клятвеннойый> (ЈВ 1805: 47) → кљатве-ноји; <неизчисљаемый> (ЈВ 1805) → неишчисљајеми.

- Графема <ю>

Гласовна вредност графеме јесте /ju/ у позицији иза вокала: <союзъ> (ЈВ 1805: 84) → сојуз. или /`у/ иза сонанта /l/: <любведистойный> (ЈВ 1805: 38) → љубведостојни; <люб-овъ> (ЈВ 1805: 68) → љубов; <прикључити се> (ЈВ 1805: 18) → прикључити се; <человџколюбіе> (ЈВ 1805: 38) → человје-кољубије.

- Слова <ъ> и <ь>

Дебело јер <ъ> је имало ортографску функцију да озна-чи крај речи: <благодарностьъ> (ЈВ 1805: 68) → благодарност; <вооружанъ> (ЈВ 1805: 19) → вооружан.

Танко јер <ь> је имало двоструку улогу – прва улога је била да значи именицу женског рода на нулти наставак: <вещь> (ЈВ 1805:16) → вешч; <должностьъ> (ЈВ 1805: 46) → должност; <любовь> (ЈВ 1805: 68) → љубов; <неблагодар-ностьъ> (ЈВ 1805: 87) → неблагодарност; <помощь> (ЈВ 1805: 17) → помошч; <притворностьъ> (ЈВ 1805: 83) → притворност; <промысль> (ЈВ 1805: 14) → промисл; а друга да значи па-латалност сонанта /l/: <владџтель> (ЈВ 1805: 48) → владјетел; <добродџтель> (ЈВ 1805: 58) → добродјетел; <корабль> (ЈВ 1805) → корабљ.

- Графема <й>

Графемом <й> обележавано је /j/ у медијалној позицији иза вокала: <величайшій> (ЈВ 1805) → величајши; <всџпо-корнџйше> (ЈВ 1805) → всепокорњејше; <дџйствие> (ЈВ 1805) → дјејствије и сл.

- Групе <ый>, <ій> и <їй>

Наведене групе уочене су у номинативу једине придева одређеног вида мушког рода: <американский> (ЈВ 1805) → американски; <безпредѣлный> (ЈВ 1805: 78) → всештедри; <ежедневнїй> (ЈВ 1805: 37) → ежедневни; у компаративу и суперлативу придева мушког рода: <крѣплшїй> (ЈВ 1805) → крепши; <жесточайшїй> (ЈВ 1805: 10) → жесточајши; <любезнейшїй> (ЈВ 1805: 56) → љубезнејши; <најменшїи> (ЈВ 1805: 53) → најменши и сл; као и у одређеном виду придевских заменица мушког рода: <каковый> (ЈВ 1805: 13) → какови; <никаковый> (ЈВ 1805: 37) → никакови; <онаковый> (ЈВ 1805: 36) → онакови; <таковый> (ЈВ 1805: 40) → такови. У речнику су ове групе транскрибоване са /i/.

- Групе <ле>, <не>

Групе <ле> / <не> појављују се у глаголским именицама на –ије и усвајале су се са депалатализованим изговором, те су тако овом приликом транскрибоване: <впчатлѣнїе> (ЈВ 1805: 64) → впечатленије; <гоненїе> (ЈВ 1805: 37) → гоненије; <заступленїе> (ЈВ 1805: 41) → заступленије; <избавленїе> (ЈВ 1805: 13) → избавленије; <изясненїе> (ЈВ 1805: 29) → изјасненије; <удивленїе> (ЈВ 1805: 38) → удивленије и сл.

- Секвенца <ер>/ <ор> на месту вокалног /r/

Секвенца <ер> на месту вокалног /r/ уочена је у следећим примерима <благоусердиѣ> (ЈВ 1805) → благоусердије; <дерзновенїе> (ЈВ 1805: 44) → дерзновеније; <добросердиѣ> (ЈВ 1805: 49) → добросердије; задржавати се (ЈВ 1805: 42); док је секвенца <ор> уочена само у једном примеру: исторнути (ЈВ 1805: 64).

- Секвенца <ол> на месту /y/

Секвенца <ол> на месту /y/ појављује се у следећим примерима: <исполнявати> (ЈВ 1805: 18) → исполњавати, солнце (ЈВ 1805: 42).

- Графема <л> на крају слога

Уочена је у следећим примерима: <прѣделъ> (ЈВ 1905: 9) → предел; <промысль> (ЈВ 1805: 14) → промисл; <освидѣ-

телствовати> (ЈВ 1805) → освидјетелствовати; покровителство (ЈВ 1805: 19).

ОРТОГРАФСКИ ПРОСЕДЕ

У анализираним текстовима примењиван је предстандардни правописни проседе – мешавина историјског и морфофонолошког, али и фонолошког правописа. Приликом транскрипције одредница примењиван је савремени фонолошки ортографски проседе.

Скраћенице и ознаке

- везн. – везник
- гл. – глаголски
- ж – именица женског рода
- зам. – заменица
- м – именица мушког рода
- мн. – множина
- несвр. – глагол несвршеног вида
- предл. – предлог
- прил. – прилог
- с – именица средњег рода
- свр. – глагол свршеног вида
- фиг. – фигуративно, секундарно значење
- б.п. – без пагинације
- < > – ортографске заграде

А

АБИЈЕ прил. <абіе> *одмах, сместџа*. Мени се казџвало, да они абіе люде сџ кожомџ и косомџ прождеру; али самџ я опетџ у моемџ животу и ово слушао; да се врагџ црнџи пише, него што э (ЈВ 1805: 11).

АЗ лична зам. <азџ> *ја*. ...что азџ симџ моимџ краткимџ начертеніемџ..(ЈВ 1805); ...отџ мене одинаго малого человџка, понеже азџ его изџ усерднџя мояя любве и искреннаго кџ Вамџ... (ЈВ 1805: 7).

АМЕРИКАНСКИ, -а, -о <американский> *америцки*. Дѣйствиє естъ на едномъ острову Американскомъ оно починѣсе у ютру, и совершує се у вече (JB 1805: без пагинације).

АНГЛИЈСКИ, -а, -о <англійский> *енїлески*. ...усудихся сїю малую Книжицу именуему ФЕРНАНДО И ЯРЫКА явную игру у трима дѣйсвіяма преведенную съ орігіналнаго англійскаго языка, на нашъ милый и млекосладостный Славено-сербскій... (JB 1805: без пагинације).

АПОСТОЛИЧЕСКИ, -а, -о <апостолический> *аїостолски*. Величайша радость водворися въ внутренности лерсїю моихъ, егда разумѣхъ, что вы еще лѣта 1801-го Февруарїа 17-го Римскаго отъ его Цесаро-Кралевскаго и Апостолическаго Величества...(JB 1805: без пагинације).

Б

БЕЗАКОНИЈЕ с <беззаконїе> *беззаконѣ*. За что мы то за найвеће беззаконїе держимо, кадъ су люди изъ между себе непрїатели (JB 1805: 48).

БЕСЛОВЕСНИ, -а, -о <безсловесный> *без разума, бесмыслен, їлуй*. Говори, еданъ кровожаждущїй и безсловесный звѣре (JB 1805: 41).

БЕСОВЈЕСНО прил. <безсовѣстно> *несавесно*. Ако самъ я може быти безсовѣстно, рече она, противъ наши закона что поступила.. (JB 1805: 55).

БЕСПРЕДЕЛНИ, -а, -о <безпредѣльный> *бескрајни, неоїраничени*. Сїє разумѣніє вашего прехвалнаго къ полезному концу за славный родъ нашъ Сербскїй приведеннаго дѣла, возбуди сердце мое къ безпредѣльному увеселенїю и радости...(JB 1805: без пагинације).

БЕШЧЕЛОВЈЕЧИЈЕ с <безчеловѣчїе> *нечовешїво*. я самъ еданъ бѣгатель кой самъ изъ овы сосѣдны предѣла на овай островъ прибѣгао, за избѣгнути нашегъ звѣрскогъ свирѣпства и безчеловѣчїя! (JB 1805: 40).

БЕШЧЕЛОВЈЕЧНИ, -а, -о <безчеловѣчный> *нелїудски*. Я самъ нашао наше поступленїє напротивъ нихъ всегда немилосердно, и я не знамъ каковый тайный гласъ являсе у

моему сердцу, и каже ми, да э то едно безчеловѣчно дѣло тако съ овима убогима поступати (JB 1805: 16); Не уменуй насъ съ таковымъ именемъ, Безчеловѣчный! (JB 1805: 40); Не уменуй насъ съ таковымъ именемъ, Безчеловѣчный! (JB 1805: 40).

БЛЕГАТЕЛЬ м <бѣгатель> *беѣунац*. я самъ еданъ бѣгатель кой самъ изъ овы сосѣдны предѣла на овай островъ прибѣгао, за избѣгнути вашегъ звѣрскогъ свирѣпства и безчеловѣчя! (JB 1805: 40).

БЛЕШЕНСТВО с <бѣшенство> *лудило, сѣане лудила*. Фернандо, кой э бѣшенства буре избѣгао, тражи себи избавленіе на острову (JB 1805: 13); : Обаче кажи ми каковымъ начиномъ отбѣгнути си могао бѣшенства волне морске? (JB 1805: 15); Каково свирѣпство! И каково бѣшенство есть васъ донело у ову отдаленѣйшу землю, насъ истраживати, морити и убѣяти? (JB 1805: 40).

БЛАГОВОНАГИ, -а, -о *који је пријатної мириса*. а я бы храмъ Твгра разоріо – и солнцу нигда вышше не бы кадило благовоннаго уханія приносио! (JB 1805: 42).

БЛАГОДАРЕНИЈЕ с <благодареніе> *захвалност*. Пакъ кадъ Вы мени животомъ вашимъ благодарите, треба ли дакле овде вышше благодаренія? (JB 1805: 34); За дуго време давасмо мы нѣой наше благодареніе само чрезъ знаменія разумѣти; обаче ежедневно нѣно обхожденіе, и нѣно сердце научило э ню нашъ езыкъ тако, да она, како что видишъ, доста прилично говори (JB 1805: 37); Твоимъ животомъ? Пакъ ты нѣга мени за благодареніе приносишъ? (JB 1805: 56); ...требало бы, да бы и мы самыи кодъ Господина Казіка учинили наша благодаренія? (JB 1805: 56); ...и будући да ты съ нимъ не знашъ говорити, тако покажи твоя благодаренія са знакомъ, а онъ ће те прѣимити, и именоване те братомъ (JB 1805: 60).

БЛАГОДАРИТИ свр. *осећати и изразити захвалност* *некоме*. Заиста Ярико! И ово нѣе само перво благодѣаніе, за кое ти имамъ благодарити (JB 1805, 34); Сви смо дужни теби животомъ нашимъ благодарити (JB 1805: 34); Вы, кои сте тако добро како годъ и я дужни благодарити великодушію овыхъ дивіяка за вашъ животъ (JB 1805: 76).

БЛАГОДАРНИ, -а, -о <благодарный> *који одаје при- знање некоме збої учињеної добра, захвалан*. Вы ће те се мени за ово благодарни показати? (ЈВ 1805: 67); Есть, я ю знамъ; обаче она намъ нити препятствуе благодарнымъ быти (ЈВ 1805: 76).

БЛАГОДАРНОСТ ж <благодарность> *захвалност*. Али что су ти овыи дивіяцы за благодарность дали? (ЈВ 1805: 46); Безъ сумнѣнїя: ербо еданъ таковїй избавитель, како что си ты, заиста велике е благодарности дужанъ! (ЈВ 1805: 68).

БЛАГОДЈЕЈАНИЕ с <благодѣяніе> *наклоност*. Заиста Ярико! И ово ніе само перво благодѣяніе, за кое ти имамъ благодарити (ЈВ 1805: 34); Именуєте ли вы дакле оне Варваре, кой наименше благодѣяніе усердно признаю? (ЈВ 1805: 75).

БЛАГОДЈЕТЕЛНИ, -а, -о <благодѣтельный> *милосрдан*. Каковый благодѣтельный Ангелъ Хранитель довео те е овде? (ЈВ 1805: 64).

БЛАГОНАГРАЖДЕНИЕ с <благодѣяніе> *наїра- да, заслуа*. ...Милости и благодѣяніе воздвиглъ и обда- рилъ есть...(ЈВ 1805: без пагинације).

БЛАГОРОДСТВО с *илеменишост*, *узвишеност*. Да онъ васт на Степень Благородства Унгарскаго съ Милостивѣйшимъ Благотробнымъ Отеческимъ своимъ Обдареніемъ трехъ Мѣсть ради крѣплшія и твердшія... (ЈВ 1805: без пагинације).

БЛАГОПОЛУЧНИ, -а, -о <благополучный> *који допри- носи усїеху, доноси срећу, ѿвольан*. Премилоствый и Преблагїй Творецъ нашъ чрезъ неизчисляемая лѣта с благополучно дошедшимъ еще наслѣднымъ Потомствомъ Вашимъ... (ЈВ 1805: без пагинације); Имаду ли овыи люди какову нужду отъ нашегъ народногъ умствованїя да бы су были благопо- лучни? (ЈВ 1805: 24).

БЛАГОУСЕРДИЕ с <благодѣяніе> *сїремност* *да се ѿ- моїне, усрдност*. Величайша радость водворися въ внутренности лерсію моихъ, егда разумѣхъ, что вы еще лѣта 1801-го Февруарїа 17-го Римскаго отъ его Цесаро-Кралевскаго и Апостолическаго Величества Францишка втораго за вашїя ему и Славному Отечеству нашему УНГАРИИ вѣрнѣйшія подданическія Услуги, Милость и Отеческое Благоусердіе присвоили есте въ томъ... (ЈВ 1805: без пагинације).

БЛАГОУТРОБНИ, -а, -о <благоутробный> *милосѣиви, великодушни*. ...да онъ васъ на Степенъ Бларогодства Унгарскаго съ Милостивѣйшимъ Благоутробнымъ Оттеческимъ своимъ Обдареніемъ трехъ Мѣсть ради крѣплшія и твердшія... (JB 1805: без пагинације).

БОДРСТВОВАТИ несвр. *бринуѣи о некоме*. Богови бодрствую и хране спасеніе свакогъ челоувѣка, и ако су тѣи правыи Боогови, кое ты бранишъ, тако мораю нѣове стрѣле сокрушити твою главу... (JB 1805: 41).

БОЖЕСТВЕНИ, -а, -о <божественный> *обдарен особинама божансѣива, божански*. Како може еданъ немощный смертнй на твое божественное роптати опредѣленіе! (JB 1805: 13); О Божественно дѣтенце! (JB 1805: 55); О божественный челоувѣче! (JB 1805: 65).

БОЖЕСТВО с <божество> *божансѣиво*. Заступленіе Божества не заслуже хулу никаковы Безбожника (JB 1805: 41); Добро добро; я се заклинѣмъ съ Божествомъ, коегъ я почитуемъ и молимъ; да неѣу вышше ваше проливати крви (JB 1805: 47); Обаче ты, кой се тако ополчавашъ съ твоимъ Божествомъ, кажи ми; каковый Богъ изыскава отъ васъ мѣліоне люди на свою жертву? (JB 1805: 42); Что хоѣшъ ты чрезъ овогъ да рекнешъ? Да э солнце едно благодѣтелное Божество... (JB 1805: 48).

БЕСПРИСТРАСТИЈЕ с <безпристрастїе*> *нейрисѣрасносѣи, објекѣивносѣи, смиреносѣи*. ...пакъ кадъ бы ты изъ ревности закона развидіо ове вещи, то бы ты изъ безпристрастїя гледао крвъ овыхъ Варваровъ теѣи (JB 1805: 16).

В

В предл. [+Л] <въ> у. ...не нахожуся въ способности части частицу его исписати... (JB 1805: без пагинације); Въ Тріестъ 25. марта 1805, покоенѣйшій и нижайшій Сыновацъ Иоакимъ Вуичъ. (JB 1805: без пагинације).

ВЗОР м *поїлед*. Мыслїо самъ веѣе, да васъ вышше не буду видити – веѣе плачевне взоре бацаосамъ на морску пучину – и са скробнымъ въздыханіемъ посѣщавао самъ оно мѣсто, гди ми се чиняше, да васъ е волна морска прогутала была (JB 1805: 15).

ВЕЛИКОДУШИЈЕ с <великодушїе> *великодушностї*. Вы, кои сте тако добро како годъ и я дужни благодарити великодушїю овыхъ дивїяка за вашъ животъ (JB 1805: 76); Дозволите ми кодъ васъ юще великодушїе и добродѣтель почерпавати! (JB 1805: 87).

ВЕЛИЧАЈШИ, -а, -е суп. од *великїй*<величайшїй> *наївећи*. Величайшая радость водворися въ внутренности персїю моихъ, егда разумѣхъ, что Вы еще лѣта 1801-го Февруара 17-го Римскаго отъ Его Цесаро-Кралевскаго и Апостолическаго Величества... (JB 1805: без пагинације).

ВЕЛИЧЕСТВО с *тїишула владара или груїих великодо-стїојника, величанство*. Величайшая радость водворися въ внутренности персїю моихъ, егда разумѣхъ, что вы еще лѣта 1801-го Февруарїа 17-го Римскаго отъ его Цесаро-Кралевскаго и Апостолическаго Величества... (JB: 1805).

ВЕСМА прил. *веома, врло*. Сего ради умилно проши Васъ Высокопочитаемїи Господїе, благоизволите Милости-во прїимити овый мой весма малый даръ... (JB 1805: без пагинације); То э весма мало (JB 1805: 46); Басшъ бы постено было – есть заиста весма поштено (JB 1805: 49); Мое ми сердце весма много сказуе, что самъ вамъ дужанъ казати (JB 1805: 56); ...я имамъ юште едногъ весма старогъ отца... (JB 1805: 57); Мое ми сердце весма много сказуе, что самъ вамъ дужанъ казати (JB 1805: 56); ...я имамъ юште едногъ весма старогъ отца... (JB 1805: 57).

ВЕЩ ж <вещь> *стївар, їредметї*. пакъ кадъ бы ты изъ ревности закона развидїо ове вещи, то бы ты изъ безпри-страстїя гледао крвь овыхъ Варваровъ тећи (JB 1805: 16); О хиляду вещма (JB 1805: 23); Не! Не! Ова вещь не иде овынъ начиномъ, како се мысли... (JB 1805: 25); Любoвници свагда имаду нѣчтон тайно изъ между себе беседити, а я бы васъ имао много вещи пытати, кадъ бы я кодъ Фїршта Казїка подворенїе учинїо (JB 1805: 58); Я ћу намъ садъ извѣстнїе вещь истолковати (JB 1805: 59); Знатный титуль есть из-вѣстный знатный титуль – то есть тїтулацїа, съ коїомъ се кой чествуе, и да вамъ съ овимъ вещь изяснимъ яснїе, ед-номъ речїю – знатный титуль (JB 1805: 59); Бре ћути ты съ

твоимъ Казікомъ! Мы имамо важныи вещи мыслити (JB 1805: 68).

ВИСОКОПОЧИТАНИЈЕ с <высокопочитаніе> (уз имена особа на великом положају) *велико поштованье*. отъ мене единого малого человекъ, понеже азъ его изъ усердныхъ моя любве и искреннаго къ Вамъ Высокопочитанія жертвую... (JB 1805: без пагинације).

ВЛАДЈЕТЕЉ м <владѣтель> *владар*. Вы ѣте изъ между тога свезати ова два чужестранна за дерва – а вы изволите да идемо казіку – ербо кой найманѣму отъ насъ каково добро учини, есть другъ нашегъ Владѣтеля (JB 1805: 48).

ВНУТРЕНОСТ м <внутреност> *унутраишност*. Величайшая радость водворися въ внутренности лерсію моихъ... (JB 1805: без пагинације).

ВОЗБУДИТИ свр. <возбудити> *пробздити*. Сіе разумѣніе вашего прехвалнаго къ полезному концу за славный родъ нашъ Сербскій приведеннаго дѣла, возбуди сердце мое къ безпредѣльному увеселенію и радости...(JB: 1805 без пагинације).

ВОЗБУЖДАВАТИ несвр. *будиши*. Ты возбуждавашъ и мене на плачь (JB 1805: 78); Овай предѣлъ весма возбуждава Ярыку на прешедша мыслити, кою возобновляваю у нѣой велику жалость (JB 1805: 88).

ВОЗВЫСИТИ СЕ свр. <возвысити се> *уздићи се, поодићи се*. ...и да человекъ до нѣга возвысисе кадъ се онъ нѣму равнъ покаже (JB 1805: 48).

ВОЗДВИГНУТИ сврш. *поодинути, усїравити се*. ...милости и благонагражденія воздвиглѣ и обдарилъ есть...(JB 1805: без пагинације).

ВОЗДИХАНИЈЕ с <воздыханіе> *уздах*. Мыслию самъ веѣ, да васъ вышше не буду видити – веѣ *илачевне взоре бацаосамъ на морску пучину* – и са скробнымъ воздыханіемъ *постыцавао самъ оно мѣсто, їди* ми се чиняше, да васъ е волна морска прогутала была (JB 1805: 15).

ВОЗМОШЧИ свр. <возмощи> *моћи*. И во еже бы искренное мое къ Высокородіямъ Вашимъ желаніе дѣйствително освидѣтелствовати возмоглѣ, усудихся сію малую Книжицу именуему ФЕРНАНДО И ЯРЫКА Явную Игру у трима дѣйствіями... (JB 1805: без пагинације).

ВОИСТИНУ прил. <воистинну> *заистѡа*. Востинну не! (JB 1805: 34).

ВООРУЖАН, -а, -о гл. прид. трп. од *вооружаѡи* <вооружанъ> *наоружан*. Они су были потымъ безъ оружїя, само су съ нѣколико лакима стрѣлама вооружани были, кое су они бацьли безъ свакогъ мени узрокующегъ вреда. (JB 1805: 19).

ВОПРОС м <вопросъ> *ѡишање*. Али ѡштъ е и ово великїй вопросъ (JB 1805: 62).

ВОСПИТАНИЕ с <воспитанїе> *васѡиѡање*. Ты ниси достоянъ окаянный! Да си мой сынъ. – Ово су дакле плоди могегъ воспитанїя? (JB 1805: 76).

ВОСТОЧНИ, -а, -о <восточный> *истѡчни*. Печатана въ Славено – Сербской, и восточныхъ прочихъ языковъ Печатни Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго (JB 1805: насловна страна).

ВПЕЧАТЛЕНИЕ с <впечатлѣнїе> *уѡисак*, *имѡресїа*. Весма малое впечатлѣнїе чини души моѡой ова сама дѣвица! (JB 1805: 64); Ако речи едногъ сына, кога вы може быти на вѣки вышше видити не будете, ѡще едно впечатлѣнїе чине, тако помыслите (JB 1805: 86).

ВРУЧАЈУШЧИ -а, -е <вручающий> *уручивши*, *ѡоверивши*. ...Высокопочитанїя жертвую, и мене драгоцѣнной Вашей Благонаклонности и Доброжеланїю съ покорнѣйшимъ повинновенїемъ вручаючи... (JB 1805: без пагинацие).

ВСЕГДА прил. *све време*, *у свако време*, *у свако доба*. Пакъ ѡще, ако они насъ познаду, да смо Шпанїолцы – наше немилосердно поступанъ съ нїовыма сосѣдми, неѣ имъ быти ново – и мы морамо се всегда бояти отъ нїовогъ отмашенїя... (JB 1805: 16); Я самъ нашао наше поступленїе напротивъ нихъ всегда немилосердно, и я не знамъ каковый тайный гласъ являсе у моему сердцу, и каже ми, да э то едно безчеловѣчно дѣло тако съ овыма убогима поступати (JB 1805: 16); Онъ отъ детинства говораше ми всегда; буди сожалителна о нещастныма, пакъ Богови онда быѣеду съ тобомъ... (JB 1805: 58).

ВСЕПОКОРЊЕЈШЕ прил. <всѣпокорнѣйше> покорно. ...въ знакъ искренняя моя любве и доброжеланїя всепокорнѣйше посвадити... (JB 1805: без пагинацие).

ВСЕУЧИЛИШТЕ с <всеучилище> *универзитетѣи*. Печатана въ Славено – Сербской, и восточныхъ прочихъ языковъ Печатни Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго (ЈВ 1805: насловна страна).

ВСЕШТЕДРИ, -а, -о <всещедрый> *великодушан, онај који даје добро људима (О Боју)*. Боже Всещедрый! (ЈВ 1805: 78).

ВСЈАКИ, -а, -о прид. зам. <всякій> *сваки*. Всяому буди прѣтель, а никому непрѣтель... (ЈВ 1805: без пагинације).

Г

ГЛУБОМИСЛИЈЕ с <глубомысле> *дубоке мисли, осећања, размајрања*. Веће давно примѣтио самъ я на теби нѣко глубомысле.. (ЈВ 1805: 18).

ГЛУБОЧАЈШИ, -аја, -еје суп. од глубок <глубочайший> *најдубљи*. Ты си му дужанъ учинити едно глубочайшее поклоненіе (ЈВ 1805: 60).

ГОРШИ, -а, -е комп. од горак <горший> *ојаснији, јори*. Ходи ты овамо, найманій церву, кой се по праху вучешъ, а у злодѣянїю горшїи си отъ едовише скорпіе (ЈВ 1805: 85).

ГОНЕНИЈЕ с <гоненіе> *ироѣн, уїнешавање*. Чрезъ цѣло време ове три године нисамъ ни едногъ видїо, кромѣ нѣке чунове, на коимасе само дивяцы изъ сосѣдны острова отъ гоненїя може быти Шпанїолцевъ привозили (ЈВ 1805: 37); Нити ово сокровенно наше прибѣжище, не може отъ ваши гоненїя на миру остати! (ЈВ 1805: 40).

Д

ДАЛШЕ прил. комп. од *далеко*. *даље* Но што намъ помаже далше о Дивяцы беседити любезный родителю! (ЈВ 1805: 19); Обаче что ѣу се далше съ овимъ окаяннымъ задержавати (ЈВ 1805: 42); Твою притворность обещеняче еданъ веће не могу далше сносити (ЈВ 1805: 83).

ДЕРЗНОВЕНИЈЕ с <дерзновеніе> *смелосїи*. Ты имашъ дерзновеніе младый человекѣ! (ЈВ 1805: 44); Обаче какво дерзновеніе привело те на ово сокровенно мѣсто насъ истраживати? (ЈВ 1805: 41).

ДЕРЖАТИ несвр. *смайраши*. Я не унамъ, Педрилъ, можемо ли мы насъ овде срећніе держати, неже ли они сиромаси...(JB 1805: без пагинације); Держишъ ли ты дакле насъ едногъ таковогъ народногъ умствованія способне? (JB 1805: 46); Ты си самъ еданъ, я мыслимъ, кой насъ держишъ за люде, ербо они другїи поступаю съ нами како са скотовы (JB 1805: 46); Ако мы при старомъ не останемо, то онда морасе держати, да самъ я лагао (JB 1805: 54).

ДЕЈСТВТЕЛНО прил. <дѣйствително> *зайраво, у сѣварностѣи; зайраво, сѣварно*. Заиста овде вамъ се чудити морамъ! Ако э она дивїя, я бы радъ знати, какве бы были питоме девойке. Дѣйствително! (JB 1805: 11); Кадъ бы дѣйствително была истина, да намъ нїово щастїе на сердцу лежи, за что бы смо чинили горе и холме отъ нїовыхъ тѣлеса, за что бы смо пуцали рѣке крваве овыхъ нещастныхъ тећи? (JB 1805: 17); И вы сте дѣйствително Шпанїолаць, кой сте прошедшу ноћ Кораблекрушенїе претерпили? (JB 1805: 67).

ДИВЈАЧЕСТВО с <дивячество> *дивљашиво*. Ова дѣвица заиста никакова дивячества у себи не содержи (JB 1805: 11).

ДЕЈСТВИЈЕ с <дѣйствїе> **1.** *део драмскої текста, позорѣшнѣ чин*. Дѣйствїе первое (JB 1805: без пагинације); **2.** *делованїе, постоуѣак, радња*. Дѣйствїе естъ на едномъ острову Амерїканскомъ оно починѣсе у ютру, и совершуе се у вече (JB 1805: без пагинације); Оно е едно ужасно дѣйствїе (JB 1805: 79).

ДОБРОДЈЕЛАНИЈЕ с <добродѣланїе> *добро дело, добротинство*. Добродѣланїя, коясе нещастнѣма показую, не наказуюсе кодъ насъ (JB 1805: 54).

ДОБРОДЈЕТЕЉ м <добродѣтель> *добро дело, добротинство*. отъ тогъ времена посѣщавала самъ често оваѣ брегъ, и желиласамъ нещастне налазити – да бы имъ могла добродѣтель мою указати (JB 1805: 58); ...кои Нещастне подкрепляю и добродѣтели награждаю? (JB 1805: 75); Есамъ ли я кадъ годъ мыслїо, да ћу отъ могъ родителя отбаченъ быти? – и утѣшенїе на персима едногъ Дивїегъ, а добродѣтель на едномъ пустомъ острову наћи моћи (JB 1805: 78); То су ли дакле ваши дарови, съ коима награждавате добродѣтель? (JB 1805: 85); Дозволите ми кодъ васъ їоще великодушїе и до-

бродѣтель почерпавати! (JB 1805: 87)); Пустите ме у вашима нѣдрама цѣну добродѣтели искати, кою Неблагодарнѣи нѣ хотео (JB 1805: 88).

ДОБРОЖЕЛАНИЕ с <доброжелание> *жеља за добрим, ѣријашельство ѣрема некоме, наклоносѣи*. ...въ знакѣ искреннѣя моея любве и доброжеланѣя всепокорнѣйше посвадити... (JB 1805: без пагинациѣ); Высокопочитанѣя жертвую, и мене драгоцѣнной Вашей Благонаклонности и Доброжеланѣю съ покорнѣйшимъ повинновенѣемъ вручаючи...(JB 1805: без пагинациѣ).

ДОБРОСЕРДИЕ с <доброе сердце> *љубазносѣи*. Дивяцы може быти да бы нѣой судили за ово нѣно доброе сердце (JB 1805: 49).

ДОЛЖНОСТ ж <должность> *дужносѣи*. Я не бы знао, за что да бы се мени дѣло какво наградило, кое э было должность челоувѣчества (JB 1805: 46).

ДРАЖАЈШИ -а, -е суп. од *драј* <дражайшѣи> *најдражи*. Не дражайшѣи Отче! (JB 1805: 19).

Е

ЕЖЕДНЕВНИ -а, -о <ежедневнѣи> прид. *дневно, свакодневно*. За дуго време давасмо мы нѣой наше благодаренѣе само чрезѣ знаменѣя разумѣти; обаче ежедневно нѣно обхожденѣе, и нѣно сердце научило э ню нашѣ езыхъ тако, да она, како что видишѣ, доста прилично говори (JB 1805: 37).

Ж

ЖЕЛАНИЕ с <желанѣе> *жеља, захѣев, замисао*. И во еже бы искренное мое къ Высокородѣямъ Вашимъ желанѣе дѣйствително освидѣтелствовати возмоглѣ, усудихся сѣю малую Книжицу именуему ФЕРНАНДО И ЯРЫКА Явную Игру у трима дѣйствѣяма... (JB 1805: без пагинациѣ).

ЖЕРТВА ж <жертва> *добровольно одрицање од нечѣа, самоодрицање*. Тамо моралисмо сви быти при нѣговой жертви, пакѣ за то нисамъ васѣ могла видити (JB 1805: 28); Обаче ты, кой се тако ополчавашѣ съ твоимъ Божествомъ, кажи ми; каковый Богъ изыскава отѣ васѣ милѣоне люди на свою жерт-

ву? (JB 1805: 42); Есть, али не како солнце; онъ е само кодъ насъ можный, и мы му даемо жертву за ублажити га, за что мы мыслимо, да онъ насъ само за наказаніе грѣхомъ нашихъ разстерзава, и за то мы нѣму жертвуемо наше неприятелѣ (JB 1805: 48).

ЖЕРТВОВАТИ несвр. *жртвовойти*. Высокопочитанія жертвую, и мене драгоценной Вашей Благонаклонности и Доброжеланію съ покорнѣйшимъ повинновеніемъ вручающа... (JB 1805: без пагинације); Нашъ Казікъ э Тугру обѣтъ учинію, нѣму све чужестранне жертвовати, развѣ ако не бы су были каковыи важныи узроцы (JB 1805: 21); А жертвуйте мене самага смерти вмѣсмо нѣга (JB 1805: 47); Есть, али не како солнце; онъ е само кодъ насъ можный, и мы му даемо жертву за ублажити га, за что мы мыслимо, да онъ насъ само за наказаніе грѣхомъ нашихъ разстерзава, и за то мы нѣму жертвуемо наше неприятелѣ (JB 1805: 48); Зарѣ нећешъ ли вышше Лондона видити, но цѣло живота твоего щастіе одной дивіой жертвовати девойки? (JB 1805: 64).

ЖЕСТОЧАЛШИ, -а, -е суп. од жесток <жесточайший> *најжешћи, најсїрожи*. А то е за то, что они немаю се вышше страшити отъ жесточайше нїове судбине (JB 1805: 10).

3

ЗАДЕРЖАВАТИ несвр. *задржавайти*. Обаче я не знамъ што ме нѣчто всегда задержава, кадъ самъ кодъ тебе? (JB 1805: 28).

ЗАДЕРЖАВАТИ СЕ несвр. *задржавайти се*. Обаче что ѣу се далше съ овымъ окаяннымъ задержавати (JB 1805: 42); Тако идите, и не мойтесе за дуго задержавати, а я ѣу овде на васъ чекати (JB 1805: 63); Я не могу се вышше задержавати... (JB 1805: 73).

ЗАДОВОЛСТВИЈЕ с <задоволствіе> *задовольсїво*. За што я мыслимъ, да е болѣ на одной бѣдной, обаче сухой земли быти, неже ли са свимъ задоволствіемъ у води утопитиссе (JB 1805: 10); Ты ћешъ намъ велико задоволствіе учинити, Ярико! (Ярыка отерчи) (JB 1805: 32).

ЗАДОВОЛСТВОВАТИ свр. *задовољиши*. Они мене вичу за ни мене вичу за отмащеніе, и твоя кръвь – твоя кръвь мора ихъ задовољствовати! (ЈВ 1805: 41).

ЗЈЕЛО прил. <зѣло> *врло, веома*. ...ты ѣнешъ искустити да е онъ зѣло добаръ (ЈВ 1805: 58).

ЗАКОСЊАВАТИ СЕ несвр. <закоснавати се> *задржаваши се*. Иди! Ако хоѣшъ, те можешъ казати Шпаніолцемъ, да су овде корабли, кои насъ избавити буду; и не закоснавайсе за дуго, за что ѣмо васъ овде оставити (ЈВ 1805: 68).

ЗАСТУПЛЕНИЈЕ с <заступленіе> *застѹишиштво*. Наши хранители Богови, хоѣшъ да рекнешъ, были су, кои су вашу Галію раздробили, и съ силнѣйшимъ своимъ вами заступленіемъ хотѣли су вашу погибель (ЈВ 1805: 41); Заступленіе Божества не заслужуе хулу никаковы Безбожника (ЈВ 1805: 41).

ЗЛОДЕЈ м <злодѣй> *разбојник, злочинац*. Нью – коя ти е толико добродѣтели учинила, награждавашъ ю ты злодѣю и безбожнице съ робствомъ (ЈВ 1805: 85); Злодѣи мораю наказани быти! (ЈВ 1805: 86).

ЗЛОДЕЈАНИЈЕ с <злодѣяніе> *разбојништво, злочин*. Ходи ты овамо, найманій церву, кой се по праху вучешъ, а у злодѣянію горшій си отъ едовише скорпіе (ЈВ 1805: 85).

ЗНАМЕНИЈЕ с <знаменіе> *знак*. Я самъ имъ дао знаменіе, да ѣу ихъ пощадити и животъ имъ поклонити... мой любезный Отче, како животыня пузили су они къ моимъ ногама, и дадоше ми знакъ свое благодарности, за то требовало бы послѣ, да я мою рѣчь уземъ натрагъ? (ЈВ 1805: 19); За дуго време давасмо мы нїой наше благодареніе само чрезъ знаменія разумѣти; обаче ежедневно нѣно обхожденіе, и нѣно сердце научило э ню нашъ языкъ тако, да она, како что видишь, доста прилично говори (ЈВ 1805: 37).

И

ИЗБАВЛЕНИЈЕ с <избавленіе> *избавльене, сїас*. Фернандо, кой э бѣшенства буре избѣгао, тражи себи избавленіе на острову (ЈВ 1805: 13); Имаймо попеченіе за нѣно избавленіе (ЈВ 1805: 79).

ИЗВЕСНИ, -а, -о <известный> *огређени, ѣознаши*. Знатный титуль есть извѣстный знатный титуль – то есть титула-

ца, съ коіомъ се кой чувствуе, и да вамъ съ овимъ вещь изяснимъ яснѣе, едномъ речію – знатный титулъ (JB 1805: 59).

ИЗВЈЕСНО прил. <извѣстно> *ѣачно, ѣоузвано, дефиниѣивно*. Я ѣу намъ садъ извѣстнѣе вещь истолковати (JB 1805: 59).

ИЗГУБЛЕНИЕ с <изгубленіе> *ѣубиѣак*. Морамъ ли я дакле преѣе изгубленіе родителя моего доживити? (JB 1805: 13); О! Ово изгубленіе выло бы скоро намиренно (JB 1805: 32); Она давваше мени само поводъ изгубленіе Господичнахъ Европейскихъ вышше сожалѣвати (JB 1805: 38); Ако се ты ни си ништа друго лишавао но само изгубленіе Европейски Господични, то си се ты мало што лишавао (JB 1805: 38).

ИЗЈАСНЕНИЕ с <изясненіе> *обѣашнѣе, ѣумаченѣе*. Ово изясненіе естъ ми весма странно (JB 1805: 29).

ИЗМЕЖДУ пред. *измеѣу*. Ево узмите измежду тога нѣколико воѣа, пакъ ѣу вамъ за садъ дати, ербо се оно мора однети на другу страну (JB 1805: 21); ...и раноястѣе изъ между два ока потрошити... (JB 1805: 25); Мы бы смо измежду тогъ времена отъ глади умерли были... (JB 1805: 42).

ИЗРАЖЕНИЕ с <израженіе> *реч, израз, фраза*. Не говори такова израженіа на люде, кои су Хрїстіани... (JB 1805: 75).

ИЗРЈАДНИ, -а, -о прид. <изрядный> *добар, одличан, веома добар, значајан*. Нисамъ ли ти едно изрядно довела содружество? (JB 1805: 34).

ИЗРЈАДНО прил. <изрядно> *добро, веома леѣо, дивно, изврсно; мноѣо*. Али Господару! Ходите, кадъ васъ зовемъ Дворъ Казїка видити – Господаромъ Шпанїолцемъ допадасе онъ изрядно, и Господична Ярыка иѣи съ нама? (JB 1805: 68).

ИМЈЕНИЕ с <имѣніе> *имаѣе*. Мы бы смо доволно богатыи были, кадъ бы смо само съ нашимъ имѣніемъ задоволни были (JB 1805: 12).

ИСПОВЈЕДАНИЕ с <исповѣданіе> *исѣовестѣ, исѣо-ведаѣе*. Произнашлосе, да Вы нисте изъ числа непрїателя челоувковъ, и ваше исповѣданіе долази сходно оному, кое намъ е и Ярыка исповѣдила (JB 1805: 54).

ИСПОЛЊАВАТИ несвр. *исѣуѣавати*. Еси ли ты пакъ ню исполњавао? (JB 1805: 18).

ИСТОРГНУТИ свр. *извуѣи*. Каковый благодѣтелный Ангелъ Хранитель довео те е овде? – мене отъ моего бѣдства исторгнути! (JB 1805: 64).

ИСТОЧНИК м <источникъ> *извор*. Овде – повези мало доле, зашто се мени чини, да е источникъ у овой каменитој гори (ЈВ 1805: 63).

ИСТРЕБЛЕНИЈЕ с <истребленіе> *истѣребльене*. Вѣруй ми, да ни су мале заслуге, ове безбожнике сокрушавати, и по истребленію овыхъ бездушныхъ, умствованіе и обычае нашегъ народа увести (ЈВ 1805: 17).

Ј

ЈАЗИК м <языкъ> *језик*. Печатана въ Славено – Сербской, и восточныхъ прочихъ языковъ Печатни Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго (ЈВ 1805: насловна страна); Французскаго и Италіанскаго языка учителемъ въ Тріестъ (ЈВ 1805: насловна страна); ...Явную игру у трима дѣйствіама преведенную съ орігіналнаго Англійскаго языка, на наш милый и млекосладостный Славено-сербскій... (ЈВ 1805: без пагинације).

ЈАКОЖЕ везн. <якоже> *као шѣо*. ...но точію изъ искренне душе мое желимъ, что бы Ваша Высокородія, якоже Столпъ и Источникъ Племене Вашего Петровичъ... (ЈВ 1805: без пагинације).

ЈАРОСТ ж <ярость> *раздраженостѣ, разжареностѣ, љуѣна*. Кажи ми, что э васъ подигло съ толико многимъ немилосердіемъ и яростію противу насъ свирѣпствовати? (ЈВ 1805: 45).

ЈЕГДА везн. <егда> *ѣошѣо, како, чим*. Величайша радость водворися въ внутренности персію моихъ, егда разумѣхъ, что вы еще лѣта 1801-го Февруаріа 17-го Римскаго отъ его Цесаро-Кралевскаго и Апостолическаго Величества... (ЈВ 1805: без пагинације).

ЈЕЖЕ везн. <еже> *ако, када*. И во еже бы искренное мое къ Высокородіямъ Вашимъ желаніе дѣйствително освидѣтелствовати возмоглъ, усудихся сію малую Книжицу именуему ФЕРНАНДО И ЯРЫКА Явную Игру у трима дѣйствіама... (ЈВ 1805: без пагинације).

ЈЕСТЕСТВО с <естество> *ѣприрода*. Да смо сви люди браћа? Учи насъ наше естество (ЈВ 1805: 61); Тако дакле мора наше естество весма покварено быти (ЈВ 1805: 61).

ЈЕШЧЕ прил. <еще> *још*. Премилоствуй и Преблагий Творецъ нашъ чрезъ неизчисляема лѣта с благополучно дошедшимъ еще наслѣднымъ Потомствомъ Вашимъ... (ЈВ 1805: без пагинације).

К

КАКОВИ, -а, -о прид. зам. <каковый> *какав*. Каковый страшный предѣлъ! Какова пуста земля! (ЈВ 1805: 13); Я самъ нашао наше поступленіе напротивъ нихъ всегда немилосердно, и я не знамъ каковый тайный гласъ являсе у моему сердцу, и каже ми, да э то едно безчеловѣчно дѣло тако съ овима убогима поступати (ЈВ 1805: 16); Али заиста нити самъ быо среѣанъ – ербо што зна една дивія девойка, и каково увеселеніе може приносити человѣку напротивъ Европейкина? (ЈВ 1805: 38); Каково свирѣпство! И каково бѣшенство есть васъ донело у ову отдаленѣйшу землю, насъ истраживати, морити и убійати? (ЈВ 1805: 40); А еси ли ты мой драгий брате измежду тогъ времена видіо каковый корабль, кой бы покрай овы брегова пролазіо быо? (ЈВ 1805: 37); Пакъ какова слѣдства имаю кодъ васъ заклетве? (ЈВ 1805: 47); Вы ѣте изъ между тога свезати ова два чужестранна за дерва – а вы изволите да идемо казіку – ербо кой найманѣму отъ насъ каково добро учини, есть другъ нашегъ Владѣтеля (ЈВ 1805: 48).

КЛЯТВА ж <клятва> *клейва*. Смемъ ли се ты пакъ усудити съ клятвомъ потвердити народа проливати? (ЈВ 1805: 46); Кад неѣшъ дакле повиноватисе моіой заповѣди, а ты да си проклетъ, и да те сокруши моя клятва, окаянный сыне! (ЈВ 1805: 77); Боже Всещедрый! Не услыши ову клятву, кою е мой отацъ на мене невинногъ изліо (ЈВ 1805: 78).

КЛЯТВЕНОЈИ, -а, -е прид. <клятвеннойый> *леѣиѣишман, званичан, оверен*. Съ клятвомъ потвердити, радъ бы самъ знати, что э то клятвенное потвержденіе? (ЈВ 1805: 47).

КОНЕЦ м *крај, свршеѣак*. Сіе разумѣніе вашего прехвалнаго къ полезному концу за славный родъ... (ЈВ 1805 без пагинације).

КОРАБЛЬ м <корабль> *лађа*. Колико корабли ни су се морали опетъ разбити о ову камениту гору? (ЈВ 1805: без пагинације); Ей кадъ бы я то знао, не бы ме ни на 50. коня къ кораблю донели были... (ЈВ 1805: 12).

КОРАБЪЕКРУШЕНИЈЕ с <кораблекрушеніе> *бродо-лом*. Мы смо торговцы, кои смо имали нещастіе овде кодъ ове камените горе кораблекрушеніе терпити (ЈВ 1805: 20); И вы сте дѣйствително Шпаніолаць, кой сте прошедши ноћъ Кораблекрушеніе претерпили? (ЈВ 1805: 67); Ово е мой слуга, и іоште два Шпаніолца, кой су прошедшу ноћъ кораблекрушеніе претерпили (ЈВ 1805: 67).

КОРАКЛАЈ м <кораклай> *корак*. Ни еданъ кораклай вышше, за что ће те садъ сви главомъ платити! (ЈВ 1805: 84).

КОШТОВАТИ несвр. 1. *ѣробайи*. Еси ли ты каковогъ коштовао? (ЈВ 1805: 27); 2. *стајати, имати цену*. Немойте казати, да намъ э дивія девойчица ести носила; за что ю ово може живота коштовати (ЈВ 1805: 43).

КРЕПЪШИ, -а, -е комп. од крепак <крѣплшій> *јак, цврстѣ, снажан, ѣрајан*. ...да онъ васъ на Стеленъ Благородства Унгарскаго съ Милостивѣйшимъ Благоутробнымъ Оттеческимъ своимъ Обдареніемъ трехъ Мѣсть ради крѣплшія и твердшія ЕГО Милости и Благонагражденія воздвиглъ и обдарилъ естъ... (ЈВ 1805: без пагинације).

КРОВОЖАЖДУШТИ, -а, -е <кровожаждущій> *суров, свирей, склон убистѣву, крвојролићу, крвожедни* Говори, еданъ кровожаждущій и безсловесный звѣре (ЈВ 1805: 41).

КРОМЈЕ предл. *осим*. Чрезъ цѣло време ове три године нисамъ ни едногъ видіо, кромѣ нѣке чунове, на коима се само дивяцы изъ сосѣдны острова отъ гоненія може быти Шпаніолцевъ привозили (ЈВ 1805: 37); Дакле, позорствуйте добро! – Кромѣ свега, да мы нисмо овде, не бы намъ се ово нещастіе догодило (ЈВ 1805: 53); А кромѣ тога іоште нисамъ ништа съ моимъ сыномъ говоріо (ЈВ 1805: 74).

Л

ЛАКОМСТВО с *ѣохлеја*. Ніе ли ово лакомство нїова сокровица отимати, коя насъ принуждаваю нихъ бѣдне гонити; неже ли пожеланія нихъ щастне учинити? (ЈВ 1805: 17).

Љ

ЉУБВЕДОСТОЈНИ, -а, -о <любведостойный> *достојан љубави, који заслужује да буде вољен*. Содружество ове любведостојне дивѣ девојчице превосходи у моима очима цѣну содружества нѣкихъ Европейкина (ЈВ 1805: 38).

ЉУБЕЗНЕЈШИ, -а, -е суп. од љубезни <љубезнейшій> *најдражи*. Љубезнѣйшая Ярыко! (ЈВ 1805: 56); ...я не могу отъ радости оно магновеніе ока дочекати, у кое онъ тебе видити буде – љубезнѣйшій отаць! (ЈВ 1805: 58); Азоре! Љубезнѣйшій Азоре! (ЈВ 1805: 83); Љубезнѣйша девојчице! (ЈВ 1805: 88).

ЉУБЕЗНИ, -а, -о <любезный> *драї*. Есть истина мой любезный Отче! (ЈВ 1805: 18); Я ћу учинити по воли любезна моя Ярыко! (ЈВ 1805: 57); О Лондоне! Љубезный граде мой! (ЈВ 1805: 64); Али молимъ васъ любезный отче, кажи те ми: Кто намъ дае Правицу надъ нима заповедати? (ЈВ 1805: 75).

ЉУБОВ ж <любовь> *љубав*. **1.** *осећајна везаності за одређену особу суиرويной ѿола, ѿриврженості која се заснива на ѿривлачностіи суиرويных ѿолова*. Я самъ мыслію, да не бы важныи было, отъ љубови, и вы ће те ѿште прежде отшествїя вашего свадбу держати? (ЈВ 1805: 68); ...въ знакъ искренныя моя љубве и доброжеланїя всепокорнѣйше посвадити... (ЈВ 1805: без пагинације); ...отъ мене единого малого челоуѣка, понеже азъ его изъ усердныя моя љубве и искреннаго къ Вамъ... (ЈВ 1805: без пагинације); **2.** *ѿријашельски ѿосѿуѿак, љубазності, услуѿа*. Судите ми милостивыи, и поклоните ми вашу љубовь (ЈВ 1805: 87);

ЉУБОВАН, -на, -но <любованъ> *мио, драї, вољен*. О! како си ми драгъ и љубован! (ЈВ 1805: 71).

ЉУБОВНИЦА ж <любовница> *вољена жена*, Тое е башъ лепо Господару Инкле! Да сте вы вашу љубовницу тако саму оставили – тако ми Бога чудо отъ васъ! (ЈВ 1805: 66).

ЉУБОВНИК м <любовникъ> *особа у вези, ѿаршнер*. Љубовници свагда имаду нѣчтон тайно изъ между себе беседити, а я бы васъ имао много вещи пытати, кадъ бы я кодъ Фіршта Казіка подвореніе учинію (ЈВ 1805: 58).

М

МАГНОВЕНИЈЕ с <магновеніе> *маіновење, шрен, шренуѣак, часак*. Ваша Милость, Милостивый Господине! Садъ у едно магновеніе ока! (ЈВ 1805: 43); ...я не могу отъ радости оно магновеніе ока дочекати, у кое онъ тебе видити буде – любезнѣйшій отаць! (ЈВ 1805: 58); Не можешъ ли ты баремъ едно магновеніе ока на миру быти? (ЈВ 1805: 51).

МАЛОМОШНИ , -а, -о <маломощный> *недовољно јак, физички слаб*. мы смо дошли на брегъ, обаче слабыи, маломощный и безъ хране (ЈВ 1805: 54).

МИЛОСТИВЈЕЛШИ, -а, -е суп. од милостив <милостивѣйшій> *најмилостивји*. ...да онъ васъ на Степень Благородства Унгарскаго съ Милостивѣйшимъ Благоутробнымъ Отеческимъ своимъ Обдареніемъ трехъ Мѣсть ради крѣплшія и твердшія... (ЈВ 1805: без пагинације).

МЛЕКОСЛАДОСНИ, -а, -о *сладак као млеко*. ...усудихся сію малую Книжицу именуему **ФЕРНАНДО И ЯРЫКА** явную игру у трима дѣйсвіяма преведенную съ оригіналнаго англійскаго языка, на нашъ милый и млекосладостный Славено-сербскій... (ЈВ 1805: без пагинације).

МНОЖЕСТВО с *јомила*. Противъ множества не можемосе ни пощо бранити (ЈВ 1805: 39); Съ устремленіемъ прошла е крозь множество Народа къ престолу нашегъ Казіка (ЈВ 1805: 55); Церімъ са множествомъ дивіяка на брегу, и Первыи (ЈВ 1805: 84).

МНѢНИЈЕ с <мнѣніе> *мишљење, сѣав, уверење*. Овогъ мнѣнія не бы могао быти (ЈВ 1805: 10); Я разумемъ ваша мнѣнія отаць! – обаче ово мене никоимъ начиномъ упокоити може (ЈВ 1805:17); За што да бы сте мени управо открыли ваше мнѣніе? (ЈВ 1805: 32).

МОЖНИ, -а, -о <можный> *моућ*. Есть, али не како солнце; онъ е само кодъ насъ можный, и мы му даемо жертву за ублажити га, за что мы мыслимо, да онъ насъ само за наказаніе грѣхомъ нашихъ разстерзава, и за то мы нѣму жертвуемо наше неприятель (ЈВ 1805: 48).

МОЖНО прил. *моуће*. Ни шта друго ніе можно видити но камень и песакъ. (ЈВ 1805: 13).

МУЧЕНИЈЕ с *мука* Тако живите, и живите на ваше мученіе и поруганіе (JB 1805: 86).

Н

НАГРАЖДЕНИ, -а, -о гл. прил. трп. од *наірадиѣи*. <награжденій> *наірађен*. Ваше благодарѣніе мора богато награжденно быти (JB 1805: 73).

НАГРАЖДАВАТИ несвр. *наірађиваѣи*. ...кои Нещастне подкрепляваю и добродѣтели награждаваю? (JB 1805: 75); Тако ли ты награждавашъ твогъ отца? (JB 1805: 76); Нью – коя ти е толико добродѣтели учинила, награждавашъ ю ты злодѣю и безбожнице съ робствомъ (JB 1805: 85); То су ли дакле ваши дарови, съ коима награждавате добродѣтель? (JB 1805: 85).

НАГРАЖДЕНИЈЕ с <награжденіе> *наірага*. То ли э дакле награжденіе, кадъ се у Индіе путуе, пакъ кадъ бы се каковый случай приключио у одну землю доћи, гди мора човекъ изеденъ быти... (JB 1805: 12); Добрый Педрилъ има добро награжденіе надатисе отъ васъ... (JB 1805: 50).

НАДЕЖДА ж *нага*. Мы ни смо цѣлу надежду изгубили Педрилъ! (JB 1805, 10); Иоште имамъ надежду (JB 1805: 14); Я несређный твой отаць! Тако ли ты отказуешъ моіой надежди? (JB 1805: 76); Я самъ у надежди, да нисамъ ништа противъ человѣчества чиніо! (JB 1805: 78).

НАЈМЕНШИ, -а, -о суп. од *мали* <наименшіи> *најмани*. Затаите ли Вы обађе наименшу какову вещь, то ће те горкомъ смертію умрети (JB 1805: 53); Именуєте ли вы дакле оне Варваре, кой наименше благодарѣніе усердно признаю? (JB 1805: 75).

НАКАЗАНИЈЕ с <наказаніе> *казна*. Есть, али не како солнце; онъ е само кодъ насъ можный, и мы му даемо жертву за ублажити га, за что мы мыслимо, да онъ насъ само за наказаніе грѣхомъ нашихъ разстерзава, и за то мы нѣму жертвуемо наше неприятель (JB 1805: 48); Еданъ оваковый грѣхъ не може остати безъ наказанія (JB 1805: 85).

НАМЈЕРЕНИЈЕ с <намѣреніе> *намера*. Мы ни смо ни съ добымъ намѣреніемъ у корабль ступили. (JB 1805: 12).

НАПАДЕНИЈЕ с <нападеніе> *напад*. Може быти сохр-
няваше благое Божество ове нещастне отъ нашегъ нападенія
(JB 1805: 16).

НАЧЕРТАНИЈЕ с <начертаніе> *оѣис, нацртѣи*. ...что азъ симъ
моимъ краткимъ начертеніемъ... (JB 1805: без пагинације).

НАХОДИТИ СЕ несвр. *бийѣи у месѣу, налазиѣи се*. Оно
се ѳоще находи у тишини! (JB 1805: 78).

НАХОДИТИСЈА несвр. <находится> *налазиѣи се* ...не
нахожуся въ способности части частицу его исписати... (JB
1805: без пагинације).

НЕБЛАГОДАРНИ, -а, -о <неблагодарный> *незахвални*.
Я несреѣный твой отаць! Тако ли ты отказуешъ моѳой наде-
жди? Иди! Неблагодарный! (JB 1805: 76); Иди, и не именуѣме
вышше твоимъ отцемъ! Остави ме, неблагодарный! (JB 1805:
77); Ели могуѣе, да има таковы неблагодарны угурсуза на
свѣту! (JB 1805: 87); Пустите ме у вашимъ нѣдрама цѣну до-
бродѣтели искати, кою Неблагодарный нѣ хотео (JB 1805: 88).

НЕБЛАГОДАРНОСТ ж <неблагодарность> *незахвал-
ностѣ, недосѣашак уважавања и захвалностѣи*. Какова небла-
годарность! (JB 1805: 87); Дакле ходите браѣо! Да побегя.. съ
овогъ мѣста, на коемъ се приключила немилосердна и про-
клета неблагодарность (JB 1805: 88).

НЕБРЕЖЪЛИВИ, -а, -о <набрежливый> *шѣедљив*. Вы
сте башъ небрежливѣи, нисте ли се могли съ вышше воде
провидити за овакѣй далекай путь? (JB 1805: 62).

НЕВОЗМОЖНИ, -а, -о <невозможный> *неизводљиви,
немоѳуѣ*. Ты ѳоще мало познаешъ наша сердца, иначе не бы
си держао оваѣ грѣхъ за невозможный (JB 1805: 79).

НЕЖЕ везн. *неѳо*. За што я мыслимъ, да е болѣ на одной
бѣдной, обаче сухой земли быти, неже ли са свимъ задовол-
ствіемъ у води утопитиссе (JB 1805: 10).

НЕИШЧИСЪАЈЕМИ, -а- о <неизчисляемый> *безбројни,
небројени*. ...Премилоствѣый и Преблагѣй Творецъ нашъ чрезъ
неизчисляемая лѣта с благополучно дошедшимъ еще наслѣд-
нымъ Потомствомъ Вашимъ... (JB 1805: без пагинације).

НЕМИЛОСЕРДИЈЕ с <немилосердіе> *суровостѣи, безоб-
зирностѣи*. Кажи ми, что э васъ подигло съ толико многимъ не-

милосердіємъ и яростію противу насъ свирѣпствовати? (JB 1805: 45).

НЕМИЛОСЕРДНИ, -а, -о <немилосердный> *немило-срдни*. Пакъ іоше, ако они насъ познаду, да смо Шпаніолцы – наше немилосердно поступанѣ съ нїовыма сосѣдми, неће имъ быти ново – и мы морамо се всегда бояти отъ нїовогъ отмашенія... (JB 1805: 16); Я самъ быо може быти само еданъ, кой самъ преступію ову заповѣдъ; ербо се она мени видяше весма свирѣпа и немилосердна (JB 1805: 18); И я га нисамъ преће познавао; докле ме годъ еданъ немилосерд-ный и нещастный случай нїе научіо познати (JB 1805: 81); Вы безбожныи и немилосердныи мучители челоувѣческаго рода! (JB 1805: 41); Дакле ходите браћо! Да побегя... съ овогъ мѣста, на коемъ се приключила немилосердна и проклета неблагодарность (JB 1805: 88).

НЕМИЛОСЕРДНО прил. *немилосрдно*. То э истина, поступленіе мои Отечественника видисе мени всегда немилосердно, и я самъ имао многократно о вами сожаленіе (JB 1805: 45); Непрїатели драга Ярыко, гонили су насъ немилосердно (JB 1805: 82).

НЕМОШЧНИ, -а, -о <немошный> *немоћан*. Немощныи мы ожидавалисмо веће смертъ; кадъ нечаянно, ето ти доће намъ ова дѣвица, о она насъ э съ воћемъ укреплявала (JB 1805: 37).

НЕПОЛЕЗНИ, -а, -о <неполезный> *нейошребан, бескорисѣан, сувишан*. Веће ћути еданъ путь съ твоимъ неполезнымъ блебетанѣмъ! (JB 1805: 28).

НЕЧАЈАНО прил. <нечаянно> *неочекивано*. Немощныи мы ожидавалисмо веће смертъ; кадъ нечаянно, ето ти доће намъ ова дѣвица, о она насъ э съ воћемъ укреплявала (JB 1805: 37).

НЕЧТО зам. *нешѣо*. Али – срећомъ! Садъ башъ нѣчто ми доће на память. – Али что э, кадъ не смемъ говорити, псть! (JB 1805: 52).

НЕСЧАСТНИ, -сна, -сно <нещастный> *несрећни*. Една нещастна бура разбила э нашъ корбль о ову вашу камениту гору... (JB 1805: 41); за што я самъ овыма нещастнима спасла животъ, пакъ да бы су они садъ тако немилосердно уморени

были (JB 1805: 55); Онъ отъ детинства говораше ми всегда; буди сожалителна о нѣщастныма, пакъ Богови онда быѣду съ тобомъ... (JB 1805: 58); ... и отъ тогъ времена посѣщавала самъ често овай брегъ, и желиласамъ нѣщастне налазити – да бы имъ могла добродѣтель мою указати (JB 1805: 58);... Овде неѣко иде – ово е заиста каковый Нѣщастанъ, кога е бура овамо притерала – али неѣу га юште ни шта пытати (JB 1805: 63); ...кои Нѣщастне подкрепляваю и добродѣтели награждаваю? (JB 1805: 75); Пощадите ове нѣщастне! (JB 1805: 76); О я нѣщастный! (JB 1805: 77); И я га нисамъ преѣе познавао; докле ме годъ еданъ немилосердный и нѣщастный случай нѣе научіо познати (JB 1805: 81).

НѢЩАСТИЈЕ с <нѣщастіе> *несреѣна*. Мы смо торговцы, кои смо имали нѣщастіе овде кодъ ове камените горе кораблекрушеніе терпиту (JB 1805: 20); Ты си узрокъ овогъ нашегъ нѣщастія! (JB 1805: 49); Дакле, позорствуйте добро! – Кромъ свега, да мы нисмо овде, не бы намъ се ово нѣщастіе догодило (JB 1805: 53); Я самъ пролазіо мора, пребаціосамъ хиляду опасности и нѣщастія преко главе, и разбіосамъ се найпослѣ овде ону камениту гору – три цѣле године провеосамъ на овоме пустоме острову... (JB 1805: 66).

НИГДА прил. *никаг*. а я бы храмъ Твгра разоріо – и солнцу нигда вышше не бы кадило благовоннаго уханія приносіо! (JB 1805: 42).

НИЖАЈШИ, -а, -е суп. од *низак* <нижайшій> *најнижи*. Покоенѣйшій и нижайшій Сыноваць Іоакимъ Вуичъ (JB 1805: 7).

НИКАКОВИ, -а, -о прид. зам. <никаковый> *никакав*. Баш никаковогъ! (JB 1805: 37).

О

ОБАЧЕ прил. *меѣушим*. За што я мыслимъ, да е болѣ на едной бѣдной, обаче сухой земли быти, неже ли са свимъ задоволствіемъ у води утопитиссе (JB 1805: 10); Обаче што се указуе моима очима? (JB 1805: 13); Обаче кажи ми гди смо мы садъ, и у каковомъ предѣлу землѣ находимосе мы? (JB 1805: 16); Обаче ты, кой се тако ополчавашъ съ твоимъ Бо-

жествомъ, кажи ми; каковый Богъ изыскава отъ васъ мѣлионе люди на свою жертву? (JB 1805: 42).

ОБДАРЕНИЈЕ с <обдареніе> *давање*. ...да онъ васъ на Стеленъ Благородства Унгарскаго съ Милостивѣйшимъ Благоутробнымъ Оттеческимъ своимъ Обдареніемъ трехъ Мѣсть ради крѣплшія и твердшія ЕГО Милости и Благонагражденія воздвигль и обдариль есть... (JB 1805: без пагинације).

ОБДЕРЖАВАТИ несвр. <обдержавати> *огржавати*. Да се нерушимо мораю обдержавати наша обѣщанія (JB 1805: 47).

ОБДЕРЖАНИЈЕ с *имовина*. Болъ да се старамо за наше здѣ обдержаніе – да идемо мало далъ унутра на островъ, може быти даѣмо наѣи дрцета съ воѣемъ, за ублажити насъ отъ глади (JB 1805: 19).

ОБЕЩАНИЈЕ с <обѣщаніе> *обѣћање*. Да се нерушимо мораю обдержавати наша обѣщанія (JB 1805: 47); Есу ли то твоя обѣщанія? (JB 1805: 84).

ОБЕЩАТИ свр. <обещати> *обѣћати*. Пощадите ове нещастне! Обѣщайте мени (JB 1805: 76); Гледай Азоре! Ово е онай Господаръ, кой се обѣщао моемъ Инклу насъ обое узети (JB 1805: 80); Али ты ми морашъ нѣчто юште напредъ обѣщати – и да не бы си ми море прошеніе отрекао (JB 1805: 57).

ОБЯТИЈЕ с <обятіе> *заїрљај, ѿдршка*. Каково обятіе Отчее! Послъ толикогъ нещастія. Мыслию самъ веѣ, да васъ вышше не буду видити – веѣ плачевне взоре бацао самъ на морску пучину... (JB 1805: 15).

ОВАКОВИ, -а, -о прид.зам. <оваковый> *овакав*. Мы можемо цѣлу Европу обыѣи, не бы смо могли наѣи много оваковы сердца (JB 1805: 32); ...съ оваковыма не треба намъ се борити (JB 1805: 39).

ОДАЛЕЊЕЛШИ, -а, -е суп. од *одаљити*. <отдаленѣйый> *најдали*. И каково бѣшенство есть васъ донело у ову отдаленѣйшу землю, насъ истраживати, морити и убіяти? (JB 1805: 40).

ОЖИДАВАТИ несвр. *чекаѣи, очекиваѣи*. Какова ужасна смерть може быти мене овде ожидава! (JB 1805: 13); Идите, и ожидавайте вашу смерть (JB 1805: 44); Немощныи мы ожидавалисмо веѣ смерть; кадъ нечаянно, ето ти доѣе намъ ова дѣвица, о она насъ э съ воѣемъ укреплявала (JB 1805: 37).

ОНАКОВИ, -а, -о прид. зам. <онаковый> *онакав*. Донесите опетъ онаковый комадъ хлеба_са собомъ Господична Ярико! – али поцъ сакрлотъ! (ЈВ 1805: 36).

ОПЕЧАЉАВАТИ несвр.<опечалавати> *расџуживаџи*. ...я ништа не видимъ; како ме ово опечалава! (ЈВ 1805: 71).

ОПРАВДАНИЈЕ с <опранданіе> *оџравдање*. Говорите јоше! – заръ не налазите ништа къ оправданію вашему? (ЈВ 1805: 85).

ОПРЕДЕЛЕНИЈЕ с <опредѣленіе> *оџредельење*. Како може еданъ немощный смертны на твое божественное роптати опредѣленіе! (ЈВ 1805: 13).

ОПОЛЧАВАТИ *наџагаџи*. Обаче ты, кой се тако ополчаваџь съ твоимъ Божествомъ, кажи ми; каковый Богъ изыскава отъ васъ мѣлїоне люди на свою жертву? (ЈВ 1805: 42).

ОПОЛЧИТИ СЕ свр. <ополчити се> *устџаџи џроџив некоџа*, *џоџиџи оружје џроџив некоџа*. Я самъ имао одну пушку и два пицола и – како бы непристойно и свирѣпо было, кадъ бы се напротивъ слабо вооружаны ополчїо быо (ЈВ 1805: 19);. ...и съ немилостивомъ рукомъ оваџ завладати островъ, и све оне, кои се противу насъ ополче, угушити и уморити (ЈВ 1805: 76).

ОПСТОЈАТЕЉСТВО с <обстоятелство> *џрилика*, *околностџ*. По заповѣди нашего Владѣтеля, дужанъ самъ сверху извѣстны обстоятелства отъ васъ извѣститисе (ЈВ 1805: 53).

ОПХОЖДЕНИЈЕ с <обхожденіе> *оџхођење*. За дуго време давасмо мы нїой наше благодареніе само чрезъ знаменїя разумѣти; обаче ежедневно нѣно обхожденіе, и нѣно сердце научило э ню нашъ езыхъ тако, да она, како что видишъ, доста прилично говори (ЈВ 1805: 37).

ОСВИДЕТЕЛСТВОВАТИ свр. и несвр. <освидѣтелствовати> *џоџврџиџи*, *устџановиџи*. И во еже бы искренное мое къ Высокородїямъ Вашимъ желаніе дѣйствително освидѣтелствовати возмоглъ, усудихся сїю малую Книжицу именуему ФЕРНАНДО И ЯРЫКА Явную Игру у трима дѣйствїяма... (ЈВ 1805: без пагинације).

ОСВОБОЖДАВАТИ несвр. *ослобађаџи*. Ты освобождавашъ дакле четыри человекъ отъ смерти (ЈВ 1805: 34).

ОСТРОВ м <островъ> *острво*. Дѣйствиє естѣ на едномъ острову Американскомъ оно починѣсе у ютру, и совершує се у вече (JB 1805: без пагинације); ...Волео бы я тамо сиромашки на миру живити, него ли у Индіє ради богатства путовати – пакъ садъ тако бѣдно на едномъ пустомъ острову, подъ небомъ, и съ дивіймъ воћемъ живити! (JB 1805: 10); Фернандо, кой э бѣшенства буре избѣгао, тражи себи избавленіє на острову (JB 1805: 13).

ОСТРОУМИЈЕ с <остроуміє> *ошироумље*. Она има наравно остроуміє (JB 1805: 72).

ОТЕЧЕСТВЕНИК м <отечественникъ> *сународник*. То э истина, поступленіє мои Отечественника видисє мени всегда немилосердно, и я самъ имао многократно о вами сожаленіє (JB 1805: 45); Буди на пустомъ острову хранитель Варвара! И кадъ я овамо опетъ натрагъ доћемъ съ твоими отечественницы, тако буди ты первый, кой ћешъ пробости сердце твоегъ жалостногъ отца (JB 1805: 77).

ОТЕЧЕСКИ, -а, -о <отеческій> *очински, родийшельски*. Величайша радость водворися въ внутренности лерсію моихъ, егда разумѣхъ, что вы еще лѣта 1801-го Февруаріа 17-го Римскаго отъ его Цесаро-Кралевскаго и Апостолическаго Величества Францишка втораго за вашія ему и Славному Отечеству нашему УНГАРИИ вѣрнѣйшія подданическія Услуги, Милость и Отеческое Благоусердіє присвоили есте въ томъ... (JB 1805: без пагинације).

ОТЕЧЕСТВО с *ошаџбина. домовина*. Величайша радость водворися въ внутренности персію моихъ, егда разумѣхъ, что вы еще лѣта 1801-го Февруаріа 17-го Римскаго отъ его Цесаро-Кралевскаго и Апостолическаго Величества Францишка втораго за вашія ему и Славному Отечеству нашему УНГАРИИ вѣрнѣйшія подданическія Услуги, Милость и Отеческое Благоусердіє присвоили есте въ томъ... (JB 1805: без пагинације); О Англіо! Сладко отечество мое! (JB 1805: 64); Заборава законъ, заборава отечество и краля! (JB 1805: 77).

ОТКРОВЕНИЈЕ с <откровеніє> *ошкривање, ѿказивање*. О брате! Твое е сердце невинно, а душа искренна, я бы ихъ обоє чрезъ откровенія нашегъ народногъ умствованія увредіо (JB 1805: 78).

ОТМАШЧЕНИЈЕ с <отмашченіе> *огдијање, освеша*. Пакъ ѿще, ако они насъ познаду, да смо Шпаніолцы – наше немилосердно поступанѣ съ нѿовыма сосѣдми, неће имъ быти ново – и мы морамо се всегда бояти отъ нѿовогъ отмашченія... (ЈВ 1805: 16); Они мене вичу за ни мене вичу за отмашченіе, и твоя крвь – твоя крвь мора ихъ задовољствовати! (ЈВ 1805: 41).

ОТШЕСТВИЈЕ с <отшествіе> *оглазак*. Я самъ мыслію, да не бы важныи было, отъ любви, и вы ће те ѿште прежде отшествія вашего свадьбу держати? (ЈВ 1805: 68).

ОЧАЈАНИЈЕ с <очаяніе> *очајање*. Заръ е судьбина мени заклучила очаяніе и погибель на овому острову? (ЈВ 1805: 64).

ОЩУШЧАВАТИ несвр. <ощущавати> *осећаѣти*. Инкле! Едно самъ ѿщъ ощущавао, како ппто я ощущавамъ (ЈВ 1805: 30); Господару! Не ощущавате ли вы овде никакове радости? (ЈВ 1805: 55); Я ощущавамъ то, да ѿой много остаемъ обвезанъ (ЈВ 1805: 56); Али простите ми! – Менесе чини, да вы башъ ни шта не ощущавате, за што су ваше очи сухе (ЈВ 1805: 56).

ОЩУШЧЕНИЈЕ с <ощущеніе> *осећај, уѣисци из околине*. Я ћи теби нѣчто друго о моемъ ощущенію казати... (ЈВ 1805: 29).

П

ПЕЧАТАН, -а, -о гл. прид. трп. од *печатаѣти* <печатанъ*> *штѣмѣан*. Печатана въ Славено – Сербской, и восточныхъ прочихъ языковъ Печатни Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго (ЈВ 1805: насловна страна).

ПЕРВИ, -а, -о <первий> *ѣрви*. Дѣйствије первое (ЈВ 1805: без пагинације).

ПЕРСИ мн. ж <перси> *ѣрса, ѣруги*. Ты мене за то пригерлишъ къ твоема персима, и онда самъ весма задовољна и радостна (ЈВ 1805: 30).

ПЕШТЕРА ж *ѣѣина*. Еданъ каменитый прѣделъ на брегу морскомъ, на коемъ у одной страни виддесе велика пещера, а по равницы нѣка редко разсаѣна дрѣвеса (ЈВ 1805: без пагинације); То э истина, да Дивяцы люде ждѣру, и може быти, да бы се и намъ ова иста добродѣтелна дѣвица ову пещеру за наше обиталище опредѣлила была (ЈВ 1805: 11).

ПИТАЈЕМИ, -а, -о <питаємій> *хранени*. Биће веће три године, како насъ э волна избацыла на ову землю, и да мы непрестанно отъ ове дивѣ дѣвице, кою си видіо, питаеми и храними есмо...(JB 1805: 36).

ПОБУЖДАВАТИ несвр. *їодсїицаїи*. Никако! Я се нећу ніои повиновати. – Заповѣди ваше побуждаваю мене на грѣхъ и беззаконіе (JB 1805: 77).

ПОБУЖДЕНИЈЕ с <побужденіе> *їодсїицање*. Како мало побужденія има ова нѣна глупа проста лѣпота за едно сердце, кое е привыкло велике видити вароши (JB 1805: 64).

ПОВИНОВЕНИЈЕ с <повиновение> *їослушностї*. Высокопочитанія жертвую, и мене драгоцѣнной Вашей Благонаклонности и Доброжеланію съ покорнѣйшимъ повинновеніемъ вручаючи...(JB 1805: без пагинације).

ПОВѢРЕНИЈЕ с <повѣреніе> *їоверене, вера*. Своимъ слижителѣмъ Господары не требаю никаково да сообще повѣреніе, а особито на едномъ острову, гди смо мы само два – овде бы была къ врагу опасность, може быти да бы се что годъ смешно приключити могло хї! (JB 1805: 33).

ПОДАНИЧЕСКИ, -а, -о <поданической> *їоданички*. Величайша радость водворися въ внутренности лерсію моихъ, егда разумѣхъ, что вы еще лѣта 1801-го Февруаріа 17-го Римскаго отъ его Цесаро-Кралевскаго и Апостолическаго Величества Францишка втораго за вашія ему и Славному Отчеству нашему УНГАРИИ вѣрнѣйшія подданическія Услуги, Милость и Отеческое Благоусердіе присвоили есте въ томъ... (JB 1805: без пагинације).

ПОДВОРЕНИЈЕ с *їосеїа*. Любовници свагда имаду нѣчто тайно изъ между себе беседити, а я бы васъ имао много вещи пытати, кадъ бы я кодъ Фіршта Казіка подвореніе учиніо (JB 1805: 58).

ПОДЕРЖАТИ СЕ свр. *ухвайиїи*. Я бы се мало подержао за перчинъ съ Дивяцы, докле бы они мене превладали и живота лишили (JB 1805: 26).

ПОЖЕЛАНИЈЕ с <пожеланіе> *жеља*. Ніе ли ово лакомство ніова сокровица отимати, коя насъ принуждаваю нихъ бѣдне гонити; неже ли пожеланія нихъ щастне учинити? (JB 1805: 17); Кадъ э кто у каковомъ состоянію, у коемъ никадъ

никакове нужде имати може, о кадъ кто сва своя пожеланія по воли има, съ едномъ рѣчію...(JB 1805: 23).

ПОЗОРСТВОВАТИ несвр. *ѡазиѡи*. Дакле позорствуйте добро! (JB 1805: 53).

ПОКЛОЊЕНИЈЕ с <поклоненіе> *клањање, божанско ѡошѡвање*. Ты си му дужанъ учинити едно глубочайшее поклоненіе (JB 1805: 60).

ПОКОРНѢЈШИ, **-аја, -еје** суп. од покоран <покоранъ> *наѡкорниѡи*. ...Высокопочитанія жертвую, и мене драгоценной Вашей Благонаклонности и Доброжеланію съ покорнѣйшимъ повинновеніемъ вручаючи...(JB 1805: 7); покоенѣйшій и нижайшій Сыноваць Іоакимъ Вуичъ. (JB 1805: без пагинације). О я самъ вашъ слуга покорнѣйшій! (JB 1805: 24); Али не тамо вышше Педрѣль, я самъ вашъ покорнѣйшій слуга (JB 1805: 87).

ПОКРОВИТЕЛСТВО с *ѡокровиѡельство, зашѡиѡа*. Я сам ихъ узео подъ мое покровительство и помогао самъ имъ чрезъ едногъ чуна у другій островъ побѣгнути (JB 1805: 19).

ПОЛЕЗНИ, **-а, -о** <полезный> *користѡан*. Сіе разумѣніе вашего прехвалнаго къ полезному концу за славный родъ... (JB 1805).

ПОЛЗОВАТИ СЕ несвр. *користѡиѡи се, уѡошребѡавѡи*. Прекрасно! И отъ овы морамъ се что годъ ползовати (JB 1805: 67).

ПОМЕРТИ свр. *умрѡиѡи*. Мы бы смо веѣе давно отъ глади померли были, кадъ не бы она сирота добра девойчица, коя намъ дневно воѣе носи, за наше препитаніе попеченіе носила (JB 1805: 11).

ПОМОЩ ж <помощь> *ѡомоѡ*. Уводелисе обычаи и права народна помощію оружія и меча? И зидаюлисе олтари Божества съ челоувѣческими тѣлели?... Хмъ! (JB 1805: 17).

ПОНЕЖЕ везн. *бугуѡи га, јер*. ...отъ мене единаго малого челоувѣка, понеже азъ его изъ усердныхъ моя любве и искреннаго къ Вамъ... (JB 1805: без пагинације).

ПОНИЖЕНИЈЕ с <пониженіе> *ѡонижење*. Браѡо моя! – Подигнитесе! – Что ѣе то пониженіе? (JB 1805: 47).

ПОЊАТИЈЕ с <понятіе> *ѡојам, идеја, схваѡање*. Я самъ имао са свимъ друго понятіе о Дивяцы (JB 1805: 11).

ПОПЕЧЕНИЈЕ с *старање*. Мы бы смо веће давно отъ глади померли были, кадъ не бы она сирота добра девойчица, коя намъ дневно воће носи, за наше препитаніе попеченіе носила (JB 1805: 11); Ты попеченіе носишь за спасеніе челоувѣковъ! (JB 1805: 14); Имаймо попеченіе за нѣно избавленіе (JB 1805: 79).

ПОПРЕКАНИЈЕ с <попреканіе> *ирекор*. Ты заслужиешъ сыне мой попреканіе и псовку за ова твоя примѣчанія! (JB 1805: 17).

ПОРУГАНИЈЕ с <поруганіе> *руіање, изруіивање*. Тако живите, и живите на ваше мученіе и поруганіе (JB 1805: 86).

ПОСЈЕШЧАВАТИ несвр. <посѣщавати> *йосеѣиваѣи*. Мыслию самъ веће, да васъ вышше не буду видити – веће плачевне взоре бацаосамъ на морску пучину – и са скробнымъ въздыханіемъ посѣщаво самъ оно мѣсто, гди ми се чиняше, да васъ е волна морска прогутала была (JB 1805: 15); ... и отъ тогъ времена посѣщавала самъ често овай брегъ, и желила-самъ нещастне налазити – да бы имъ могла добродѣтель мою указати (JB 1805: 58).

ПОСЈЕШТЕНИЈЕ с <посѣщеніе> *йосеѣи*. Не! Оваковыи Господары не требаю намъ, да чине какова посѣщенія (JB 1805: 24).

ПОСТУПЛЕНИЈЕ с <поступленіе> *йосѣуѣак*. Я самъ нашао наше поступленіе напротивъ нихъ всегда немилосердно, и я не знамъ каковый тайный гласъ являсе у моему сердцу, и каже ми, да э то едно безчеловѣчно дѣло тако съ овыма убогима поступати (JB 1805: 16); То э истина, поступленіе мои Отечественника видисе мени всегда немилосердно, и я самъ имао многократно о вами сожаленіе (JB 1805: 45).

ПОТВЕРДИТИ свр. *йоѣврѣиѣи*. Смемъ ли се ты пакъ усудити съ клятвомъ потвердити народа проливати? (JB 1805: 46).

ПОТВЕРЖДЕНИЈЕ с <потвержденіе> *йоѣврѣа*. Съ клятвомъ потвердити, радъ бы самъ знати, что э то клятвенное потвержденіе? (JB 1805: 47).

ПОЧЕРПАВАТИ несвр. *црѣѣиѣи, ваѣиѣи, захваѣиѣи*. Дозволите ми кодъ васъ юще великодушіе и добродѣтель почерпавати! (JB 1805: 87).

ПОЧЕРПАВАТИ СЕ несвр. *црїейи, вадиѣи, захваѣаѣи*. Я знамъ добро, гди се обычно вода почерпава... (JB 1805: 62).

ПОЧИТОВАТИ несвр. *ѣошѣоваѣи*. Али вы почитуете такоѣеръ и Тугра (JB 1805: 48).

ПОШТАДИТИ свр. <пошадити> *ѣошѣедеѣи*. Я самъ имъ дао знаменїе, да ѣу ихъ пошадити и животъ имъ поклонити... мой любезный Отче, како животыня пузили су они къ моимъ ногама, и дадоше ми знакъ свое благодарности, за то требовало бы послѣ, да я мою рѣчь узмемъ натрагъ? (JB 1805: 19); Кажи намъ, ниси ли ты пошадїо еданъ путь два дивїяка, кадъ э была заповѣдъ, насъ све истребити? (JB 1805: 45); А ты младый человекъ! Учи она два дивїяка познати, коя си ты тако великодушно пошадїо (JB 1805: 47).

ПРАЗНОСЛОВИТИ несвр. <празднословити> *ѣоворїѣи* у *ѣразно, ѣоворїѣи нейромишљено*. Что празднословишь ты о одной добродѣтельной крокодилки? (JB 1805: 43).

ПРЕВОСХОДИТИ свр. *нагдамиѣи*. Содружество ове любведостойне дивъ девойчице превосходи у моима очима цѣну содружества нѣкихъ Еуропейкина (JB 1805: 38).

ПРЕДЕЛ м <прѣделъ> *ѣредео*. Еданъ каменитый прѣделъ на брегу морскомъ, на коемъ у одной страни виддисе велика пещера, а по равницы нѣка редко разсаѣена дрѣвеса (JB 1805: 9).

ПРЕЖДЕ прил. *ѣре*. Я самъ мыслїо, обаче заиста прежде твоегъ рѣшенїя (*сенїенцїе*) нисамъ могао знати (JB 1805: 44); Я самъ мыслїо, да не бы важныи было, отъ любви, и вы ѣе те ѣоште прежде отшествїя вашего свадьбу держати? (JB 1805: 68).

ПРЕИМУЩЕСТВО с <преимущество> *ѣредносїи*. Хвалити зовесе извѣсно преимущество одногъ лица познати, ради нѣговогъ добродѣтелногъ совершенства (JB 1805: 35).

ПРЕЛЕСНО прил. *лажно, варљиво*. Да ли самъ прелесно чути могао? Да или ѣе быти истина? Она има разумъ, рече онъ : я га рачунамъ за три фунте. (JB 1805: 74).

ПРЕЛЕСТИТИ свр. *обмануѣи, ѣреварїѣи*. Како легко може насъ найманя сѣнка надежде къ нещастїю прелестити? (JB 1805: 15).

ПРЕЛШЧЕНИЈЕ с <прелщеніе> *обмана, ѿреваря*. Хотѣле бы ме мое очи опетъ да... али ніе! – ніе никаково прелщеніе (ЈВ 1805: 15).

ПРЕПИТАНИЈЕ с <препитаніе> *храна, исхрана, ѿрехрана*. Мы бы смо веће давно отъ глади померли были, кадъ не бы она сирота добра девойчица, коя намъ дневно воће носи, за наше препитаніе попеченіе носила (ЈВ 1805: 11); Мы немамо никакова препитанія нашу гладъ утолитти, нити каково мѣстп, гди бы се отъ дивій звѣрова сохранили могли (ЈВ 1805: 20); Вы се бринете само за вашу главу, а за сироту девойчицу, коя намъ э за три цѣле године препитаніе носила – за ню не бы сте се башъ ништа бринули – башъ лепо отъ васъ! (ЈВ 1805: 49); Кое вамъ препитаніе приносіо? (ЈВ 1805: 54).

ПРЕПЈАСТВОВАТИ <препјаствовати> *омешаѿти*. Есть, я ю знамъ; обаче она намъ нити препјаствуеть благодарнымъ быти (ЈВ 1805: 76).

ПРЕРЕКАНИЈЕ с <пререканіе> *ѿрейирка*. Я не заслужуемъ ваша прерѣканія. Слушайте само... (ЈВ 1805: 76); Обаче мое сердце не осеѣа никакова прерѣканія (ЈВ 1805: 77); Али я ти неѣу никакова чинити прерѣканія (ЈВ 1805: 84).

ПРЕТЕРПИТИ свр. *доживеѿти*. И вы сте дѣйствително Шпаніолацъ, кой сте прошедшу ноѣ Кораблекрушеніе претерпили? (...) Ово е мой слуга, и іоште два Шпаніолца, кой су прошедшу ноѣ кораблекрушеніе претерпили (ЈВ 1805: 67).

ПРЕТЕРПИТИ СЕ свр. *сѿрѣиѿти се*. Ваша э корпа са свимъ праздна – претерпитесе за мало, вы ѣете скоро опетъ што добыти ести – ербо и овьи страшныи знамъ да су добыли волю къ елу (ЈВ 1805: 36).

ПРЕТПОЧИТОВАТИ несвр. *даваѿти ѿрвенствво, ѿрейѿиосѿавѣаѿти*. Заиста, овде я морамъ себе весма предпочитовати, да самъ я братъ Казіка (ЈВ 1805: 60).

ПРЕХВАЛНИ, -а, -о <прехвалній> *хвалосѣевни*. Сіе разумѣніе вашего прехвалнаго къ полезному концу за славный родъ нашъ Сербскій приведеннаго дѣла, возбуди сердце мое къ безпредѣльному увеселенію и радости, что азъ симъ моимъ краткимъ начертеніемъ...(ЈВ 1805: без пагинације).

ПРИГЕРЛИТИ несвр. *приѣрлиши*. Ты мене за то пригерлишь къ твойма персима, и онда самъ весма задоволна и радостна (JB 1805: 30).

ПРИКЪЛУЧИТИ СЕ свр. <приключити се> *гесити се*. Ако ѱой се што годъ сиротицы приключило было! (JB 1805: 12); Своимъ слижителѣмъ Господары не требаю никаково да сообще повѣреніе, а особито на одномъ острову, гди смо мы само два – овде бы была къ врагу опасность, може быти да бы се что годъ смешно приключити могло хі! (JB 1805: 33); Пакъ што бы ѱой се приключило, кадъ бы казао, да э она намъ препитаніе носила? (JB 1805: 49); Ово се вамъ нѣе никадъ приключило (JB 1805: 62).

ПРИМЪЧАЕМИ, -а, -о <примѣчаемый> *ѱримѣѣн, ѱримѣѣан*. Она э показала намъ вѣрно путове, колико далеко можемосе отъ наше удалявати пещере, безъ не быти примѣчаеми отъ дивѣяка, и мы точно слѣдуемо нѣномъ совѣту (JB 1805: 37).

ПРИМЪЧАНИЈЕ с <примѣчаніе> *ѱримѣѣба*. Можда да изведем значење одатле? Ты заслужиешъ сыне мой попреканіе и псовку за ова твоя примѣчанія! (JB 1805: 17).

ПРИНУЖДАВАТИ несвр. *ѱринуѣавати, ѱрисиѣавати*. Нѣе ли ово лакомство нѣова сокровица отимати, коя насъ принуждаваю нихъ бѣдне гонити; неже ли пожеланія нихъ щастне учинити? (JB 1805: 17); Ове рѣчи и нѣгово смущеніе, кадъ насъ е опазіо, мене принуждаваю вѣровати, да онъ ову добру дѣвицу продати хоѣе (JB 1805: 74).

ПРИСЪДАТЕЛЪ м <присѣдатель> *ѱредсеѣавајуѣи*. Славнаго Комітата Крашовскаго Столицы Судейскія присѣдательмъ мнѣже высокопочитаемымъ Господіямъ Стрыцемъ (JB 1805: без пагинације).

ПРИТВОРАВАТИ СЕ несвр. *ѱрейварати се*. Али Инкле, нѣе мой Непрѣятель, онъ заиста не зна се притворавати (JB 1805: 82).

ПРИТВОРНОСТ ж <притворность> *ѱрейварање*. Твою притворность обешеняче еданъ веѣе не могу далше сносити (JB 1805: 83).

ПРИТВОРСТВО с *ѱрейварање, неискреност*. Ты ѣешъ скоро искусити, како истину говори овай человекъ, невинная дѣвице! Ты ѱоще нѣе знашь наше притворство! (JB 1805: 81); Притворство? Тако кажи ми, что е оно? (JB 1805: 82).

ПРИУГОТОВЛѢНИ, -а, -о <приуготоввлѣній> *сїреман, ѱрийремљен*. Али ты юште ниси къ путу приуготоввлѣнна! (ЈВ 1805: 71).

ПРИУГОТОВИТИ СЕ свр. *ѱрийремиѱи се, сїремиѱи се*. Садъ смо се већ къ путу приуготовили (ЈВ 1805: 82).

ПРИЧИНА ж *разлої*. Мы имамо хиляду други способа, насъ юще поправляти – пакъ опетъ при свакой причини челоуѣческо дѣло посрамлява насъ често (ЈВ 1805: 61).

ПРИШЕСТВИЈЕ с <пришествіе> *голазак*. Непотребно бы было брата, кадъ бы те дуго испытывао сверху твоегъ пришествія на овый островъ – наша судьбина быће подобна вашой, и тебе ће быти бура и волна морска избацыла на овый островъ, како годъ и насъ. – Обаче кажи ми, колико си ты времена на овомъ острову? (ЈВ 1805: 36).

ПРОДАНИЈЕ с <продање> *ѱродаја*. Преће нѣгди продаосамъ три девойке, оне су были лепе, и нїово продање мени е добро напунило было мою кесицу (ЈВ 1805: 66).

ПРОЗВИШТЕ с <прозвище> *надимак*. Не, мы таковы прозвища не имамо (ЈВ 1805: 59).

ПРОМИСЛ ж <промысль> *ѱромисао*. Може быти да ће ме промысль благословити, каковогъ челоуѣка наћи (ЈВ 1805: 14).

ПРОТИВО прил. *ѱроѱив*. Консалво бранисе ющъ противо Азора са саблюмъ (ЈВ 1805: 40).

ПРОТИВОБОРЕНИЈЕ с <противобореніе/противобореніе> *сукоб*. Да ставимо насъ къ противоборенію (ЈВ 1805: 38); Мы постависмосе къ противоборенію; али они намъ обѣщашесе... (ЈВ 1805: 82).

ПРОТИВОСЛОВИТИ несвр. *ѱроѱивречиѱи*. Всегда самъ се трудію показати себе достйна участника быти любви ваше родителске, и ако бы я каково дѣйствіе учинію бую, кое бы овуму умствованію народному противословило... (ЈВ 1805: 18).

ПРОЧИ, -а –е <прочій> *остїали*. Изъ между прочыхъ опетъ е была истина, что самъ вамъ преће говорію, да е овудъ свудъ земля, а вы ово нисте хотѣли вѣровати (ЈВ 1805: 62).

ПРОШЕДШИ, -а, -е <прошедшій> *ѱроѱили*. И вы сте дѣйствително Шпанїолаць, кой сте прошедшу ноћь Кораблекрушеніе претерпили? (ЈВ 1805: 67); Ово е мой слуга, и ю-

ште два Шпаніолца, кой су прошедшу ноѣ кораблекрушеніе претерпили (JB 1805: 67).

ПРОШЕНИЈЕ с <прошеніе> *молба*. Обаче закунитесе и вы моя прошенія обдержавати, коя отъ васъ просити буду! (JB 1805: 47); ...она е пала предъ нѣгове ноге – и ніе престала молити га дотле, докле іой ніе Казікъ прошеніе слышавао (JB 1805: 55); Али ты ми морашъ нѣчто іоште напредъ обѣщати – и да не бы си ми мое прошеніе отрекао (JB 1805: 57).

Р

РАНОЈАСТИЈЕ с <раноастіе> *рани оброк*. Али не... Овде подъ овымъ дрветомъ могу се и я самъ ублажавати, и рано-ястіе изъ между два ока потрошити... (JB 1805: 25).

РАЗУМЈЕНИЈЕ с <разуменіе> *разумевање*. Сіе разумѣніе вашего прехвалнаго къ полезному концу за славный родъ нашъ Сербскій приведеннаго дѣла, возбуди сердце мое къ безпредѣльному увеселенію и радости... (JB 1805: без пагинације).

РАСТЕРГАВАТИ несвр. *расѣрѣавати*. Онъ растергава насъ таки на еданъ путь (JB 1805: 22).

РАСТЕРЗАВАТИ несвр. *расѣрзавати на комаге*. Есть, али не како солнце; онъ е само кодъ насъ можный, и мы му даемо жертву за ублажити га, за что мы мыслимо, да онъ насъ само за наказаніе грѣхомъ нашихъ растерзава, и за то мы нѣму жертвуемо наше неприятелѣ (JB 1805: 48).

РАСУЖДЕНИЈЕ с <разсужденіе> *расуѣивање*. Пусти ме на миру съ твоима проклетима расужденіяма, или... (JB 1805: 50).

РЕВНОСТ ж <ревность> *брижливості, марљивості*. Съ каковомъ ревностію ты держишь страну овымъ бѣднымъ! (JB 1805: 75).

РЈЕШЕНИЈЕ с <рѣшеніе> *решеніе*. Я самъ мыслію, обаче заиста прежде твоегъ рѣшенія (*сенѣнције*) нисамъ могао знати (JB 1805: 44).

РОЖДЕНИЈЕ с <рожденіе> *роѣеніе*. О Лондоне! Мѣсто рожденія мога... (JB 1805: 64).

С

СВЕРХА ж *сврха*. Непотребно бы было брата, кадъ бы те дуго испытывао сверху твоегъ пришествія на овый островъ – наша судьба быће подобна вашей, и тебе ће быти бура и волна морска избацыла на овый островъ, како годъ и насъ. Обаче кажи ми, колико си ты времена на овомъ острову? (ЈВ 1805, 36); По заповѣди нашего Владѣтеля, дужанъ самъ сверху извѣстны обстоятелства отъ васъ извѣститисе (ЈВ 1805: 53).

СВИДЈЕТЕЉ м <свидѣтель> *сведок*. Кадъ се Богови за свидѣтелѣ позываю (ЈВ 1805: 47).

СВИРЈЕПСТВОВАТИ несвр. <свирѣпствовати> *биѣши немилосрдан, биѣши окруѣан*. Кажи ми, что э васъ подигло съ толико многимъ милосердіемъ и яростію противу насъ свирѣпствовати? (ЈВ 1805: 45).

СВЈАТЕЈШИ, -аја, -еје суп. од *свѣѣши* <святѣйшій> *Есу* ли то союзы... святѣйшіи союзы, о којима си ми говоріо? (ЈВ 1805: 84).

СЕРДЕЧНИ -а, -о <сердечный> *срдчан*. Любити зовемо мы, кадъ годъ каковаго лица примѣтимо увеселеніе и радостъ сердечну имати (ЈВ 1805: 29).

СЕРДЕЧНО прил. *срдчно*. Кодъ насъ нѣ тако добро сердечно (ЈВ 1805: 81).

СЕРДИТИ СЕ несвр. *срдѣѣши се, љуѣѣши се*. Вы имате право сердитисе; мы не потребуемо ни шта вышше далѣ (ЈВ 1805: 30).

СЕРПСКИ, -а, -о <сербскій> *срѣски*. Сіе разумѣніе вашего прехвалнаго къ полезному концу за славный родъ нашъ Сербскій приведеннаго дѣла, возбуди сердце мое къ безпредѣльному увеселенію и радости...(ЈВ 1805: без пагинације).

СЕРЦЕ <сердце> фиг. *унуѣрашњи човеков свѣѣ, душа*. Сіе разумѣніе вашего прехвалнаго къ полезному концу за славный родъ нашъ Сербскій приведеннаго дѣла, возбуди сердце мое къ безпредѣльному увеселенію и радости...(ЈВ 1805: без пагинације); Я самъ нашао наше поступленіе на противъ нихъ всегда немилосердно, и я не знамъ каковый тайный гласъ являсе у моему сердцу, и каже ми, да э то едно безчеловѣчно дѣло тако съ овима убогими поступати (ЈВ 1805: 16).

СИЛНѢЈШИ, -а, -е суп. од *силни*. <силнѣйшый> *најснаж-нији*. Наши хранители Богови, хоѣшъ да рекнешъ, были су, кои су вашу Галію раздробили, и съ силнѣйшимъ своимъ вами заступленіемъ хотѣли су вашу погибель (JB 1805: 41).

СКОРБ ж <скорбѣ> *жалосїи, брїа, мука, шуа*. Кажи ми изрокъ твое скорби! (JB 1805: 78).

СЛУЧИТИ СЕ свр. *гоіодити се*. Ты плачешъ? Что ти се случилось? (JB 1805: 78); Проклетый угурсузе то се случилось чрезъ твое урежденіе (JB 1805: 84).

СМЕРТ ж <смерть> *сми*. Какова ужасна смерть може быти мене овде ожидава! (JB 1805: 13); Затаите ли Вы обаѣе наименшу какову вещь, то ѣе те горкомъ смертію умрети (JB 1805: 53).

СМЕРТНО прил. *смино*. Два роѣна моя брата отъ вашихъ бездушныхъ копіями прободени смертно падоше... (JB 1805: 41).

СМУШТЕНИЈЕ <смущеніе> *узнемиреносїи*. Ове рѣчи и нѣгово смущеніе, кадъ насъ е опазіо, мене принуждавао вѣровати, да онъ ову добру дѣвицу продати хоѣе (JB 1805: 74).

СОВЕРШАВАТИ СЕ несвр. <совершавати се> *завршаваши се*. Дѣйствіе естъ на одномъ острову Американскомъ оно починѣсе у ютру, и совершуе се у вече (JB 1805: без пагинације).

СОВЕРШЕНСТВО с *савршенство*. Хвалити зовесе извѣсно преимущество одногъ лица познати, ради нѣговогъ добродѣтелногъ совершенства (JB 1805: 35).

СОВЕРШЕНО прил. *савршено*. Еданъ случай, кога ѣу ти у Кораблю совершенно исказати, учини ми ово познанство; Ярыка естъ една дивїя девойка, коя е намъ за ово време доста добре услуге чинила (JB 1805: 69).

СОВЕРШЕНИ, -а, -о <совершенїи> *завршени, окончани*. Ели веѣе ваша погодба совершенна? (JB 1805: 72).

СОВѢТ <совѣтъ> *савей*. Она э показала намъ вѣрно путове, колико далеко можемосе отъ наше удалявати пещере, безъ не быти примѣчаеми отъ дивїяка, и мы точно слѣдуемо нѣномъ совѣту (JB 1805: 37).

СОВѢТОВАТИ несвр. <совѣтовати> *савейоваши*. Обаче я вамъ совѣтуемъ, да бы сте мени ову девойку предпочитовали, за што то, што вы мыслите, можете чинити съ вашимъ до месоеѣа (JB 1805: 33).

СОВОКУПИТИ СЕ свр. *сакуйиши се*. Я вамъ се заклинѣмъ спасеніемъ моимъ да ѣу учинити таку ларму и вику, да ѣе ду сви дивіяцы совокупитисе и насъ живе прождерати (JB 1805: 34).

СОДЕРЖАТИ несвр. *садржаши, ѡседоваши*. Ова дѣвица заиста никакова дивячесзва у себи не содержи (JB 1805: 11); Такоѣеръ чувствителность содержи она (JB 1805: 73); Она такоѣеръ содержи чувствителность; ню неѣу ни мало рачунати, или само за нѣколико Пенси (JB 1805: 74).

СОДРУЖЕСТВО с *друштво*. Ты си ѡощъ едно содружество добыю; кадъ самъ теби данасъ воѣе донела, нашла самъ два чужестранна, они рекоше мени, да су ноѣасъ кораблекрушеніе терпили... (JB 1805: 31); Нисамъ ли ти едно изрядно довела содружество? (JB 1805: 34); Ты си ѡощъ едно содружество добыю; кадъ самъ теби данасъ воѣе донела, нашла самъ два чужестрна, они рекоше мени, да су ноѣасъ кораблекрушеніе терпили... (JB 1805: 31); Ты ниси дакле быо у содружеству съ овомъ дѣвицомъ, чрезъ ове три године тако несреѣанъ? (JB 1805: 38).

СОЖАЛЕНИЈЕ с <сожаленіе> *сажалѣење, жалѣење*. То э истина, поступленіе мои Отечественника видисе мени всегда немилосердно, и я самъ имао многократно о вами сожаленіе (JB 1805: 45); Ты си имао сожаленіе о нами, а Шпаніолаць си ты (JB 1805: 45).

СОЖАЛИТЕЛНИ, -а, -о <сожалителный> *сажалѣив*. Онъ отъ детинства говораше ми всегда; буди сожалителна о нещастныма, пакъ Богови онда быѣеду съ тобомъ... (JB 1805: 58).

СОЖАЉЕВАТИ несвр. <сожалѣвати> *сажалѣваши*. Она давваше мени само поводъ изгубленіе Господичнахъ Еурпейскихъ вышше сожалѣвати (JB 1805: 38).

СОЈУЗ м <союзъ> *савез*. Есу ли то союзы... святѣйшии союзы, о коима си ми говоріо? (JB 1805: 84).

СОКРОВЕНИ, -а, -о <сокровенни> *сакривени*. Нити ово сокровенно наше прибѣжище, не може отъ ваши гоненія на миру остати! (JB 1805: 40); Обаче какво дерзновеніе привело те на ово сокровенно мѣсто насъ истраживати? (JB 1805: 41).

СОКРОВИШЧЕ с <сокровище> *благо, граѡценост*. Ніе ли ово лакомство ніова сокровища отимати, коя насъ при-

нуждавао ихъ бѣдне гонити; неже ли пожеланїя ихъ щастне учинити? (ЈВ 1805: 17).

СОКРУШАВАТИ несвр. *унишѣавати*. Вѣруй ми, да ни су мале заслуге, ове безбожнике сокрушавати, и по истребленїю овыхъ бездушныхъ, умствованїе и обычае нашегъ народа увести (ЈВ 1805: 17).

СОКРУШИТИ несвр. *сломиѣти*. Богови бодрствую и хране спасенїе свакогъ человѣка, и ако су тїи правыи Боогови, кое ты бранишь, тако мораю нїове стрѣле сокрушити твою главу... (ЈВ 1805: 41); Кад нећешъ дакле повиноватисе моїой заповѣди, а ты да си проклетъ, и да те сокруши моя клятва, окаянный сыне! (ЈВ 1805: 77); О! да бы те Богови сокрушили, и истребили отъ земли – да те вышше нема (ЈВ 1805: 85).

СОЛНЦЕ с *сунце*. ...а я бы храмъ Тврга разорїо – и солнцу нигда вышше не бы кадило благовоннаго уханїя приносио! (ЈВ 1805: 42); То э еданъ кодъ насъ обычай, коегъ мы самомъ солнцу показуемо, и оному кой се нѣму показуе (ЈВ 1805: 47); Что хоћешъ ты чрезъ овогъ да рекнешъ? Да э солнце едно благодѣтельное Божество... (ЈВ 1805: 48); Есть, али не како солнце; онъ е само кодъ насъ можный, и мы му даемо жертву за ублажити га, за что мы мыслимо, да онъ насъ само за наказанїе грѣхомъ нашихъ разстерзава, и за то мы нѣму жертвуемо наше неприятелъ (ЈВ 1805: 48).

СООПШТИТИ свр. <соопштити> *саоишѣити*, *информисати*, *показати*. Своимъ слижителѣмъ Господары не требаю никаково да сообще повѣренїе, а особито на одномъ острову, гди смо мы само два – овде бы была къ врагу опасность, може быти да бы се что годъ смешно приключити могло хї! (ЈВ 1805: 33).

СОСЈЕД м <сосѣдъ> *комишија*. ...и веће су скоро све наше сосѣде поубїяли... (ЈВ 1805: 22).

СОСЈЕДНИ, -а, -о <сосѣдный> *суседни*. Чрезъ цѣло време ове три године нисамъ ни одногъ видїо, кромѣ нѣке чунове, на коимасе само дивяцы изъ сосѣдны острова отъ гоненїя може быти Шпанїолцевъ привозили (ЈВ 1805: 37); ...я самъ еданъ бѣгатель кой самъ изъ овы сосѣдны предѣла на овай островъ прибѣгао, за избѣгнути нашегъ звѣрскогъ свирѣпства и безчеловѣчїя! (ЈВ 1805: 40); За што су они изъ сосѣд-

ны острова прибѣгли овамо, гди су съ людма были, кои су наш языкъ разумевали (JB 1805: 50); За што су они изъ со-сѣдны острова прибѣгли овамо, гди су съ людма были, кои су нашъ языкъ разумевали (JB 1805: 50).

СОСТОЈАНИЕ с <состояніе> *сѣање*. Кадъ э кто у каковомъ состоянію, у коемъ никадъ никакове нужде имати може, о кадъ кто сва своя пожеланія по воли има, съ едномъ рѣчию...(JB 1805: 23).

СОТВОРЕНИ, -на, -но <сотвореный> *сѣворени*. Они су скоро тако сотворени, како и вы (JB 1805: 22); Овыи су люди за сужне и неволне сотворени (JB 1805: 75).

СОХРАНИТИ свр. *сачувати*. Богъ ће намъ животъ нашъ сохранити, а можее быти съ нимъ и нашу срећу (JB 1805: 10).

СОХРАЊАВАТИ несвр. <сохранявати> *чувати*. Може быти сохраняваше благое Божество ове нещастне отъ нашегъ нападенія (JB 1805: 16); Младомъ Криглицу сохранявамъ сваке године животъ, кадъ онъ свое гнѣздо прави, я оплетемъ пруге около нѣга тако густо (JB 1805: 35).

СОХРАЊЕНИ, -а, -о <сохранѣній> *сачувани*. А мѣсто, уи коему вы отъ дивы животыня быћете сохранѣни, хоћу вамъ казати (JB 1805: 21).

СПАСЕНИЕ с <спасеніе> *сѣасење*. Ты попеченіе носишь заа спасеніе челоувѣковъ! (JB 1805: 14); Богови бодрствую и хране спасеніе свакогъ челоувѣка, и ако су тѣи правыи Боови, кое ты бранишь, тако мораю нѣове стрѣле сокрушити твою главу... (JB 1805: 41); Я Господару? – Нема тога, тако ми спасенія я нисамъ! (JB 1805: 49); Една греда служила э къ нашему спасенію... (JB 1805: 54); О спасеніе наше! О сладка деовчице! О драга Ярыко! (JB 1805: 55); Мы можемо опетъ на каковый островъ избачени быти, гди намъ неће тако добро быти како овде. – Тако ми спасенія! (JB 1805: 67); Из-между тога, ты се само мало острагъ сакри, и ако ове мое речи буду истинне, тако учини таки наредбу къ спасенію Ярыке (JB 1805: 79).

СПОМОЩЕСТВОВАТИ несвр. <спомоществовати> *ѣомаѣати*. Равно и нами бы се иста приключила судьбна, кадъ не бы намъ она спомоществовала (JB 1805: 34).

СРАЖЕНИЕ с *оружани сукоб*. Кажу ми, ни си ли ты быо у едномъ сраженію противу насъ? (JB 1805: 45).

СУМНЕНИЕ с <сумнѣніе> *сумна*. Безъ сумнѣнія: ербо еданъ таковій избавитель, како что си ты, заиста велике е благодарности дужанъ! (JB 1805: 68).

Т

ТАКОВИ, -а, -о прид.зам. <таковый> *ѡакав*. Не уменууй насъ съ таковымъ именемъ, Безчеловѣчный! (JB 1805: 40); Держишь ли ты дакле насъ едногъ таковогогъ народногъ умствованія способне? (JB 1805: 46).

ТВЕРДШИ, -а, -о комп. од тверд <твердшій> *ѡврг, ѡстојан, чврсти, сѡалан*. ...да онъ васъ на Стеленъ Благогодства Унгарскаго съ Милостивѣйшимъ Благоутробнымъ Оттеческимъ своимъ Обдареніемъ трехъ Мѣсть ради крѣплшія и твердшія... (JB 1805: без пагинације).

ТВОРЕЦ м <творецъ> *сѡворишѣл*. ...Премилоствый и Преблагій Творецъ нашъ чрезъ неизчисляемая лѣта с благополучно дошедшимъ еще наслѣднымъ Потомствомъ Вашимъ... (JB 1805: без пагинације).

ТОЧИЈУ <точеніе> *само*. ...но точію изъ искренне душе мое желимъ, что бы Ваша Высокородія, якоже Столпъ и Источникъ Племене Вашего Петровичъ... (JB 1805: без пагинације).

ТРУДОЛЮБИВИ, -а, -о <трудолюбивый> *вредан*. Кто за годину трудолюбивыйи покажесе отъ други, онай се мора вышше чествовати (JB 1805: 60).

ТРУДОЛЮБНО прил. <трудолюбно> *мукоѡрино*. Вы сте морали трудолюбно слушати Науку Хрїстіанскую (JB 1805: 61).

У

УВЕСЕЛЕНИЕ с <увеселеніе> *увесѣлавање, забава*. Сіе разумѣніе вашего прехвалнаго къ полезному концу за славный родъ нашъ Сербскій приведеннаго дѣла, возбуди сердце мое къ безпредѣльному увеселенію и радости...(JB 1805); Любити зовемо мы кадъ годъ каковаго лица примѣтимо увеселеніе и радость сердечну имати (JB 1805: 28); Али заиста

нити самъ быо срећанъ – ербо што зна една дивія девойка, и какво увеселеніе може приносити человѣку напротивъ Европейкиня? (JB 1805: 38).

УГЛУБИТИ СЕ свр. *угубиѣши се*. Како су се овы люди углубили у нѳовой терговини! (JB 1805: 73).

УГОЖДЕНИЈЕ с <угожденіе> *уѳођај*. Ми ћемо морати за ово угожденіе доста платити (JB 1805: 81).

УДИВЛЕНИЈЕ с <удивленіе> *чуђење, дивљење*. Человѣколюбіе ове дивѣ дѣвице баца ме у велико удивленіе (JB 1805: 38).

УЗРОКУЈУШЧИ , -а, -е *који узрокује*. Они су были потымъ безъ оружја, само су съ нѣколико лакима стрѣлама вооружани были, кое су они бацыли безъ свакогъ мени узрокующегъ вреда (JB 1805: 19).

УКРЕПЉАВАТИ несвр. <укрепљавати> *ојачаваѣши*. Немощныи мы ожидавалисмо веће смертъ; кадъ нечаянно, ето ти доће намъ ова дѣвица, о она насъ э съ воћемъ укрепљавала (JB 1805: 37).

УМЕРТИ свр. *умреѣши*. Мы бы смо измежду тогъ времена отъ глади умерли были... (JB 1805: 42).

УМСТВОВАНИЈЕ с <умствиваніе> *мишљење*. Вѣруй ми, да ни су мале заслуге, ове безбожнике сокрушавати, и по истребленію овыхъ бездушныхъ, умствованіе и обычае нашегъ народа увести (JB 1805: 17); Всегда самъ се трудіо показати себе достйна участника быти любви ваше родителске, и ако бы я какво дѣйствіе учиніо быо, кое бы овуму умствованію народному протививословило... (JB 1805: 18); Имаду ли овыйи люди какову нужду отъ нашегъ народногъ умствованія да бы су были благополючнійи? (JB 1805: 24); Держишь ли ты дакле насъ едногъ таковогъ народногъ умствованія способне? (JB 1805: 46); О брате! Твое е сердце невинно, а душа искренна, я бы ихъ обое чрезъ откровеннія нашегъ народногъ умствованія увредіо (JB 1805: 78); Али мой Инкле приповедаше ми толико лепи вещи о вашиха умствованіяма (JB 1805: 81); Ако бы я могао мѣсто Инклево у твоему задобыти сердцу я бы быо чрезъ твоя умствованія неописанно щастанъ (JB 1805: 88).

УРЕЖДЕНИЈЕ с <урежденіе> *орѣанизација*. Проклетый угурсузе то се случило чрезъ твое урежденіе (ЈВ 1805: 84).

УСЕРДНИ, -а, -о <усердный> *ѣредан, вредан, ревностѣан*. ...отъ мене единого малого челоуѣка, понеже азъ его изъ усердныя мояя любве и искреннаго къ Вамъ... (ЈВ 1805: без пагинације).

УСЛАЖДЕНИЈЕ с <услажденіе> *заговольство*. Ніе ли истина, кадъ бы доиста было, да бы сте се и вы уплашили? Али ходите. Оуде е услажденіе (ЈВ 1805: 26).

УСТРЕМЪЕНИЈЕ с <устремленіе> *стѣремльене, шежня*. Съ устремленіемъ прошла е крозъ множество Народа къ престолу нашегъ Казѣка (ЈВ 1805: 55).

УТЕСНЕНИЈЕ с <утесненіе> *уѣнешавање*. Отнесите на трагъ вашъ грѣхъ за утѣсненіе людѣй у вашима земляма и казните чрезъ ваша дѣйствія мѣсто, кое такоуе Варваре узранити буде (ЈВ 1805: 86).

УТЕШЕНИЈЕ с <утешеніе> *уѣшеха*. Есамъ ли я кадъ годъ мыслю, да ѣу отъ могъ родителя отбаченъ быти? – и утѣшеніе на персима едногъ Дивіегъ, а добродѣтель на одномъ пустомъ острову наѣи моѣи (ЈВ 1805: 78).

УЧАСНИК м <учасникъ> *учесник*. Всегда самъ се трудю показати себе достѣна участника быти любви ваше родителске, и ако бы я каково дѣйствіе учиню быо, кое бы оуму умствованію народному протививословило... (ЈВ 1805: 18).

УХАНИЈЕ с <уханіе> *мирис*. а я бы храмъ Тѣгра разорю – и солнцу нигда вышше не бы кадило благоуоннаго уханія приносю! (ЈВ 1805: 42).

Х

ХРАНИМИ, -а, -о *хранен*. Биѣе веѣе три године, како насъ э волна избацьла на оуу землю, и да мы непрестанно отъ оуе дивѣ дѣвице, кою си видю, питаеми и храними есмо...(ЈВ 1805: 36).

ХРИСТИЈАНИН м <хрѣстѣанинъ> *Хришћанин*. Не говори такоуа израженія на люде, кои су Хрѣстѣани... (ЈВ 1805: 75); Кои само име Хрѣстѣанина носе, хоѣете да рекнете, а у сердцу су чудовища и врази челоуѣчества (ЈВ 1805: 75).

ХРИСТИЈАНСКИ, -а, -о <Хрїстіянскїй> *хришћански*. Вы сте морали трудолюбно слушати Науку Хрїстіанскую (ЈВ 1805: 61).

Ч

ЧЕЛОВЈЕК м <человѣкъ> *човек*. отъ мене одинаго малого человѣка, понеже азъ его изъ усердныя моя любве и искреннаго къ Вамъ... (ЈВ 1805: без пагинације); Гледайте ме – нисамъ ни я тако ружанъ момакъ, а на одномъ острову, гди само два или три Европейска человѣка есу, я самъ увекъ еданъ отъ najlepши (ЈВ 1805, 33); Какосе человѣкъ роди, тако и умре, а я се садъ имамъ разговарати, да не мыслимъ на смерть (ЈВ 1805: 51); Али заиста нити самъ быо срећанъ – ербо што зна една дивїя девойка, и каквово увеселенїе може приносити человѣку напротивъ Европейкиня? (ЈВ 1805: 38); Произнашлосе, да Вы нисте изъ числа непрїателя человѣковъ, и ваше исповѣданїе долази сходно оному, кое намъ е и Ярыка исповѣдила (ЈВ 1805: 54); Онъ заиста мора еданъ честнѣйшїй Хрїстіанскїй человѣкъ быти (ЈВ 1805: 57); О божественный человѣче! (ЈВ 1805: 65).

ЧЕЛОВЈЕКОЈАДЕЦ м <человѣкоядецъ> *људождер*. Хоћете ли вы вышше разума имати, кадъ еданъ путь на то доће, да мы насъ пећи и кувати морамо пустити, само докъ Человѣкоядцы – али за Име Божїе! (ЈВ 1805: 13).

ЧЕЛОВЈЕКОЉУБИЈЕ с <человѣколюбїе> *човекољубље*. Человѣколюбїе ове дивѣ дѣвице баца ме у велико удивленїе (ЈВ 1805: 38); я све что годъ могу наћи купуемъ, али зна0! Заиста такову одну девойчицу продати, коя е теби толико человѣколюбїя показала, естъ еданъ грѣхъ! (ЈВ 1805: 69); Показала она мени человѣколюбїя, не показала, то е мени све едноо – обаче она бы мени вышше человѣколюбїя показала, кадъ бы она теби само была по воли (ЈВ 1805: 69); Заръ не захтеваю ли и твои светыи закони, и не учишь ли насъ и ты самъ человѣколюбїю? (ЈВ 1805: 78).

ЧЕЛОВЈЕЧЕСКИ, -а, -о <человѣчeskїй> *људски*. И зидаюлисе олтари Божества съ человѣчeskими тѣлели?... Хмъ! (ЈВ 1805: 17); Вы безбожныи и немилосердныи мучители

человѣческаго рода! (JB 1805: 41); Мы имамо хиляду други способа, насъ ѳоще поправляти – пакъ опетъ при свакој причини человѣческо дѣло посрамлява насъ често (JB 1805: 61).

ЧЕЛОВЈЕЧЕСТВО с <человѣчество> *љугстиво*. Али я самъ се пређе заповѣди человѣчества заклео, него ли заповѣди закона и Краля! (JB 1805: 19); Я не бы знао, за что да бы се мени дѣло какво наградило, кое э было должность человѣчества (JB 1805: 46); Я не бы знао, за что да бы се мени дѣло какво наградило, кое э было должность человѣчества (JB 1805: 46); Кои само име Хрїстїанина носе, хоѣте да рекнете, а у сердцу су чудовища и врази человѣчества (JB 1805: 75); Я самъ у надежди, да нисамъ ништа противъ человѣчества чинїо! (JB 1805: 78).

ЧЕСНИ, -а, -о <честный> *часѣан*. Я не мыслимъ, да бы су они вамъ учинили, за что они честна указую лица (JB 1805: 32).

ЧЕСЊЕЈШИ, -а, -е <честнѣйшїй> *часни*. Онъ заиста мора еданъ честнѣйшїй Хрїстїанскїй человѣкъ быти (JB 1805: 57).

ЧЕСТВОВАТИ несвр. *ѳошѳоваѳи*. Кто за годину трудолюбивыи покажесе отъ други, онай се мора вышше чествovati (JB 1805: 60).

ЧИСЛО м *број*. Равно и вы сте изъ числа наши непрїятеля... (JB 1805: 43); Произнашлосе, да Вы нисте изъ числа непрїятеля человѣковъ, и ваше исповѣданїе долази сходно оному, кое намъ е и Ярыка исповѣдила (JB 1805: 54).

ЧРЕЗ пред. <чрезъ> *кроз, ѳреко*. Премилостивый и Преблагїй Творецъ нашъ чрезъ неизчисляемая лѣта съ благополучно дошедшимъ еще наслѣднымъ Потомствомъ Вашимъ благословіо и щедро утвердїо... (JB 1805: 6); Я сам ихъ узео подъ мое покровителство и помогао самъ имъ чрезъ едного чуна у другїй островъ побѣгнути (JB 1805: 19).

ЧТО зам. *шѳа*. Али – среѳомъ! Садъ башъ нѣчто ми доѣ на память. – Али что э, кадъ не смемъ говорити, пстъ! (JB 1805: 52).

ЧУВСТВИТЕЛЬНОСТ ж <чувствительность> *осеѣајносѳи, эмоціоналносѳи*. Она ми се види, да има чувствительность (JB 1805: 70); Такоѣерьъ чувствительность содержи она (JB 1805: 73); Она такоѣерьъ содержи чувствительность; ню неѣу ни мало рачунати, или само за нѣколико Пенси (JB 1805: 74).

ЧУВСТВО с *разум, знање*. : Хе! Та она ми крозь душу и сва моя чувства прође (ЈВ 1805: 57).

ЧУВСТВОВАТИ свр. *осећиии*. Кадъ те мой отаць види – о каковуће чувствовати радость (ЈВ 1805: 58); Чинимисе да бы чувствовао велику радость, кадъ бы васъ могао самъ поморити (ЈВ 1805: 87).

ЧУЖЕСТРАНИ, -а, -о супст. *сѣстранац*. Нашъ Казікъ э Тугру обѣтъ учинію, нѣму све чужестранне жертвовати, развѣ ако не бы су были каковыи важныи узроцы (ЈВ 1805: 21); Вы ѣте изъ между тога свезати ова два чужестранна за дера – а вы изволите да идемо казіку – ербо кой найманѣму отъ насъ какво добро учини, есть другъ нашегъ Владѣтеля (ЈВ 1805: 48).

Ш

ШЧАСНИ, -сна, -сно <щастни> *срећан, радосѣан*. Обаче кадъ бы тебе твой животъ чрезъ нѣга щастну учинити могао? Щастну? – Што зовете вы щастіе? (ЈВ 1805: 23); Ако бы я могао мѣсто Инклево у твоему задобыти сердцу я бы быо чрезъ твоя умствованія неописанно щастанъ (ЈВ 1805: 88); Ей кадъ бы я само могла кога щастнымъ учинити! (ЈВ 1805: 88).

ШЧАСТИЈЕ с <щастіе> *срећа, сѣање и осећање ѿошѣуноі задовољсѣва*. Што зовете вы щастіе? (ЈВ 1805: 23); Заръ неѣшъ ли вышше Лондона видити, но цѣло живота твоего щастіе одной дивіой жертвовати девойки? (ЈВ 1805: 64).

ЛИТЕРАТУРА И РЕЧНИЦИ

Речници

Дьяченко 1993: Г. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь (со внесениемъ въ него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выражений)*. Москва: Издательский отдел московского патриархата.

Иванович, Петранович 1981: С. Иванович, И. Петранович, *Русско-сербскохорватский словарь*. Москва: Издательство „Советская энциклопедия”.

- ПЕТКОВИЋ 1935: С. Петковић, *Речник црквенословенскога језика*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- РЈАЗУ: *Рјечник хрватскога или српскога језика*. I-XXIII. Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности, 1880-1976.
- Речник славеносрпског језика*. *Оледна свеска*. (ур. А. Младеновић, Љ. Суботић, И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић, А. Милановић). Нови Сад: Матица српска, 2017.

ЛИТЕРАТУРА

- ЗОРИЋ 2004: М. Зорић, „Речник славенизама и књишких речи у делу Кратка всемирна историја Георгија Магарашевића”. *Прилози проучавању језика*, бр. 35.
- ЗОРИЋ 2013: М. Зорић, „Неколико речи о статусу и идентификацији славенизама”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. Књ. 61, св. 3.
- ЗОРИЋ 2018: М. Зорић, *Славенизми у раним драмама Јована Сћерије Појовића*. Нови Сад: Матица српска.
- КОВАЧЕК, МАРЈАНОВИЋ, МИХАИЛОВИЋ, РЊАК 1988: Б. Ковачек, П. Марјановић, Д. Михаиловић, Д. Рњак, *О театарском делу Јоакима Вујића*. Нови Сад: Матица српска – Одељење за сценску уметност и музику.
- КОВАЧЕК 1991: Б. Ковачек, *Талија и Клио : из историје српског позоришта и драме*. Нови Сад: Матица српска, Академија уметности.
- МИСАИЛОВИЋ 2008: М. Мисаиловић, *Значење српске комедиографије – Од Јоакима Вујића до Бранислава Нушића*. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине.
- ПЕТРИЋ 1965: В. Петрић, *Театар Јоакима Вујића*. Београд: Нолит.
- ПОПОВИЋ 2013: И. Поповић, „У ком је претинцу историје остао Јоаким Вујић?” у *СЦЕНА: Часопис за позоришну уметност*, бр. 1 (јан.-март 2013).
- ПОПОВИЋ 2013: И. Поповић, „Опет нам требаш, Јоакиме Вујићу у *СЦЕНА: Часопис за позоришну уметност*, бр. 2/3 (април.-септ 2013).
- ПОПОВИЋ 2014: И. Поповић, *(Пред)историја веселих позорја : комедија у Срба пре Јована Сћерије Појовића*. Нови Сад: Стеријино позорје, Библиотека Синтезе.

ПОПОВИЋ 2022: И. Поповић, *Јоаким Вујић Сабране драме*, Нови Сад:
Стеријино позорје.

ANDREA P. STOILJKOVIĆ

DICTIONARY OF SLAVISMS AND LITERARY TERMS IN THE
PLAY *FERNANDO AND JARIKA* BY JOAKIM VUJIĆ

SUMMARY

The paper presents a dictionary of Slavisms in the play *Fernando and Jarika* by Joakim Vujić, written in 1805. The research tasks included identifying Slavisms and literary words in the mentioned play, and compiling a dictionary in which each entry is illustrated with examples from the text. The result of the research is a systematic overview of the Slavisms and literary words in *Fernando and Jarika*.

Keywords: Joakim Vujić, *Fernando and Jarika*, dictionary of Slavisms and literary words.

УДК 821.163.41.09-2 Поповић Ј. С.
811.163.41'373.45
Научна грађа
Примљен: 17. 03.2024.
Прихваћен: 04.10.2024.

Емилија А. Поповић

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Докторске студије

РЕЧНИК СЛАВЕНИЗАМА И КЊИШКИХ РЕЧИ У ЖЕНИДБИ И УДАДБИ И РОДОЉУПЦИМА ЈОВАНА СТЕРИЈЕ ПОПОВИЋА

У раду се представља речник славенизама и књишких речи у комедијама *Женидба и удадба* и *Родољупци* Јована Стерије Поповића. Задаци истраживања подразумевају су издвајање славенизама и књишких речи у поменутих драмама, формирање речника у којем је свака одредница илустрована примерима из дела. Резултат истраживања огледа се у систематизованом прегледу славенизама и књишких речи у *Женидби и удадби* и *Родољупцима*.

Кључне речи: Јован Стерија Поповић, *Женидба и удадба*, *Родољупци*, речник славенизама и књишких речи.

Увод

Предмет рада представља речник славенизама и књишких речи у два комедијама Јована Стерије Поповића – *Женидби и удадби* из 1853. године и *Родољупцима*, недатиране комедије која је објављена постхумно, 1909. године¹. Комедије из чијег лексичког фонда издвајамо славенизме и књишке речи са језичког аспекта остале су неистражене. Милена Зорић 2018. године објављује књигу *Славенизми у раним драмама*

¹ *Родољупци* су објављени у књизи *Драмашки сѝиси* [Књ. 3] коју су за штампање приредили Јован Скерлић и Љубомир Давидовић.

мама Јована Стерије Поповића, у којој издваја и анализира славенизме и књишке речи са фонетског и творебеног аспекта, потом утврђује њихову стилску и функционалну улогу у делима и, напослетку, формира речник славенизама у раним комедијама и трагедијама Ј. С. Поповића.

Језик у *Родољубцима* је српски народни, заснован на шумадијско-војвођанском дијалекту са уочљивим присуством хунгаризама, о којима се највише и писало у контексту лингвистичких проучавања ове комедије (в. Шандор 1981; Погачник 1981; Јерковић 2007). О *Женидби и удадби* није писано са лингвистичког аспекта и ова драма представља једну од најслабије истражених Стеријиних драма.² Истраживање у раду спроведено је у циљу целовитијег сагледавања језика Јована Стерије Поповића, са посебним освртом на место славенизама у два драмама, у којима преовлађује народни језик доситејејевског типа (Суботић 2006).

Корпус за ово истраживање представљају комедије *Женидба и удадба* и *Родољубци* Јована Стерије Поповића:

Јован Стерија Поповић 1853. ЖЕНИДБА и УДАДБА/ I. С. ПОПОВИЋА ПОЗОРИШТНА ДЪЛА. Свеска III. – У Новоме Саду. КЊИГОПЕЧАТЊА МЕДАКОВИЋА, 1853.³ (скраћено: ЈСП 1853);

ЈСП: Поповић, Јован Стерија. РОДОЉУБЦЫ, весело њозорје у њейъ дѣйствиы одъ I С Поповића. Гошово за њечашан (скраћено: ЈСП Р⁴).

² О *Женидби и удадби* пишу Душан Иванић, Миријана Миочиновић и Сава Анђелковић са жанровског аспекта. Небојша Ромчевић пише о овој драми у контексту Ероса, односно проблема љубави и брака у Стеријиним комедијама. (в. Анђелковић 2006, Миочиновић 2006, Ромчевић 2006; Иванић 2007).

³ Дигитализована верзија доступна је на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2570>.

⁴ Речник је рађен према Стеријином аутографу који се налази у Рукописном одељењу Матице српске под бројем М.9412. Рукопис је недатиран и накнадно пагиниран. Поред накнадне пагинације, постоји и ауторова пагинација, којом је обухваћена свака четврта страница текста (в. Поповић 2008). При навођењу примера из ексцерпираних грађе водили смо се накнадном пагинацијом.

Основни задаци истраживања подразумевали су следеће: (1) издвајање славенизама у датој комедији и (2) формирање речника славенизама и књишких речи, који се састоји од 105 одредница. Приликом идентификације славенизама и књишких речи консултовани су следећи речници: *Српски рјечник* Вука Стефановића Караџића (1852), *Речник славеносрпског језика. Оледна свеска* (2017), *Словарь русского языка XIII века* (1984), *Словарь русского языка в четырёх томах* (1999), *Русско-сербскохорватский словарь* (1981), *Сербско-хорватско-русский словарь* (1982), РМС (2007).

Речник славенизама у *Женидби и удадби* и *Родољупцима*
Јована СТЕРИЈЕ ПОПОВИЋА

Микроструктура речника

Приликом састављања речника славенизама и књишких речи у наведеним драмама, водили смо се начелима предложеним у књизи Милене Зорић *Славенизми у раним драмама Јована Стјерије Поповића* (2018), тако да лексикографски чланак подразумева следеће компоненте:

- (1) одредницу,
- (2) граматичку информацију,
- (3) етимологију,
- (4) графички израз,
- (5) стилске ознаке,
- (6) дефиницију,
- (7) потврду у тексту,
- (8) синонине, дате хронолошким редом,
- (9) вишечлане лексичке јединице и изразе чији управни члан има статус одреднице (под ознаком Изр.),
- (10) потврду о томе да је дата лексема забележена у *Српском рјечнику* Вука Караџића из 1852. (под ознаком: Вук – Рј.).

Речнички чланак могао би бити приказан и на следећи начин:

одредница (информација о деривацији и морфосинтаксичким особинама) граматичка информација. етимологија. <графијски израз> стилска ознака. *значање*. потврда (скраћеница за аутора година: страница);

Уп. синоними.

Изр.

Информација о потврди у Вуковом *Српском рјечнику* из 1852.

Одреднице се дају верзалом, масним словима (болдом) и транскрибовано. Одреднице су дате према азбучном реду савременог српског језика. У одредници у којој се графијски облик не разликује од графијског облика који дата одредница има у савременом српском језику, није навођен графијски лик, а ако нема потврде основног облика, они су реконструисани, што је означено звездом.

У оквиру истог речничког чланка дају се лексеме у којима се може јавити различита фонолошка интерпретација исте графеме.

Као посебан речнички чланак дата је лексема која представља творбenu варијанту насталу употребом суфикса /-ица/: *родољубац* и *родољубица*.

Уколико је лексема потврђена само у скраћеном облику, у одредници дајемо реконструисану форму, помоћу угластих заграда, нпр. и пр[оче].

Трпни глаголски придеви наведени су као самосталне одреднице уз информацију о глаголу од којег су изведени.

Вишечлане лексичке јединице имају статус посебне одреднице јер оне представљају одговарајући појам само у датом споју, нпр. дејствујуће лице.

Грамматичка информација састоји се из (1) основних података о граматичкој категорији, нпр. о роду именица (м, ж, с) и глаголском виду (свршени и несвршени) и (2) информације о врсти речи.

Придеви су навођени у номинативу једнине, са наставцима за три рода у неодређеном виду, док су у одређеном виду дати у загради.

Након граматичке информације, дати су подаци о етимологији, односно о пореклу лексеме, у виду скраћенице грч., лат., итал.

Оригинални граfiјски лик дат је у ортографским заградама < >.

Дефиниције су преузимане или стилизоване према консултованим речницима.

Иза дефиниције за свако значење навођен је контекст у оквиру којег је дата лексема забележена, са наведеним извором (ИНИЦИЈАЛИ АУТОРА година / ИНИЦИЈАЛИ АУТОРА ознака за рукопис : страна).

На крају речничког чланка, наводи се потврда лексеме у Вуковом *Српском рјечнику* из 1852. (Вук–Рј).

Напомене о транскрипцији

С обзиром да су одреднице транскрибоване савременом српском ћирилицом, требало би предочити основне напомене о транскриптивним решењима.

Транскрипција анализиране грађе рађена је према упутствима које је навела Милена Зорић у књизи *Славенизми у раним драмама Јована Стерије Поповића* (2018).

Инвентар графема и слова које Јован Стерија Поповић користи у анализираном делу припада неререформисаној руској грађанској ћирилици која је допуњена графемама за означавање фонема српског језика <а, е, и, о, у; ђ, і, ы, я, ю; њ, ь; б, в, г, д, ђ, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ћ, ф, х, ц, ч, ш>.

ТРАНСКРИПТИВНА РЕШЕЊА

О вредности јата <ѓ>

Јат је на српском говорном подручју имало двоструку вредност у 18. и 19. веку – могло се изговарати као /je/ или као /e/. Јован Стерија Поповић, рођен на територији Војводине, на подручју шумадијско-војвођанског дијалекта, у свом говору служио се војвођанским поддијалектом (Зорић 2018), те се у овом раду предност даје гласовној вредности

/e/: <нестрпџне> (ЈСП 1853) → нестрпеније, <предсџдателџ> (ЈСП Р) → преседателџ, <свириџпџ> (ЈСП 1853) → свиреп и сл.

Графема <i>

Примарна гласовна вредност ове графеме је /i/. У свим наведеним примерима Поповић је доследно користио ову графему у позицији испред вокала: <вниманіе> (ЈСП Р) → вниманије; <заведеніе> → заведеније; <изјатиіе> (ЈСП 1853: 150) → изјатије; и сл.

Графема <и>

Графема <и> има вредност /i/: <изјатиіе> (ЈСП 1853) → изјатије; <кнџиговодство> (ЈСП 1853) → кнџиговодство.

Графема јери <ы>

Графема јери транскрибована је као /i/: <Срблџы> (ЈСП Р) → Срблџи.

Графема <е>

Ова графема обележава фонему /e/ у свим позицијама иза консонаната: <древност> (ЈСП Р) → древност; <заведеніе> (ЈСП Р) → заведеније; <интересџ> (ЈСП 1853) → интерес и др.

Иза вокала ова графема има вредност групе /je/: <своевольство> (ЈСП 1853) → својевољство.

Графема <я>

Гласовна вредност ове графеме је /ja/: <неспокојанџ*> (ЈСП 1853) → неспокојан, <славјанскџй> (ЈСП Р) → славјански.

У групама <ля> и <ня> ова графема се употребљавала за обележавање палаталних сонаната /l̥/ и /n̥/: <непонјатно> (ЈСП 1853) → непоњатно; <представљанџ*> (ЈСП 1853) → представљан.

Графема <ю>

Гласовна вредност графеме јесте /jy/ у позицији иза вокала, или /`y/ иза сонаната /ј/ и /њ/: <дѣйствующе лице*> (ЈСП 1853) → дејствујуће лице; <родолюбие> (ЈСП Р) → родољубије.

Слова <ъ> и <ь>

Дебело јер <ъ> је имало ортографску функцију да означи крај речи: <веранъ*> (ЈСП 1853) → веран; <векъ> (ЈСП 1853) → век.

Танко јер <ь> је имало двоструку улогу. Прва улога је била да означи именицу женског рода на нулти наставак: <любовь> (ЈСП 1853), <древность> (ЈСП Р), <наклоность> (ЈСП 1853), а друга да означи палаталност сонаната /ј/ и /њ/. Група <нь> имала је вредност /њ/ <књиговодство> (ЈСП 1853) → књиговодство, а група <лъ> – /ј/ <своевольство> (ЈСП 1853) → својевољство.

Слово <ь> користи и у групи <тъ>, којом се обележава /џ/: <дѣйствующьѣй*> (1853) → дејствујући.

Графема <й>

Графемом <й> обележавано је /j/ у медијалној позицији иза вокала <дѣйствовати*> (ЈСП 1853; ЈСП Р) → дејствовати; <настояникъ*> (ЈСП 1853) → настојник.

Групе <ый> и <ий>

Наведене групе уочене су у издвојеним лексемама у номинативу једине придева одређеног вида мушког рода, као и код партиципа у номинативу једине мушког рода, а у складу са транскриптивним решењима које даје Зорић (2018: 151) транскрибоване су са /i/: <неисказаный*> (ЈСП 1853) → неисказани; <дѣйствующьѣй* / дѣйствующьѣй*> (ЈСП 1853) → дејствујући).

Групе <ле>, <не>

Групе <ле>, <не> у глаголским именицама на -ије усвајале су се са депалатализованим изговором и тако су овом приликом и транскрибоване: <оддџленіе> (ЈСП 1853) → оделеније.

Графема <л> на крају слога

<Л> је на крају слога могло имати двоструку вредност: /л/, која је одговарала правописним правилима рускословенског језика, и ону коју је имала код наших писаца 18. и 19. века (Зорић 2018: 166), као што је случај са именицом ДОКАЗАТЕЛСТВО/ ДОКАЗАТЕЉСТВО <доказателство*>. У таквој ситуацији приликом транскрипције остављали смо могућност оба изговора – /л/ и /л/.

Секвенца <ер> на месту вокалног /r/

Групом <ер> у текстовима предстандардног језичког периода обележавано је често слоготворно /r/, па је ова група тако и транскрибована: <Сербијанци / Сервијанци> (ЈСП Р) → Србијанци / Сервијанци; <Сербија / Сервија> → Србија / Сервија.

ОРТОГРАФСКИ ПРОСЕДЕ

У анализираним текстовима примењиван је предстандардни правописни проседе – мешавина историјског и морфофонолошког, али и фонолошког правописа. Приликом транскрипције одредница примењиван је савремени фонолошки ортографски проседе.

Скраћенице и ознаке

везн.	везник
гл.	глагол/глаголски
гл. прид. трп.	глаголски придев трпни
ж	именица женског рода

зам.	заменаца
м	именица мушког рода
мн.	множина
несвр.	глагол несвршеног вида
предл.	предлог
прил.	прилог
с	меница средњег рода
свр.	глагол свршеног вида
фиг.	фигуративно, секундарно значење
фин. и банк.	банкарска терминологија
s. p.	sine pagina (без пагинације)
/	или
< >	ортографске заграде

Б

БАГРЈАНОШАРНИ, -а, -о <багряношарный*> *црвени, љурљурни*. Зел. Но даница е и нашој народности своје багряношарно лице помолила (ЈСП Р: 61).

БЛАГОРАЗУМАН, -а, -о <благоразуманъ> *мудар, обдарен с њособношћу расуђивања*. ПР. ...свакиј ће благоразуманъ родољубацъ са мномаъ бити согласанъ (ЈСП Р: 8).

БЛАГОДЕТЕЛНИ, -а, -о <благодѣтелный*> *милосрдан*. Зел. ... кой су млађи, еръ ови манѣ праве примѣчанія о политики, и и тако можемо наше благодѣтелно заведение умотати невиношћу соареа (ЈСП Р: 63).

В

ВЕРТ <верт*> *врѣи, башѣа*. Зел. Србинъ има доволно у своему верту (ЈСП Р: 30).

ВНИМАНИЈЕ с <внимание> *ѡажња*. Зел. О, я самъ вамъ сада у великой забуни, еръ самъ осим тога обратила вниманіе, да постигнемъ, како се праве барикаде (ЈСП Р: 64).

ВООБРАЗИТИ свр. <вообразити> *образиѣи, измашѣаѣи, замислиѣи*. Зел. Кой хоће да представи себи ужасность ове битке, мора у уму вообразити цео предѣлъ. (ЈСП Р: 64).

ВОПРОС м <вопросъ* > *ѡиѣање*. Дев. Карте у вопросима и одговорима (ЈСП 1853: 151).

ВОСПИТАН, -а, -о <воспитанъ* > *васџиџан*. Жена: Ты кадъ си хтео да имашъ слушкиню, да си тражио девојку просту, а не воспитану. / Мужъ: Видимъ како си воспитана (ЈСП 1853: 178).

ВОСХИТИТИ* <восхитити* > свр. *усхиџиџи, огушевиџи*. Зел. И сама самъ почела еданъ спџв, тако ме е восхитило! (ЈСП Р 64).

ВТОРИ, -а, -о (-аја/ -оје) бр. <вторый* > *који је џо регу иза џрвоі, груџи*. Оддџленіе второ (ЈСП 1853: 148).

Д

ДЕЈСТВО с <дџйство > *део грамскоі џексџа, џозориџни чин*. Дџйство прво. Дџйство друго. Дџйство треће. Дџйство четврто. Дџйство пето. (ЈСП Р: 9,36, 57, 81, 106).

ДЕЈСТВОВАТИ несвр. <дџйствовати* > *врџиџи дејсџиво, деловаџи*. Мл. Овай ветаръ и на мене дџйствуе (ЈСП 1853: 153).

ДЕЈСТВУЈУЋЕ ЛИЦЕ* с <дџйствујуће лице* > *улоја у грамском комагу*. ДџЙСТВУЈУЋА ЛИЦА (ЈСП 1853 s. p.).

ДЕЈСТВУЈУЋИ, -а, -е акт. парт. през. од *дејсџивоваџи* <дџйствуюџий* / дџйствуюџиј* >

Изр. дејствујуће лице (в.).

ДОКАЗАТЕЛСТВО / ДОКАЗАТЕЉСТВО с <доказателство* > *доказ*. Лепрш. Већ ваша су намъ чувства добро позната, болџга доказателства не потребуемо! (ЈСП Р: 70).

ДРЕВНОСТ ж <древность* > *сџаро, давно доба, далека џрошлосџ, давнина*. Кроячъ Листъ – да, но историја амазонкина покривена је тамнилом древности (ЈСП Р: 62).

ДОБРОДЕТЕЉ ж <добродетель > *врлина*. Пр. ...што имъ се предлага за чисту истину и дободетель сматраю (ЈСП Р: 6).

Ж

ЖЕРТВА ж <жертва > *жрџива*. Лепрш. Но ова лепа слава наша пала е као жертва бесомучне навале турске (ЈСП Р: 17); Лепрш. ...за народностъ никаква жертва ніе скупа (ЈСП Р: 41); Зел. ...безъ жертве не може быти (ЈСП Р: 63).

ЖЕРТВОВАТИ СЕ* несвр./свр. <жертвовати се* > *жрџивоваџи се*. Милч. За народностъ треба еданъ да се жертвуе (ЈСП Р: 38).

З

ЗАВЕДЕНИЈЕ с <заведение> *грушѣво, надлешѣво*. Зел. ... и тако можемо наше благодѣтелно заведение умотати невиношћу соареа (ЈСП Р 63).

ЗВАНИЈЕ* с <звание*> Лепрш. Кад е Србинъ до великогъ званія долазю? (ЈСП Р: 19).

И

ИЗДАЈСТВО с <издајство> *издаја*.Пр. ...а гласъ умерености сматрао се као ненанродность, као противность и издајство (ЈСП Р: 6); Шерб. Издајство се не може трпити (ЈСП Р: 10)⁵; Лепрш.То е издајство противъ народности! (ЈСП Р: 40) Зел. Издајство. (ЈСП Р: 76); Лепрш. Дакле издајство (ЈСП Р: 99).

ИЗЈАТИЈЕ с <изјатје> *изузеѣак*. Дев. Могућно е, да ћете вы еданъ учинити изјатје (ЈСП 1853: 150).

ИЗМИШЉЕНИЈЕ с <измышление> *измишљоѣина*. Лепрш. То е лажъ, то е измышление! (ЈСП Р: 96).

ИЗРЈАДНИ*, -а, -о <изрядный*> *врло добар, одличан, диван, изванредан*. Шерб. Изрядно (ЈСП Р: 31); Зел. Лепо, изрядно, величанствено! (ЈСП Р: 33).

ИНТЕРЕС м <интересъ> фин. и банк. *увѣћање које се добија на уложена средства, камаѣа: даѣи новац ѣод интерес*. Мл. Я управо нисамъ стао са новцыма, нешто самъ дао и подъ интересъ, а уложю сам и у ракию (ЈСП 1853: 140).

И ПР[ОЧЕ] прил. *и остѣало*. Мужъ: ...Расходъ „свадба, ело, пиће, музика и пр. (ЈСП 1853: 172).

ИСКУСТВО с 1. *оно до чеѣа је неко дошао сам, власѣиѣом сѣознаѣом*. Пров. Мало се валя налицкати, косу то естъ, угладити, бркове намазати, мирисавке поредъ себе носити. Кадъ те види девојка, нека ѣой срдце то естъ заигра./ Млад. Што чини искуство (ЈСП 1853: 121).

2. *знање, вешѣина сѣечена изложеношћу одређеном феномену*. Млад. Али како сте могли знати, да ћу я хтети?/ Пров.

⁵ Дата страница у рукопису није пагинирана. У раду је означена бројем 10, што представља логични след пагинације страница.

Шта хтети; стотина е моя; а я толико вальда искуства имамъ, да знамъ то естъ, што е за кога (ЈСП 1853: 122).

К

КАКОВ, -а, -о прид. зам. <каковый*> *какав*. Пр. Залюблѣнъ е у васъ као зецъ. Ал сте и добили прилику, добру то естъ, каковы мало има (ЈСП 1853: 156).

Вук–Рј.

КЊИГОВОДСТВО с <књиговодство> *џеорија и џракса вођења џсловних, рацунских књига у којима се џоказује имовинско сџање, новчани обрџи неке џривредне и сличне орџанизације*. Мужъ: Но кадъ светъ толико година постои и люди нису нашли за добро, да се таково књиговодство заведе, неђу га ни я уводити (ЈСП 1853: 172).

КРЕШТАЈЕМИ*, -аја, -оје <крештаемый*> одређени вид пасивног партиципа презента гл. *крешџиџи* (се). *онај који је крџшен*. Лепрш. Па бы најпосле изгубили были и име; као што су и по црквама увели были маџарске протоколе крештаемы (ЈСП Р: 27).

Љ

ЉУБОВ ж <любовь> *љубав*. 1. *осеђајна везаностџ за одређену особу суџроџноџ џола, џриврженостџ која се заснива на џривлачностџи суџроџних џолова; џредметџ џаквоџ осеђања, мушка или женска особа*. Дев. Као: безъ новаца нема кодъ мужки љубови (ЈСП 1842: 152).

2. *џриврженостџ, оданостџ, велика наклоностџ уоџџџе, осеђајна везаностџ за некоџа или неџџо*. Мати: Да Богъ да и мати Божџа; само љубовъ и добаръ животъ (ЈСП 1853: 139).

Вук – Рј.

М

МРЗОСТ ж <мрзость> *осеђање јаке одбојностџи, неџодношљивостџи џрема коме или чему, јако осеђање неџријаџельсџтва, мржња*. Лепрш. Виргинџу нису хотели саранити да се мрзость народа противъ тирана не угаси... (ЈСП Р: 69).

Вук–Рј.

Н

НАКЛОНОСТ ж <наклоностъ> *осећање љубави, симпатизија (према некоме), емоције, љубав.* Мл. Али заръ се може наклоностъ тако брзо набавити? / Пров. Шта наклоностъ! Момакъ оће да се жени, девојка треба да се удае, то е све. Кадъ се венчаду, онда ће доћи наклоностъ, ако су паметни то естъ.../ Пров. Хе, хе, хе! што ти е младъ човекъ. Наклоностъ, познанство, то су малене ствари (ЈСП 1853: 119).

НАРОДНОСТ ж <народностъ> 1. *националностѝ.* Зел. Ја бы се стыдила, кад не бы знала у чем се состои чувствило народности (ЈСП Р: 30); Зел. Народностъ, господо моја, естъ найвеће благо на свету; народъ без народности ние ништа друго, него тело безъ душе, сунце безъ светлости, свећа безъ пламена (ЈСП Р: 31); Милч: Вы сте радыли за народностъ (ЈСП Р: 37); Шерб. Мари ко за народностъ; кадъ мене обесе, на часть вамъ народностъ (ЈСП Р: 37); Лепрш. То е издайство против народности! (ЈСП Р: 40); Лепрш. Вама е народностъ будалаштина? (ЈСП Р: 45); Гавр. Народностъ ние будалаштина; али да човекъ ние народанъ ако не метне кокарду, то е будалаштина (ЈСП Р: 45); Зел. Свака коя има чувства народности, мора и ступиће радо у нашу средину (ЈСП Р: 63); Зел. Што е удовица за народностъ (ЈСП Р: 67, 68); Лепрш. Ово е сбогъ народности, госпоя уйна (ЈСП Р: 68); Лепрш. Я вамъ кажемъ да се све чини изъ љубови къ народности (ЈСП Р: 68); Зел. Народностъ и маџарска кокарда (ЈСП Р: 69); Лепрш. ...еръ наша срдца дишу духомъ народности (ЈСП Р: 69); Зел. О мой Гавриловићу, куће падаю и дижу се, а народностъ живи! (ЈСП Р: 67); Зел. Ние ли то очевидно противъ народности? (ЈСП Р: 71); Гавр. Како бы то было противъ народности? (ЈСП Р: 71); Зел. Дакле, на валя ништо се съ Маџарима бју, и што свою народностъ траже? (ЈСП Р: 71);

2. *народ, сѝановнишѝво.* Зел: И потукли све, кой су противъ народности (ЈСП Р: 29); Милч. За народностъ треба еданъ да се жертвуе (ЈСП Р: 38); Лепрш. ... за народностъ никаква жертва ние скупа (ЈСП Р: 41); Зел. Но даница е и нашой народности своје багряношарно лице помолила (ЈСП Р: 61); Зел. Нећаче, нећаче, заръ самъ дочекала да ме змиа из руже

народности уеде? (ЈСП Р: 68); Зел. Одиста родољубице, да мы оперемо образъ народности (ЈСП Р: 102).

НАСТОЈНИК* м <настойникъ* > онај који *надзире, надгледа* неки *џосао, имање, усџанову и сл.*, као и оне који *обаваљају џослове, надзорник*. Пров. Наравно то естџ, да вы то естџ нисте терали, него сте имали настойнике (ЈСП 1853: 131).

Вук – Рј.

НЕБРЕЖЉИВО прил. *без бриџе, немарно*. Дев. (сама) Ю благо мени! Докъ седнемъ на каруце, па се извалимъ овако (*седне небрежљиво на сџолицу*) како ће ми друге завидити! (ЈСП 1853: 158).

НЕМЕЦКИ, -а, -о <немецки> *немачки језик*. Мл. Вы добро немецки говорите (ЈСП 1853: 134).

НЕНАРОДНОСТ ж <ненародность> оно *шџо није народно, национално, шџо нема националну џријадосџи*. [...] а гласъ умерености сматрао се као ненародность (ЈСП Р: 6).

НЕОПХОДИМИ*, -а, -о <неопходимый* > *неоџходан*. Зел: Не, друштво, ништа него друштво; то е од неоџходиме потребе (ЈСП Р: 72).

НЕПОЊАТНИ*, -а, -о <непонятный* > *неразумљив, нејасан*. Млад. Непонятно; Пров. Свакомъ е то непонятно... (ЈСП 1853: 120).

НЕПОСТОЈАН*, -а, -о <непостоянъ* > фиг. *неџоузган, џреврџљив*: ~ *особа*. Мл. Заръ насъ држите за тако непостояне (ЈСП 1853: 150).

Вук – Рј.

НЕСПОКОЈНИ*, -а, -о <неспокояный* > *који нема сџокоја, узнемирен*. Пров. Свакомъ е то непоятно; али месоеђе не могу да прођу безъ свадбе, момцы су неспокойни, е л тако? (ЈСП 1853: 120).

НЕСТРПЕНИЈЕ с <нестрпџние> *несџрџљење: немање, недосџаџаџак сџрџљења*. Пров. (*ваџа се за џрбу*) Аха, како вамъ е садџ? Стотину мени, пакъ е сџ места ваша. / Мл. 5000, вы мене у нестрпџние доводите (ЈСП 1853: 123).

НЕЧУВСТВИТЕЛНИ, -а, -о <нечувствительный* > *безосећајан, неосеџљив*. Мл. Едва чекамъ данъ венчаня. / Дев. И тај ће прођи./ Мл. Заръ сте вы тако нечувствителни? (ЈСП 1853: 153).

НУЖНО прил. *йреко йошребно, неойходно, неминовно, неизбежно*. Пров. Прво и прво, нове альине младожены и проводациі. То е нуждно то есь... (ЈСП 1853: 121); Пров. ... Айде младожена, не треба ту много око младе невесте, него гледай те узимай, што е нуждно то есь (ЈСП 1853: 156); Дев. Мама е у другой соби; да е зовемъ. Пр. Ние нуждно то есь (ЈСП 1853: 157); Зел. Йоштъ е нуждно подерати све оне альине, кое су страннонародне бое (ЈСП Р: 32).

О

ОГОРЧИТИ СЕ свр. <огорчити се> *расйужийши се, ражалостийши се*. Зел. ... сад ће се текъ Сербіянцы огорчити (ЈСП Р: 76).

ОДЕЛЕНИЈЕ с <оддѣленіе> *гео.* Оддѣленіе прво (ЈСП 1853 s. p.); Оддѣленіе второ (ЈСП 1853: 148); Оддѣленіе треће (ЈСП 1853: 169).

ОВАКОВИ, -а, -о <оваковый*> прид. зам. *овакав*. Пров. Али кадъ се появи овакова то есь прилика./ Но я се надамъ да ћете ми, то есь, благодарити што сам донео овакову, то есь, партію (ЈСП 1853: 157); Гавр. О родолюбпцы, родолюбпцы, идемъ приповедати свету шта сте радили; да видимъ оће ли се наћи кои, кои ће рећи, да по оваковима може народъ процветати (ЈСП Р: 136).

ОПРЕДЕЛЕНИЈЕ с <опредѣленіе> *ойредельење, одређење*. Зел. Вама вальда ние познато опредѣленіе амазонкиня (ЈСП Р: 61, 62).

ОТЕЧЕСТВО с <отечество> *оѣаѣбина*. Жут. Аруло, издаица отечества! Гавр. Я издаица отечества... (ЈСП Р: 11); Шерб. Мы ћемо за отечество наше и саму крвь пролити (ЈСП Р: 51).

ОТНОШЕНИЈЕ* с <отношеніе*> *узајамна веза, однос*. Лепрш. Само васъ молымъ размислите у каквом отношенію до срдца нам лежи кокарда народна, еръ наша срдца душу духомъ народности (ЈСП Р: 69).

П

ПЕРСИ* ж мн.<перси*> *йрса, їруди*. Зел. ... премъ да жаръ родолюбія може потпалити и нѣжне перси краснаго пола (ЈСП Р: 61).

ПОЗОРИЈЕ с <позорје> Пр. Позорје дакле ово нека буде приватна повѣсница србскога покрета (ЈСП Р: 8).

ПОЛУЧИТИ* свр. *добити*. От. Слуга сам понизанъ, господо моя, мени е драго да сам ту срећу получију (ЈСП 1853: 131).

Вук – Рј.

ПОЊАТИЈЕ с <понятіе> *џојам, схваџање, уџућеностџ у нешџо знање о нечему* Едва самъ мало неко понятіе добила... (ЈСП Р: 64).

ПОПЕЧИТЕЉСТВО с <попечительство> *министџарствџо након Првоџ срџскоџ усџанка*. Лепрш. Шта више, и само наше попечительство финансије не признају (ЈСП Р: 94).

ПОСТОЈАНСТВО с <постоянство> *џостџојаностџ, сџтабилностџ*. Дев. Не уздай се много на постоянство женско (ЈСП 1853: 152).

ПОЧИВАТЕЛНА / ПОЧИВАТЕЉНА ж (супстантивизирано) *џауза*. Мл. Врло лепо. (*џочиваџелна*) како се унтерхалтуете овде (ЈСП 1853: 133).

ПРАВИТЕЉСТВО с *намеснишџво, надлешџво*. Лепрш. Нашемъ новоустройеномъ правителству ругаю се и кажу, да е то од насъ лудостъ (ЈСП Р: 94); Лепрш. Наше правителство нема енерџије (ЈСП Р: 95).

ПРАВЛЕНИЈЕ с <правленіе> Лепрш. Войводина има свое собствено правленіе (ЈСП Р: 20); Узмите средоточно правленіе, кое е овы дана установљџно, каквы су чиновницы? (ЈСП Р: 95).

ПРАОТЕЧЕСКИ, -а, -о <праотеческџй> *џраоџаџбински, џрадомовински*. Наћъ: (*смешџ се*) Шта ћете, кад вамъ е то праотеческџй грехъ (ЈСП Р: 54).

ПРЕДСЕДАТЕЉ <предсџдатель> *џредседник, џредседавајућџ*. Жут. Гледай имъ ты посла; предсџдателью одбора 100 фонти! (ЈСП Р: 82) Жут. Я самъ предсџдатель одбора (ЈСП Р: 85); Смрд. Предсџдатель одбора могу бити и я (ЈСП Р: 86); Смрд. Као по комъ праву предсџдатель нешто више значи, него други членови? (ЈСП Р: 86); Жут. Бадава, кад се џюдима не може доказати; па онда имъ е кривъ предсџдатель (ЈСП Р: 88); Шерб. Речъ предсџдательџва вреди као и протоколл (ЈСП Р: 122); Шерб. Предсџдатель одбора! (ЈСП Р: 128).

ПРИЛИЧАН, -а, -о <приличанъ* > 1. *госѡа велики, задовољавајући (ѡо броју)*. Дев. И кодъ насъ нѣ тако велика, ал' е опетъ прилична, и слабо се кадъ и напуни (ЈСП 1853: 134). 2. *одговарајући, ѡо неким ѡошребама, условима или ѡо неким начелима*. Дев: Не башъ; знате музика намъ не валя; а дружтво бы прилично было (ЈСП 1853: 133).

ПРИМЕЧАВАТИ несвр. <примѣчавати* > *ѡримѣживаѡи, ѡйсервираѡи*. Зел. Али како, кад се примѣчава мађарштина (ЈСП Р: 69).

ПРИМЕЧАНИЕ с <примѣчаніе > *коменѡар, ѡйсерваѡиѡа*. Мужъ: ... Расходъ „знаѡы од ноктиѡ, примѣчаніе, како човеку нестаете косе на глави, лупанъ по кући, плачь и. т. д.” (ЈСП 1853: 172); Зел. ... еръ ови манъ праве примѣчанія о политіки (ЈСП Р: 63).

ПРИХОД м <приходъ > *добитѡак од рада, зарада, доходак; ѡлог од каквоѡ имања*. Мужъ (*самъ*) Е тако е; човекъ кадъ се жени, мысли да лети по раѡ, а кадъ прође хука, бука, па предузме као трговаць протоколом, да види приходъ и расходъ, онда обори крила (ЈСП 1853: 171); Мужъ: [...] Приходъ „жена” ѡ Расходъ „ело, пиће, музика и проче” Приходъ „лепота” Расходъ „кућевни приятельѡ, млоге визите, брига” Приходъ „Любовъ” [...] Расходъ „бабиѡа, колевка, апатека, неспаванъ, дойкиња” (ЈСП 1853: 172).

ПРОТИВНОСТ ж <противность > *сѡйроѡсѡављеностѡ, ѡйречностѡ*. ПР... а гласъ умерености сматрао се као ненародность, противность (ЈСП Р: 6).

ПРОШЕНИЕ с <прошеніе > *захѡев*. Шерб: Кажет, да се едно прошеніе на цара потписуете, у ком Србљѡи сами признаѡ, да насъ е мало и да за насъ нѣ войводина (ЈСП Р: 120); Гавр. А вы, есте ли потписали прошеніе, да намъ треба войводина? (ЈСП Р: 122); Гавр. ... да ће потписати прошеніе, како е излишна войводина (ЈСП Р: 133).

Р

РАЗМИШЉЕНИЕ* с <размишленіе* > *размишљање*. Зел. Веруемъ драга моя, ту треба размишления (ЈСП Р: 47).

РАСХОД м <расходъ > *издаѡак, ѡрошак*. Мужъ (*самъ*) Е тако е; човекъ кадъ се жени, мысли да лети по раѡ, а кадъ

прође хука, бука, па предузме као трговацъ протоколом, да види приходъ и расходъ, онда обори крила (ЈСП 1853: 171); Мужъ: [...] Приходъ „жена” Расходъ „ело, пиће, музика и проче” Приходъ „лепота” Расходъ „кућевни пријатељи, млоге визите, брига” Приходъ „Любовъ” [...] Расходъ „бабица, колевка, апатека, неспаванъ, дойкиња” (ЈСП 1853: 172).

РОДОЉУБИЈЕ с <родољубіе> *родољубље, љубав ѝрема оџаџбини, џаџриоџизам*. Пр...под видомъ родољубја сваку прилику за своју себичностъ употребљаваю (ЈСП Р: 7); Зел. Мой нећакъ јоштъ најболъ осећа жаръ родољубја (ЈСП Р: 31); Зел. Я се надамъ од нѣногъ родољубја да ће е одма поцепати (ЈСП Р: 32); Шерб. Зар е то родољубіе? (ЈСП Р: 42); Лепрш. То иде мало далъ, али родољубіе све допушта (ЈСП Р: 44); Гавр. О, Нађъ ће заиста о вашемъ родољубіу приповедати (ЈСП Р: 56); Зел. То нико од насъ не захтева; премъ да жар родољубја може подпалити и нѣжне перси краснога пола. (ЈСП Р: 61); Зел. Сад е највећа мода, драга моя родољубіе (ЈСП Р: 62); Зел. ... и метните кокарду маџарску да се светъ о вашемъ родољубіу увери (ЈСП Р: 71); Смрд. Видимъ я, родољубіе се не уважава (ЈСП Р: 107); Гавр. Вы, кои се толико родољубіемъ поносите! (ЈСП Р: 112); Шерб: Видимъ, како се родољубіе уважава. (ЈСП Р: 112); Шерб. Али тако е, кад нема правогъ родољубја (ЈСП Р: 114); Гавр. наравна стваръ, родољубіе све допушта (ЈСП Р: 127); Гавр. Чисто родољубіе (ЈСП Р: 132); Гавр. Кажите ми, кои е највећій знакъ родољубја (ЈСП Р: 134); Лепрш. Кои нема искре родољубја у себи (ЈСП Р: 135).

РОДОЉУБАЦ м <родољубацъ> *родољубаџ, онај који воли своју оџаџбину, џаџриоџа*. Пр... свакиј ће благоразуманъ родољубацъ са мномахъ быти согласанъ (ЈСП Р: 8); Шерб. Мађарони бы се радовали, кад бы ко од родољубаџа био обешенъ (ЈСП Р: 56); Нанч. Морала сам, зашто ти е отацъ познат као великиј родољубацъ (ЈСП Р: 59); Смрд. Е ли право, да онъ као познатый родољубацъ ништа не добіе? (ЈСП Р: 87); Гавр. Ево, Г. е Лепршићъ баръ ватреный родољубацъ (ЈСП Р: 114); Гавр. А кой е родољубацъ, тай може чинити што оће? (ЈСП Р: 125); Смрд. Родољубацъ не може друго радити, него што е родољубиво (ЈСП Р: 125); Лепрш. Одма идемъ, да ставимъ

у новине; нека се светъ чуди поступку највећег родољубца (ЈСП Р: 129); Гавр: Г. Жутиловъ удае кћеръ за Мацара, а г. Лепршићъ постао е чиновникъ изванъ войводине, па се сад препиру, кои е већи родољубацъ (ЈСП Р: 131).

РОДОЉУБИВ, -а, -о <родољубивый* > *који воли своју домовину*. Смрд. Родољубацъ не може друго радити, него што е родољубиво (ЈСП Р: 125).

РОДОЉУБИЦА* ж <родољубица* > *родољубица, она која воли своју домовину*. В. РОДОЉУБАЦ. Нанч. И она ми оће да е нека родољубица (ЈСП 59); Смрд. Родољубица, која е тако силно за народношћу дисала (ЈСП Р: 133).

РОДОЉУПКИЊА* ж <родољупкиње* > *родољубице, оне које воле своју домовину*. Зел. Мы морамо, драга моя, да оснуемо одбор родољупкиња (ЈСП Р: 62).

РОДОЉУБИЦА мн. ж <родољубице > в. РОДОЉУБАЦ. Нанч. Пстъ! Мы смо родољубице (ЈСП Р: 58); Зел. Одите, родољубице! (ЈСП Р: 102). Зел. Одиста родољубице, да мы оперемо образъ народности (ЈСП Р: 102).

РОДОЉУПСКИ, -а, -о <родољубскій* > *родољубски*. Смрд. А Милићъ, што ме е назвао родољубскомъ хуломъ? (ЈСП Р: 86).

С

СВИРЕП, -а, -о <свирѣпъ > *немилосрдан, окрушан, суров, бездушан, нечовечан*. Дев. Вы ме врећате тыеме./ Мл. Сладка господична, можете ли быти тако свирѣпи? (ЈСП 1853: 154).

СВИРЕПСТВО с <свирѣпство* > *свирейосѣ, немилосрдносѣ, ꙗрубосѣ*. Наћъ: ... што е и было свирѣптва пређе 150 година (ЈСП Р: 48).

СВОЈЕВОЉСТВО с <своевољство > *својеѣлавосѣ*. Мужъ... Расходъ „своевољство, свакиј час нове альине, мазенъ” (ЈСП 1853: 172).

СЕРБИЈА / СЕРВИЈА ж <Сербія, Сервія > *гржава лоцирана у југоисточној Европи (на Балканском полуострву) и у средњој Европи (у Паннонској низији) чији је главни град Београд*. Смрд. Брзо да претерамо марву у Сервию (ЈСП Р: 96); Жут. Пак шта? Кад нѣга трпе у Сербији, зашто га не би трпи-

ли у войводини? (ЈСП Р: 103); Жут. Него да поделимо касу, па да бежимо у Сербію (ЈСП Р: 101); Смрд. Лепо самъ я говорио да бежимо у Сервию (ЈСП Р: 103); Шерб. Али они „не, не” докле насъ не дотераше у Србию (ЈСП Р: 108).

СКОРОТЕЧА м *їласник*. Скротеча (ЈСП Р: s. p.); Скоротеча (*сїуїи и їреда Жуїилову їисмо, їоїшом излази Жуїиловѣ чїїа у себи*) (ЈСП Р: 97); Скоротеча, пређашњи (ЈСП Р: 99); Скор. Молимъ, оћу ли какавъ одговоръ добити?; Скор. Изъ Бечкерека; Скор. Нїе найболъ (ЈСП Р: 99); [...] Скор. Само да се нїе толико плякало (одлази) (ЈСП Р: 100).

СЕРБИЈАНЦИ/ СЕРВИЈАНЦИ м <Сервијанцы/ Сербіянцы> *Срби из Србије*. Лепрш. Ха, ха, ха! 30, 000 Сербіянаца долазе намъ у помоћъ (ЈСП Р: 39); Смрд. Видите, и Сервијанцы не бы были юнацы, да немаю често буне. (ЈСП 42); Шерб. ... видићете, како ћу радити само докле доћу Сербіянцы (ЈСП Р: 41); Лепрш. То е добро, баръ ће быти шићара за Сербіянце (ЈСП Р: 42); Жут. Оставьте Сервијанце, Богъ зна кад ћеду доћи (ЈСП Р: 43); Зел. То ће Сервијанцы огорчити (ЈСП 53); Шерб. То е друго, їоштъ нису прешли Сервијанцы (ЈСП Р: 55); Зел. ... сад ће се текъ Сербіянцы огорчити (ЈСП Р: 76); Шерб. Да се сви попишу, пакъ да пошаљемо Сербіянцыма (ЈСП Р: 79); Шерб. Я Вла? Ей зашто нема садъ Сервијанца, да му покажемъ коме ће се подсмевати! (ЈСП Р: 91); Смрд. Я нисамъ мислю да су Сервијанцы такви люди (ЈСП Р: 106); Шерб. То самъ добио од едног Мацара, што самъ га искупио од Сербіянаца (ЈСП Р: 107); Жут. Мы вальда нисмо болъи од Сербіянаца? (ЈСП Р: 119).

СЛАВЕНСКИ, -а, -о <славенскїй*> *који се односи на Словене: ~ језик, ~ кулћура*. Лепрш. Я вамъ кажемъ: славенско царство (ЈСП Р: 40); Лепрш. Ако не може быти српско, биће славенско царство (ЈСП Р: 77); Лепрш. Чекайте, докъ буде славенско царство (ЈСП Р: 114); Гавр. Али баръ славенско царство (ЈСП Р: 126).

СЛАВЈАНИН м <Славлянинъ*> *Словени, који їоворе рускословенским језиком*. Лепрш. У Европи има 80 милиона Славяна (ЈСП Р: 16).

СЛАВЈАНСТВО с <Славянство> *скуї каракћеристїичних особина Словена, осећаж їриїагносїи Словенима, Словени*. Лепршић: Живило Славянство! (ЈСП Р: 16).

СЛАВЈАНСКИ, -а, -о <славјанскій> *који се односи на Словене: ~ језик, ~ култура*. Лепрш. И Европа мора бити славјанска; Лепрш: Каково „илѣенъ” у славјанскомъ царству? (ЈСП Р: 16); Лепрш. Славјанскій е народъ највећий на свету. (ЈСП Р: 16); Лепрш. Ено у Прагу оснива се славјанско царство (ЈСП Р: 23); Лепрш. Видите, да е ту политика руссійска Славјанско царство, и ништа друго (ЈСП Р: 39).

СОВЕТ* м <советъ> *савети*. Пров. ...зашто знате : ко пре девојцы, онога е девојка./ Млад. Я ћу се владати по вашемъ совету (ЈСП 1853: 122); Пр... и најбезумније совете даю (ЈСП Р: 7).

СОГЛАСАН, -а, -о <согласанъ> *који се слаже с неким или нечим, који присѣјаје на нешто: ~ са љоворником, ~ са предложеним мерама*. ПР... свакиј ће благоразуманъ родољубаць са мномахъ бити согласанъ (ЈСП Р: 8).

СОГРЕШИТИ свр. *зирешити, ѿирешити*. Зел: О, и он, и Јелкићъ, и сви, кои су се усудили против Србства согрешити (ЈСП Р: 55).

СТИХОТВОРЕЦ м <стихотворец* > *онај који прави, ствара стихове*. Зел. ...најлепшиј предмет нашим стихотворцыма (ЈСП Р: 64).

Т

ТАКОВИ, -а, -о <такови> прид. зам. *ѿакав*. Жут. Камо среће, да су Србљи такови (ЈСП Р: 53).

ТОЛКОВАТИ несврш. <толковати* > *ѿумачиити*. Гавр. Бога мы, вы башъ лепо толкуете (ЈСП Р: 48).

У

УГЛЕД м <угледъ> *ѿризор, ѿјава, најмањи гео грамске радње који се ѿрејознаје ѿ уласку новој лица на ѿзорницу*. УГЛЕДЪ. 1. (ЈСП 1853: 119); УГЛЕДЪ. 2. (ЈСП 1853: 124) УГЛЕДЪ. 3. (ЈСП 1853: 127); [...] УГЛЕДЪ. 5. (ЈСП 1853: 184).

УВАЖАТЕЉ м <уважатель* > *ѿошѿоваоци, ѿрисѿалице*. ПР...што е было луђе, претераніе, несмысленіе, то е имало више уважателя (ЈСП Р: 6).

Ц

ЦЕЉ м <цџль> *циљ, сврха*. Мы морамо, драга моя, да оснуемо „одбор родољубкня” коџа ће цџль быти: распростирати народност. (ЈСП Р: 62).

Ч

ЧЕРТА ж *црџа*. Зел. Плава е боя отлична черта народности србске (ЈСП Р: 30).

ЧЕСТ* ж <честь*> *часџ*. Мати: И я ћу поредџ тебе быти у чести (ЈСП 1853: 161).

Вук – Рј.

ЧИТАТЕЉ м <читателџи> *чиџалац*. ПР... а читателџи ће се изџ гдикои обштина зачудити (ЈСП Р: 5).

ЧЛЕН м <член> *члан*. Смрд. Као по комџ праву предсџдатель нешто више значи, него други членови? (ЈСП 86); Шерб. Вы сте были членџ одбора, а я ништа (ЈСП 112); Гавр. ... да и вашџ зетџ буде членџ (ЈСП Р: 135).

ЧРЕЗВИЧАЈНОСТ ж <чрезвичайност*> *изванредностџ, изузетностџ, необичностџ*. ПР. ерџ е свакий /свакџй човекџ склонџнџ на чрезвичайности (ЈСП Р: 7).

ЧУВСТВО с *џсихички џроцес или стџање које одражава различитџ однос џрема бићима, стџварима, џојавама, оно шџо се осећа, осећање*. Лепрш. Зацело немате чувства за народност (ЈСП Р: 46); Зел. Свака, коя има чувства народности, мора и ступиће радо у нашу средину! (ЈСП Р 63); Лепрш: Већџ ваша су намџ чувства добро позната, болџга доказателства не потребуемо! (ЈСП Р 70).

ЧУВСТВИЛО с в. ЧУВСТВО. Зел: Я би се стидила, кад не би знала, у чему се состои чувствило народности (ЈСП Р 23).

ЧУВСТВОВАТИ <чувствовати*> несвр. *осећаџи*. Лепрш. Мађаронима не, то веруемџ, али правы родољубцы другојаче чувствују (ЈСП Р: 21).

ЛИТЕРАТУРА

- АНЂЕЛКОВИЋ 2006: S. Anđelković, „Molijer i Sterija”, u: S. Anđelković, P. L. Thomas (ur.), *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća: radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV – Sorbona, Vršac*: KOV.
- ИВАНИЋ 2007: Д. Иванић, *Опједи о Стерији*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- ИВИЋ 1990: „Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 19/2 : 5–14.
- ИВАНОВИЧ, ПЕТРАНОВИЧ 1918: С. Иванович, И. Петранович, *Руско-србскохорватскији словарь*. Москва: Издательство «Русский язык».
- ЈЕРКОВИЋ 2007: Ј. Јерковић, *Најомене о мађаризмима у Стеријиним „Рогољуйцима”*, Будимшешта: Akadémiai Kiadó.
- ЈСП 1853: Ј. С. Поповић, *Позориштина гъла. Айгуиы. Женидба и угадба*. У Новоме Саду: Књигопечатная Медаковића, 1853. <<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2570&m=2#page/2/mode/2up>> 5. 10. 2023.
- ЈСП Р: Поповић, Јован Стерија. *Рогољуйци, весело њозорје у њеиъ гъсѡвѡја одъ ІСПойовића*, Готово за печатанъ.
- ЈСП 1909: Поповић, Ј. Ст, *Драматски сѡиси III*, приредили: Јован Скерлић и Љубомир Давидовић, Београд: Српска књижевна задруга.
- ЈСП 2014: Ј. С. Поповић, *Весела њозорја*, приредила: Зорица Несторовић, Нови Сад: Стеријино позорје.
- ЗОРИЋ 2018: М. Зорић, *Славенизми у раним драмама Јована Стерије Појовића*, Нови Сад: Матица српска.
- КАРАЦИЋ 1852: В. С. Карацић, *Срѡски рјечник истаумачен њемачкијем и латиинскијем ријечима*. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Карацић. У Бечу: У штампарији јерменскога манастира. <https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_DCAF1244D22ECF5E5FA34E82AE3EFB22> 5.10.2023.
- МИОЧИНОВИЋ 2006: М. Mioćinović, „Sterijine komedije kao rasprave o književnosti”, u: S. Anđelković, P. L. Thomas (ur.), *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća: radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV – Sorbona, Vršac*: KOV.

- ПОГАЧНИК 1981: Ј. Погачник, *Физиономија Стеријиних Родолубаца*, Нови Сад: Матица српска.
- ПОПОВИЋ 2008: И. Поповић, *Књиџа Стеријиних рукописа*, Нови Сад: Матица српска.
- РОМЧЕВИЋ 2006: N. Romčević, „Eros kao žrtvovani bog”. u: S. Anđelković, P. L. Thomas (ur.), *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća: radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV – Sorbona*, Vršac: KOV.
- РМСа: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- РСЛСЈ 2016: *Речник славеносрпског језика. Оледна свеска*. (ур. Младеновић, А., Љ. Суботић, И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић, А. Милановић), Нови Сад: Матица српска.
- СУБОТИЋ 2006: Lj. Subotić, „Kojim je to jezikom pisao Sterija?”, u: S. Anđelković, P. L. Thomas (ur.), *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća: radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV – Sorbona*, Vršac: KOV.
- СОРОКИН 1984: Ю. С. Сорокин (ред.), *Словарь русского языка XVIII века. I–XIV*. Академиа наук СССР. Институт русского языка. Ленинград: Наука. < <http://feb-web.ru/feb/sl18/slov-abc/03/sl324002.htm> > 3. 10. 2023.
- СОРОКИН 1999: Ю. С (ред.), *Словарь русского языка в четырёх томах*. Российская академия наук. Институт лингвистических исследований. Москва: Издательство «Русский язык». < <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp> >.
- ТОЛСТОЈ 1982: И, И. Толстой, *Сербскохорватско-русский словарь*, Москва: Издательство «Русский язык».
- ШУБЕРТ 2006: G. Šubert, „Sterijino gledanje na revoluciju 1848. i Mađare u ”Rodoljupcima”, u: S. Anđelković, P. L. Thomas (ur.), *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća: radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV – Sorbona*, Vršac: KOV.

EMILJA A. POPOVIĆ

DICTIONARY OF SLAVISMS AND LITERARY TERMS
IN THE PLAYS *MARRIAGE AND WEDDING* AND *THE PATRIOTS*
BY JOVAN STERIJA POPOVIĆ

SUMMARY

The paper presents a dictionary of Slavicisms and literary words in the comedies *Marriage and Wedding* and *The Patriots* by Jovan Sterija Popović. The research tasks involved identifying Slavicisms and literary words in the aforementioned plays, and compiling a dictionary in which each entry is illustrated with examples from the works. The result of the research is a systematic overview of Slavicisms and literary words in *Marriage and Wedding* and *The Patriots*.

Keywords: Jovan Sterija Popović, *Marriage and Wedding*, *Patriots*, dictionary of Slavicisms and literary words.

КЊИЖЕВНИ САЛОН
„КОД ДОСИТЕЈА”
уређује и води
Драгана Б. Вукићевић

Драгана Б. Вукићевић*

Филолошки факултет, Универзитет у Београду

Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима

УВОД У РАЗГОВОР О КЊИЗИ ДРАГАНА
СИМЕУНОВИЋА, ПОЛИТИЧКА МИСАО
НОВОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ПРОСВЕТИТЕЉА
(Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”,
2022, с. 211)

Студија Драгана Симеуновића *Политичка мисао нововековних српских просветитеља* окупила је у Књижевном салону честе, радо виђене посетиоце Задужбине „Доситеј Обрадовић”: Славка Гордића, Марка Недића, Радомира Путника. Аутор монографије је редовни професор на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, културној и научној јавности познат по многобројним, награђиваним и превођеним студијама из домена политичке теорије и филозофије као и историје српске политичке мисли. Из овако профилисаних интересовања већ се може наслутити каталог имена која ће бити у истраживачком фокусу аутора. У поднаслову студије наведени су Гаврил Стефановић Венцловић, Захарија Орфелин, Јован Рајић, Доситеј Обрадовић, Вук Стефановић Караџић, Васа Пелагић.

Иако је у наслову прецизиран тип мишљења које аутор прати у распону од преко два века, студија није само опис политичких идеја и делатности наведених просветитеља. Она је, у херменеутичком смислу, много захтевније сагледавање аксиолошког система, друштвеног контекста и филозофије из које су те идеје и та делатност проистекле. Нит која

* prof.vukicevic.dragana@gmail.com

повезује све просветитеље, најмањи заједнички садржатељ њихове просветитељске филозофије, јесте мисао о знању, образовању, као најбољем путу ка остваривању личне, народне и државне слободе.

Књига нуди одговоре на читав низ питања; издвајам нека која су нам привукла пажњу: Зашто Орфелин није наставио да објављује свој *Маџазин*; Да ли је у Представци аустријској царици Орфелин представљен као њен верни поданик или је остао и поданик свог народа, грађански патриота; Зашто се Доситеј, нескућени путник, како га аутор назива, није бавио горућом темом свог времена – Француском револуцијом?

Потенцијална тема за разговор је одличан стил – препознавање драмских момената у биографији аутора; осећај за временски контекст (занимљиво је питање како би изгледала Рајићева *Историја* да је штампана у тренутку кад је била написана).

Аутор монографије није неко ко даје безрезервну подршку политичким ставовима српских просветитеља – индикативна је анализа политичке неадекватности грађанског патриотизма Орфелиновог и раног (јозефинистичког) Доситејевог патриотизма или полемичко сагледавање оних који у својој критици нису увиђали да је Српска православна црква била јединствени кохезивни елемент који је могао потпомоћи духовни развој и конституисање српске нације.

Одговори на поједина питања делују неочекивано – нпр. одговор на питање које је Доситејево најполитичније дело везује се за његов књижевно-есејистички текст *Басне* са наравоученијама, а не за његове филозофске дидактичке текстове.

Сама монографија се може читати и као једна врста политичког наравоученија о народу који је уместо да је веран и покоран, „несместен нигде”, следећи своје просветитељске месије, бирао другачије путеве свог развоја.

Једно од питања које је читање студије испровоцирало: може ли Задужбина покренути акцију за пренос посмртних остатака Васе Пелагића и испунити бар посмртну жељу оном који је својом мишљу и личним примером испунио многе жеље српског народа? Да ли би то могао да буде наш допринос инспирисан читањем Симеуновићеве монографије?

УДК 141.7(497.11)"15/..."(049.32)

Приказ

Примљен: 09. 05. 2024.

Прихваћен: 15. 05. 2024.

Славко Гордић*

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Одсек за српску књижевност

УНИВЕРЗАЛНО И НАЦИОНАЛНО У МИШЉЕЊУ И ДЕЛАЊУ СРПСКИХ ПРОСВЕТИТЕЉА

1. Шампион домаће мисли у области политичких наука, у свету уважаван и превођен, Драган Симеуновић је – уз драгоцен стваралачки и издавачки дослук са Задужбином „Доситеј Обрадовић” – објавио књигу *Полиџичка мисао нововековних српских просветитеља*, којим бих поводом, већ у првој реченици, устврдио како би ова збирка студија могла с јаким разлогом, као, рецимо, и недавно објављени *Поетички изазови* Марка Недића, наћи своје место у тзв. уџбеничком комплету наших средњошколаца и студената.

Невелика обимом, писана језгровито, ова књига са својих 240 фуснота и безмало толико консултованих извора, на релативно малом простору не само да покреће голем број научно али и егзистенцијално преважних нам питања већ и отвара видик наде у пут којим ће се „најзад запечатити савез између политике и слободе”, како би рекао други један наш савременик, француски мислилац Никола Танзе.

Нама, литератама и језикословцима, умногоме нов, јер из науке о политици, уз поменутог Француза, једва да смо што прочитали од Михаила Марковића и Љубомира Тадића, Драган Симеуновић би имао и још много шта непознато да каже и о тзв. школским писцима, какви су Орфелин или До-

* sgordic@ff.uns.ac.rs

ситеј, кад га не би кочила насловом књиге најављена стриктна проблематизација теме. Оно о чему други немају шта да кажу, Пруст је у стању да бескрајно разлаже, каже Валери. Сличну моћ и побуду, како рекосмо, Симеуновић доследно суспреже – дајући им, тек кад је то нужно, мало више маха и простора. Тако ће наш истраживач, уз три-четири знане нам вокације Орфелинове, подсетити на ништа мање него тридесет два вида његових занимања и знања, као и на „огромно умеће” њиховог „сложеног прожимања”.

А Доситеј? Иако с разлогом повлашћен међу других шест јунака ове књиге, и он је у њој портретисан с упадљивом економијом речи и информација, које, међутим, и једне и друге, отварају нашој радозналости толика нова врата! Није, тако, Симеуновић застао само пред неизбежним Кристијаном Волфом, већ је навео још десетак Доситејевих теоријских узора, указујући успут и на неоснованост приписиваних му сродстава с Хобсом, Ламертијем и Макијавелијем. Није, такође, остао при уходаној тези о Доситејевом тобожњем доживотном јозефинизму, указујући на нијансе и мене у његовој позицији истовременог универзалисте и националисте, чак и „горљивог родољуба”, што ће га довести пред осуду смрћу, без суђења, „чим пређе границу”, како је гласила бечка наредба петроварадинском војном заповеднику Симпшеку. (Узгред речено, да је група Новосађана која се залаже за споменик Марији Терезији читала Симеуновића, дознала би како је ова „за унијаћење веома опредељена царица” наложила својим војницима да побију Новосађане и Вршчане који су се побунили против њене забране православних погребних обреда.)

Да останемо само при Доситеју, импонује лакоћа и хитрина с којом Симеуновић мири концизност и свеобухватност, прецизно разлучујући, рецимо, фазе у духовном саставању и деловању највећег нашег просветитеља, разлике између политичке доктрине и политичке теорије, подударности и неподударности између масона и илумината, као и њиховог третмана у различитим тренуцима и различитим европским срединама. Од посебне је важности проицијиво и неумољиво разобличавање „црно-жутог” просветитељ-

ства и наводне толеранције, кад изнад свега стоји бруталност тајне полиције и арбитража најстроже цензуре. И одмерен и одсечан, Симеуновић својим увидима у историју и историју читања Доситејевог дела и деловања утемељује потпунију и објективнију представу од оне коју смо досад имали о друштвеној и духовној клими једне драматичне епохе, европске и наше, која је изнедрила култну фигуру једног од највећих Срба свих времена.

2. Друга од три за ову прилику предвиђене скоковите и необавезујуће маргиналије, тичала би се извесне, можда и нехотичне, белетризације историјских prizora и ликова у Симеуновићевом казивању. Било да је реч о изразу догађаја или о догађају израза, историчар нам често приређује тзв. задовољство у тексту, олако приписивано искључиво литературама.

Ево тренутака – потресних и ведрих, херојских и гротескних, или истовремено и једних и других, како то већ умеју да удесе укрштаји поезије и збиље – над којима је застао овај читалац.

У поглављу о Гаврилу Стефановићу Венцловићу и његовом времену најупечатљивија је епизода о Пери Сегединцу, који је до краја веровао цару, а вољом побуњеног народа стао на чело устанка у својој осамдесетој години, да би га после пораза устаника царска власт „на тргу у Будиму сурово мучила до смрти. Након што му је живом извађена утроба, растргнут је на точку, тело му је раскомадано на четири дела која су као опомена узаврелом народу однета да висе на трговима у четири града”.

Из огледа „Политичка димензија Рајићевог просветитељства” издвајамо само један „велики чин одбране, не само српске вере, већ и идентитета српског народа коме је над главом тог трена висео мач унијаћења које је широм отварало врата његовој брзој асимилацији”. Наиме, учени Рајић у јуну 1774. године, када је Беч наменио Србима готов катихизис, „на лицу места” идентификује тај катихизис „као римокатолички, тачније језуитски”, да би потом, стешњен цинично кратким роком, сам самцит „сачинивши катихизис, урадио практично за 17 дана историјски важан просветни посао за

који би иначе био потребан рад једног озбиљног сабора". Ово је, рекли бисмо, само једно у низу драгоцених Симеуновићевих подсећања на велике догађаје и људе према којима, као по правилу, наша наука и школа показују неопростив нехај.

Литераран је, у најлепшем смислу речи, и Симеуновићев опис Доситејевог родољубља и слободоумља. Његов подвиг је задивљујуће племенит и, за сва времена, дирљиво и потресно инспиративан, тако да оставља у сенци све доктринарне и прагматичне приговоре овом културном хероју изрицане од Вукових и Његошевих дана, преко Скерлића и Душана Недељковића, до (у овој књизи непоменутог) недавно у Христу уснулог митрополита Амфилохија Радовића, који се у својој младости колико учено толико и зажарено обрушио на Доситеја. Нимало сентименталан и патетичан, Симеуновић на чврстим чињеницама гради слику великог просветитеља који је „временом бивао све више заокупљен идејом националног ослобођења, а на крају чак у толикој мери да је упркос својим позним годинама потпуно одбацио свој животни сан о мирном медитеранском скућењу и свршетку свог нескрасљивог бивствовања, поставши уместо тога револуционар највишег ранга у најузбудљивијој балканској револуцији тога доба". Неколико страница потом, наш истраживач показује на Доситејевом примеру „како се замењују лични снови народним као већим и лепшим", како Доситеј на глас о српском устанку „напушта Трст и свој сан о 'кућици са баштицом', носи у завежљају на грудима сву уштећевину, и тако је огрејану срцем даје устаницима за потребе слободе коју сања његов народ". А да је за Доситеја родољубље „или *јавно делање* или није родољубље", Симеуновић илуструје крунским доказом – Доситејевом „спремношћу да пре умре под копитима турских коња него да побегне из Београда и тако да другим устаницима рђав пример".

А Вук Стефановић Караџић? Виђен превасходно као „политички делатник и просветитељ", Вук нам се у Симеуновићевом портрету најпре и најпосле указује као човек ретке политичке храбрости, испољене у критици Милошеве неправичности, самовоље и свирепости. У своме знаменитом *Писму књазу Милошу* из 1832, „Вук је то учинио тако како

то није нико пре, и још задуго нико неће после њега. Зато је то писмо у земљи Србији у којој је Милош био неоспорни господар живота и смрти доживљено као врста истинског чуда и масовно умножавано као политичка посланица.” Неумољиво истинољубив, наш ће истраживач у свестраном политиколошком сагледавању Вуковог лика и дела указати и на једну тужно-смешну противречност нашег великана: борац за политичка права сматра да људи „на економском плану не морају бити једнаки. Доказ томе је што се деценијама упињао да постане спахија, племић, у крајњем власник села Тршића, врло озбиљно схватајући томе подобна Милошева обећања”.

Васа Пелагић, пак, виђен већ у наслову последњег огледа као „најтрагичнији и најактуелнији српски просветитељ”, а у првој реченици и као „без сумње један од најживописнијих, али и најконтроверзнијих ликова у галерији српске политике 19. века”, аутору ових читалачких забележака се најпре указује као маг апсолутне разумљивости и лакоће стила, „чија су дела још за његовог живота доживела не само за оно већ и за садашње време фантастичан укупан тираж од 250.000 примерака”. Други, важнији, вид наше читалачке фасцинације проистиче из низа Пелагићевих бритких порука и опорука, међу којима овом приликом бирамо само ону како ваља да „оставимо у аманет нашој деци и млађима важност српског јединства”, како наши умни и учени људи, у својству *колеkтивної просветишелеа*, треба у најтежим тренуцима да се издигну изнад партијских зађевица, и како више од туђина могу помоћи нашем напретку наши „научни људи, смао ако нису постали научни бездушници и ниски измећари светских угњетача”. Овим Пелагићевим саветима и упозорењима морамо додати и његове невеселе увиде о томе како нико тако лако као српски интелектуалци не мења своја политичка опредељења, са жељом да буду „довољно свачији”, при чему Пелагић истиче да свако има права да се мења, уз одсечну напомену да народ најбоље осећа „ко се мења зарад личне, а ко ли зарад користи народне”.

3. Ако је већ у наслову Симеуновићевог огледа Пелагић одређен као „најактуелнији српски просветитељ”, ваља нам

у трећој маргиналији издвојити и оне истраживачеве акценте који се и у животу и деловању Пелагићевих претходника призивају с нашим временом.

Такво је, најпре, оно Симеуновићево осведочење (у огледу о Венцловићу) како је „католички клер од првог дана сеоба водио хајку против 'шизматика из Расције' непрекидно наглашавајући да су они у Аустрији само привремено и да ће се једног дана морати вратити одакле су дошли, што ће временом постати идеолошки темељ сваке антисрпске политике на тлу тадашње Аустрије, касније и Аустро-Угарске, а потом НДХ, и на крају хрватских националиста нашег доба, увек са погубним последицама по српски народ”.

На слично враћање истог, тј. на и данас непромењену стратегију лажи моћних у њиховом односу према овом народу, подсећа (у истом огледу) податак да су на царска обећања Србима аустријско племство и римокатолички клер гледали „само као на формално и повремено право”.

Да, пак, нашим просветитељима није туђа ни критика сопственог народа, можда пожељна и данас, Симеуновић показује на примеру Орфелиновог „Плача Србији”, који „и није толико плач над згаженом славном историјом, којом се он много и не бави, већ плач због немања будућности свога народа, а будућности народ нема јер нема ваљану елиту...”

Као да, ипак, с велике историјске раздаљине, други један просветитељ, учени Рајић, зазвучи с највише нежељене, болне актуелности када, као да овог поподнева бележи, по Симеуновићевој парафрази, „жалосну истину да многи туђи писци, кад пишу о Србима, било узгредно или хотимице, увек то раде са клеветањем и презиром. Оно што је у Срба храброст, описано је као варварство, врлина је транспонована у злочин, а све што је остало вредело, а не могаше га изврнути, преко тога пређоше.”

Нимало случајно, рекао бих, Драган Симеуновић бира за сам крај своје књиге онај Пелагићев „аманет нашој деци и млађима” да настоје на слози и „српском јединству”, јер нам без њих, како каже овај „босански Србин” или „Србин из Босне”, како је себе волео називати, прети „ништаван, ропски, кукаван и потлачен живот”, који „није достојан честитог народа и човека”.

Да ли су, међутим, слога и јединство пука утопија? Верујемо, са Симеуновићем, да нису, јер нас у тој вери посебно подржава најведрија страница његове књиге (120), где читамо „да ће деветнаести век код Срба бити један од ретких векова у коме су показали да могу да се сложе, бар кад је у питању слобода и ослобођење...” Наиме, тада ће митрополит Стефан Стратимировић, „до тог часа подуже љут на Доситеја, због Доситејеве, за оно доба нечувено оштре критике појава у српској цркви”, дати благослов и велику подршку овом јеромонаху „у току његових припрема за прелазак на десну, страшну и крваву страну Дунава...”

Никад аподиктички једноуман, клонећи се „дидактичке јереси”, недопуштене науци и књижевности, па чак ни поезији за децу, Драган Симеуновић, ипак, изричито настоји да покаже шта је и данас живо и подстицајно у учењу и делању наших нововековних просветитеља.

УДК 141.7(497.11)"15/..."(049.32)

Приказ

Примљен: 19. 07. 2024.

Прихваћен: 25.07. 2024.

Марко Недић*

ПОЛИТИЧКА МИСАО СРПСКИХ КЊИЖЕВНИКА

Најновијом књигом Драгана Симеуновића *Политичка мисао нововековних српских просветитеља* већ је самим насловом и избором личности о којима се у њој говори доста јасно одређен основни предмет научних истраживања овог значајног и, како се из ауторових тумачења види, данас врло актуелног предмета нашег друштвеног живота и научног промишљања. Критички поступак и закључци до којих је дошао професор Симеуновић показали су да је неопходно да се управо у нашем времену, у доброј мери ослобођеном од идеолошких диктата и крутих критичко-методолошких приступа претходних времена, о значајним личностима српске просветитељске мисли новог времена у исти мах проговори и аналитично и синтетично, да би представа о њиховом значају за развој српског друштва и његовог садашњег стања била што потпунија и што релевантнија.

Наши политиколози, филозофи, социолози културе и други тумачи културне прошлости, пишући о српској политичкој мисли, значајним личностима које су богатиле њену истраживачку и садржинску основу, њен развојни лук и одјек у савременом друштвеном животу ипак су се више бавили спознајом непосредних политичких ставова и друштвене мисли појединих српских политичара, државника, научника и друштвених радника него књижевника, уметника и других представника културе и стваралаштва, код којих су

* markone43@gmail.com

такви ставови, иако не у првом плану њихове интелектуалне делатности, ипак били доста изразити. Тог задатка се, у оквиру својих ширих научних, културолошких и политиколошких истраживања, последњих година прихватио професор Факултета политичких наука у Београду, политиколог Драган Симеуновић. Он је недавно, у издању Задужбине „Доситеј Обрадовић”, објавио књигу посвећену остварењу политичких идеја познатих српских писаца и просветитеља 18. и 19. века, који су знатно утицали на развој српског друштва свога и будућег времена, његове културе, уметности и књижевности, и који су истовремено износили своје ставове о обнављању српске државе, њеном слободном развоју, оптималном политичком систему, правном устројству и општим принципима владања и функционисања друштва и појединаца у њему. На многе од тих тема професор Симеуновић је детаљно и убедљиво одговорио овом књигом.

Аутор ове књиге, који је „историју српске политичке мисли утемељио као научну дисциплину”, нашој културној и научној јавности познат је по бројним књигама и студијама веома референтним у научним дисциплинама које покривају, посвећеним политичким идејама, „историји и филозофији политике” и другим изазовима и темама прошлог и нашег времена и које су својим значајем умногоме утицале на положај појединаца, народа и држава не само у нашем геополитичком простору. *Полиџичка мисао нововековних српских просветиџиџеља* у том погледу је наставак и допуна његових претходних књига на сличне теме, и зато представља једну врсту проширивања његових досадашњих проучавања тих значајних научних и културолошких области. Предмете које бира за научно истраживање професор Симеуновић излаже веома јасно, сажето и комуникативно, тако да његове ставове лако прихватају и стручњаци за поједине изабране предмете тумачења и шири кругови читалаца и корисника. Ту врсту комуникативности, уз нужно поштовање истраживачких принципа који се подразумевају у научним делима, он је доследно преносио и на све своје књиге, а тиме и на *Полиџичку мисао нововековних српских просветиџиџеља*, па се она стога може читати и као веома савремен, привлачан и актуелан политиколошки и културолошки текст.

У књизи се, као што се већ из њеног наслова може наслутити, налазе студије о оним личностима српске књижевности и културе чије су идеје и политичке мисли о обнови српске књижевности, друштвеног и државног уређења произиласле из њиховог осећања да је просвећивање целокупног друштва, од владара, политичара, културних прегалаца, књижевника и других стваралаца па до свих појединаца неопходно за природан и на демократским принципима заснован развој целокупног српског народа у новом времену. У књизи се, дакле, налазе студије о нашим значајним књижевницима који су својим радом и деловањем у великој мери моделовали опште развојне токове и принципе српске културе у 18. и 19. веку, у дакле кључна два века за обнову и развој модерног српског друштва и књижевности.

Основно јединство књиге остварено је њеним тематским оквиром и просветитељским идејама као императивом новог живота српске заједнице и њене културе, њеног колективног опстанка и живота појединаца. Паралелно са идејом водиљом, у књизи се појављује и стална и подразумевана тежња, мање или више испољавана код већине тумачених стваралаца, и за потребом модернизације и демократизације српског друштва и начина владавине у њему. Она је била мотивисана не само жељом за будућом националном слободом, већ и за личном слободом појединаца, нарочито наглашавана у Доситејевим књижевним радовима. Просветитељска идеја водиља налази се, дакле, у замисли свих представљених личности ове књиге.

У том погледу је, посматрано не само из књижевноисторијске него и из политиколошке перспективе, у првој половини осамнаестог века веома значајно било деловање сентандрејског свештеника Гаврила Стефановића Венцловића произашло из његових књижевних дела и беседа изговараних народним језиком и идеја које је доцније из истог разлога – да би тај језик био разумљивији обичном народу – спроводио и Доситеј Обрадовић. Такође су значајни, сто година пре Вука Караџића, Венцловићеви доприноси реформи српске ортографије, његово сакупљање народних умотворина, подела народне поезије на мушке и женске песме, рад „на пре-

вођењу Светог писма на народни језик” и други доприноси, које наглашава професор Симеуновић, увек се позивајући и на претходна релевантна тумачења Венцловићевог рада.

Захарија Орфелин, други значајан писац средине и друге половине 18. века представљен у Симеуновићевој књизи, био је чудо од просвећености и исконске потребе за њом. Кључна мотивација широког спектра занимања којима се бавио, не мање од тридесет, од писца, аутора првог штампаног песничког дела код Срба, графичара, картографа и калиграфа, преко лексикографа, историчара, преводиоца и библиографа, до ботаничара, виноградара, картографа и оснивача првог српског књижевног часописа, *Славено-србској маџазина*, и програмског текста у њему за „нововековну српску књижевност”, упућује на велику духовну и стваралачку потребу за знањем овог полихистора и полиглоте, правог ренесансног *уомо универзалеа*, али и на потребу образованих појединаца осамнаестог столећа за сталним просвећивањем коју је захтевао од њих век светлости и енциклопедијске радозналости. Политичке идеје такве личности какав је био Орфелин биле су усмерене према свим сферама живота и слободних стваралачких идеја, увек у кругу нових знања, од „заговорника црквених реформи” и просвећених владара, какви су били Петар Велики и Јозеф Први, до бранитеља Српске православне цркве од католичке агресивности.

Од пада српске државе под власт Отоманске царевине читави векови су, иако задуго без реалних могућности да се он оствари, били окренути ослободилачком циљу као примарном услову слободног друштва, слободне културе и стваралаштва. Посебно су били оснажени појавом Јована Рајића и његове *Историје разних словенских народав, најпаче Болјар, Хорвајшов и Србов*, писане у другој половини тог века, као и његовом борбом за очување изворности српске православне цркве у Аустрији, његовим родољубљем и просветитељством и познатим спевом *Бој змаја са орлови*, написаним језком блиским народном изразу, примером „политички потпуно ангажоване књижевности”, како је говорећи о њему нагласио Симеуновић.

Идеја просвећености, националног ослобађања и увођења народног језика у књижевност, идеја ослобађања од религиозних догми и јачања културе народа као једног од најважнијих услова националног идентитета на посебан начин је наглашена у књижевним делима и ставовима Доситеја Обрадовића, централне фигуре српског просветиљства 18. века. Зато је студија о њему с разлогом заузела највише простора у књизи. Његови књижевни, друштвени и политички ставови били су иницијални услови и весници будућег политичког и националног ослобођења српског народа у деветнаестом веку. Доласком у устаничку Србију почетком тог века Доситеј Обрадовић је своју просветитељску мисију и своју рационалистичку филозофију преточио у изразито национално осећање и потврдио је максималном подршком идеји ослободилачке борбе. Извојевана национална слобода за њега је била начин да се српски народ најбрже приближи и у слободној држави бар донекле изједначи са другим европским народима, који су своје постојање пре свега градили на културном и материјалном напретку, пошто су слободу одавно обезбедили.

Сличне тежње ка приближавању другим народима у многим областима живота испољене су и у целокупној књижевној, језичкој, културној и научној делатности Вука Караџића, анализираним у Симеуновићевој истраживачкој визури у непосредном контексту српске политичке традиције. Као „најбољи пропагатор” српске културе, историје и народне поезије у ондашњој Европи, Вук Караџић је и своје бројне политичке ставове, као што су били они о потреби демократизације власти у познатом „Писму кнезу Милошу” и такође важном спису „Правитељствујушчи совјет српски”, о модерном уставу и правној држави, о револуцији као процесу а не само као временски ограниченој акцији, о просвећеном владару и ослобођеном народу и друге, уграђивао у своју општу културну делатност и у посебне акције и радове с књижевним и истовремено с политичким интенцијама. У њима је најексплицитније изнео многобројне мисли о уређењу српске државе и о неопходним друштвеним реформама у њој. Својом устаничком прозом и животописима

познатих и мање знаних личности устаничке Србије, као и историјском грађом коју је давао Леополду Ранкеу за његову *Српску револуцију*, етнографским, историографским, књижевним и сличним списима, својим радом на сакупљању народних песама, приповедака, пословица, загонетки и „других у обичај узетих ријечи”, реформом српског књижевног језика и писма, Вук Карацић је постао најзначајнији реформатор српске културе у деветнаестом веку, личност која је на свој начин, али много ефикасније и шире, наставила просветитељску мисију Доситеја Обрадовића. Драган Симеуновић је, као и у случају Доситеја, Вукове политичке ставове излагао поступно, прегледно и аналитично, наглашавајући и њихов патриотски и ослободилачки карактер и њихов општи културни и реформаторски значај. Сличне идеје просветитељске природе, у првом реду упућене обичном човеку, прожимале су живот, деловање и трајну, најчешће идеалистичку борбу Васе Пелагића „за српску правицу”.

Зато се истраживања у књизи, са упоришним тачкама у ауторовој слици развоја српске политичке мисли, крећу од тумачења ослободилачких тежњи целог народа, преко тежњи за државним уједињењем посредством културе, заједничког народног језика и књижевности, „језика простога народа”, како се тада говорило. А настављају се преко борбе за језичку и књижевну реформу, одвајањем од средњовековног и религијским каноном мотивисаног књижевног и језичког израза, оптималног приближавања српске културе и књижевности европским оквирима и стандардима, преласком са колективног доживљаја књижевности на индивидуални, који се могао једним делом остварити тек у романтизму, и истовремено се међусобно допуњују и синтетизују не само по оствареној садржини, него и по критичкометодолошком приступу тумаченој материји.

Цела књига је исписана истим критичким и метакритичким поступком, у којем се коришћена грађа, литература и извори функционално преплићу са ауторовом сликом непосредног историјског контекста, са анализама, ставовима, коментарима и синтетичким увидима обухваћених политичких идеја српских књижевника. Својеврсни политички пор-

трети значајних личности српске историје и културе и њихови ставови о држави, њеној обнови, унутрашњем устројству, легитимним тежњама за културним и националним јединством током два кључна века националног развоја, знатно проширују читалачку и критичку рецепцију књиге и чине је веома корисном стручњацима не само једне научне оријентације и привлачном различитим врстама интелектуалних интересовања.

У највећем броју Симеуновићевих студија веома добро је сагледан историјски, друштвени и културни контекст у којем су рађане ослободилачке идеје, државотворни ставови и уставни и демократски принципи владања државом које су прихватили или сами исказивали поједини српски писци просветитељи. Зато је у свакој студији функционално коришћена документарна, критичка и историографска грађа, врло често с више од стотину фуснота и позивања на претходна историографска и културолошка истраживања. Такође су у већини студија с разлогом наговештавани, поред политичких и државотворних, и психолошки портрети тумачених аутора, јер су по Симеуновићевом мишљењу њима мотивисани многи њихови погледи не само приватне природе или погледи на стваралаштво, већ и ставови о држави, нацији, политици, уставном уређењу. Истовремено је у студијама доста успешно комбинована грађа са општим идејама и духом времена, цитати с коментарима и чињенице са ставовима. Ауторов истраживачки метод и његови резултати наговештени су и синтетичким насловима готово свих студија у књизи, којима је акцентована доминантна особина политичке мисли изабраних аутора, на основу које се добијала потпунија представа о кључним особинама њиховог политичког рада и његовом значају за српску политичку мисао. Уз јасан и комуникативан стил, то је студијама обезбеђивало истраживачку доследност, чињеничку сигурност, знатан степен објективности изнесених ставова и непосредан читалачки доживљај текста.

УДК 141.7(497.11)"15/..."(049.32)

Приказ

Примљен: 21. 08. 2024.

Прихваћен: 01. 09. 2024.

Радомир Путник*

ПОВОДОМ КЊИГЕ *ПОЛИТИЧКА МИСАО НОВОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ПРОСВЕТИТЕЉА*

Морам признати да ми је врло тешко да говорим после овако импресивних аналитичких речи Марка Недића и поетско-критичких мисли Славка Гордића о књизи Драгана Симеуновића. Остаје ми могућност да се бавим фуснотама, или неким међупросторима које они, срећом, нису попунили, па су оставили мени довољно места да се ту размахнем и да нешто покушам да кажем.

Прво бих желео да упутим велику похвалу аутору Драгану Симеуновићу, не само као историчару, политикологу, аналитичару ерудитског типа, него пре свега као писцу. Ова његова књига, посвећена анализи српске политичке мисли новијег времена, писана је, како би се то рекло у теорији, прочишћеним београдским стилем, који води порекло од Богдана Поповића, преко Грола, до Слободана Јовановића. Дакле, то је један од најлепших, најчистијих стилова у књижевности. Књига је писана књижевним језиком, не оптерећујући пажњу читалаца ни једнога тренутка фактографијом, која је, ипак, неизбежна. У складу са тим, чак и бројне напомене, или фусноте, на које се научно оправдано позива Драган Симеуновић, овде делују као нека врста подстицаја читаоцу да сам, уколико то жели, провери, или још више продуби тезу коју је професор Симеуновић понудио. Отуда кажем, са великим задовољством, после дуго времена, имао сам у рукама научну књигу која је писана чистим, јасним стилем и која

* info@dositejeva-zaduzbina.rs

се чита са великим задовољством и радозналошћу и просто се не испушта из руку. Не желим тиме да умањим значај, али када читам ове студије професора Симеуновића, рецимо оно централно, главно поглавље о Доситеју, читам га као најбољи кримић Агате Кристи, где једва чекам да сазнам шта ће бити на следећој страници. Начин обраде теме и Доситеј како га професор Симеуновић тумачи, толико су ме привукли да ми нису допустили да књигу одложим пре него што је сасвим прочитам.

Иста врста моје читалачке приљезности односи се и на поглавља о ауторима о којима сам мање знао, а о којима сада, захваљујући професору Симеуновићу знам далеко више. То ми је помогло да у извесној систематизацији, коју себе ради правим, покушам да уђем у тајне истраживања новије српске књижевности. Реч је нарочито о тајни 18. века, који је, чини ми се, од изузетног значаја не само за развој српске књижевности, него уопште за једну врсту преумљења у размишљању у Срба.

Срби су, као што знамо, историјски били у више држава. Барем у две – Аустроугарској и Турској царевини. Срби нису имали своје школе, осим нешто мало по манастирима, а горе у Аустроугарској имали су, цинично говорећи, задовољство да похађају аустријске и мађарске школе, српских школа није било. Дакле, у том контексту, цео овај просветитељски залет, или замах, или акција, или програм, који су предузели Венцловић, Орфелин и Рајић, а потом и њихови настављачи Доситеј, Вук и Пелагић, имао је за циљ очување националне самобитности. То је идеја о којој пише Драган Симеуновић када анализира допринос свакога од ових наших значајних мислилаца. Како очувати националну самобитност? Путем очувања вере, језика, цркве и, ако Бог да, књижевности.

Народ који нема књижевност на своме језику, осуђен је на асимилацију. Због тога је борба за књижевност, за дефинисање књижевности (што значи и правописа и свега другог), била кључна ствар, која можда није довољно истакнута у нашој досадашњој историографији. Био је то базични програм не само за стварање језика и писма, него за стварање целокупне књижевности, а књижевност је она мера, или онај

ослонац, из кога се даље развија нација. Само православље као вера није довољно. Оно мора да има језик, мора имати књижевност. Имамо пример Цинцара, који су били значајна етничка заједница и у Београду и на целом Балкану, а асимиловани су – где и куда и зашто? Зато што нису имали књижевност. То је основна ствар. Цинцари су и Стерија и Нушић, пореклом наравно. Има их још, али су сви писали на српском језику и велики су српски писци. Да је постојао нормативизован цинцарски језик и њему подобан правопис, може бити, писали би на цинцарском језику. Наводим овај пример као једну врсту објашњења због чега је и Венцловић своје проповеди држао на српском језику, на чистом језику, тако да паства у цркви којој је говорио, разуме његову проповед. Дакле језик, писмо, књижевност – тиме се баве више или мање сви аутори о којима овако прецизно, јасно и поуздано пише професор Драган Симеуновић.

Тај процес траје више од 100 година. Од Венцловића који је рођен 1680. па ево, ако хоћемо, до Васе Пелагића, то је чак неких 150 година. Њихови думети су различити. Времена у којима су живели су различита. Контексти политички, идејни, друштвени, какви год хоћете, јесу различити. Венцловић је у Сент Андреји проповедао у време Аустроугарске, али Вук је већ писао у слободној Кнежевини Србији. Дакле, време се битно изменило, контекст се изменио.

Такође, треба напоменути још једну ствар: Сви ови аутори, са малим изузетком Вука Караџића, своје књижевне, друштвене послове и ангажмане вршили су из личних побуда, не би ли помогли своје народу. Иза њих није стајала никаква организација – ни школа, ни академија наука, ни црква, нико. Једно време је кнез Милош Обреновић био у добрим односима са Вуком, па га је помагао. Сви други су радили, како би се рекло, „о своје руву и своје круву”. Сами су себе издржавали, нико их није подржавао. Повремено је било неких хонорара, али Орфелин је морао да тражи разне послодавце да би преживео, сељакавши се од Венеције до Темишвара, борећи се за голу егзистенцију.

Доситеј је тек поткрај живота имао извесну материјалну егзистенцијалну сигурност, када су га прихватили тршћан-

ски трговци, па је имао неку врсту обезбеђене старости, коју је он ризиковао. Човек који је прешао 70 година живота напушта удобну извесност и придружује се српским устаницима – о томе с поштовањем пише професор Симеуновић. Дакле, човек који је већ у последњем зрелом добу, у најзрелијем добу живота, коме треба да предстоји мир, одмарање, контемплација, све то напушта. Носи у устаничку Србију књиге и носи уштеђевину. Пола књига му нестаје у Контумацу, у карантину у Земуну, другу половину ће после разнети Турци у освети. Новац је дао за устанике. Огромну кућу коју је добио на поклон, која се налазила ниже од Народног позоришта, одбио је уз образложење да му је довољна једна соба, а да се та зграда претвори у Богословију. Момку који је одређен да га пази и послужује поклонио је краву са телетом, како сам Доситеј пише у једном писму. Ето то је политички, књижевни и интелектуални програм једне громаде, каква је био Доситеј Обрадовић, а иза кога до 1806/1807. године, када је дошао у Србију, није стајао нико. Био је сам, инокосан, борећи се у великом свету да преживи дајући часове, узимајући часове учио језике, покушавао да приближи искуства и начин мишљења савремене Европе Србији. Дакле, Доситеј је увео Европу у Србију. То је његов огроман допринос. Пре њега су то на разне начине радили његови претходници. Вук Караџић је потом Србију изнео у Европу.

На крају, неколико речи о Васи Пелагићу. Он данас слобави као контроверзна личност. Професор Симеуновић занемарује мало оне контроверзе које су пратиле Васу Пелагића, али је поставио питање нашег моралног односа према Васи Пелагићу и према чињеници да је он и дан данас, колико знам, сахрањен на затворском гробљу у Пожаревцу, где је и преминуо као затвореник. Реч враћам на *Народној учишља*. То је књига збирне мудрости, збирног народног искуства, која је попут календара какви су штампани, била свестрана књига за сваку породицу. У њој се могло наћи све – од лечења до кулинарства, од начина облачења до правила понашања. Дакле, једна врста правога учитеља народа. И то је била књига која је продата, како и сам професор Симеуновић каже, у неких 300 хиљада примерака. Дакле, нема куће која није

имала Пелагићевог *Народној учишеља*. Али се добро сећам да сам на сајму књига пре нешто више од 50 година, када сам био студент, виђао нова издања Пелагићевог *Народној учишеља*. Без обзира на године, деценије и век који је прошао од његове смрти, његов *Народни учишељ* је остао у народу као нека врста буквара, или нека врста уџбеника за живот. Тако сам и сâм, надобудан какав сам био као студент, искористио један део из тог *Народној учишеља* о лечењу и написао фарсу у виду испитне драме, која се у то време допала мојим професорима, па је штампана у часопису *Сцена*. Дакле и ја сам се, на неки начин, везао за Васу Пелагића и са једним амбивалентним осећањем и захвалности, али и извесне ироније према ономе што пише, трудио сам се да допринесем продубљивању неких његових идеја о лечењу које су, разуме се, превазиђене. Јер да нису превазиђене, не бих о њима писао.

ДОСИТЕЈЕВИ ЧИТАОЦИ
Прикази

14:929 Обрадовић Д. (049.32)

130.2"17/18"(049.32)

141.7"17/18"(049.32)

Приказ

Примљен: 8. 11. 2024.

Прихваћен: 15. 11. 2024.

Татјана Јовићевић*

Институт за књижевност и уметност

Београд

О „ДОСИТЕЈЕВИМ ФИЛОЗОФИЈАМА”,
ИЗ ЈУЧЕРАШЊИЦЕ ЗА (ДА)НАС
(Пера А. Илић, *Досићеј Обрадовић као филозоф
просветиошћелства*. Прилог историји српске
филозофије и филологије у осамнаестом и
деветнаестом веку, Београд: Досије студио,
2023, 146 стр.)

Литература о Доситеју, осим све разноврснијим актуелним истраживањима, минуле године неочекивано је обогаћена једном век старом студијом која, необјављена и непозната стручној, а поготово широј јавности, није учествовала у формирању мисли о великом просветитељу. Стога је монографско издање докторске дисертације Пера А. Илића *Досићеј Обрадовић као филозоф просветиошћелства*, одбрањене 1924. године на универзитету у Базелу, у преводу Данила Н. Басте и са поговором Илије Марића, хвале вредан и, верујемо, за будуће истраживаче инспиративан подухват.

Пред делом са насловом који указује на темељност и обухватност приступа, а насталим са непосредном академском сврхом и нужно руковођеним приликама у академској средини у којој је настало, најпре се поставља питање његове структуре. Докторанд Илић је у том погледу поступио рационално и сврсисходно: своју дисертацију поделио је на више

* tbjovicevic@gmail.com

неједнаких поглавља, од којих су прва два – „Претходна напомена” и „Обрадовићев духовни развој” – недвосмислено намењена упознавању комисије са културном историјом и културним приликама српског народа у време Доситејевог појаве, као и (њима условљеним) особеностима његовог интелектуалног и духовног пута; централни део „Обрадовићево филозофско учење о просветитељству” издељен је на више потпоглавља која указују на филозофска искуства која су његову мисао обликовала и филозофска питања којих се дотицао, док је завршни део, „Обрадовићев историјски положај и значај” дат као нека врста резимеа.

Карактеристично је да већ у уводном делу Илић као битне одреднице српске културе и културне историје истиче две, на први поглед контрадикторне околности: мешавину западних и источних утицаја у уметности и књижевности за време средњовековне државе, упркос њеној конфесионалној ексклузивности, док доминантно „духовнички карактер” нововековне просвете, установљене у Хабзбуршком царству почетком 18. века, условљава не само особине новонастајућег стваралаштва, већ креира и политику конфесионално-националне изолације, што Илић објашњава нужношћу формулисања и очувања идентитета у новој средини, мултинационалној и мултиконфесионалној, али пресудно одређеној владавином стране религије и културе.

У односу на ова два сета околности – прве донекле имплицитно, а друге експлицитно – аутор у наредном поглављу у доброј мери успоставља оквир и црта путеве Доситејевог духовног развоја. У том смислу, значајан је начин на који третира Доситејево најраније духовне аспирације, његове манастирске године, тамошњу лектуру и њен „велики значај за Обрадовићев духовни развој”. Читање руских теолошких писаца и мистични занос кроз који је прошао у Илићевом тумачењу нису тек пролазна и бесмислена заблуда, већ процес сазревања током кога се упознао са делима Св. Јована Златоустог, у коме је открио „склоност ка свакодневном животу” (која ће, доцније и у другим координатама, бити уграђена у темељ његове етике) и чије ће беседе, као „непресушни извор мудрости”, постати инспирација и садржај његовог првог

дела. Такође, управо овде, међу црквеним делима, долази и у први контакт са световним текстовима, који ће му пробудити свест о другом, у датој средини недоступним знањима, и разгорети жеђ за њима.

Управо ова искуства довешће до тога да је млади Доситеј „са истом страшћу којом је раније пламтео за посвећење душе, пламтео [...] одсада за образовање разума”, а приказ потоњег развојног пута – бекства из манастира, учења латинског у Загребу, учитељевања у Далмацији, боравака на Светој Гори и Крфу, школовања у Смирни и Модри, бечких година – недвосмислено је пак усмерен ка моменту доласка у Хале и уписа на тамошњи универзитет. У овој тачки, ставом да су бечке године биле само „припремна школа” просветитељства, које је у Аустрији било тек „одсјај оног духовног покрета” који је, покретан аспирацијама младог грађанства, завладао интелектуалним круговима и водећим универзитетским катедрама немачких градова, Илић подвлачи овај пресудни моменат у степеновању Доситејевих интелектуалних искустава, и истовремено назначује основне поставке филозофског образовања које ће, у правом смислу, почети да стиче у Халеу: у академској средини прожетој наслеђем Готфрида Лајбница и Кристијана Волфа, „Обрадовића је лајбницевац и слободни мислилац Еберхард темељито и коначно увео у рационализам и прожео волфовством”. Позивајући се и даље на Хермана Вендела, чијом се студијом о „јужнословенском препороду” обилно користио као литературом, Илић ће навести да је, у учењу које је износио његов професор, на Доситеја на доктринарном плану морао пресудно утицати став да је ум извор морала, док је чињеница да је сам „Волф своју филозофију беспрекорно поделио на параграфе, чланове и поглавља, изложио је као лако научиву и лако схватљиву”, извесно поговарала отворености ка њеном усвајању (и свакако утицала на формирање како будуће Доситејеве просветитељске методологије, тако и стила његових дела – прим. Т. Ј.).

У завршници овог осврта на Доситејев духовни развој – а као својеврсну слику његових фаза након боравка у Халеу – Илић резонује о карактеру и претпостављеној сврси његових књига. Недвосмислено постављајући први део *Живоша и*

Ирикљученија у центар Доситејевог опуса, он високо оцењује његово књижевно обликовање (како би се могла протумачити опаска о поступку „узорног развијања главне идеје и складности излагања”), због чега се тај текст и не чита првенствено као трактат „увереног пропагандисте”. То ће се из основа променити у другом делу *Живоша*, у који уместо „описивања карактера, [...] дугих дијалога, [...] анализе његова унутрашњег света”, уноси моралне трактате, а нарочито „разматрања о цркви, религији, пријатељству”. Очигледно да је, из перспективе Илићевог рада, ово и основни обрт у Доситејевог стваралаштву, који је већ раније очитован *Совјешима здраваго разума* (1784), а потом *Собранијем* (1793), *Ешиком* (1804) – делима која, уз наравоученија у *Баснама* и постхумно објављеног *Мезимца*, представљају извор за реконструкцију његових филозофских погледа.

Доситејево долазак у Србију Илић види као почетак његове *Иракшичне* просветитељске делатности, која се поклапа с престанком списатељског рада. Одајући му признање за све што је урадио на покретању школства у устаничкој Србији, Илић завршне странице овог поглавља користи да резимира поглед на његову, најшире схваћену, мисаону делатност, подвлачећи две њене битне димензије: 1) пренебрегавање изворног, енглеског и француског просветитељства, са свом његовом субверзивношћу, и приклањање „приземнијој” и практичније усмереној немачкој варијанти (данас углавном обухваћеној термином/категијом „народне просвећености” – прим. Т. Ј.), што је протумачено околностима које су српску друштвено-историјску и културну ситуацију повезивале са немачком, а удаљавале од енглеске и француске, и 2) еклектизам, виђен првенствено као последица недостатка редовног школовања, што Илића наводи да трагање за филозофским системом у Доситејевог делу одбаци као истраживачко полазиште и метод – он „није био кадар да за себе прибави коначно филозофско уверење које је могао даље да развија”, те његова дела у основи показују „верску и моралну позадину на којој је почивало његово научно *Стремљење*” (курзив Т. Ј.). Ове две тезе – подупрте закључком да је упркос свему Доситеј ипак досегао до „нивоа осредњег

филозофа просветитељства” – у суштини ће бити и премисе централног дела расправе.

У том делу – индикативно, насловљеним „Обрадовићево филозофско учење о просветитељству”, а не формулацијом која би указивала на његову сопствену филозофску доктрину – Илић креће од (подразумеване) тезе да, као прави припадник века просветитељства, Доситеј није ни „пријатељ апстракције”, ни метафизичар, већ да „као претежно етичко-политичку и општељудску тенденцију [...] заступа [...] извесни хумани рационализам, који носи непоречиве монашке црте”. Смештајући тог и таквог Доситеја у контекст просветитељских струјања, Илић га везује за широки правац „популарне филозофије”, који је иницијално настао стапањем филозофских и књижевних покрета средином 18. века, а током времена апсорбовао и нове елементе из различитих филозофских учења. Он се од филозофског учења које Илић назива Лајбниц-Волфовим, и које је (како је раније напоменуто) заступао Доситејев учитељ Еберхард, разликује „у првом реду по свом једнострано практичном правцу”, са крајњом консеквенцом у томе да првенствени објекат филозофије постаје човек, „а човеково блаженство једина сврха филозофског сазнања”.

Са овог полазишта, Илић издваја неколико филозофских питања од посебног значаја за просветитељску агенду и формулише Доситејеве одговоре на њих, онакве какве их је пронашао у његовим делима, или на основу њих протумачио. Та питања јављају се као наслови низа засебних потпоглавља која претендују да представе распршену целину Доситејеве мисли: „Човеков циљ” – вечно блаженство, ради чијег достизања треба да „оно што је пуко природно подреди владавини духа, да у себи изобрази унутрашњег човека”, а за шта је неопходно трагање за истином; „Истина” – подељена на моралну (сагласност „наших мисли са нашим говором”) и праву или вечну (сагласност „онога што се говори са оним о чему се говори”), међу овим другим, природним, вечним и божанским истинама, има оних које су лаке и очигледне, али и оних које су замршене и тешке и до којих се – с обзиром да се истина не може наметати него само сазнати – долази само

с напором и посредством науке; „Наука, филозофија” – наука је „средство помоћу којег доспевамо у посед оних знања која су за мислеће и умно биће природна и безусловно потребна”, но како јој циљ није само прикупљање знања, него и просвећивање разума, поспешивање врлине и побожности, филозофија своју сврху највећма испуњава преко „увежбавања воље да у свако доба дејствује по разуму”, а примарна вредност човека није у знању, него у (моралном) хтењу.

По истом моделу наставља се представљање Доситејевих ставова о другим темељним филозофским питањима, уз интензивније указивање на утицаје под којима су обликовани, првенствено на Лајбниц-Волфово формативно деловање, те на елементе других учења, које је преузимао или их оспоравао (Лајбниц, Русо, Ла Метри, Томазијус). По овом прегледу, *сазнање* је код Доситеја примарно одређено дуализмом просветитељске филозофије по питању рационализма и емпиризма, уз инхерентно колебање у досуђивању приоритета једном или другом, док је схватање *Бога, света и природе* одређено ставом „да се свет у довршеној сврховитости може појмити као дело Божје мудрости, и [...] да човеков дух само бесконачном духу има да захвали за својства по којима се разликује од свих других бића”, али је сврха за којом је божанска мудрост притом ишла виђена „одвећ једнострано у добробити човека”, из чега проистиче темељни оптимизам (и Волфове и Доситејеве) филозофије.

Питањима која дефинише као антрополошка и за која (с правом) истиче да су Доситеја далеко више занимала, Илић посвећује наредне, у основи на исти начин конципиране целине, мада је међу њима изразитији однос хијерархизације (у смислу мање или веће обухватности), повезивања и преплитања тема, уз неизбежност одређених понављања. Прво у том низу, потпоглавље „Учење о души, слобода воље, морална сазданост човека”, још једном подвлачи да код Доситеја – као и његових узора, само у једноставнијој форми – „научно објашњење света [...] бива од практичног (антрополошко-етичког учења – прим. Т. Ј.) потиснуто у позадину”, те да се као главно питање у његовој мисли јавља човек, као врхунска Божја креација, обележена тензијом између душе

и тела, али и њиховом неминовном сједињеношћу и тежњом ка складу у временском постојању. („Тело је добро ако је достојно умне и бесмртне душе”, а ако је оно „здрavo и трезвено” и душа „постаје способнија да своју функцију врши разумом.”) Бесмртност душе је неупитна, јер јој је извор у Богу, али Илић указује на извесне противуречности у Доситејевим ставовима о „урођености душе” (прецизнији израз би вероватно био: урођених диспозиција душе): док на неким местима, руковођен Локом, тврди да је душа новорођенчета без икаквог садржаја, на другима, следећи своје немачке учитеље и од њих прихваћени рационализам, уводи став да у њој, у зачецима, као опште и урођене способности, постоје ум, разум и моћ суђења, „које су у почетку слабе и тек се искуством, вежбањем и науком развијају, просвећују и доводе до савршенства”.

Доситејевом поимању *слободе воље* Илић ће посветити још један кратак сегмент, у коме истиче противречност – у распону од текстова у *Совјетшима* до оних у *Мезимицу* – између става да се наше радње управљају по чврстим и непроменљивим законима и правилима, и полемике са Ла Метријем, у којој идеју слободе воље брани, обарајући се на концепцију човека-машине. Тежећи извођењу неког закључка, Илић указује на места која тумачи као Доситејеву синтезу ових супротности: слобода човека је у томе да „бира оно што сматра најбољим и као такво спознаје”, те он „може бити неуман и неслободан као каква машина” ако њиме владају страсти, или, напротив, слободан у мери у којој његов дух савлађује афекте и спољашње подстицаје. За спознање и, следствено, бирање добра потребно је просвећивање разума, те знање – иако је за одређење човекове вредности мање битно од делања – остаје конституент Доситејеве *еџике*.

Наредну, најобимнију целину, „Учење о врлини”, Илић је очигледно замислио као синтезу и конкретизацију Доситејевих етичких ставова. Први ступањ на путу ка врлини је да „темељито спознамо да је оно што сматрамо пријатним и корисним, такође добро по себи и за себе”, а такво мора бити оно што је свима „увек мило и пријатно [...] потребно и корисно за усавршавање наше и наших ближњих”. Ако потом

одаберемо поступање које је не само добро, него (по могућности) и најбоље – то је врлина, а њено упражњавање доноси срећу успостављањем ведрине душе, будући да наша савест одобрава наше радње и не упућује никакве приговоре. Само кроз врлину душа може да се допадне Богу, заслужи и стекне блажену вечност, и зато је Бог способност за врлину учинио општом, тј. дао човеку ум и слободу „да може бити добродјетелан и честит, ако то хоће”. У вези с овим, Илић ће указати на извесну недоследност у Доситејевој мисли, позвавши се на место на коме он каже како је, ипак, раширена појава да људи, упркос спознању добра, вођени исквареним осећањима и обичајима, не делају по ономе што је спознато. Објаснивши то, још једном, бројним и противуречним теоријама које је покушавао да помири са својим унутрашњим моралним осећањем, Илић ће сматрати да завршна потпоглавља треба да посвети поновном осврту на категорије *блаженства* и *моралности*, односно појму *моралног укуса*, који му се наметнуо током претходног разматрања. У првом од њих, он поново истиче Доситејево темељно уверење да Бог, будући савршен, не може бити извор зла у свету, већ оно потиче од људи који рђавим делањем шкоде сами себи, јер их због таквог понашања мучи њихова сопствена савест. А како је само разум у стању да протера рђаве страсти, како би их заменио разумнима, Илић ће, као и на више ранијих места, истаћи значај спознаје у Доситејевој етици, зкључивши да се за њега „морални живот неког човека простире [...] у неку руку донде докле сежу његова знања”. (Карактеристично је да ни овде ни другде Илић не посвећује пажњу тензији између *знања*, као примордијалног услова за моралност, и *делања* које га у пракси по значају превазилази, што је на више других места истицао као Доситејеву недвосмислену поруку. На основу укупне расправе, можемо претпоставити да је он ово сматрао степенима у Доситејевој визији освајања моралног живота, но то нигде није дефинисано.) С друге стране, појам моралног укуса (преузет, преко Лесига, од Шафтсберија) код Доситеја је, по Илићу, јасно одређен као „способност разума и срца да осети и спозна нарочито лепо и ружно [...] високо и племенито или ниско”, која је некеме дата у већој а неком у

мањој мери, али је ипак свима природна и урођена. Тиме се још једном наглашава да је Доситеј у средиште свог укупног, па тиме и етичког учења, ставио разумног човека и отворио питање његовог делања и постигнућа.

Општа практична усмереност Доситејевог учења неминовно је, и с посебном наглашеношћу, отварања питања *примене* „његових моралнофилозофских и просветитељских схватања”, а Илић се одлучује да га елаборира издвајајући Доситејеве ставове који функционишу као програмски кредо за уређење појединих планова живота људске заједнице. Насупрот противуречностима и недоследностима које је нашао у Доситејевом третману питања попут примордијалног садржаја људске душе или односа знања и моралног делања, у домену ових ставова Илић код њега не налази суштинску некохерентност, а истиче заслуге за формулисање одређених битних концепата. Поглавље „Политичке идеје” у основи је посвећено Доситејевом установљењу модерног концепта нације, који је, темељећи се на основама сасвим сродним идејама Француске револуције, превазишао „узан, локални и конфесионални карактер” националног осећања, присутан у многим српским срединама, и обухватио укупан народ истог језика и етничитета. У наредном поглављу, „Учењу о друштву и држави”, Илић подвлачи Доситејево схватање ових категорија као апсолутне нужности за живот, душевни и умни развој појединца, уз истицање два његова основна става о државном уређењу и односу појединца према државној заједници. Први од њих, о природној једнакости и природним правима свих људи, преузет је од Лока и Волфа, али је други – о високој дужности сваког појединца према заједници – по Илићу, Доситејев оригинални допринос учењу о овим питањима и, као такав, „израз његовог карактера”. (Индикативно је да се Илић задовољава тим психолошким и емоционалним објашњењем, не покушавајући да овај став повеже са Доситејевим етичким постулатима о обавези упражњавања врлине, чему би овде свакако било места. Разлог би се могао наћи управо у понесености доживљајем његове личности, коју је рад на студији подстицао, да би при њеном крају тај емоционални моменат почео да потискује

аналитички приступ.) У заједници једнаких људи, владавина може почивати само на уговору, тј. добровољном преношењу власти, но просвећени апсолутизам ипак је оправдан тиме што његов носилац одстрањује варварство и беду, а још више околношћу да и над њиме владају закони, које он мора мудро и ревносно да спроводи.

У завршним поглављима Илић се осврће на питања која се по најширем мишљењу сматрају основним подручјима Доситејевог рада и остваривања утицаја: *индивидуалну и социјалну педагогију и језик и филологију*. У првом од њих, Доситејева педагошка начела су у великој мери представљена као вектор његових етичких и антрополошких ставова (вапитава се помоћу културе и за учествовање у култури, што је процес који само треба да подстакне развој унутрашњих снага људске природе, а учењем се треба бавити онолико колико је значајно за практични живот и морално образовање), те утолико улазе у домен филозофије, што се не може рећи за последње поглавље, посвећено његовим ставовима о књижевном језику. Занимљиво због појединих иновативних и тачних запажања (нпр. када коригује став Стојана Новаковића да је Доситеј црквени језик напустио одбацујући црквену књижевност – напротив, црквени језик одбацио је раније, будући да његово прво дело, *Буквице*, доноси беседе Јована Златоустог на *народном* језику), то поглавље тешко може оправдати своје присуство у оваквој студији, будући да употреба/ заговарање употребе једног или другог језичког идиома ни у ком случају не спада у филозофска питања.

Тако се питање о (не)филозофском карактеру Доситејевих ставова додирује са питањем његовог општег *историјског положаја и значаја*, чему је посвећен завршни део Илићеве дисертације. На неколико резимирајућих страница, Илић суштински понавља или одсудно, као коначне, формулише раније ставове и оцене: Доситеј не само да „није створио филозофска ремек-дела”, него „није имао никакав систем, штавише никакав строг метод филозофирања [...] а пошто се стално надовезивао на мисли других, он се ни у ком случају не одликује оригиналношћу”, но, у замену, у њему „сусрећемо један учен тип који је усвојио најбоље идеје свога време-

на". Као таквом, „највећа амбиција и најдубље задовољство били су [му] да створи нешто корисно за свој народ", а његов значај оцењује се по томе шта је учинио за његов културни развитак. А како су његове заслуге на том плану готово немерљиве, Илић се приклања ставу да Доситеј ипак јесте својеврстан филозоф, чија се мисао директно оваплоћује у својим практичним импликацијама.

Објављивање ове дисертације, сто година након њеног настанка, и – у међувремену – настанка бројних других увида у Доситејево дело, отвара питање резултата које (у ондашњем и садашњем контексту) доноси, и њеног значаја за даља проучавања централног просветитељског опуса наше књижевности. У поговору књизи, Илија Марић указује да ни у једној од три дисертације о Доситејевом делу одбрањеним пре Илићеве (Милана Шевића, Милоша Перовића и Тихомира Остојића) он није третиран ни проучаван као филозоф, али да је такво његово именовање постало манир у културним круговима и „општем мишљењу" које су делимично преузимали и неки значајни књижевни историчари (Јован Ристић, Стојан Новаковић), док је први (и, суштнски, једини) аутор који је његовом делу приступио на тај начин био Милан Кујунџић Абердар (*Философија у Срба*, Београд 1868). Чињеницу да, упркос томе, ову књигу Илић није узимао у обзир приликом израде своје дисертације, Марић тумачи тиме што Абердар није обрадио филозофске аспекте бројних тема на које се освртао, а које су, по себи, предмет различитих других наука (питања језика и књижевности, религије, политике, васпитања, морала итд.), а посебно што није разматрао еминентно филозофске проблеме, попут питања сазнања или истине. Најкраће речено, за разлику од свог познатијег претходника, Илић питању „да ли је Доситеј филозоф?" није приступио описно, него проблемски, и то би могао бити кључни допринос његове књиге како нашим знањима о Доситеју, тако и употреби тих знања за нова тумачења његових дела и даље, синтетичке закључке о карактеру и значају његовог опуса. У том погледу, она ни у ком случају није закаснала.

УДК 821.163.41.09"17/18"(049.32)

Приказ

Примљен: 9. 9. 2024.

Прихваћен: 20. 9. 2024.

Јелена Ђ. Марићевић Балаћ*

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Одсек за српску књижевност

ORCID: 0000-0002-9590-0305

TENEBROSO ЧИТАЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ 18. И 19. ВЕКА

(Радослав Ераковић, *Осећајности и разум*
(есеји о српској књижевности XVIII и XIX века),
Нови Сад: Матица српска, 2024, 221 стр.)

Књига есеја о српској књижевности 18. и 19. века Радослава Ераковића садржи три целине: Реч аутора, тринаест есеја и списак извора и литературе. Иако се ради о књижи есеја, она је пажљиво и монографски осмишљена, али поседује и извесну уметничку компоненту коју би требало прокоментарисати. Линије научне естетизације Радослава Ераковића најдиректније се уочавају у упечатљивим и сугестивним насловима поглавља, специфичном хумору и брагурозном стилу писања, који његову научну апаратуру чини готово романескном.

Међутим, орнаментика његове књиге улази и у домен одабира корица, као и насловљавања читаве књиге. На корицама је, наиме, Каравађов Нарцис, слика која се чува у Националној галерији старих уметности у Риму, што испрва може деловати као сасвим неважан податак. Али, постаје нам јасније зашто је избор пао баш на ову слику у контексту виђења романа у оптици Камиле Колет, који, према њој,

* jelena.maricevic@ff.uns.ac.rs

служи као „одраз живота”, о чему расправља Туне Селбу у поглављу „Повест романа, роман о повести” књиге *Шта је роман?* Пренето на симболичку раван Каравађове слике, Нарцис би био отелотворење романа, а његов замућен одраз, управо живот који се само у одређеној мери види. Фигура Нарциса и његов одраз био би, дакле, роман у огледалу стварности, која је, као и код Каравађа, у тами историје, књижевноисторијских заблуда и интенционалних стварања магли. Каравађов нови (барокни) стил се, према Јансоновој *Историји уметности*, одликовао тенеброзним ефектима, који подразумевају „сноп јаког светла на тамној позадини”, а имају за циљ да појачају драматичност, док селективно осветљење ликова даје изненађујућу снагу присуства и театралности. Ово би могло да се протумачи на барем два нивоа. Први би се тицао важног фокуса књиге на могућност да се у анализираним мемоарским делима Симеона и Александра Пишчевића, аутобиографији Доситеја Обрадовића и сл. уочи романескни потенцијал у контексту повести српског романа, али треба имати у виду да је однос романескног и мемоарског/ аутобиографског/ дневничког заправо нарцисоидан, а да бројне појединости остају у мраку, као што је примера ради, изванредно осветљен лик Симеона Зорића, на који је Радослав Ераковић бацио каравађовски сноп јаког светла, који га је учинио запањујуће присутним ликом, јер је тродимензионално сагледан из српске (Емануил Јанковић, Доситеј, Алексије Везилић, Герасим Зелић, Сава Текелија), руске (Александар Храповицки) и енглеске перспективе (Џејмс Малмсбери). Управо несвакидашњи методолошки поступак, којим се комбинује књижевна историографија са херменеутиком јесте унеколико тенеброзни, јер, најпоследње, мења схватање реализма, али и прозних жанрова који су на танкој линији која дели стварност и фикцију и поставља дискретно имплицитно питање – да ли је то све роман?

Да ствар буде додатно барокно увијенија, али утолико и сугестивнија, Радослав Ераковић дао је наслов књизи *Осећајност и разум*, променивши места речима из наслова романа *Разум и осећајност* Џејн Остин из 1811. године. Остиновски оквири српске књижевности 18. и 19. века још једна су

прикривена тема или загонетка ове научне књиге. У Речи аутора скромно се каже да књига репрезентује „фрагменте калейдоскопски шароликог херменеутичког бревијара, чија поглавља с неподношљивом лакоћом мењају свој смисао, у зависности од тога да ли је потенцијални читалац окренут према ‘осећајном’ Истоку или ‘разумном’ Западу”, па би у том смислу сâм аутор имплицитно дао предност Истоку, стављајући осећајност на прво место у наслову. Наравно, има у овом наслову и венцловићевског отварања „очију срца” и „очију ума”, али роман Џејн Остин даје нову ноту Ераковићевим аналитичким опсервацијама, јер он евентуално реферише на поглавље „Женски књижевни облик?” већ поментуе књиге *Шта је роман?* У наведеном поглављу се указује на чињеницу да „са романом жене ступају у књижевност и у својству писаца”, иако је за Лукача „јунак романа мушкарац, чак пет пута проглашава роман формом зреле мужевности”, те се наводе примери „дуге традиције британских романа и имена као што су Џејн Остин, три сестре Бронте, Џорџ Елиот, али и на Францускиње попут Госпође де Стал и Жорж Санд”. Од важности је, коначно, и указивање на то да роман није био устројен према строгим жанровским нормама, „па је могао да укључи и разум и осећајност, разноврсне начине писања и вишегласје”, како закључује Туне Селбу. У женском домену била је осећајност, а према Вирџинији Вулф, „[...] на уобличавање њеног сензибилитета вековима је утицала заједничка дневна соба.’ Познато је да је Џејн Остин све романе написала у дневној соби”. У подтексту књиге Радослава Ераковића дакако је интригантно питање романа, али и историје приватног и јавног живота српског човека 18. и 19. века. Посебно су стога занимљиви увиди о „утицају рођења детета на свакодневни живот јунака-родитеља, проблему емоционалне незрелости чланова породице новорођеног детета, трагичном губитку детета као сижешном чворишту анализираниог текста и процесу конституисања наративног и/или мултипликованог идентитета мајке” у *Мемоарима* Симеона Пишчевића.

Такође, међусобни односи породице Пишчевић, мање или више осветљене релације, постају предмет Ераковиће-

вих херменеутичких питања. Долазио је до одговора на основу пажљиво и акрибично ишчитане литературе од најстарије до најсавременије. Примера ради, теневристички је осветљена личност Атанасија Рашковића и у светлу *Мемора* и у контексту *Историје српског народа* Симеона Пишчевића у поглављу „Савршени злочин купиновог баристе”, и то са истицањем различитих појединости везаних за Пишчевићеву ужу породицу и фамилију. На неколико места у књизи истакнуто је откриће историчара Ђорђа Ђурића, који је разлучио енигму имена преживеле ћерке Симеона Пишчевића и његове прве супруге Дафине (Марија Семјоковна Пишчевић), као што се неретко указује на важне доприносе претходника (Марије Клеут, Драгане Грбић) без којих није било могућно доћи до нових резултата. На питање о одлуци на сеобе у Русију, најпоследње, даје се врло смислен одговор који произилази из каравањовске технике *осветљавања* лика отрованог Рашковића: „трагична тастова судбина подстакла [је] Симеона Пишчевића да на приповедачки ефектан начин опише суморну страну животне свакодневице српских официрских породица, настањених у Хабзбуршкој монархији.” Драгоцени су и увиди везани за сестре Александра Пишчевића, Надежду и Варвару, које су боравиле у манастиру Смољни након мајчине смрти. Лако би се могло помислити „да су схватања ‘ђенерала Пишчевића’ о одгајању женске деце била превише конзервативна за епоху просветитељства”, међутим, „санктпетербуршки манастир Смољни у доба Катарине Велике (1729–1796) био [је] престижна образовна институција, коју су похађале девојке из најугледнијих руских аристократских фамилија”. То говори о Пишчевићевој у првом реду осећајности, али и разуму, тј. чине га репрезентативним човеком епохе, а његови мемоари добијају патину романа, посебно ако имамо у виду размишљања о томе шта је роман у истоименој књизи Туне Селбу, која се позива на *Усион романа* Ијана Вата и посматра га „као производ осамнаестовековне индустријске револуције, јачања грађанске класе и измењене улоге жена”.

Врло комплементарна поглавља о мемоарима Симеона и Александра Пишчевића творе не тек засебну целину, већ се

логично настављају на иновативна читања *Живоша и прикљученија* Доситеја Обрадовића, уз осврте на актуелност неких ранијих текстова, на пример Павла Поповића који коментарише урбанистичке одлике цорцијанског Лондона или пак Чедомиља Мијатовића који је књигом *Servia and the Servians* покушавао да привуче пажњу потомака Вилијама Фордајса и Цона Ливија. „Цицероновска одбрана оклеветаног сочинитеља” луцидно и духовито ревалоризује стваралаштво Атанасија Стојковића из перспективе приватне преписке Милана Кашанина и Светислава Марића, док се у наредном поглављу такође нашла преписка („епистоларна хроника”) између Георгија Магарашевића и Јована Хаџића (Милоша Светића), из које су посебно важни делови који се тичу Лукијана Мушицког и Павла Берића. Диптихонска призма наставља се и у „Трагикомичком агону двојице српских књижевника” Никанора Грујића и Јована Суботића, датим кроз „(аутобиографска) сведочанства” (*Автобиографију; Живош дра Јована Суботића*). Осим заиста срамног покушаја дискредитације Никанора Грујића у *Комарцу*, који је подробно и јасно осветљен, вреди указати на пример духовите анегдоте, према којој је Ђорђе Малетић у покушају да избегне сусрет са Јованом Суботићем у Панчеву „упао у кокошињац иза позоришне сале”. Неретка посезања за хумором, иронијом, па и сатиричним опаскама управо унутар научне публикације говоре о њеној специфичној романескности, јер је, како се истиче и код Туне Селбу, „роман изникао из комедије, своје праве традиције. Овај жанр су створили велики комедиографи попут Раблеа и Сервантеса. [...] Осим тога, хумор је фантастични растварач идеологија”. Отуда је занимљиво и поређење 1200 читалаца Суботићевог *Краља Дечанског* и тек 60 претплатника Змајевих *Ђулића*.

Никанор Грујић јунак је и поглавља „Између Мушицког и Бранка: поетска прикљученија чувствителног калуђера”, потврдивши се као спона између класицистичког и романтичарског песника. Једанаесто поглавље у знаку је „деталне дијахронијске и синхронијске анализе издања *Горског вијенца*, објављених крајем 19. и почетком 20. века”, а главни јунак овог истраживања несумњиво је „дубровачки витез” Ми-

лан Решетар, иначе зет Ватрослава Јагића, као и полемички дискурс, из којег вреди издвојити тзв. „пандурско решетање” на линији Сима Пандуровић – Милан Решетар. У „Бледом лицу новосадског сенатора” анализирају се ставови „Јакова Игњатовића према стваралаштву Јована Хаџића” са тежиштем на Игњатовићевим мемоарима и књижевно-публицистичком раду. На концу је упоредна интерпретација ратних успомена Владана Ђорђевића и Пере Тодоровића, као и опаска о ликовима који су претежно стереотипни. Како Ераковић наводи на концу Речи аутора, монографија отпочиње Симеоном Пишчевићем, а завршава се Пером Тодоровићем, а обојица су били омиљени писци Милоша Црњанског.

Еклектичким интерпретативним приступом, духовито и надањујуће, Радослав Ераковић је књигом *Осећајности и разум* понудио не само подробну анализу одабраних дела српске књижевности 18. и 19. века, већ и остиносвке оквира српске књижевности овог периода, што је аргументовано и ненаметљиво смешта у европски контекст. Претежно нефикционална проза, тј. мемоари, аутобиографија, дневници, успомене, полемике, публицистика у средишту су његове аналитичке пажње, са децентним и сугестивним назнакама о каравађовском огледању са романом. Стављање осећајности на прво место, центментски је наклон не тек пуком укључивању жена у дати дискурс, већ „вишегласју” које еманира и српска књижевност 18. и 19. столећа.

УДК 821.163.41-94.09"17/18"(049.32)

Приказ

Примљен: 20. 5. 2024.

Прихваћен: 1. 7. 2024.

Ленка С. Настасић*

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Одсек за српску књижевност

(мастер студије)

ORCID: 0009-0008-9755-7919

СТРАНОЉУБИВА ПРОЗА

(Даница Трифуњагић, *Имагинарна Европа у српској
документарно-уметничкој прози 18. и првих
деценија 19. века*, Нови Сад: Научно удружење
за развој српских студија, 2023, 331 стр.)

Књижевност 18. и раног 19. века представља интригантан, вазда недовољно истражен простор, отворен за нова читања и примене савремених књижевно-теоријских оквира. Ипак, истраживаче неретко одбија временска дистанца, слабија проходност језичког израза и статус књижевности као важне друштвене, примењене категорије. Сходно томе, последњих неколико година, међу младим истраживачима, приметна је тенденција све чешћег окретања ка двадесето-вековним темама и доменима проучавања, при чему тек неколицина књижевних теоретичара и историчара приступа ранијим периодима. Посебно је скрајнут 18. век, као да и даље важи давно превазиђена теза Јована Скерлића о периоду који је „више писменост, него књижевност”, односно „књижевност само по имену, за невољу, у недостатку чега другог и бољег”. Век барока и век просвећености, напротив, и те како има шта да понуди савременим истраживачима, те јесте својеврсни „тамни вилајет” из кога, уколико заћемо

* lenanastasic@gmail.com

и заронимо отвореног ума, можемо изаћи обременени драгоценим сведочанствима и литерарним чињеницама првога реда.

Прва научна монографија Данице Трифуњагић представља приређену верзију истоимене докторске дисертације, написане под менторством проф. др Радослава Ераковића и одбрањене 2022. године. Сама студија показала се комплементарном са ранијим истраживањима спроведених применом начела имагологије, при чему најпре мислимо на монографију Срђана Орсића *Лик сџранца у срџском роману 19. века* (2018). Наиме, Орсић базира своје истраживање на романескној грађи нешто каснијег временског оквира, али уз примену једнаке теоријске апаратуре као што то чини Даница Трифуњагић на плану документарно-уметничке прозе. Могућа тачка пресека њихових интересовања могло би бити бављење делом *Жиџије Пеџра Великог* Захарије Орфелина, будући да су у науци о књижевности уврежене идеје о могућности читања овог дела као историјског романа или претече романсиране биографије. Ауторка се задржава на сагледавању грађе као релативно хомогене истраживачке целине, те одлучује да посматра прозне текстове на међи историографије и фикције, односно мемоарска, дневничка, аутобиографска и путописна дела српских књижевника.

Сама грађа захвата период од прве половине осамнаестог века, односно дела *Пуџовање ка џраду Јерусалиму* Јеротеја Рачанина, већ поменуто *Жиџије Пеџра Великог* Захарије Орфелина, потом записе оца и сина, односно *Мемоаре* Симеона Пишчевића и *Мој живоџ* Александра Пишчевића. Истраживачка пажња посвећена је и делима *Живоџ* и *џрикљученија*, *Басне* и *Писмо Хараламџију* Доситеја Обрадовића, те *Дневнику* и *Оџисанију живоџа* Саве Текелије, да би се оквир употпунио *Жиџијем* Герасима Зелића. Анализом дела седам писаца тежи се стварању јасније обликоване слике Другог, чиме се нужно постављају питања објективности наратора, као и његовог социјалног порекла, те времена и места на коме живи и ствара своје дело, чему се додаје стечено образовање у школском систему, али и у животним догодовштинама. Другим речима, ауторка посеже за позитивистичким

методом на почетку сваког од засебних поглавља, те смешта аутора и његова дела у одговарајући културно-историјски контекст. Наведено се показало сврсисходним, будући да нестална природа жанрова захтева спремног, упућеног читаоца, који ће једино тако моћи да размести дела по фиокама њиховог сувременог и савременог значења. Самим тим, омогућено је „праћење развоја, како документарно-уметничких жанрова у српској књижевности, тако и слике Другог”, чиме се, према речима ауторке, тежи кораку „у правцу деконструкције националних стереотипа и нетрпељивости” (34–35).

Приликом самог тумачења, Даница Трифуњагић се чврсто држи успостављеног редоследа анализе, те биографске податке употпуњује приказ заступљене ауто-слике, да би се томе супротставила хетеро-слика и заокружила свака од засебних целина. Називи поглавља, самим тим, сведоче о ауторима, те уз њихова имена стоје домишљате одреднице „Јеротеј Рачанин – зачетник путописа у Срба”, „Слика Русије у делу српског осамнаестовековног полихистора”, „Ђесарски капетан – руски генерал-мајор Симеон Пишчевић”, „Русофилска исповест плаховитог Александра Пишчевића”, „Промишљања другог српског просветитеља”, „Књижевна завештања Саве Текелије” и „Апологетско *Житије* архимандрита Зелића”. Самим анализама претходи теоријски увод посвећен природи документарно-уметничке прозе, што се допуњује теоријско-методолошким принципима имагологије, студија културе, колонијализма и империјализма. Ауторка у засебним поглављима махом остаје унутар оквира дела ком је у датом тренутку посвећена пажња, са ретким искорацима у виду повезивања са оним сличним или већ реченим, а поводом другог аутора. Такав ауторски поступак је свакако легитиман, будући да се сва тумачења, попут делте, стичу у једно завршно поглавље, док се саставни делови књиге могу читати као самодовољне целине. Својеврсно „ушће” читаве монографије, самим тим, представља закључно поглавље, будући да се у њему успостављају јасни односи између проучаване грађе, односно преваже компаратистички метод. Наведено је посебно значајно, будући да је дефинисање јасних релација између књижевних дела важан интерпретативни

циљ студија овога типа, те је синтеза нужна за прецизније схватање читавог посматраног периода.

Потрага за Другим Данице Трифуњагић осврће се на страност у погледу националности, вероисповести, социјалног положаја, али и пола, стилова живота и начина исхране оних са којима се писац документарно-уметничке прозе сусреће. Знаковита је чињеница да сваки од посматраних писаца уједно јесте и путник, те је окосница сваког сусрета са Другим управо путовање као искорак из свакодневног, једнаког окружења. Један од основних проблема на које наилазимо читајући одабрану прозу 18. и 19. века јесте нестабилна животна ситуација оних који пишу, што је условљено животом у страним, туђим земљама и несигурном сутрашњицом сваког појединачног аутора. Самим тим, сусрети са Другим нужно постоје унутар простора који се перципира као дом, будући да конкретни историјски период значи неповољност на сваком пољу деловања јединке, било да је реч о претњи унијаћења или асимилације, односно положају војника или свештеничког клира. Наравно, то не спречава приповедаче да пронађу другост и у ономе што је блиско, те се сусрет са другим, како начела имагологије и налажу, готово редовно претвара у измењен однос према сопственом. Такође, од дела до дела разликује се и представа о ономе шта и ко смо ми, те ауто-слике варирају од обележја одређеним локалним колоритом, преко преплитања одредница српског и руског, све до идеја панславизма. Тежње ка поистовећивању са другим словенским народима у погледу сопственог опредељења одговарало би Павићевој идеји о барокном славизму, те је „буђење интересовања за словенску прошлост и судбину било [...] део ширег политичког и научног интереса”, што свакако јесте слика која преовладава у делима Захарија Орфелина и Герасима Зелића. Сличну визуру поседују и каснији аутори попут Доситеја Обрадовића и Саве Текелије, будући да једнако настоје да одбаце границе које стварају религије, унутар једног истог народа, било да су названи српским или илирским становништвом. Ауторка, у даљем трагању за ауто-сликама, тежи да их прочита „између редова” хетеро-слике у случају Јеротеја Рачанина, да би потом

наишла на сучељене ставове Симеона и Александра Пишчевића. Старији Пишчевић је најпре Србин, тек са могућношћу да посматра и Русију у истом светлу, док син поносно говори о себи као првом из породице „који се већ може назвати Русом”, а одредница Србије постаје од секундарног значаја, зависна од околности. Квалитативна дефинисања примитивности и напредности умногоме одговарају оновременој западноевропској литератури, што је условљено доступношћу грађе за образованог читаоца тога времена, али и просторима унутар којих се кретао.

Уколико бисмо покушали да успоставимо мапу познатих крајева писаца који су обухваћени монографијом, већ летимичним прегледом сусрели бисмо се са европским културним центрима попут Париза, Лондона, Беча или Венеције, али и пределима широм Кавказа, све до Кине и Индије, које и када нису пропутоване, свакако јесу мерило којим се посматра свет. Имајући у виду да је имагологија дисциплина која рачуна с идејом, односно убеђењем људи да су одређене групације „ниже” или треба да буду потчињене другима у политичком и културном смислу, она тежи да даје релативно блиске закључке приликом тумачења разнородних дела. Самим тим, занимљиво је посматрати могућности теоријског оквира када се ситуација унеколико изокрене, будући да „потчињена”, словенска страна, сада није предмет проучавања западноевропских аутора, него се посматрају представе које српски писци имају о свету.

Када говоримо о хетеро-сликама, оне махом одговарају премисама са којима приступамо самим делима, те није необично да су Турци или Јевреји претежно негативно окарактерисани, једнако као што и аутори просветитељства сматрају племена која сусрећу мање цивилизацијски развијеним од њих самих. Занимљиво је посматрати танане разлике у доживљају сваког од посматраних путника, које варирају зависно од конкретне ситуације, било да је реч о цени превоза у Италији поводом које негодује Герасим Зелић или различитог виђења Немаца од стране двојице Пишчевића. Опсежност одабране грађе условила је и бескрајна низања засебних примера опхођења према другачијем, што

у неколико оптерећује проходност текста, те се истинска занимљивост крије на мање очекиваним местима. Примера ради, ванредно имаголошко читање могуће је пратити посредством хране коју аутори дела описују, што уједно јесте и драгоцен податак о навикама људи у 18. веку. Сава Текелија читаве пасаже посвећује питању присуства соли у храни, те ауторка примећује да „У оваквој искреној исповести, у којој аутор остаје гладан и жедан, он се лако окреће ка западно-европским вредностима, те спас налази у Италијану”. Сходно томе, Доситејево позитивно конотирање албанског народа условљено је, између осталог, и храном која, иако њена припрема није комплексна, постаје ознака за обиље и гостопримство. Даница Трифуњагић истиче могућност аутора да „у једној споредној опасци супротстави две културе, као и да покаже како се један народ може окарактерисати и на основу начина исхране”. На том трагу приснијег, непосредног контакта, посебно је занимљиво изналажење паралела са „робинсонадама” у делима Симеона Пишчевића, као и тематизовање маскенбала о којима говоре Захарија Орфелин, Сава Текелија и Александар Пишчевић.

Даница Трифуњагић наводи да особина коју Герасим Зелић, „као искусни путник највише цени” код својих домаћина јесте странољубивост. Гостопримство као специфичан вид отворености ка Другом представља важан аспект посматране монографије, али и идеал коме треба тежити. Једна од особина која одређује писце 18. и раног 19. века свакако би могла бити тежња ка сусрету са страном, ако не и увек странољубивост. Путовање се, дакле, третира као сазнајни чин, а сусрет са Другим јесте основни корак у стицању знања, те није необично што просветитељске тенденције чине значајан чинилац тумачења свих проблематизованих дела. Монографија Данице Трифуњагић, самим тим, представља важан симболички странољубиви корак савременог човека ка минулом времену, са тежњом да га разуме.

821.163.41.09-84 Мушкатировић Ј. (049.32)

821.163.41-84(049.32)

Приказ

Примљен: 20. 6. 2024.

Прихваћен: 22. 8. 2024.

Андреа П. Стоиљковић*

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Докторске студије

ORCID: 0009-0003-3294-484X

О ПРВОЈ ШТАМПАНОЈ ЗБИРЦИ СРПСКИХ НАРОДНИХ УМОТВОРИНА

(Јован Мушкатировић, *Причиће илићи по јеројому
јословице шемже сеншенције илићи реченија*
(1807, друго издање), прир. Милена Зорић
Латовљев. Нови Сад: Матица српска,
2022, 374 стр.)

Причиће илићи по јеројому јословице шемже сеншенције илићи реченија Јована Мушкатировића (1807, друго издање) припада кругу публикација приређених у оквиру пројекта Матице српске *Писци јеројомандарној јериода срјској језика и њихова дела*. Дела настала у овом периоду развоја српског књижевног језика писана су традиционалном неререформисаном ћирилицом, те су далека и нетранспарентна савременом читаоцу. Управо је циљ овог пројекта да се богато и, нажалост, запостављено наслеђе из 18. и 19. века помери са маргине и приближи читалачкој публици. Дела су транскрибована савременом ћирилицом, а поред транскрипције присутан је речник непознатих речи, те се може рећи да је пројекат намењен не само филолозима, него сваком ко се интересује за овај историјски период културе, језика и књижевности.

Издање је приредила Милена Зорић Латовљев и оно подразумева следеће целине: 1) *Јован Мушкатировић (Сен-*

* andrea.srpski880@gmail.com

ша 1743 – Пешта 1809) (стр. 7–11); 2) *Најомене уз транскрипцију* (12–19); 3) *Ј. Мушкатировић – Причће илићи њо простиому њословице њемже сенѡенције илићи реченија* (1807, друго издање) (21–353).

Прво поглавље разложено је на следећа потпоглавља: 1) *Живоѡ и рад*; 2) *О Причћама*; 3) *Језик у Причћама*. У првој целини ауторка нас упознаје са личношћу Јована Мушкатировића, који је рођен у Сенти 1743. године и представља правог интелектуалца тога времена. Две године протестанског Лицеја завршава у Пожуну, а затим и филозофију. Студије права завршава у Бечу и Пешти. Интересантна чињеница је та да се верује да је Јован Мушкатировић један од првих универзитетски образованих Срба, иако неки аутори поменуто веровање доводе у питање. Значајна чињеница за познавање истакнутих личности српског народа јесте та да је 1773. године Јован Мушкатировић постао први Србин, који је положио адвокатску заклетву. О свестраности ове личности говори у прилог и то што је Мушкатировић био изабран и за сенатора пештанске српскоправославне општине. Крај свог живота проводи у Пешти, радећи као адвокат.

Пишући о ауторском раду Ј. Мушкатировића, ауторка истиче да се више залагао за ширење просветитељске идеологије него што се бавио самим стваралаштвом: „Иако не нарочито оригиналан нити плодан писац, Мушкатировић је својим делима хтео, пре свега, да буде ‘на ползу’ своме народу.” Своју идеолошку и књижевну мисао проналазио је у идејама Доситеја Обрадовића, те је у просветитељском духу објавио следећа дела: *Краћкоје размишљеније о ѡразници* (1786), *Причће илићи њо простиому њословице* (1787) и *Краћкаја размимшљенја о средстввах чрез која гражајшему нашему ѡћечеству Мађарској с добрим месом и рибом ѡстојанно ѡмошћибисе моћло и мяса умаленије, следоваћелно уселену скућост ѡдалићи* (1805). Дело *Краћкоје размишљеније о ѡразници* (1786) представља разложене идеје које је Доситеј Обрадовић изнео у свом делу *Живоѡ и ѡрикљученија* – у њему Мушкатировић подржава идеју царске круне да се укину сувишни верски празници. Друго дело Ј. Мушкатировића *Причће илићи њо простиому њословице* значајно је за

српску културу као прва штампана збирка српских народних умотворина. Успех првог издања показује и чињеница да је у Будиму, 1807. године, изашло допуњено издање. Наредне 1808. године у Пешти, захваљујући Ивану Амбрововићу, излази и транскрипт збирке на латиницу под насловом *Proricsja i narecsenija, koja shtiuch i obdezavajuch i sam sebe svaki dan i druge pouzdano upravljati hoche*. Мушкатировићево треће дело – *Крайняя размышления о средствахъ чрезъ коя гражайшему нашему отечеству Мађарской съ добримъ месомъ и рывомъ постооянно помощибысе моило и меса умаление, слъговашелно уселену скуйосиъ угалиши* – настало као последица ауторовог интересовања ка економско-привредном животу, светлост дана угледало је најпре на мађарском (1802, Будим) а након тога и у српском преводу, у истом месту, три године касније. Осим просветитељских мисли, аутора је инспирисала и историјска тематика – у рукопису је остао сачуван спис на латинском језику, фрагментарно штампан 1844. године у *Лешојису Маџице српске* под насловом *Черше Сербској живоша у Унџари*, а који је тек 1905. објављен, захваљујући Димитрију Руварцу.

У потпоглављу *О Причиџама* ауторка приближава читаоцу ово дело и истиче његов значај – објављивањем ове збирке омогућено је, са једне стране, чување народне традиције и мудрости, а са друге стране српском народу остављена је збирка као сведочанство утицаја различитих народа и њиховог поимања света на српску културу и књижевни израз. Своју инспирацију Мушкатировић је налазио како код ученог, тако и код обичног света. Из предговора *К чиџашељу* читаоци могу сазнати да је дело настало уз подстицај и савете Доситеја Обрадовића да за „ползу јединојазичника” сакупи, приреди и штампа пословице и изреке на српском језику. Захваљујући великом успеху првог издања, 1807. године излази друго издање допуњено за више од 500 пословица и изрека, као и обogaћено великим бројем ауторових коментара и објашњења. Осим тога, уз велики број пословица и изрека стоји њихов еквивалент на мађарском, немачком и латинском језику. Велики део пословица јесте преузет из *Библије* или је у непосредној вези са њом. Надахнут просвети-

тељским тежњама да се преко народног језика и умотворина приближи што већем броју читалаца, Мушкатиновић их је давао у преводу, а затим и као парафразе или резимирано.

Значај Мушкатиновићеве збирке пословица и изрека лежи и у томе што је њеним објављивањем аутор успео да инспирише будуће сакупљаче и директно утиче на низ зборника који је објављен након *Причџа*. Збирка *Срџске народне џословице* Вука Стефановића Карацића је, без сумње, најзначајнија, те М. Зорић Латовљев детаљно представља однос ових двеју збирки. Нема сумње да је Јован Мушкатиновић за Вука представљао инспирацију и узор. У огласу за прикупљање српских народних пословица Вук први пут помиње Мушкатиновића, где му одаје велику почаст што је прикупио и објавио пословице. Иако је и пре објављивања збирке Вук објављивао пословице, основни извор за *Срџске народне џословице* управо јесу биле Мушкатиновићеве *Причџе*. У предговору збирке, Вук други пут спомиње Мушкатиновића и наглашава да ће, на наговор Јернеја Копитара, преузети само оне пословице које се користе у народу, за разлику од *Причџа* у којима се провлаче и немачки, мађарски и латински преводи. Такође, Вук је на преузетим пословицама вршио одређене интервенције: екавске облике претварао је у ијекавске, мењао је редослед речи/или саме речи, а дешавало се да комбинује поменуте поступке приликом стилизације. У прво издање пословица (1836, Цетиње) Вук је уврстио око 1160 пословица, а пре другог издања (Беч, 1849) враћао се *Причџама*, те је додао још двадесет осам.

Пратећи стопе Доситеја Обрадовића, Мушкатиновић је прихватио и став да би требало писати на народном језику. Међутим, с обзиром на то да перцепција о томе шта је народни језик није била иста код Доситеја и његових савременика, у потпоглављу *Језик у Причџама* ауторка прецизира којим је језиком писао Јован Мушкатиновић – то је доситејевски тип језика који је у основи шумадијско-војвођански дијалекат, са наносима рускословенског и руског књижевног језика.

Друго поглавље – *Најомене уз џранскрипцију* – састоји се од следећих потпоглавља: 1) *Уводне најомене*; 2) *Транскриптивна решења*; 3) *Орџографски џроседе*, 4) *Речник са џумачењем најознајих и мање џознајих речи*.

У Уводним најоменама можемо сазнати зашто је за транскрипцију узето друго издање: први разлог јесте то што је друго издање богатије за 441 *причѝа* и 114 *реченија* у односу на прво; а други је постојање електронске верзије књиге на претраживачу Google Books, те је заинтересованим читаоцима друго издање доступније.

Након тога, Зорић Латовљев представља три дела књиге: први део састоји се од увода у друго издање, а након тога долази предговор из првог издања који представља посвету писца свом, нажалост, рано преминулом сину првенцу, затим следи горепоменути део који је намењен читаоцима – *К читашељу*. Други део књиге – *Причѝе илиѝи ѝословице* – броји преко 2100 пословица, а у трећем делу – *Сенѝениције или реченија* – налази се око 380 изрека, већина неауторизованих.

Приликом транскрипције ауторка се држала упутстава А. Младеновића (1979), уз ослањање на методологију која је примењена у досадашњој пракси пројекта *Писци ѝредсѝангардноѝ ѝериода срѝскоѝ књижевноѝ језика и ѝихова дела*. У овом потпоглављу темељно је представљен поступак у транскрипцији, у ком се ауторка ослањала на поставке Љиљане Суботић (2005; 2008): бележена су сва одступања од савремене српске ћирилице (у погледу инвентара графема и ѝихових гласовних вредности); регистровани правописни принципи су у анализираној грађи присутни те се може рећи да је реконструисана фонолошка раван текста, а након тога је преношење ових карактеристика спровођено савременом српском ћирилицом у писани облик, уз примену актуелног правописа.

Ауторка истиче да је приликом графичког уређења текста жеља била да се, у највећој могућој мери, очува иста организација текста каква је у оригиналу. Из тог разлога тамо где је Мушкатировић пружао латинске, немачке или мађарске еквиваленте пословицама оне су дате онако како стоје у оригиналном тексту. Такође, редослед пословица је исти као и у оригиналном издању, али због старе графије оне не прате савремени азбучни ред.

Књига, штампана руском црквеном ћирилицом, допуњена је графемом <ћ> која је употребљена у двострукој улози – да обележи и /ć/ и /đ/ – онако како су то чинили писци Мушкатиновићеве епохе. У овом делу је прецизно илустрована употреба различитих врста заграда: оштрим заградама < > означаване су графеме, слова и правописни план текста; косе заграде // коришћене су ради обележавања фонема; док су угласте заграде [] коришћене приликом интервенције приређивача, у следећим случајевима: 1) приликом реконструисања појединих форми, 2) код разрешавања скраћеница, и 3) у случају реконструкције речи написаних са штампарском грешком.

У Транскриптивним решењима ауторка врло прецизно и темељно представља решења којих се држала код различитих графема, секвенци, графичких секвенци, гласова и диграфа. Ради ближе илустрације, пружена је табела са гласовним вредностима за оне графеме и слова које се не налазе у савременој српској ћирилици. У вези са скраћеницама, оне су у транскрибованом тексту развијене, што додатно приближава текст широј читалачкој публици.

У вези са Орфографским љроседеом, ауторка истиче да је у тексту заступљен морфофонолошки правописни принцип, те га објашњава и илуструје. Захваљујући Речнику са џумачењем неџознајџих и мање џознајџих речи, ово дело је још транспарентније.

Пројекат Писци џредсџандардноџ џериода срџскоџ књижевноџ језика џихова дела доприноси осветљавању ове занимљиве и сложене епохе развоја српске културе, језика и мисли. На систематичан, јасан и занимљив начин, Милена Зорић Латовљев приредила је културолошки врло значајну збирку за српски народ – будући да је предстандардна епоха развоја српског књижевног језика, хаотична како на језичком, тако и на културолошком плану, остала несхваћена и маргинализована, приређивање овако значајних дела доприноси подизању колективне свести о важности одређених личности и џихових дела. Врлине овог издања су те што су личност, живот и рад Јована Мушкатиновића представљени на питак и занимљив начин. Уз то, принципи по којима је

рађена транскрипција илустровани су примерима, те је тиме обезбеђена прецизност. Стога ће ово издање збирке *Причиће илићи по њросџому њсловице џемже сенџенције илићи рече-нија* (1807, *друго издање*) бити корисно како научној публици, тако и заинтересованим читаоцима.

94(497.11)"17"(049.32)
316.722(497.11:430-89)"17"(049.32
Приказ
Примљен: 22. 8. 2024.
Прихваћен: 1. 9. 2024.

Драгана М. Милић*
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Департман за историју
ORCID: 0000-0002-4319-5800

СЛИКА СРБИЈЕ У НЕМАЧКИМ
ПУБЛИКАЦИЈАМА 18. ВЕКА
(Милош Ђорђевић, *Немачки њојлед на Србију*
у 18. веку, Ниш: Филозофски факултет
Универзитета у Нишу, 2023, 216 стр.)

Политичке околности и ратни сукоби вођени између Хабзбуршке монархије и Османског царства у другој половини 17. и током 18. века, подстицали су интересовање за подручје на коме су се одвијали. Појавом штампаних медија чији је садржај писан на основу званичних државних докумената, ратних извештаја, путописних бележака, дневника државних чиновника и слично, становништво немачког говорног подручја имало је прилике да се упозна са мноштвом нових информација везаних за политику, културу, религију и историју и свог и других народа. Појава јавног мњења која се везује за крај 17. века и све чешћа употреба народног немачког језика уместо латинског, одразили су се и на све већи број штампаних публикација. Владари и државни званичници, увидевши значај и утицај штампаних издања, настојали су да утичу на њихово објављивање и садржај, те је цензуром обликовано јавно мњење. Теме су биране зависно од интересовања аутора и издавача, али и циља који је требало постићи њиховим објављивањем.

* dragana.milic@filfak.ni.ac.rs

Значај штампане грађе, која у свом садржају помиње Србију и Србе, настале претежно на немачком језику, препознао је аутор монографије *Немачки поглед на Србију у 18. веку*, др Милош Ђорђевић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Поучен искуством дугогодишњег истраживања историјских извора и литературе на (старо)немачком језику, аутор је представио синтетички преглед, уз неопходну анализу штампе, путописа, ратних извештаја и других немачких публикација насталих у 18. веку, које се тичу српског народа у раном модерном периоду. Уводећи читаоца у садржај монографије, на самом почетку, у *Предговору* (9–14), дат је општи преглед стања публикација из 18. века са немачког говорног подручја, настанак јавног мњења у Светом Римском царству, поимање Србије у контексту балканске политике Хабзбурга, осврт на изворе, литературу и досадашња истраживања спроведена на ову тему, уз истицање њиховог значаја. Дато је објашњење појма Србије који је у 18. веку означавао хабзбуршку управну јединицу познату као Краљевство Србија, али и подручје *Евройске Турске*, односно територију Османског царства са српском средњовековном традицијом на којој је у датом времену живео претежно српски народ. Наглашено је да појам Србије није прецизно омеђен, што је видљиво и на географским картама насталим у овом периоду.

Конкретан аналитички преглед проблематике везане за публикације настале на немачком говорном подручју у 18. веку, што је основна тематика ове монографије, представљен је у *Уводу* (15–20). Полазећи од појашњења појма *немачке публицистике* под којим се подразумева објављена штампа и литература, као и „сав садржај у штампаној форми, који се односи на послове и догађаје у царству” (стр. 15), аутор указује на сличност и утицај писаних медија у 17. и 18. веку и њихов значај за историографска истраживања. Утицај писане речи на становништво је био знатан, иако је проценат неписмених у овом периоду био висок. Теме су пажљиво биране у циљу привлачења пажње читалаца, а при писању су прилагођени форма и стил изражавања. Неки од облика извештавања представљају разне врсте новина или часописа са

претежно политичким темама и војним успесима Хабзбурга, релације које су објективно преносиле чињенице и државни списи са памфлетима који су бранили интересе државних власти и племства. Међу садржајем поменутих публикација изузетно су драгоцени подаци који се односе на помен Србије и Срба, углавном смештених у оквиру *Евројске Турске*.

Након *Предговора* и *Увода*, следе четири поглавља: *Путовање кроз Србију* (21–68), *Хабзбуршко освајање Београда 1717. године* (69–125), *Рајне прилике 1737. и 1789. године* (127–178) и *„Вампири или људске крвоије” у Краљевству Србији* (179–194), од којих свако има своја потпоглавља. Свако поглавље садржи одабране илустрације и географске карте из анализиране грађе са неопходним објашњењима. Тиме је анализа историјских извора обogaћена, а илустративни прилози доприносе бољем сагледавању и разумевању текста. На самом крају монографије налазе се *Закључак* (195–198) и *Списак извора и литературе* (199–214).

Упознавање са немачким публикацијама 18. века започиње са делима путника који су из различитих разлога пролазили преко Србије, подељене на територије под влашћу аустријске династије Хабзбург и Османлија. Уз напомену да су путописци често имали погрешне представе о крајевима кроз које су путовали, што се одразило на веродостојност њихових дела, ове публикације доносе драгоцене податке о тадашњем схватању појма Србије, њене историје и положаја у Османском царству. Поред тога, путници су својим субјективним писањем оставили сведочанство о томе како су странци, у овом случају немачки становници, доживљавали ово подручје. Описе путовања често прате информације о историјском развоју Србије и њених већих градова. Иако географски територија Србије није прецизно одређена, описи појединих градова (најчешће Београда, Ниша и Смедерева), река (углавном Саве и Дунава), становника и њиховог начина живота, доприносе изучавању историје српског народа током овог периода. Будући да се ради о путописима, уџбеницима географије, приручницима за путнике и ратним хроникама учесника ратова, у публикацијама се налазе разне илустрације, географске карте, прикази раздаљина

између насеља у старим немачким миљама и сатима потребним за путовање. Приметно је интересовање ових аутора за историјско-географски развитак Србије, што је одраз политичких догађаја у Хабзбуршкој монархији, чије је подручје уз турску границу, у доњем Подунављу било поприште ратних сукоба током 17. и 18. века.

Указујући на значај аустро-турског рата 1716–1718. године, аутор у наредном поглављу представља текстове ратних извештаја, писама и описа свечаности поводом хабзбуршког заузимања Београда. Овај рат је сматран великом победом хришћанске коалиције над муслиманском турском војском. За Хабзбуршку монархију последице рата биле су од велике важности будући да је „Пожаревачки мир означио најдаље продирање једне европске цивилизације на османски Балкан све до друге половине 19. века” (стр. 69). Захваљујући учесницима рата, одјекнула је победа хришћанске војске, оличена у заузимању Београда 1717. године. Њихови извештаји су штампани широм царства, славећи победу и истичући заслуге принца Еугена Савојског као војног команданта изванредних способности. Међутим, поред текстова који су писани ради глорификације принца Еугена и победе хришћана над, неколико пута бројнијом турском војском, што је преувеличано, ратни извештаји представљају веродостојне историјске изворе. Њихов допринос изучавању војне историје темељи се на детаљном опису ратне тактике, наоружања и војне опреме, бројног стања одреда и командног кадра, начина финансирања војске, припрема за напад и кретања јединица уз тачно навођење времена и позиција напада на непријатеља. Поред тога, представљено је учешће флоте на Дунаву и српских одреда у саставу аустријске војске. У извештајима је приказано и стање турских јединица, њиховог наоружања, ратне тактике и слично. Због стратешког значаја, град који је сматран *капијом хришћанске Европје*, био је под опсадом у лето 1717. године, а освојен је захваљујући стручном спровођењу тактике команданта, принца Еугена Савојског.

Током 18. века Хабзбуршка монархија је водила још два рата против Османског царства у којима су учествовали и српски војни одреди. Ратна тактика, планови напада,

положај војних јединица и резултат рата 1737–1739. године представљени су у извештајима и писмима грофа Шметауа. Уз анализу оперативног деловања хабзбуршке војске, он даје критички осврт на турску ратну тактику и њихово успешно пружање отпора. Значај ових извештаја почива на детаљном навођењу веродостојних података из пера једног војног команданта, што омогућава додатно изучавање овог рата. Задржавајући се на борбама око Ниша и Ужица (1737), градова стратешки веома значајних, анализира се план освајања који је израђен на Бечком двору, као и његова примена. Иако је план акција био стратешки на високом нивоу, аустријски неуспех и прелазак у дефанзиву потврдио је Османско царство као војну силу. Београдским миром 1739. године утврђена је граница на Сави и Дунаву, што се у наредном аустро-турском рату, вођеном у другој половини 18. века, тежило променити. Најважнији циљ у овом рату био је освајање Београда, који је имао велики политичко – стратешки значај због контроле доњег тока Дунава. Подробан опис аустријске опсаде Београда и његово заузеће током 1789. године представља значајно сведочанство које је оставио официр непознатог имена. Способност команданта опсаде, генерала Лаудона, допринела је испуњењу ратног циља, те је испевана песма у његово име и у славу победе. Осим тога, у извештају се описује учешће српских одреда – фрајкора, који су показали своје оперативне способности против турске војске.

У последњем поглављу монографије аутор анализира утицај феномена вампиризма у Светом Римском царству који је био актуелан у српској средини током постојања Краљевства Србије (1718–1739). Термин *вамџир* је интернационализован захваљујући немачкој штампи, која је објављивала до тада несвакидашне вести о натприродним случајевима, што је заокупљало пажњу читалаца. Уз важну напомену да су се вампири јављали у време ширења заразних болести, ови случајеви су забринули и заинтригирани цара Светог Римског царства Карла VI, али и француског краља Луја XV, који је желео да сазна више о томе. Последице појаве вампира могле су бити иселјавање или помор становништва, па је државна администрација спровела одређене мере у ис-

питивању ових случајева. Извештаји које су начинили царски службеници у селима Кисилево и Медвеђа, објављени су у штампи. У саставу комисија су били и лекари који су медицински покушавали да објасне ове појаве. Натприродне појаве описане у званичним извештајима коментарисали су припадници научне заједнице. У дебатама су учествовали углавном теолози, римокатолици и протестанти, који су на себи својствен начин објашњавали појам вампиризма наредних деценија. Интересантно је да су о томе дискутовали папа Бенедикт XIV и царица Марија Терезија, а резултат свега је доношење *Декрета против употребе маџе* средином 18. века.

Одабране штампане публикације на немачком језику, анализиране у монографији *Немачки џоџед на Србију у 18. веку*, представљају значајне историјске изворе који доприносе изучавању ширег контекста историје српског народа. Њихова разноликост показује на који начин је подручје Србије осликавано у немачком свету и како се према њему односило. Теми је приступљено на интердисциплинарни начин што омогућава даља истраживања у домену историографије, етнологије и културологије. У недостатку домаћих извора, подаци који ове публикације пружају, сведоче о значају и научном домену монографије.

УДК 94(497.113 Сомбор)"1745/1749"(049.32)

Приказ

Примљен: 22. 8. 2024.

Прихваћен: 1. 9. 2024.

Атила Пфајфер (Attila Pfeiffer)*

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Одсек за историју

ORCID: 000-0001-7968-4430

СЛОБОДНИ КРАЉЕВСКИ СОМБОР

(Милан Степановић, *Визија слободе. Елибертација Сомбора 1745–1749*, Сомбор: Историјски архив и Удружење грађана „Норма”, 2023, 222 стр.)

Процес добијања статуса слободног и краљевског града, односно елибертација, представља кључан историјски догађај и вероватно најзначајнији подухват житеља Сомбора у дугој историји овог града на северозападу Бачке. Остварење смело постављеног високог циља тражило је од сомборских предводника у процесу елибертације јасну политичку визију, истрајност, промишљен приступ, дипломатску умешност, одважност у финансијским захватима и скоро војничку оперативност, а од овдашњег становништва јединствену подршку и заједничко деловање у општем интересу, упркос разликама у вери и материјалном статусу. Успех тог подухвата довео је Сомбор на праг грађанског друштва, а ниво остварених повластица омогућио је Сомборцима да одлучују о својој судбини и пресудно утичу на развој сопственог града, чиме је обезбеђен његов видан урбани, административни, привредни, културни и просветни напредак током наредних деценија и векова.

Некадашњи властелински посед са тврђавом и доминиканским манастиром, Сомбор је у раздобљу турске управе (1541–1687) постао нахијско средиште и значајна трговачка паланка. Након повлачења Турака из Бачке, у тек ослобође-

ном Сомбору основана је тзв. „Рацког народа милиција”, у којој је, током наредних 15 година, служио знатан број сомборских житеља, посебно оних досељених у сеобама буњевачког и српског становништва 1687. и 1690. године. Након што су се истакли ратним умећем током Великог бечког рата (1683–1699), сомборски милитари су, у времену у коме су се преламали и сукобљавали интереси војних, жупанијско-коморских и црквених власти, успели да за своје насеље 1702. г. остваре статус граничарског шанца у тек основаној Потиској војној граници, добивши знатне повластице и многобројне велике околне пустаре.

Такав статус плаћан је оним најскупљим – сопственом крвљу, а овдашњи граничари су, током наредне четири деценије, учествовали у свим ратовима које је водила Хабзбуршка монархија, од борби против мађарских Ракоцијевих устаника (1703–1711), преко Варадинског рата са Турцима (1716–1718), Рата за пољско наслеђе (1734/35) и Аустријско-турског рата (1737–1739), па до Рата за аустријско наслеђе (1741–1748). Граничари, а посебно њихов официрски слој, умели су да искористе своје повластице, па су у мирним временима успешно трговали марвом, узгајаном и напасаном на бескрајним пустарама. Управо ће овај официрски слој бити и успешан предводник процеса елибертације града.

Често су кроз историју тренутни интереси моћних сила из корена мењали судбине и животе обичних људи у удаљеним крајевима. То се догодило и са Сомбором у време Рата за аустријско наслеђе, када су, у жељи да ограние и ослабе моћ Хабзбуршке монархије, Француска, Баварска и Пруска, а потом и Саксонија и Шпанија, оспориле тзв. Прагматичну санкцију и право Марије Терезије да, као жена, преузме престо након смрти свог оца цара Карла VI (1713–1740). Како би обезбедила пресудну подршку мађарског племства и државног сабора (Диете) у рату који је против ње покренут, млада владарка била је принуђена да у јесен 1741. г. прихвати њихове захтеве, међу којима и онај о развојачењу Потиске, Поморишке и Подунавске војне границе и стављању дотадашњих војничких шанчева, претежно насељених српским становништвом, под жупанијску и коморску надлежност. Међутим,

угарска краљица је тек четири године касније, у лето и јесен 1745. године, одобрила постепено укидање војних крајина, а међу првим војничким шанчевима који су предвиђени да буду стављени под жупанијску надлежност, налазио се и онај највећи – Сомбор. Овакав поступак државних власти огорчио је сомборске граничаре, који су сматрали да су сопственом крвљу запечатали своју лојалност владарској династији, изашавши из рата са преко 300 погинулих и са више стотина рањеника, као и са знатним бројем заточеника у непријатељском заробљеништву.

Даљи опстанак граничара у Сомбору, деценијама навикнутих на војну службу и слободан живот, био је условљен прихватањем статуса коморских поданика, који су они сматрали недостојним својих бројних заслуга за престо, а у супротном требало је да буду расељени у удаљена насеља на новоуспостављеној војној граници у Срему. У свом првом званичном изјашњавању пред краљевском Инкорпорационом комисијом, 28. октобра 1745. године, од 649 граничара у Сомбору, само један се изјаснио да жели да напусти граничарски, и пређе у коморски, статус. Када је 1. новембра 1745. г. Сомбор, са целокупним градским атаром и свим пустарама, званично укључен у састав Бачке жупаније и стављен под надлежност Коморске управе, сомборски српски и буњевачки граничари, одлучни у намери да се боре за своје интересе, окупили су се на великом збору, који је одржан 18. новембра, на тргу испред Светођурђевске цркве.

Овај збор граничара представљао је, први корак у борби за стицање новог статуса града. У њој ће се убрзо искристалисати предлог за уздизање Сомбора у положај слободног и краљевског града и Сомборци ће се упорно и непоколебљиво држати тог захтева. Ипак, како би стигли до тог привилегованог статуса, пред њима је био још дуг и тежак пут.

Већ у првој представи царици и краљици Марији Терезији сомборски изасланици су се аргументовано позвали на своје велике жртве у Рату за аустријско наслеђе, на дугу војничку традицију града, као и на српске привилегије и предложили су да, као једна од могућности решавања положаја Сомбора, буде и уздизање у статус слободног и краљев-

ског града. Мада је царица испочетка била уздржана према предлозима из представке, након што су изасланици ускоро изразили спремност да за такву привилегију Сомбор уплати и одређен износ у царску благајну, почели су преговори са државном комисијом.

Успешно одложивши постављене рокове за иселење из града, Сомборци су, упорни и доследни у својој намери, наставили да шаљу предлоге којима су инсистирали на уздизању у статус слободног града. Чинили су то тврдоглаво и непопустљиво (како пише у извештајима), упркос снажном противљењу коморских и жупанијских власти, које су, веома вешто, покушавале да одврате царицу од пристанка на сомборске захтеве и да повременим сплеткама и оптужбама прикажу на Двору Сомборце као људе недостојне овакве привилегије. Истовремено су, међу житељима Сомбора, подстицали гласине, уносили смутњу и ширили раздор на верској основи. Коморска управа, оличена у администратору Францу Јозефу Редлу, вршила је сталне притиске за наплату високо одређених годишњих давања. Уједно су, у званичним коморским извештајима Двору, претерано исказиване вредности сомборских поседа, како би био одређен што виши износ за откуп статуса слободног и краљевског града, чиме би Сомборци били обесхрабрани и коначно одустали од своје намере и прикупљања потребних средстава. Уследила је и претња разоружавањем доскорашњих граничара, као и покушај хапшења појединих њихових предводника (официра) због непокорности жупанијским и коморским властима, што је само додатно распалило гнев овдашњих житеља, а стање у граду довело је до ивице оружане побуне. Током периода елибертације, све до њеног окончања, сомборски граничарски официри руководили су градом безмало независно од државних власти.

Схватајући како постоји опасност да, иако је уложен велик труд, цео подухват пропадне, сомборски изасланици убрзали су покушаје проналажења високог износа од 150.000 форинти, колико је, у марту 1747. године, званично одређено за откуп статуса града. Прихватајући неповољне услове зајма, махом од племства које се бавило банкар-

ством, сакупљен је потребан износ и у више наврата, током прве половине 1748. године, у целости је уплаћен у ратовима испражњену царску благајну, чиме је пут ка завршетку процеса елибертације био отворен (терет тих дугова притискао је град још деценијама након доделе новог статуса, све до почетка 19. века).

Један од предуслова за коначно добијање новог статуса био је утврђивање начела равноправности у раду градске управе и односа у градској власти будућег слободног и краљевског града Сомбора између припадника католичке и православне вероисповести. Због тога су 1. јула 1748. г. најугледнији представници овдашњих римокатолика потписали обавезујућу изјаву у 12 тачака, названу „Алтернатива”. Њоме су, уз повремена мања одступања, за цело наредно столеће били утврђени принципи поделе власти у граду.

Елибертациона повеља или Привилегијално писмо, односно диплома, којом је царица и краљица Марија Терезија (1740–1780), својим потписом од 17. фебруара 1749. године, Сомбор и званично уздигла у ред слободних и краљевских градова Краљевине Угарске, најсвечаније је дочекана и унета у град 27. марта 1749. године, а 24. априла, царски изасланик Јохан Јозеф Колер и званично је, у трпезарији тек саграђеног барокног здања фрањевачке резиденције, прогласио Сомбор за слободан и краљевски град. Непосредно након тога одржани су избори за прву градску управу и представничка тела – Унутрашњи сенат (Магистрат), Спољни сенат и Изабрану општину, као и за главног судију, градског капетана и народног трибуна, а именовани су и велики бележник, благајници, грунтовничар, градски адвокат и друга звања.

Уз Елибертациону повељу грађанима је 28. априла 1749. г. уручен и први Статут града, који је био усаглашен са земаљским законима и обичајним правом. Ова кључна два документа чинила су темељни правни оквир за рад градске управе и целокупно функционисање живота града. Из њих је извирала и сва остала многобројна каснија правна регулатива (упутства за одређена звања и засебни правилници о разним областима урбаног живота).

Сомбору је елибертација донела немерљиве предности како у урбаној и административној, тако и у привредној и економској, а понајпре у просветној, културној и духовној сфери живота. Осим статуса слободног и краљевског града (а свакако и захваљујући њему), Сомбор је, скоро један и по век (1786–1929), био и административни центар Бачке, те је временом израстао у архитектонски складан и леп град, скоро савршен, најближи планиметријском сну епохе, који је, са мање или више среће, могућности и упорности, држао до своје традиције и културно-историјске баштине.

Иако на први поглед књига Милана Степановића не доноси „много нових” или раније непознатих сазнања, морамо истаћи да по први пут у оквиру сомборске завичајне историографије (а слободно се може рећи и у оквиру српске), на једном месту, монографија *Визија слободе* сажима, систематизује и обједињује у јединствену текстуалну целину све оно што је, временом, сакупљено о суштински вероватно најбитнијем сегменту сомборске историје.

Књига завичајног историчара Милана Степановића на 222 страна преко 12 поглавља приказује управо борбу Сомборца за градску самоуправу између 1745. и 1749. године. Такође, поменута књига је, с једне стране, резултат озбиљног прикупљања постојећих извора и литературе (коју можемо пратити чак на 10 страна при крају књиге), а с друге стране, и одличан преглед из историје града Сомбора између 1745. и 1749. године. Њена поглавља говоре о историјату сомборског војничког шанца, потом о збору граничара 1745. године, којим је започела борба за елибертацију, о активностима сомборског изасланства у Бечу, о пописима развојачених Сомборца и почетку прикупљања средстава за елибертацију града, о обраћању Сомборца царском двору и о константним несугласицама и сукобима са Коморском управом и Бачком жупанијом, о потрази за кредиторима, о цени елибертације и о настанку знамените изјаве о равноправном учешћу у власти обе конфесије, назване „Алтренатива”, која је, за потребе ове књиге, први пут у целости преведена на савремени српски језик (пре тога је, наиме, постојао само сажетак који је начинио академик Славко Гавриловић). Следе поглавља о

учешћу Сомбораца у обликовању текста Елибертационе повеље, са њеним палеографским и архивистичким описом, те са објашњењем њене структуре и садржине, уз изворни текст на латинском и превод на савремени српски језик.

Први пут је у српској историографији, за потребе књиге коју сад представљамо читаоцима, у целости преведена и завршница Повеље, односно њен есхатокол. Књига се наставља опширним описом свечаности проглашења Сомбора за слободан и краљевски град, из априла 1749. године, након кога следе објашњење и превод првог статута града, са упутствима за рад градске управе и појединих градских звања.

Монографија Степановића завршава се додатком или апендиксом у коме је, захваљујући истраживању мр Ђорђа Антића, сажето представљен рад градске архивске службе, од њеног утемељења на основу првог Статута слободног и краљевског града Сомбора, пре 275 година, па до оснивања Архивског средишта Сомбор (касније Историјског архива) 1948. године, уз основне податке о 75 година постојања и рада Историјског архива, као засебне установе од изузетног значаја за очување и заштиту архивске баштине града и његовог ширег окружења.

94(4)"17"(082)(049.32)
711.4(4)"17"(082)(049.32)
316.334.56(4)"17"(082)(049.32)

Приказ

Примљен: 22. 8. 2024.

Прихваћен: 1. 9. 2024.

Алекса М. Поповић*

Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Департман за историју

ORCID: 0000-0002-9930-8966

ГРАД У ПРОМЕНАМА – ПРОМЕНЕ У ГРАДОВИМА XVIII века

(*Stadt im Wandel. Der Donau-Karpatenraum im langen 18. Jahrhundert / Towns in Change. The Danube-Carpathian area in the long 18th century*, Mathias Beer, Harald Heppner, Ulrike Tischler-Hofer, Hrsg.); *Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte / New Researches on East Central and South East European History / Recherches nouvelles sur l'histoire de l'Europe centrale et orientale*, Tomme 13; Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde – Steiermärkische Landesregierung – Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa – „Peter Lang“, Berlin – Bruxelles – Lausanne – New York – Oxford 2023, 456 стр.)

У XVIII веку је, чак и пре но што је индустријска револуција убрзала урбанизацију, град био средиште економских и друштвених промена. Град, као животни простор, још увек је у ово доба био изузетак, будући да је већина становништва живела у сеоским насељима. Развој метропола је праћен и настанком „двоструке периферије“ која се одликује развојем

* aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs.

низа мањих градова упућених на метрополу и руралне периферије око сâмог града. У подунавско-карпатском подручју¹ се ове промене, такође, уочавају у ово време, при чему показују и извесне специфичности. Током XVIII века, овај простор представља периферну област, чији је развој у највећој мери зависио од две супротстављене друштвенополитичке силе – хабзбуршке и османске. Иако се Османско царство повукло из већег дела Паноније, остваривало је посредне утицаје, али се у обзир мора узети и опстанак оријенталног друштва у Хабзбуршкој монархији до средине XIX века. У тринаестом тому едиције *Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte*², објављени су радови који обрађују питања промена градске структуре, културе живљења и односу промена „одозго” и „одоздо” у историји градских насеља подунавско-карпатског региона током „дугог XVIII века”.³ Ради се, наиме, о радовима изложеним на научним скуповима *Stadt und Zukunft. Europa und sein Südosten im 18. Jahrhundert*⁴ (тринаест радова) и *Fenster zu „Neuen Zeiten”: Die Stadt im Wandel des langen 18. Jahrhunderts im Donau-Karpaten-Raum*⁵ (десет радова). Едиција садржи монографије

¹ Подунавско-карпатска област није конституисана географским условима, већ представља простор који је постепено постајао „регион са партикуларним профилем” (сопственим особинама) услед дејства политичких, економских и културних фактора (Vorwort, 5–6).

² *Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte / New Researches on East Central and South East European History / Recherches nouvelles sur l'histoire de l'Europe centrale et orientale (Нова истраживања историје источне, средње и југоисточне Европе).*

³ У периодизацији европске историје и, нарочито, историје дипломатије, „дуги XVIII век” обухвата период од 1648. до 1815. године. За историју подручја обрађеног у Зборнику, више би одговарао период од 1683. до 1806. године, односно од почетка Великог бечког рата до укидања Светог римског царства немачке народности.

⁴ *Град и будућност. Европа и њен југоисток у XVIII веку.* https://oege18.org/wp-content/uploads/2021/03/StadtZukunft-SOG18-timetable_20210321-1.pdf. (на дан 12. VIII 2024).

⁵ *Прозорка „Новом добу”: Град у променама у дугом XVIII веку на подунавско-карпатском простору.* https://www.kgkds.de/application/files/3316/2824/0951/KGKDS-Tagungsprogramm_2021_06_28.pdf. (на дан 12. VIII 2024).

и антологије, посебно о културној политици Хабзбуршке монархије. У фокусу уредникā налазе се општа структурална питања, историографија, историја културе, културна политика, транснационални односи и интеркултуралност.

Зборник *Град у променама (Stadt im Wandel. Der Donau-Karpatenraum im langen 18. Jahrhundert / Towns in Change. The Danube-Carpathian area in the long 18th century)* садржи двадесет и три рада, на немачком (17) и енглеском (6) језику. У Зборнику је заступљено укупно двадесет и двоје аутора⁶, из Мађарске (5), Словеније (5), Румуније (4), Немачке (3), Србије (2), Аустрије (2) и Словачке (1). Уредници Зборника су Матијас Бер (Mathias Beer)⁷, Харалд Хепнер (Harald Hefner)⁸ и Улрике Тишлер-Хофер (Ulrike Tischler-Hofer)⁹. Предговор (*Vorwort*) уредникā је пре садржаја (стр. 5–6). Радове прати закључак на енглеском (*Conclusion*, 445–447) и француском (*Conclusion*, 449–452) језику. Након *Закључка* је листа ауторā (453–454) и листа до сада објављених издања у истој едицији (455). Радови су груписани у четири тематске целине: *I Wandel im urbanen Raum (Промене у урбаном простору, 11–110)* – пет радова; *II Wandel in der urbanen Gesellschaft (Промене у урбаном друштву, 111–209)* – пет радова; *III Wandel im öffentlichen Raum der Stadt (Промене у јавном простору, 211–354)* – осам радова; *IV Wandel in der Privatsphäre des urbanen Raumes (Промене у сфери приватној у урбаном простору, 355–443)* – пет радова.

Промене које обухватају истраживања у Зборнику могу се поделити на три типа: брзе промене, промене средње брзине и дуготрајне промене. Главни узрок промена била је *централизација*, која је подразумевала смањење или уклањање структуралних разноликости, са циљем да се унапреди контрола политике и економских процеса. Напори ка централизацији су били одлагани услед сукоба Хабзбуршке монархије са Османским царством, али је и сâм тај сукоб подразумевао најпре спровођење централизације. *Равно-*

⁶ При чему је Елеонора Гера (Eleonóra Géra) заступљена са два чланка.

⁷ Institut für donauschwäische Geschichte und Landeskunde, Tübingen.

⁸ Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa.

⁹ Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa.

йравно учешће у међународним односима са средњоевройским и зајадноевройским земљама захтевало је од Монархије снажење економске ефикасности и контролу привреде, што је укључивало развој рударства, као основе потоње индустријализације. Од средине XVIII века је уџицај йросветиџиельства придодат овим факторима. Просветитељство је доприносило променама не само у приватној, већ и у јавној сфери, кроз сакупљање културних добара и преиспитивање традиционалних мишљења и навика, што се одразило и на изглед градова, кроз примену потпуно новог концепта спацијалног планирања.

*

Прву целину отвара рад *Улейшавање йрадова*¹⁰, Кристијана Бенедика, који се бави питањима појаве естетски (не)задовољавајућег *status-a quo* као критеријума у организацији града. Наиме, од средине XVIII века, „улепшавање” постаје један од кључних појмова у урбанистичком дискурсу, најпре у Француској, што је убрзо дошло и у Хабзбуршку монархију. Као посебна институција, 1772. године је основана Бечка главна дирекција за изградњу (*Wiener Generalbaudirektion*), док је Комисија за улепшавање (*Verschönerung-Commission*) основана 1808. године у Пешти, на челу са архитектом Јаношем Хилдом (1760–1811), што је био врхунац развоја градње и у естетском смислу у Угарској током XVIII века.

Рад Елеоноре Гере, *Будимске бање. Јавна места ойоравка и друшџивеной живоџа*¹¹ бави се гостима, ценама, власницима, капиталном вредношћу бања, навикама и културом понашања, а нарочито питањем купалишта као јавног простора. Купалишна култура након хабзбуршког освајања разликовала се од раније османске епохе. Из верских разлога, православци су се купали чешће од припадника других вера у Будиму, а купатила су, осим функционалне, имала и друштвену улогу, попут тргова или кафана, са извесним

¹⁰ Christian Benedik, *Die Verschönerung der Städte* (13–32).

¹¹ Eleonóra Géra, *Budaer Bäder: Öffentliche Plätze der Genesung und des Gesellschaftslebens* (33–54).

специфичностима које је диктирао карактер институције. По хабзбуршком освајању, бање су припале Будимској коморској администрацији (*Ofner Kameraladiministration*), али су трошкови одржавања и доградње били већи од прихода, те је већ од последње деценије XVII века био уочљив процес продаје бања.

О успостављању новог седишта унијатске цркве у Ердељу говори Грета Моника Мирон у раду *Изградња епископског града у Ердељу XVIII века*¹². Нови унијатски бискуп, Иноћентије Мицу, стигао је у Блаж (који је од тада седиште ердељских унијатских епископа) у мају 1737. године. Годину дана раније, у замену за Блаж (*Blaj, Blassendorf*), епископ је мењао Герлу (*Gherla, Neuschloss, Szamosújvár*) и Доњу Самбанту (*Sâmbăta de Jos, Untersombath, Alsó Szombatfalva*), а царска диплома је новом епископу издата 21. августа 1738. године. У Блажу су изграђене црквене зграде, школе, штампарија и други објекти важни за функционисање епископије. На основу релативно оскудних података из литературе, у раду је реконструисана конфигурација новог епископског седишта, потом друштвена структура и правни статус становништва.

Филип Крчмар у чланку *Ог Дунава до Рајне (и напосред)*. *Градови дуж рајног пута Симеона Пишчевића*¹³, доноси, најпре, структуру српског друштва и стање економске и друштвене организације Срба у градовима у Угарској XVIII века; а потом посматра живот и ратни пут Симеона Пишчевића, у контексту сагледавања слике града у његовим *Мемоарима*. Донета је кратка биографија Симеона Пишчевића, затим имаголошка студија града у *Мемоарима* и наслеђе Пишчевићевог рада, тј. његовог утицаја у књижевности и науци XVIII и XIX века. Посебно се указује на Пишчевићеву фасцинацију средњоевропским градовима. Од средине XVIII века, стил градње који је Пишчевић видео у средњој Европи, уводи се и у градове у јужној Угарској.

¹² Greta Monica Miron, *Building an episcopal town in 18th century Transylvania* (55–76).

¹³ Filip Krčmar, *From the Danube to the Rhine (and back). Cities along the war path of Simeon Pišćević (77–93)*.

У раду *Изван зидина. Запжања о обликовању предграђа раноновековној Граца до краја XVIII века*¹⁴ Улрих Бекер разматра питање предграђа као важног друштвено-економског феномена раног новог века, уз објашњење негативне конотације израза „предграђе”, настале из историјске улоге предграђа као места екстерне функције града. Предграђе је и „друштвени базен”, односно основа миграција становништва у градове, често праћених предрасудама и дискриминацијом. Стога се и проблему истраживања предграђа мора приступити у конкретном контексту у којем оно настаје и функционише, иако постоји општа методологија истраживања предграђа као социолошко-историјског феномена.

Друштвене промене, промене у области привреде и урбанизације, од студија случаја појединачних градова, истраживања градова у одређеним покрајинама, до општих прегледа, обрађене су у другом поглављу. Елеонора Гера кроз обраду теме *Цехови и занатлије у друштву Будима XVIII века*¹⁵ објашњава однос цехова и магистрата у Будиму, као и однос чланства у цеховима и грађанског статуса. Став аутора је да је специјализација трговаца и занатлија најважнији показатељ урбанизације. Иако се 36,9% становништва Будима 1714. године бавило занатством и трговином, тек мање од 5% становништва је имало грађански статус, што је, такође, показатељ односа еснафа и Магистрата. Двор је настојао да цехове користи као средство германизације и католизације, о чему сведочи увођење немачког, као административног језика у Будиму и Темишвару, зарад ојачања немачког и римокатоличког елемента. Ова тежња се огледа и у чињеници да су српски еснафи, углавном, били подређени немачким занатским цеховима. Заједнички наступ цехова се може пратити од маја 1709. године, када је Магистрат тежио томе да покрије трошкове заштите од куге тако што је затражио новац од цехова, што су цехови одбили и ушли у спор са Ма-

¹⁴ Ulrich Becker, *Extra muros. Anmerkungen zur Gestalt der Grazer Vorstädte von der Frühen Neuzeit bis ins späte 18. Jahrhundert* (95–110).

¹⁵ Eleonóra Géra, *Zünfte und Handwerker in der Gesellschaft von Buda zu Anfang des 18. Jahrhundert* (113–130).

гистратом. У раду се овај тренутак сматра почетком развоја грађанске свести у будимском занатском слоју.

Карл-Петер Краус обрађује питање досељавања Немаца у истраживању на тему *Место чежње и место сукоба. Процеси социјализације калфи у градовима Угарске*¹⁶. За досељенике, пресељење је у много чему представљало „пут у непознато”, а у много чему је повод за пресељење било и дејство пропаганде са врха и конструисање „жуђене домовине” негде другде, далеко од места рођења. Различити услови у земљи порекла и насељења били су погодна тачка за избијање конфликта и настанак потешкоћа у социјализацији новодосељеног становништва. У раду су донети и подаци о укупном броју становника у највећим угарским градовима¹⁷ и броју новодосељених. Вандровка, као калфенска обавеза, доприносила је различитом степену и ширини схватања другог, независног простора у свести градског становништва Угарске у XVIII веку. Донето је и неколико студија случаја, објашњени канали комуникације, као и стратегије успостављања социјализације. Ранонововековна држава је свој утицај јачала увек под оправдањем да управо она елиминише злоупотребе које су се већ увукле у друштво, те је Карло VI 1715. године донео пропис против ових прекршаја, а угарска дијета законским чланком 10/1729 предвидела је да државни службеници имају обавезу да отклањају цеховске злоупотребе. Почетком XVIII века је већина цеховских прописа предвиђала колико мајстора сме да ради у одређеној области, колико калфи и шегрта сме да има један мајстор и колико столова сме бити у радионици.

На постојање и питање коегзистенције *груштва* у Љубљани, често на граници приватног и јавног простора, указује Лука Видмар, у раду *Између приватне и јавне сфере. Друштво у Љубљани у другом XVIII веку*.¹⁸ Тежиште рада је

¹⁶ Karl-Peter Krauss, *Sehnsuchtsort und Konfliktraum. Sozialisierungsprozesse von Wandergesellen in ungarischen Städten* (131–152).

¹⁷ Од укупно шездесет и једног слободног краљевског града у Угарској током XVIII века.

¹⁸ Luka Vidmar, *Zwischen privater und öffentlicher Sphäre. Gesellschaften in Laibach im langen 18. Jahrhundert* (153–175).

стављено на разлике између епоха барока и просветитељства, при чему су барокна удружења настала на узорима хуманизма, са циљем државног патриотизма и повезана су била са црквеним властима, док су удружења из епохе просветитељства истовремено и институционални и неформални актери, уз ослонац на државне органе и све се више удаљавају од приватне сфере.

Ненад Нинковић у чланку *Српска црква у Хабзбуршкој монархији и промене у урбаном простору XVIII века*¹⁹ најпре објашњава правни оквир функционисања православне српске цркве у Хабзбуршкој монархији, потом и материјалне аспекте црквеног утицаја, првенствено у питању урбанизације. По узору на репрезентативне црквене, грађене су и зграде богатих појединаца. Посебно је била важна црквена улога у организацији и уређењу градских гробаља, што представља истовремено и санитарну меру и одраз репрезентативне улоге Карловачке митрополије. Утицај цркве у градовима изражен је био у барокизацији градског живота, јавног простора, као и у њеном интелектуалном утицају, посебно на школски систем и ширењу и примени медицинских достигнућа. Иако није била лишена сукоба, црква је располагала значајним ауторитетом и одиграла је кључну улогу у стварању српске буржоазије, која је у XIX веку преузела вођство националном и државотворном политиком српског народа.

Истраживање *Улога банајских рударских градова на промене околине. Пример Оравице*²⁰ Рудолфа Грефа, обрађује развој рудника у Банату у првом периоду хабзбуршке власти и њихов утицај на домаће друштво, промену урбане, али и руралне структуре подручја. Поред новог технолошког процеса, посебан значај је имала и промена структуре радног дана, прилагођена индустријској производњи. За руднике је у периоду 1717–1745 године била надлежна Бечка дворска комора (*Hoffkammer*), организацију рударства вршила је Банатска комисија за уређење рудника (*Banater Bergwerke-*

¹⁹ Nenad Ninković, *Die serbische Kirche in der Habsburgermonarchie und der Wandel im urbanen Raum im 18. Jahrhundert* (177–193).

²⁰ Rudolf Gräf, *Die Rolle der Banater Bergstädte für die Transformation des ländlichen Umfeldes. Das Beispiel Orawitza* (195–209).

Einrichtungs-Kommission), а на локалном нивоу Банатска виша рударска управа (*Banater Oberbergamt*) и Банатски виши рударски суд (*Banater Oberberggericht*). Царским рескриптом је 1728. године основано Банатско рударско књиговодство (*Banater Bergbuchhalterei*). Ипак, градња нових зграда и нови порески систем су изазвали незадовољство румунског становништва које је 4. јуна 1738. године напало град и спалило римокатоличку цркву и матичне књиге. Рударство је у граду настављено 1740. године.

Промене у јавном простору тема су треће, најобимније целине *Зборника*. На почетку поглавља су два рада посвећена односу римокатолика и протестаната у Угарској. Ева Ковалска се у раду *Градске религије између репресије и толеранције, на примеру јорџоујарских градова*²¹ бави питањем верких односа у вишејезичним и вишеконфесионалним градовима Горње Угарске. Сукоби унутар градова били су повезани и са све већом централизацијом, чије је једно од главних питања била рекатолицизација и смењивање протестантских чиновника римокатоличким. Питања самосталне и професионализоване градске управе и нове економске политике у градовима обрађена су у раду *Државне иновације и градска самоуправа. Први корак ка професионализацији градске управе (1670–1713)*²² Иштвана Немета. Рад говори о управној трансформацији ка централизованом урбаној политици до успостављања Градске комисије (*Städtischen Kommission*). Јединствена урбанистичка политика је уведена 1733. године, са стварањем Мешовите градске комисије (*Commissio mixta in civitatensibus*) која је дефинисала нова начела управе у градовима, а у коју су улазили представници угарских дикастерија.

Наредна два рада у поглављу посвећена су променама у градским структурама у Ерделу. Андор Нађ у раду *Страшности обезбеђења власћи међу саксонским чиновницима у Бра-*

²¹ Eva Kowalská, *Die städtischen Religionen zwischen Repression und Duldung am Beispiel der oberungarischen Städte* (213–231).

²² István H. Németh, *Staatliche Innovation und städtische Selbstverwaltung. Erste Schritte Richtung Professionalisierung der städtischen Verwaltung (1670–1733)* (233–250).

шову у првој половини XVIII века. Реконструкција породица и анализа мрежа односа²³, доноси студије случајева породичних односа и мрежа између породица у Брашову (*Kronstadt*), са посебним освртом на верску и етничку структуру саксонског чиновништва у првој половини XVIII века, док Харалд Рот у истраживању *Промена унутар сјалешких сјруктура. Саксонски трагови у Ердељу и најетосији између очувања историјских правних и еизисџенцијалних услова и савремене промене*²⁴ објашњава промене настале унутар *sächsischen Nation* у Ердељу током XVIII века. Наиме, Саксонци у Ердељу нису спадали у *Natio Hungarica*, будући да су били издвојени, колекџивни племић у оквиру земље, те су, као заједница уживали засебан статус, заснован првенствено на чињеници да се радило о градском становништву. Као једини преживели члан Губернијума након Ракоцијевог устанка, градоначелник Медијаша (*Mediasz, Mediasch, Megyes*) је једно време обављао и дужност гувернера Ердеља. Важно питање у животу саксонских градова овога времена је и питање рекатолизације и увођења бискупије у Алба Јулији 1713. години, као и формирање Евангелистичке цркве аугзбуршке вероисповести, након успостављања више конзисторије, сачињене од подједнаког броја световних и свештених лица, 1763. године.

Питање симболичке комуникације Двора и наследних земаља обрађено је у истраживању *Љубљана као ѿзорница ѿосеџе цара Карла VI 1728. ѿодине. Владарска рејрезенџација у јавном ѿростору на ѿпримеру ѿлавној трага Крањске*.²⁵ Током посете цара Карла VI Љубљани 1728. године подигнута су два славолука, што је била новина у репрезентацији моћи у јавном простору. Изграђена су и два брода, а град излепљен

²³ Andor Nagy, *Strategien zur Machtsicherung im Kreis sächsischer Amtsträger in Kronstadt in der erste Hälfte des 18. Jahrhunderts. Familienrekonstruktion und Analyse von Beziehungsnetzwerken* (251–269).

²⁴ Harald Roth, *Wandel im Rahmen ständlicher Strukturen. Die Städte der Sächsischen Nation Siebenbürgens im Spannungsfeld zwischen Wahrung historischer Rechts- und Existenzgrundlagen und neuzeitlichen Veränderungen* (271–282).

²⁵ Vanja Kočevar, *Laibach als Schauplatz der Erbhuldigung an Kaiser Karl VI. Im Jahr 1728. Herrscherrepräsentation im öffentlichen Raum am Beispiel der krainischen Hauptstadt* (283–306).

тапетама. Ипак, у односу на Штајерску, види се губљење симболичког значаја Крањске у јавној репрезентацији Двора у наследним земљама.

Истраживање на тему *Георгије Канџакузин и Никола де Порша. Или: Појед на ујраву у Малој Влашкој 1723. године*²⁶ Петра Марија Кројтера се бави анализом извештаја грофа Кенигсег-Ротенфелса, генералкоманданта Ердеља, из 1723. године, где се доноси стање државне управе у Малој Влашкој (Царској Влашкој, Олтенији) и дају препоруке о искоришћењу развојних могућности ове покрајине. Извештај садржи и оцену кључних лица и опис изазова са којима се суочавала хабзбуршка администрација. На основу овог извештаја, у периоду 1726–1729 године је спроведена реорганизација управе у Олтенији и дотадашњи, умногоме наслеђени систем власти, замењен централизованим управним апаратом, по узору на остале покрајине у „неоаквистици“.

Тања Жигон у раду *Промене у љубљанском новинарству (1707–1810). Ог „Wochentlichen Ordinari-Laybacher-Zeitungen“ до „Laibacher Zeitng“ и његовој догајка за користи и забаву*²⁷, анализира штампу у Љубљани XVIII века. У разматраном периоду је излазило укупно дванаест листова, ретко када по два истовремено.

Михаи Олару, у једином раду у Зборнику који се не односи на простор Хабзбуршке монархије, *Погела на јавно / приватно у администрацији Влашке током друге половине XVIII века*²⁸, разматра увођење идеје јавног у Кнежевини Влашкој у другој половини XVIII века. Јавно је везивано за заједнички интерес, те се уводе појмови као што су „јавно“ (*obște*) и „заједничко“ (*obștesc*). Чиновници су подстицани на то да функцију не доживљавају као своју имовину, већ као јавну одговорност да поштују важеће прописе. Нормативно

²⁶ Peter Mario Kreuter, *Gheorghe Cantacuzino und Nicola de Porta. Oder: Einblicke in die Verwaltung der Kleinen Walachei im Jahr 1723* (307–318).

²⁷ Tanja Žigon, *Die Laibacher Presselandschaft im Wandel (1707–1810). Von den „Wochentlichen Ordinari-Laybacher-Zeitungen“ zur „Laibacher Zeitung“ und ihrer Beilage zum Nutzen und Vergnügen* (319–339).

²⁸ Mihai Olaru, *The Private / Public Divide in the Administration of Wallachia during the Second Half of the 18th Century* (341–354).

утемељење прописа је важило за све, без обзира на друштвени статус (*obraz*). У јавном простору се, стога, искључују статусне разлике. Наравно, пуно остварење идеје правне једнакости у Влашкој, као и у другим земљама, било је у XVIII веку далеко од остварења у правом смислу те речи.

У последњој целини обрађују се промене у сфери приватног у градовима XVIII века, на студијама случаја појединих агломерација. Марта Веладич се у раду *Сфера приватног и развој града. Харукернов дворца у Ђули*²⁹ бави прегледом историје Ђуле и урбаног развоја града у XVIII веку, уз нагласак на поље приватног у развоју града, након пожара 1801. године. Чврсто везана за историју овог дела Угарске је и историја породице Харукерн. Ђулско властелинство је основао Јохан Георг Харукерн (Johann Georg Harruckern, 1664–1742) 1720. године. Властелинство је заузимало ~80% Бекешке жупаније, а касније је проширивано царским донацијама. Након законског чланка 103/1723, а пре, угарске дијете, којим је омогућено досељавање немачких колониста, на Ђулско властелинство је насељен велики број Немаца. Питања протестаната и њиховог статуса у насељима јужне Угарске обрадио је Адам Хеђи у раду *Ставови о прошлости градова југоисточне Угарске*³⁰. Како је у слободним краљевским градовима до XIX века било забрањено усељавање протестаната, они су живели у селима и варошима, где су могли стећи и чиновничке положаје. Стога је на овом месту, најпре, пружено места објашњењима појма „град”, на основу релевантне литературе, а потом и улога протестантских заједница у варошима јужне Угарске и промене које су утицале на њихов положај током разматраног периода.

Сандра Хирш у раду *Поставити сто! Храна и обедовање у градским домаћинствима Темишвара и Баната*³¹ проучава питања исхране у градским домаћинствима у Банату, са на-

²⁹ Márta Velladics, *Privatsphäre und Stadtentwicklung: Das Harruckern-Schloss in Gyla* (357–370).

³⁰ Ádám Hegyi, *Privatmeinungen über die Reformierten aus den Städten in Südosten Ungarns* (371–384).

³¹ Sandra Hirsch, *Lay the Table! Food and Dining in the Urban Households of Temeswar and Banat* (385–402).

гласком на Темишвару, током XVIII века, на основу узорка од тринаест домаћинстава. Посебна пажња је посвећена ритуалу obroka и кухињским предметима поменутих у тестаментима који се чувају у Архиву Темишвара, као и људима, управо корисницима ових предмета. Главна питања постављена у раду *су шта се конзумирало у іраду XVIII века и како је тада изіледала исхрана*. Коришћени су прописи који се односе на пијаци, цене, прехрамбене занате... Рад обухвата три поља: 1) кухињски и стони прибор; 2) намирнице и јела, набавку и складиштење намирница и 3) ритуал кувања и његове шире карактеристике – намештај, текстил и осветљење. Уочено је да трпеза, као приватни простор, кроз потребе производње и набавке хране (и евентуални пријем гостију, А.П.) обједињује јавну и приватну сферу.

Зборник затварају два рада посвећена историји крањских градова. *Енїеријери ілемсїва крањских ірадова у ірвој іоловини века као іросїори кулїурної ірансфера*³² Марка Штухеца анализира уређење домова крањског племства, првенствено у смислу увођења нових намирница из далеких земаља, опремање кућа стварима попут табли за игру, турских ћилима, настајању културе читања страних књига и др. Навике племства се у ово време мењају, формирају се нови ставови и нове друштвене праксе, проистекле као последица културног трансфера. Душан Кос у раду *У іраїању за добродїїи. Борба ірошїив зараза, а за добру исхрану и дуї живоїї међу ілемїћким іородицама крањских ірадова XVIII века*³³ разматра перцепцију здравља и животних образаца развијених у хабзбуршким наследним земљама до средине XVIII века (са посебним акцентом на Крањску), питањима здраве исхране, телесних вежби, хигијене и другог међу крањским племством XVIII века.

³² Marko Štuhec, *Domestic Interiors of the Nobility in Carniolan Towns in the First Half of the 18th Century as Spaces of Cultural Transfer* (403–419).

³³ Dušan Kos, *In Search of Wellbeing: The Struggle against Diseases and for Good Food and Longevity in Noble Families in 18th Century Carniolan Towns* (421–443).

НАГРАДА
„ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ”
ЗА ЖИВОТНО ДЕЛО

Задужбина
Доситеј
Обрадовић

Жири за доделу Награде „Доситеј Обрадовић” за животно дело, у саставу Љубодраг Димић, председник, Славко Гордић, Радивоје Микић, Марко Недић и Дарко Танасковић, чланови, на седници одржаној 22. децембра 2023. године, донео је одлуку да се Награда „Доситеј Обрадовић” за животно дело за 2023. годину додели Радомиру Путнику.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Радомир Путник, истакнути писац, театролог, драмски писац, позоришни и књижевни критичар, драматург, уредник и познати културни радник, објавио је велики број књига, више од хиљаду позоришних и књижевних критика у дневним листовима и књижевним часописима, као и у радио и телевизијским емисијама.

Читав свој стваралачки живот посветио је позоришту, телевизији, сцени и књизи – био је уредник у Редакцији драмског програма Телевизије Београд, уредник у Редакцији играног програма Телевизије Београд и Радио-телевизије Србије, главни и одговорни уредник Уметничког програма Радио-телевизије Србије, као и директор Дrame у Народном позоришту у Београду.

Био је уредник и један од оснивача листа *Књижевна реч*, позоришни критичар Трећег програма Радио Београда и дневног листа *Полиџика* и главни уредник часописа *Сцена и Театрон*.

Посвећен трајним културним вредностима српског народа, Радомир Путник посебно се истиче својим књижевним стваралаштвом, педагошким радом и афирмацијом књижевног дела, идеја и лика Доситеја Обрадовића у савременој српској култури.

Београд, 22. децембра 2023. године

Весна Крчмар
Зоран Т. Јовановић

ПРИЛОГ О РАДОМИРУ ПУТНИКУ

Тренутак уручења највише награде за животно дело, неминовно нас упућује на ретроспективу живота и плодног рада Радомира Путника. Сви атрибути, додати уз име као одреднице његовог интересовања, указују на ренесансно поље његовог деловања.

Радомир З. Путник, песник, прозаиста, драмски писац, позоришни и књижевни критичар, театролог, антологичар, рођен је у Оџацима 9. јула 1946. године. Основну школу и гимназију, завршио је у Вршцу. Дипломирао је драматургију на Академији за позориште, филм, радио и телевизију у Београду 1972. године. Од 1972. године био је уредник позоришне и филмске рубрике у *Књижевној речи*, драматург у Телевизији Београд, уредник у Драмској редакцији, па у Редакцији играног програма.

Био је, такође, директор Дrame, Народног позоришта у Београду, па главни и одговорни уредник Уметничког програма Радио Телевизије Србије.

Годинама је за Трећи програм Радио Београда и за *Политику* писао позоришне критике. Био је главни уредник часописа *Сцена*, уредник Културно–уметничког програма Радио Телевизије Србије – Телевизије Београд, драматург БК Телекома.

Објавио је више књига поезије, прозе, театролошких и драматуршких огледа, написао је петнаестак драма приказаних у професионалним позориштима и на телевизији, направио је више драматизација и адаптација књижевних дела за позориште и телевизију, као и телевизијску серију „Крај династије Обреновић”.

Написао је око 1.500 (хиљаду и пет стотина) критика позоришних представа и књижевних критика за Трећи програм Радио Београда и дневне и књижевне листове и часописе.

У неким тренуцима преиспитивања, када покушавамо у себи да подвучемо црту, на урађеном, и када схватимо да смо увек у заостатку, питамо се, колико тихе енергије има Радомир Путник, колико му траје дан, или колико добре организације времена и посла има у том комплетном позоришном човеку. Јер свака нова књига открива његово ново, богато лице.

Тако се можемо сложити с њим као критичарем да „историчари позоришта, театролози, драматурзи и други истраживачи, у позоришним критикама налазе и проналазе слику, у срећним случајевима, фреску минулих театарских времена. У тој се слици стичу сви релевантни подаци о свеукупности позоришних прилика једне средине.”

Библиографија његових радова обухвата седам књига песама, две књиге прозе, десет књига драматуршко-театролошких списа, петнаест изведених драмских дела у позориштима: Београда, Вршца, Зајечара, Зенице, Сомбора и на Радио Београду, Радио Сарајеву, Радио Скопљу, две драматизације, изведене у Сава центру и на *Фестивалу монодраме и џаншомиме*, те једну ТВ серију у 11 епизода на Телевизији Београд.

Приредио је 12 књига сабраних или изабраних дела и антологија, међу којима се издвајају *Изабрана дела Александра Појовића*, *Драмски јунак Досиџеј*, *Анџолоџија савремене српске комедије*, *Анџолоџија Телевизијске драме*, *Анџолоџија савремене монодраме...*

Добитник је више стручних и јавних признања, од којих су најзначајнија: Златни беоцуг Културно Просветне Заједнице Београда, Златна значка Културно Просветне Заједнице Србије, Вукова награда и Ловоров венац Позоришног музеја Војводине.

По свестраности интересовања и продуктивности рада на књижевном, а пре свега на театролошком пољу, допринос Радомира Путника је несумњив и од великог значаја. У српској театрологији један је од најистакнутијих посленика

и стручњака, који је у свом ангажману врхунски, професионално обављао и бројне уредничке и руководеће послове.

Драматургији су претходили стихови.

Били су му главна преокупација.

Куда кренути? прва је књига песама симболичног наслова. Дружење с песницима се наставља, путује с њима, чита своје стихове, а умео је тада лепо да рецитије.

Нижу се песничке књиге:

Недељни ручак, поетска књига, која се појавила 1975. године. Бави се свакодневним животом. Љубав, самотност, путовање, смрт – тематски је оквир тридесет песама раздвојених у три циклуса: *Месец над Босуљом*, *Недељни ручак*, *Смрт и ојери*. Приступ је несентименталан. Песме су саткане од исказа утемељених у чулном искуству. Догађаји се не препричавају, нити им се размишљањем изналази смисао. Присутност ствари се констатује, бележе се карактеристични детаљи кадри да постану носиоци осећања. Све то омогућује да књигу *Недељни ручак* читамо као једну песму писану у времену садашњем о времену садашњем. Нова збирка поезије *Откривање времена* појављује се 1991. године. У овој збирци већи простор посвећен је емоцијама и урањању у сам живот.

Уз поезију, заинтересовала га је драма, јер је на одређен начин одрастао у позоришту у Вршцу, где је као члан Омладинске сцене, одиграо стотинак представа.

Са богатом ерудицијом и искуством из практичне драматургије, поред позоришта, испољава се и у мултимедијалној стваралачкој области, пишући оригиналне драме, сценарија и адаптације за бројне радио, те телевизијске драме и серије.

Овај врсни позоришни посленик своју стваралачку и истраживачку преокупацију усмерава, такође, и према свим областима театрологије, као научне дисциплине: теоријској драматургији, историји и теорији позоришта, те позоришној естетици и критици.

Укрштајући сложена теоријска и практична знања, Радомир Путник задужио је српску театрологију својим богатим, иновативним и свеобухватним остварењима.

Предлажући Радомира Путника за Доситејеву награду за животно дело, руководили смо се управо специфичним и

трајним значајем његовог свеукупног доприноса позоришном и књижевном стваралаштву, као и његовој сложеној теоријској и критичкој мисли.

У последњим годинама из стваралачке радионице Радомира Путника настају само велика дела, везана углавном за тимски рад, који се одвија у позоришним институтима, који, нажалост, код нас не постоје. Тако је институтски рад постао синоним за његово свеобухватно стваралаштво.

На завршетку свог десетогодишњег уредничког рада у *Театрону*, објављује мелодраму *Активностџ корисника*. Радња се одвија у Геронтолошком дому, са новим „корисником”, пешадијским пуковником, Михајлом Бакићем. Мелодрама *Активностџ корисника* дата је у наративној форми, и као у сваком добро скројеном филмском сценарију или ТВ филму, лице главног јунака, ни за тренутак не силази са платна, односно сцене. Гледаоци са лакоћом, занимањем и уживањем прате све што се дешава на сцени Геронтолошког центра. Осећајност коју гради аутор, јединствена је. Реченица за реченицом, сцена за сценом и паузе између њих, граде једну глобалну метафору о животу, као великој или малој мелодрами.

Још од времена објављивања Драматуршке аналекте примећена је његова склоност ка прављењу антологија и одабиру онога што је најбоље. Сада се прихватио врло озбиљног посла, потпуно новог и осмелио се да припреми *Савремену српску дуодраму*. Уз врло исцрпан предговор са теоријско-драматуршким садржајем, одабрао је шеснаест дуодрама, насталих у дугом временском периоду који обухвата неколико деценија. Груписане су према примарним карактеристикама. Тих шеснаест дуодрама могу се посматрати као паралелна историја српске драме. Теме, идеје и уметничка обрада доносили су исечак из комплексне позоришне делатности, при чему је камерни тон иманентан дуодрами, усмеравао читаочеву и гледаочеву пажњу на унутарњи доживљај драмског лика. Због тога се дуодраме одликују већим степеном психолошког портретисања драмских јунака, што значајно доприноси њиховом моралном ставу, афирмишући га.

Поводом две стотине година од рођења Михаила Обреновића приредио је књигу *Кнез Михаило-Балкански Хамлеј, Изабране драме*, избор од седам драма.

Убиство српског владара, кнеза Михаила Обреновића, 29. маја 1868. године (по старом календару), један је од најзначајнијих догађаја у политичкој историји Србије. У седам драма српских писаца, које су жанровски разнолике, сусрећемо различите приступе тумачењу судбине кнеза Михаила, уметничко обликовање историјског догађаја, без жеље да се да историографско тумачење.

Низу својих значајних књига о монодрами, у последњих двадесет година додао је и јубиларну – *50 година Фестивала монодраме и пантомиме*, у којој даје прецизан преглед програма и учесника, награђених у току педесет година, уз блок занимљивих теоријско-историјских текстова о монодрами, као и драгоцене сведочења наших најпознатијих глумаца, који су постизали уметничко савршенство у позоришту једног глумца.

Свака нова књига открива ново, богато лице Радомира Путника.

Антологија савремене српске комедије у уводном делу, даје темељно књижевно теоријско тумачење, објашњава појам савременог у позоришном смислу, а затим следи петнаест комедија, датих хронолошким редом – према години рођења писца.

Књигу закључују био-библиографски подаци за сваког писца, као и театрографски подаци за премијерна извођења.

Комедиографски текст је најжилавији драмски род у српској књижевности, али је највише изложен критичким опажањима. Истовремено је највише награђиван на позоришним фестивалима, па би требало да *Антологија савремене српске комедије* помогне поновним сценским проверама виталности овог књижевног рода.

Једна од најзначајнијих књига у последњој фази рада Радомира Путника, свакако је његова хрестоматија *Драмски јунак Досићеј* у којој објављује једанаест драма: 4 позоришне, 4 телевизијске и 3 радио-драме. Осим драмских текстова, о свакој драми и аутору даје врло исцрпне податке. Ту се

сусрећу суптилне драматуршке анализе сваке појединачне драме.

Путник гради своју слику Доситеја, његовог широког културног деловања, а читаоцу се намеће утисак да је управо Доситеј Обрадовић једна од најзначајнијих личности новије српске историје, док су његове идејне и просветитељске поставке и данас незаобилазне. Све драме, од Трифковићеве до Белчине, имају заједнички именоватељ: *Доситеј је наш савременик*. И ту је симболична спона са овим тренутком, уручењем Доситејева награда за животно дело Радомиру Путнику.

- *Куда кренућемо*, Клуб писаца, Вршац, 1964.
- *Пшеница ружичасте коже*, Клуб писаца, Вршац, 1970.
- *Резбарије*, Багдала, Крушевац, 1971.
- *Заумна њежина*, Нолит, Београд, 1972.
- *Недељни ручак*, КОВ, Вршац, 1976.
- *Касни сај* (библиофилско издање, 30 примерака), АПУ, Београд, 1976.
- *Откривање времена*, Угао, Вршац, 1991.

Проза:

- *Приче о смрти*, Клуб писаца, Вршац, 1971.
- *Записи о људима*, Београд, Радио Телевизија Србије, 2012.

Драматуршко-театролошки списи:

- *Чишћајући изнова*, Стеријино позорје, Нови Сад, 1990.
- *Приближавање позоришту*, Народно позориште, Београд, 1997.
- *Из историјолошког репозиторијума*, Дани комедије, Јагодина, 1999.
- *Драматуршки послови*, Чигоја штампа, Београд, 2005.
- *Драматуршка аналекта*, Удружење драмских писаца Србије, Београд, 2007.
- *Слике минулог времена*, Позоришни музеј Војводине, 2010.
- *Записе о Стерији*, Угао, Вршац, 2012.
- *Двадесет Стеријиних реченица*, Угао, Вршац, 2012.

- *Приближавање позоришту, 2*, Београд, Музеј позоришне уметности Србије, 2014.
- *Драматуршка аналекта 2*, Удружење драмских писаца Србије, Београд, 2016.
- *Преознавање позоришта*, Фестивал монодраме и пантомиме, Земун, 2016.
- *Приближавање позоришту, 3*, Београд, Музеј позоришне уметности Србије, 2019.

Изведене драме:

- *Шта је највећи гомеј секса*, Атеље 212, 1969.
- *Венијаминов крст*, Радио Београд, 1969.
- *Симон из Кирене*, Радио Сарајево, 1973.
- *Бурек с лешом*, Радио Сарајево, 1973.
- *Покајница*, Радио Скопље, 1973.
- *Хероји не умиру*, Народно позориште, Вршац, 1975.
- *Свейковина*, Народно позориште, Сомбор, 1981.
- *Баца Ица и његова Мица*, Народно позориште Стерија, Вршац, 1982.
- *Глинени љубови*, Народно позориште Зеница, 1986.
- *Ноћ у Келџијевој кући*, Радио Београд, 1986.
- *Климактеријум*, Народно позориште Стерија, Вршац, 1992.
- *Имамо довољно времена*, Народно позориште, Зајечар, 1993.
- *Последњи џиренуци краља Александра и краљице Драге*, Хајат, Београд, 1996.
- *Туцинданска џрагедија*, Радио Београд, 2000.
- *Кућа на кеју*, Радио Београд, 2007.

Драматизације:

- *Бишка за Београд*, према роману Добрице Ћосића „Време смрти”, Сава центар, Београд, 1989.
- *Деца љакла*, према истоименој књизи др Јована Букелића, Фестивал монодраме и пантомиме, Земун, 1998.

ТВ серија:

- *Крај династије Обреновић*, 11 епизода, Телевизија Београд, 1995.

Приредио је следеће књиге:

- *Неја мртваца*, драме Александра Поповића, Просвета, Београд, 1996.
- *Лица ђесника*, РТС, Београд, 1999.
- *Изабране драме Александра Појовића 1, 2*, Верзал прес и Војноиздавачки завод, Београд, 2001. и Војноиздавачки завод и Карић фондација, Београд, 2003.
- *Анџолоџија ТВ драме 5*, РТС и Војноиздавачки завод, Београд, 2002.
- *Анџолоџија савремене монодраме*, Фестивал монодраме и пантомиме, Земун, 2003.
- *Панорама монодрама*, Фестивал монодраме и пантомиме, Земун, 2004.
- *Позоришне криптике Авде Мујчиновића*, Стеријино позорје, Нови Сад, 2005.
- *Позоришне и телевизијске монодраме*, Фестивал монодраме и пантомиме, Земун, 2006.
- *Монодрама и пантомима*, Фестивал монодраме и пантомиме, Земун, 2008.
- *Злаштни јубилеј*, Гимназија, Вршац, 2016.
- *Анџолоџија савремене српске комедије*, Београд, Zepher Book World, 2018.
- *Анџолоџија биографске монодраме – прилози за историју обновљене Србије*, Земун, Фестивал монодраме и пантомиме, 2020.
- *50 година Фестивала монодраме и пантомиме*, Земун, Фестивал монодраме и пантомиме, 2023.
- *Драмски јунак Досићеј* (4 позоришне драме, 3 радио драме, 4 телевизијске драме), Београд, Задужбина „Доситеј Обрадовић” и Радио-телевизија Србије, 2022.
- *Савремена српска дуограма* (5 мелодрама, 3 комедије, 5 драма и 3 документарне драме), Београд,

Радио-телевизија Србије и Удружење драмских писаца Србије, 2023.

- *Кнез Михаило – Балкански Хамлеј*, седам изабраних драма, Београд, Zepher Book World, 2023.

Адаптације за позориште и ТВ:

- Јаша Томић: *Развод брака*, ТВ Нови Сад, 1976.
- Ричард Фрелек: *Лицем у лице у Најуљу*, ТВ Београд, 1983.
- Аристофан: *Лисистраша*, Сава центар, 1993.
- Јован Стерија Поповић: *Судбина једној разума*, ТВ Београд, 1997.
- Јован Стерија Поповић: *Цандрљиви муж*, ТВ Београд, 1998.

Радомир Путник

АФОРИЗАМ У ДОСИТЕЈА И АЛЕКСАНДРА ПОПОВИЋА

У свим књижевним родовима, па и врстама, сретћемо разноврсне мудре изреке или мисли; њих има у народној усменој књижевности, а заједничко порекло за писане и усмено казане мисли налази се, најчешће, у пословицама или шаљивим изрекама. Мудре изреке, дакле, припадају подручју кратке форме, прозне или поетске; некада су самосталне, а чешће се налазе у оквиру других, обимнијих и сложенијих књижевних дела – поема, приповедака, басни, романа, есеја и драме.

Мисли је могуће разврставати по садржини, па ћемо их отуда сврставати у аутобиографске, политичке, моралне, филозофске, сатиричне, менталитетске, итд. Постоји више синонима за овај књижевни облик „али било да се зову, сентенце, гноме, афоризми или максиме, њихово право и свеобухватно име је: мисли” (Ђурић 1965: 248–249).

Код нас је популаран афоризам. Ова грчка реч (значи одређивање, дифинисање) означава кратку прозну реченицу или две, засебно изречену или у одређеном контексту. Афоризам садржи посебну мисао, мудрост, критичку оцену, а често и сарказам. По својој природи је субјективан али, ако је успешан, поседује универзалан домет који најчешће остварује користећи стилску фигуру парадокс који извире из његове оксиморонске основе.

Доситеј користи појам *изреченије* и поистовећује га, како вели Васо Милинчевић, са другим малим „једноставним формама” као што су сентенца, епиграми и пословице

(Миљинчевић 2008: 23). Код Доситеја афоризам се јавља као неизоставни део свих његових списа, од *Живоџа и ѝрикљученија* до *Мезимца*; његове *Буквице* и *Ижице*, у ствари *Венац од алфавиџа*, као и *Совјетџи здравџо разума* састоје се од афоризама којима обезбеђује поенту приче или савета. Војислав Јелић посебно је истакао значај афоризама у Доситејевим *Баснама*, налазећи у овом књижевном облику по први пут зачетке есеја у српској књижевности (Јелић 2018: 281). За Душана Иванића идеја коју Доситеј излаже, „уобличена је непосредно као пословица, афоризам и или већа цјелина која се поентира одређеном мишљу” (Иванић 2008: 219).

Доситејева је заслуга, поред мноштва других, што је у своје разноврсно и разноводно књижевно дело уткао народне пословице и њима доказивао идеју да се односи међу људима – ма колико сложени били – морају заснивати на препорукама које даје просвећени разум, а које у основи произлазе из практичне односно природне филозофије. У Доситејевим сентенцама нема метафизичких анализа нити постављања таквих питања; човеку је задато да живи у складу са моралом, уз поштовање норми понашања и оданости Божијим заповестима. Доситејева педагошка делатност посвећена је конкретним животним садржајима а његове мудре мисли, афористички изречене, увек поседују поуку и савет који ваља прихватити.

Афоризам ће, после Доситеја, у српској књижевности опстати и даље најчешће као део неког другог литерарног облика. Има га у Његоша, Стерије, Лазе Костића, као и у савременика, Андрића, Миљковића, Попе, Деснице, Селимовића, Црњанског, Симовића и, посебно, у покрету афористичарске школе у Београду која окупља педесетак аутора (Теодоровић, Чотрић, Баљак, Витезовић, Ковачевић, Минић...) и која негује политички сатиричан афоризам.

Дужну пажњу треба посветити драмском писцу Александру Поповићу и његовој поетици, чији саставни део представља и афористички исказ.

Комедиограф Александар Поповић написао је педесетак драма за позориште и неколико стотина телевизијских сценарија. Када се проуче његово драмско дело, као и ро-

мани које је писао за децу, моћи ће да се изведе неспорни закључак да је Поповић настављач Доситејеве просветитељске мисије. Тај задатак Поповић је обављао комедијама у којима је критички осветљавао – како то већ сви комедиографи света чине – конкретне појаве у друштву, породици, нацији, сматрајући као и Стерија, да је његова дужност „лечити свој род”.

Александар Поповић је „пио воду с истог извора као Доситеј”, ослањајући се на народне пословице, изреке, пitalице и загонетке. Аналитичари Поповићевих комедија открили су да је језик основно оруђе којим Поповић гради свет својих комичких јунака. Поповићевски језик састоји се из разних језика којим мисле и говоре драмски ликови, од колоквијалног говора затворених друштвених група, сленга, преко живописног и сочног изворног народног језика, до говора којима се служе одређени занати (молери, кројачи, лимари, воскари), као и до сентименталних језичких клишеа. „Поповић чак нема потребу за богаћењем свог језика неологизмима или кованицама, јер постојећа питорескна лексика којом се обилато користи, извлачећи је из заборава, из специфичног говорног језика, језика занатлијског миљеа, у првом реду постаје жив језик који у извесном смислу делује, јер је непознат, као језик саткан од неологизама” (Мичиновић 2015: 248–249). Доситеј верује у превласт разума, док код Поповића видимо како се оптимизам и вера у добре стране човекове природе, чиме су се одликовале његове ране комедије, преобратио у најцрњи песмизам којим су прожете драмски текстови писани на крају његовог списатељског предузећа. Иако су им, дакле, опречни погледи на човека и његову нарав, истоветан им је мотив: просветити народ. Само просвећен и морално исправан човек може бити од користи својој породици, роду и нацији.

Да бисмо доказали просветитељске идеје Доситеја Обрадовића и Александра Поповића, упоредићемо њихове афоризме. Из обимног Доситејевог дела, ослонићемо се на мисли из *Совјетѡ здравѡ разума* и афоризме које је из његових *А: Басана* издвојила Радмила Пурић, док су афоризми Александра Поповића преузети из његових комедија.

О породици Доситеј пише:

Кад се отац и маћи међу собом не љубе и не почитују, од кога ће чада њихова научити да их љубе и почитују? (Орао устрељен)

Бојата си сина оставио кад си ја разумна и добра оставио. (Муха)

Благо кући која има добра и паметна домаћина. (Стара клисура и врапци)

О породици Поповић вели:

А од рођене деце човек не може да има тореј нејријашеља!... док су мала, она ти се леје за ноћавице!... и све што би у живој хтео, збој њих!... одреци се у њихову користи!... и бојим се, рећи ће ти „хвала“ ко што сам ја свом оцу рекао, рошкве сирујане!... нећо ће рећи: „Докле ћеш, маћори, да се смуцаш по кући и да нам се искашљаваш над љавом?“ (Смртоносна мотористика)

Жена може да сруши сваког човека, ја макар био велики као кућа. (Смртоносна мотористика)

Свака својша има своју рачуницу. (Чарапа од 100 петљи)

О разуму Доситеј пише:

Лейоша је без разума као цвет у блашу. (Јелен)

Разуман човек ниши је страшив ниши јак преко мере слободан. (Лав и зец)

Разуман жели похвалу, али је жели од паметних и добрих и навластито од оних који се у делу познају. (Чврчак и славуј)

Боју је најближи онај којим разум управља. (Гуска возворођена)

А Поповић о разуму:

Кад остаре, остаће им најлепши дар живота: мудрост. (Успомене Бисе херихтерке)

Ово је херојско доба просвећености које ће нас дефинитивно ослободити праисконској стрази и мистичне скучености. (Афера Љиљак)

Срећа је што свако, ијак, понешто зна и што нико не зна баш све, иначе би, без будала и паметни рђаво живели. (Утва, птица златокрила)

О слободи Доситеј каже:

Где је највећа слобода, ту је најгоре смушеније, јер је слобода без мудрих закона и управљенија дивја и зверска. (Петлови и препелица)

Лежи и лежати ће довека у ројству један народ којег срце не зна шта је национални понос. (Совјети здраваго разума)

Ко у себи своје синојство не нахои, мучно ће га гди гаље наћи. (Совјети здраваго разума)

А Поповић о слободи:

Ништа ви нама не можете забрании, пошто нам ништа нисте ни дали. (Друга врата лево)

Слобода ће се увек испочетка проинуи и кроз најшвргорније илуости, као шило. (Друга врата лево)

Ти ми се прво поинеш на рбачу, па ме онда иишаш: моју ли? (Крмећи кас)

Афоризми који поседују сажетост пословице. Код Доситеја:

Дати се двауи од једнога преварии, то је недосташак разума. (Лисица и петар, кокоши и пси)

Не идимо иде нисмо зваи, зашто незвану јошту место за враи. (Човек и два пса)

Куј јовжђе док је вруће. (Сатир и човек)

Ко се свега доји да не изуби, мало ће кад добити. (Лав и зец)

Бољи је један зец у чанку, него два у пољу. (Лав и зец)

Код Поповића:

Тешко је ситио нахрании! (Љубинко и Десанка)

Ко у небо пољује, на образ му пада. (Ружичњак)

Ко једануи растури и наустии свој дом, шај га никад више не повраи. (Баш-бунар)

Ономе ко прима увек је мало, а ко даје много. (Баш-бунар)

Оно што треба у кући, то се ни у цркву не уноси! (Сабља димскија)

Упоређивање афористичких исказа писаца чије животе раздваја век и по, уверава нас да је реч о ауторима који су се ослањали на народни језик, особине менталитета и универзалне истине о човеку које су, у суштини, тековина не само

националне историје и традиције, већ и трајна етнографска и антрополошка датост.

Треба рећи да постоји и одређена аналогија између Доситеја и Поповића у другом контексту; премда су живели и писали у различитим епохама, заједничко им је и то што су обојица сведочила о преломним догађајима који су изменили судбину Европе, па и света. Доситеј је био савременик почетка рушења феудалног система и појаве прве индустријске револуције, увођења машина у производњу. Поповић је присуствовао рушењу комунистичког система и растакању прве државе социјализма, а сведок је технолошке револуције која је бурно започела у другој половини XX века и још увек траје. Живот је удесио да их повезује много веза, од којих су овде наведене само оне које се односе на коришћење малих књижевних форми, као и истоветна похвала просвећеном разуму.

ИЗВОРИ

- ОБРАДОВИЋ 2007: Д. Обрадовић, *Совјетски здравајо* разума, у: Сабрана дела, књига 3, приредио Душан Иванић, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”.
- Мисли из басана Доситеја Обрадовића, изабрала и приредила Радмила Пурић, *Доситејев врш*, 2018, број 6. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”.
- РОРОВИЋ 2001: А. Поповић, *Драме*, priredio Radomir Putnik, Beograd: Verzalpress–Vojnoizdavački zavod.
- РОРОВИЋ 2003: А. Поповић, *Драме*, priredio Radomir Putnik, Beograd: Vojnoizdavački zavod.

ЛИТЕРАТУРА

- ЂУРИЋ 1965: В. Ђурић, *Лирика*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
- ИВАНИЋ 2008: Д. Иванић, „Доситеј Обрадовић и генеза српске прозе”, у: *Дело Доситеја Обрадовића – Зборник радова*, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”.

- Јелић 2018: В. Јелић, „Мисли из басана Доситеја Обрадовића”, у: *Доситејејев врш*, год. VI, бр. 6, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”.
- Милинчевић 2008: В. Милинчевић, „Афоризам у Доситејејевом делу”, у: *Дело Доситеја Обрадовића – Зборник радова*, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”.
- Миочиновић 2015: М. Миочиновић, „Сценска игра Александра Поповића”, у: *Александар Поповић*, приредио Јован Љуштановић, Нови Сад: Матица српска, 237–250.

Задужбина
Доситеј
Обрадовић

Марија Вучетић*
Вероника Станић

ЛЕТОПИС ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ” за 2023. годину

17. јануар 2023. – Планирање програма и активности Задужбине у 2023. години

Задужбина „Доситеј Обрадовић” започела је 2023. годину планирањем својих активности у наредном периоду. На састанку којем су присуствовали представници Министарства просвете и представници Задужбине, договорани су наредни кораци у припремању манифестације „Доситејеви дани” у којој је централни догађај 10. април, који се од прошле школске године одлуком Министарства просвете у школама обележава као „Доситејев дан – дан сећања на Доситеја Обрадовића, великог просветитеља и првог српског министра просвете”.

У име Министарства састанку су присуствовали др Милан Пашић, помоћник министра и др Зоран Костић, посебни саветник министра просвете, док су Задужбину представљали др Душко Бабић, председник Управног одбора, др Војислав Јелић и др Душан Иванић (чланови Управног одбора) и Мирјана Драгаш, управник Задужбине. Теме овог разговора односиле су се на успостављање трајнијих веза између школа и Задужбине „Доситеј Обрадовић” у циљу реализовања активности и програма којима се промовишу вредности и знања садржане у Доситејевом делу.

* info@dositejeva.zaduzbina.rs

24. јануар 2023. – Директори школа „Доситеј Обрадовић” у Задужбини

На Међународни дан образовања, 24. јануара 2022, одржан је састанак Задужбине „Доситеј Обрадовић” са директорима школа које носе име Доситеја Обрадовића.

Циљ састанка био је да се успоставе трајније везе између школа „Доситеј Обрадовић” и Задужбине, да се размене искуства и планови за нове, заједничке програме и активности.

Најзначајније теме о којима се говорило на састанку су активности у школама у оквиру обележавања Доситејевог дана – 10. априла, који је Министарство просвете увело у Школски календар као „Дан сећања на Доситеја Обрадовића, великог просветитеља и првог српског министра просвете”, као и о оснивању Доситејевих клубова у општинама и градовима Србије, у којима ће школе „Доситеј Обрадовић” имати значајну улогу у њиховом раду и активностима.

27. јануар 2023. – Светосавска награда додељена Мирјани Драгаш

Мирјана Драгаш, управник Задужбине „Доситеј Обрадовић”, добитник је Светосавске награде за 2022. годину, за изузетан допринос неговању матерњег језика, историје, културе и обичаја.

31. јануар 2023. – Представљена је књига „Драмски јунак Доситеј” у РТС клубу

У уторак, 31. јануара 2023. Године, у РТС клубу у Београду представљена је књига „Драмски јунак Доситеј” аутора Радомира Путника. Ово издање заједнички је подухват РТС издаваштва и Задужбине „Доситеј Обрадовић”.

На промоцији су говорили др Душан Иванић и Драган Инђић, уредници, др Јелена Перић, др Марко Недић и др Бошко Сувајцић.

3. фебруар 2023. – Такмичење ученика средњих школа из књижевности 2023.

Већ дуги низ година, Друштво за српски језик и књижевност Србије, у сарадњи са Министарством просвете Републи-

ке Србије и Задужбином „Доситеј Обрадовић” спроводи такмичење из књижевности у изради најбољег другог школског писменог задатка. Циљ такмичења је усавршавање писмености и подстицај на свестраније и слојевито проучавање књижевне уметности.

Ове године такмичење је посвећено обележавању следећих јубилеја: 130 година од рођења Милоша Црњанског, 140 година од рођења Симе Пандуровића, 140 година од рођења Франца Кафке, 150 година од рођења Радоја Домановића, 210 година од рођења Петра II Петровића Његоша, и 240 година од настанка Доситејевог дела „Писмо Харалампију”.

13. фебруар 2023. – Награда Јоаким Вујић додељена Радомиру Путнику

Са великим задовољством Задужбина је примила вест и обавестила пријатеље и сараднике Задужбине „Доситеј Обрадовић” да је господин Радомир Путник овогодишњи добитник статуете „Јоаким Вујић” за изузетан допринос развоју позоришне уметности у Србији.

20. март 2023. – Књижевни салон „Код Доситеја” – представљање 10. броја Годишњака „Доситејев врт”

У оквиру Књижевног салона „Код Доситеја” представљен је јубиларни, десети број Годишњака Задужбине „Доситејев врт”. О овом броју „Доситејевог врта” говорили су Исидора Бјелаковић, Драгана Грбић, Душан Иванић, Јована Јосиповић и Милица Ђуковић. Уредник Салона била је Драгана Вукићевић.

10–17. март 2023. – Расписивање традиционалних ђачких конкурса

Задужбина „Доситеј Обрадовић” позвала је своје најдраже сараднике – ученике основних и средњих школа и њихове учитеље, професоре и менторе – да и ове године учествују у традиционалним конкурсима:

Ликовни и литерарни конкурс „Радионица баснописаца”, за ученике трећег и четвртог разреда основних школа;

Литерарни конкурс „Одјеци Доситејејевих мисли у мени”, за ученике седмог и осмог разреда основних школа;

Литерарни конкурс „Идућ’ учи, у векове гледа” за ученике средњих школа.

21. март 2023. – „Песничко подне” посвећено Милошу Црњанском

У Музеју Народног позоришта одржано је традиционално „Песничко подне”. Поводом Светског дана поезије, посетиоци Музеја Народног позоришта били су у прилици да чују песме Милоша Црњанског, које су говорили глумци Јелена Пузић и Милан Цаци Михаиловић. О делу Милоша Црњанског и његовом значају за српску културу говорио је проф. др Милан Алексић.

10. април 2023. – Меморијални дан (Почетак манифестације „Доситејејев дани”)

Помен Доситеју Обрадовићу је служио старешина Саборне цркве Светог архангела Михаила, Викарни епископ јегарски Нектарије у Саборној цркви уз појање Првог српског певачког друштва.

11. април 2023. – Књижевни салон „Код Доситеја” – „Портрет српског интелектуалца у доба просветитељства”

У оквиру Књижевног салона „Код Доситеја” представљена је књига „Портрет српског интелектуалца у доба просветитељства” проф. др Владимира Симића. Пред великим бројем посетилаца, о овом делу говорили су Никола Грдинић, Игор Борозан, Ненад Ристовић и Владимир Симић, аутор. Уредник Салона била је Драгана Вукићевић.

21. април 2023. – „Доситеј на сцени” (смотре драмских секција)

У оквиру „Доситејејевих дана” у Задужбини „Доситеј Обрадовић” одржана је позоришна смотра ученика средњих школа „Доситеј на сцени”. Повод за покретање ове манифестације је објављивање књиге „Драмски јунак Доситеј”, у којој је сабрано 11 драмских текстова о Доситеју Обрадовићу

– позоришних комада, радио и телевизијских драма. Задатак драмских секција био је да припреме драмско извођење одабране секвенце из ових дела и прикажу је на ревијалној смотри у Доситејевом дому.

Учествовали су ученици шест средњих школа из Србије и Румуније: Карловачка гимназија, Гимназија „Светозар Марковић” из Новог Сада, Гимназија „Доситеј Обрадовић” из Темишвара, Ваљевска гимназија, Електротехничка школа „Земун” из Београда и Математичка гимназија из Београда.

24. април 2023. – Свечана академија „Похвала Доситеју” у Народном позоришту

На великој сцени Народног позоришта у Београду одржана је свечана академија „Похвала Доситеју”, централни догађај манифестације „Доситејеви дани 2023”.

Пред великим бројем посетилаца, одржан је свечани програм у којем су учествовали: Ансамбл „Станислав Бинички” Министарства одбране Републике Србије, бројни вокални солисти и драмски уметници.

Аутори програма су били: Радомир Путник, сценарио; Мирољуб Аранђеловић Расински, музички уредник и Ивана Драгутиновић Маричић, редитељ.

Министарство просвете Републике Србије било је покровитељ ове свечане академије.

26. април 2023. – Отварање изложбе „НАРАВООБУЧЕНИЈА”

Пројекат је обухватао израду идејних решења (скица) и уметничких лутки инспирисаних баснама Доситеја Обрадовића. Изложбу „Наравообученија” су заједничким снагама реализовали Задушбина „Доситеј Обрадовић”, Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду и ученици и професори Школе за дизајн из Београда.

26. мај 2023. – Расписан конкурс „Доситејево златно перо”

Задужбина „Доситеј Обрадовић” по девети пут је објавила конкурс за награду „Доситејево златно перо” за најбоље објављене радове младих аутора, у оквиру књижевних врста које је Доситеј увео у српску књижевност – есеј, басна, путопис, кратка прича. На конкурс могу учествовати млади пунолетни аутори и ауторке (од 18 до навршених 35 година). Жири бира три најбоља рада која ће бити награђена.

Задужбина „Доситеј Обрадовић” добитник је признања „Звезде Београда 2019” за пројекат Награда „Доситејево златно перо” за 2019. годину. Пројекат „Доситејево златно перо” реализује се уз подршку Секретаријата за културу Града Београда.

31. мај 2023. – Обреновићи (речју, музиком, сликом)

У среду, 31. маја 2023. године одржан је драмско-музички програм „Обреновићи (речју музиком, сликом)” којим је затворен тродневни научни скуп ОБРЕНОВИЋИ И КЊИЖЕВНОСТ (уредници: проф. др Драгана Вукићевић и др Александар Пејчић).

У оквиру програма били су представљени одабрани књижевни одломци, композиције инспирисане династијом Обреновић, као и одећа Обреновића, из фонда Историјског музеја Србије.

2. јун 2023.

У Доситејевом дому одржан је састанак једног броја чланова Управног одбора Задужбине „Доситеј Обрадовић” и више заинтересованих привредника и јавних личности који ће у материјалном и програмском смислу помагати рад Задужбине. Предложено је да се оснује Савет Задужбине чији ће чланови прихватити статус суоснивача који је установљен Статутом Задужбине. Овом састанку присуствовали су: Душко Бабић, Душан Иванић, Радомир Путник, Војислав Јелић, Марко Недић, Драган Симеуновић, Љубодраг Димић, Љубивоје Ршумовић, Александар Растовић, Горан Перчевић, Душица Милановић, Снежана Илић, Мирјана Драгаш.

14. јун 2023. – Уручење награда победницима литерарног конкурса „Одједи Доситејевих мисли у мени“ за 2023. годину

Лепоте књижевне мисли посвећене Доситеју овога пута су нам доспеле из Сомбора, Врања, Краљева, Ниша, Ђурпије, Ваљева, па све до сунчаног Херцег Новог. Посебно нас је задивио број пристиглих песничких радова (готово половина), који су се огласили углавном везаним стихом, версификацијски и мотивски промишљено, али негде наивно, искрено и дечије, што је и врлина овог конкурса. Од тридесетак приспелих радова из читавог региона, жири у саставу: Лела Росић (председник жирија, професор у Филолошкој гимназији у Београду), Душица Благојевић (члан жирија, професор у ОШ „Милан Ракић“ на Новом Београду) и Урош Микић (члан жирија, професор у Математичкој гимназији у Београду) тешко је донео одлуку да свој избор сведе на 4 награђена и 3 похваљена рада.

15. јун 2023. – Уручење Награде најбољим баснописцима за 2023. годину

У Свечаној сали Доситејевог дома одржано је уручење награда најбољим баснописцима. Жири у саставу: Слободан Станишић (председник), Предраг Тодоровић, Сузана Поњавић и Љубица Бељански-Ристић, имали су заиста тежак задатак да од великог броја радова ученика из свих крајева Србије одаберу најбоље. Након уручења награда и похвала мали баснописци су уживали у представи позоришта „Талија“.

16. јун 2023. – Уручење награда победницима литерарног конкурса „Идућ’ учи, у векове гледа“ за ученике средњих школа

Жири у саставу проф. др Валентина Хамовић (председник), проф. др Јелена Панић Мараш (члан) и др Наташа Кљајић (члан), прегледао је 53 рада приспела на конкурс. Радови су приспели из различитих градова, гимназија и стручних школа. Млади нараштаји су у њима показали како се доситејевски лик појављује у новом облику, на који начин се

сустичу традиционални и модерни животни обрасци и како се негују духовне вредности у тешким временима.

20. јун 2023. – Додељена награда „Доситеј Обрадовић” за животно дело за 2022. годину

Награда „Доситеј Обрадовић” за животно дело за 2022. годину уручена је проф. Ђорђу Трифуновићу на свечаној академији „Похвала Доситеју” 20. јуна 2023. у Народном позоришту у Београду.

Задужбина „Доситеј Обрадовић”, уз подршку Министарства културе Владе Републике Србије, Народне банке Србије и Народног позоришта, основала је Награду „Доситеј Обрадовић” за животно дело и додељује је сваке године.

У име Задужбине и жирија за доделу награде за животно дело, образложење жирија прочитао је др Душко Бабић, председник Управног одбора Задужбине.

О стваралаштву професора доктора Ђорђа Трифуновића и његовом доприносу нашој историји књижевности говорила је професор доктор Ирена Шпадијер.

Након беседе проф. Шпадијер, присутнима се беседом обратио и овогодишњи лауреат, проф. др Ђорђе Трифуновић.

Програм је водила Вјера Мујовић, драмски уметник, сценарио је написао Радомир Путник, док је редитељ свечане академије „Похвала Доситеју” била Ивана Драгутиновић Маричић.

14. септембар 2023. – Одржан је састанак Уредништва „Доситејевог врта” у просторијама Задужбине

Састанку су присуствовали проф. др Душан Иванић, проф. др Персида Лазаревић Ди Ђакомо, проф. др Ненад Нинковић, др Милица Ђуковић и доц. др Драгана Грбић.

Присутна (електонским путем, преко Zoom-а): проф. др Моника Фин.

Оправдано одсутни: проф. др Роберт Ходел, проф. др Исидора Бјелаковић, проф. др Марија Рита-Лето. Извештај са састанка је достављен Задужбини „Доситеј Обрадовић”, који је, такође, прослеђен и члановима Управног одбора.

18. септембар 2023. – Уручење награда добитницима награде „Доситејево златно перо” за 2023. годину

На овогодишњи конкурс за награду „Доситејево златно перо” пристигле су три кратке приче и двадесет два есеја, тј. научна рада. Детаљним ишчитавањем приспелих прилога жири у саставу: проф. др Војислав Јелић (председник), др Јана Алексић (члан) и др Милица Ђуковић (члан), на трочасовној, конструктивној седници, детаљном проценом озбиљности приступа и валидности аргументације пристиглих есеја и прича, донео је одлуку о додели награда. Жири је доделио једну прву награду, две друге награде и две треће награде. Међу награђеним добитницима, било је и похваљених.

И ове године књижевна награда „Доситејево златно перо” реализовала се уз подршку Секретаријата за културу града Београда.

25. септембар 2023. – Сусрети са ученицима у оквиру манифестације „Дани европске баштине 2023 – Живо наслеђе” у Доситејевом дому

Ученици Средње школе за економију, право и администрацију из Београда су у пратњи проф. књижевности Горане Вељовић посетили Задужбину у понедељак, 25. септембра, с циљем да сазнају нешто више о Доситеју и погледају сталне изложбене поставке. Њихова посета прерасла је у час о Доситеју Обрадовићу, који је водила управник Задужбине Мирјана Драгаш, са великом жељом да ђацима укаже на важност Доситејевог дела за српску и европску културну баштину.

Традиционална манифестација „Дани европске баштине”, са овогодишњом темом „Живо наслеђе”, окупила је и ове године велики број институција које су отвориле своја врата како би се културно наслеђе са ових простора представило публици.

Као и претходних година, Задужбина „Доситеј Обрадовић” је учествовала са својим програмима у овој манифестацији.

Све време трајања „Дана европске баштине” посетиоци су могли у Доситејевом дому да погледају две сталне изложбене поставке:

– „ДОСИТЕЈ У БЕОГРАДУ” – изложба која приказује Доситејев живот у Београду и говори о његовом значају за нашу историју, језик, образовање, писменост, културу, као и односе са европским земљама. На изложбеним паноима представљен је и развој Београда и важних институција у њему.

– „ПРЕКРЕТАЊА. ХАЛЕ–ЛАЈПЦИГ, ПРЕКРЕТНИЦА У ЖИВОТУ ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА” – изложба чији је аутор доц. др Драгана Грбић, настала поводом 230 година од објављивања „Писма Харалампину” и „Живота и прикључења”, са циљем да осветли околности Доситејевог студијског боравка у Халеу и Лајпцигу.

Посетиоци су могли да погледају и изложбу „Наравообученија” – разгледање изложбе уметничких лутака по мотивима из Доситејевих басана (радови ученика Школе за дизајн из Београда).

13. октобар 2023. – Посета Патријарху

Представници Задужбине „Доситеј Обрадовић” имали су част да посете Његову Светост, Патријарха српског г. Порфирија. Задужбину су представљали Мирјана Драгаш, управник, као и чланови Савета Задужбине – Горан Перчевић, председник, проф. др Војислав Јелић, проф. др Драган Симеуновић, проф. др Дарко Танасковић и доц. др Михаило Зоговић. Овом приликом, представници Задужбине упознали су Његову Светост са активностима Задужбине „Доситеј Обрадовић”. Патријарх српски, г. Порфирије показао је велику пажњу и интересовање за рад наше куће.

25. октобар 2023. – Одлука о одузимању доњег простора Задужбини „Доситеј Обрадовић”

Из Министарства културе је стигло обавештење да се Задужбини „Доситеј Обрадовић” одузима доњи простор и даје на коришћење Културно просветној заједници Србије и да је обавеза Задужбине да направи примопредају простора.

7. новембар 2023. – Свечани сусрет „Доситеј, школа и књиге”

У уторак, 7. новембра 2023. године, Задужбина „Доситеј Обрадовић” организовала је свечани сусрет поводом Дана

просветних радника у Србији. У Доситејевом дому у Београду окупио се велики број просветних радника, ђака, новинара и других поштовалаца Доситејевог дела.

Мирјана Драгаш, управник Задужбине, упознала је присутне са радом Доситејеве задужбине која улази у двадесету годину постојања. О Доситеју и његовом значају за српску и европску културу и просветитељство говорили су проф. др Душан Иванић и проф. др Војислав Јелић.

Његова Светост Патријарх српски г. Порфирије делегирао је високопречасног протојереја Ђорђа Стојисављевића, војног свештеника и духовника Маркове цркве у Београду који се пригодним речима обратио присутнима на овом скупу.

Госпођа Славица Ђукић Дејановић, министар просвете, честитала је свим запосленим у просвети предстојећи празник и најавила расписивање Јавног позива за доделу повеља „Доситеј Обрадовић“, као признања појединцима и установама који су током 2023. године показали изузетне резултате у области просвете. Госпођа Ђукић Дејановић је, такође, подсетила присутне да је на иницијативу Задужбине „Доситеј Обрадовић“ установљен Доситејев дан који се од пре неколико година обележава у школском календару као дан сећања на Доситеја Обрадовића, а остали дани до краја априла као Доситејеви дани.

14. новембар 2023. – Извршена је примопредаја простора на првом спрату Задужбине „Доситеј Обрадовић“

Задужбина је предала кључеве и доњи простор је припао Културно просветној заједници Србије на челу са господином Жиком Ајдацићем и господином Зораном Аврамовићем.

15. новембар 2023. – Расписан је конкурс за доделу награде „Доситеј Обрадовић“ за животно дело

Задужбина „Доситеј Обрадовић“ је једанаести пут расписала конкурс за награду „Доситеј Обрадовић“ за животно дело.

Награда се додељује за животно дело за све дисциплине науке, просвете, књижевности и културе, којима припада,

или их је утемељио у српској средини, наш велики писац и просветитељ Доситеј Обрадовић – филозофију, етику, естетику, теорију и историју књижевности, компаратистику, све књижевне жанрове, лингвистику, различите гране педагошко-психолошке теорије и праксе, преводилаштво и све видове културног посредништва и комуникације.

Досадашњи добитници награде за животно дело били су: Владета Јеротић, Бисерка Цвејић, Раша Попов, Љубомир Симовић, Стеван Бугарски, Димитрије Стефановић, Светомир Бојанин, Сениша Павић, Данило Н. Баста и Ђорђе Трифуновић.

Награда „Доситеј Обрадовић” за животно дело додељује се уз подршку Министарства културе. Конкурс је отворен од 15. новембра до 15. децембра 2023. године.

22. децембар 2023. – Донета је одлука о добитнику награде „Доситеј Обрадовић” за животно дело за 2023. годину

Жири за доделу Награде „Доситеј Обрадовић” за животно дело, у саставу Љубодраг Димић, председник, Славко Гордић, Радивоје Микић, Марко Недић и Дарко Танасковић, чланови, на седници одржаној 22. децембра 2023. године, донео је одлуку да се Награда „Доситеј Обрадовић” за животно дело за 2023. годину додели Радомиру Путнику.

Издавачка делатност Задужбине „Доситеј Обрадовић”
у 2023. години
(ШТАМПАНА ИЗДАЊА)

Годишњак Задужбине, Доситејев врт, бр. 11
Српска приповетка Доситејевог доба, приредио Душан Иванић

Сазвежђа Павла Соларића: у потрази за савршеном прошлошћу Словена, Персида Лазаревић Ди Ђакомо

НАГРАДА „ДОСИТЕЈЕВО ЗЛАТНО ПЕРО” (2024)

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ЖИРИЈА

На овогодишњи конкурс за награду „Доситејево златно перо” пристигла су четрдесет три прилога, седам кратких прича и тридесет седам есеја. Генолошка класификација прилога својеврсно је сведочанство о токовима развоја савремене књижевности и науке о књижевности, будући да басне у вишегодишњем периоду изостају са конкурса, док су путописи приметно мање заступљени, што указује на потешкоће са којима се млади аутори суочавају у покушајима проналажења довољно отворених публикација (пре свега часописа) у којима би басне и путописи могли да буду објављени. И док су за путописе које пишу аутори до 35 година подесни електронски часописи (због диспропорције између обима путописа и материјалних средстава, часописи који излазе у штампаном облику, у мањој мери), дотле је могуће запазити да млади аутори ретко пишу басне, што и јесте највећа разлика у статусу и третману дидактичке компоненте литерарних дела у Доситејевом и данашњем добу. С друге стране, може се констатовати да на конкурс за награду „Доситејево златно перо” доминирају есеји, при чему је јасно да есеја у устаљеном значењу нема, те да су превасходно присутни научни радови (са пуном научном апаратуром и опсежном литературом), остварени у формално-стилском кључу строгог академског дискурса. Побројани чиниоци релевантни су са књижевноисторијског аспекта, као показатељи генезе српске књижевности, посматране кроз призму путева утрвених делатношћу плодног пера Доситеја Обрадовића. Уз запажање

да је према броју приспелих радова на конкурс научна критика и есејистика и ове године испредњачила у односу на приповедне, путописне и алегоријске облике, којима је наш књижевник и просветитељ подједнако посвећивао стваралачку пажњу, жири у саставу Војислав Јелић (председник), Јана Алексић и Милица Ђуковић донео је одлуку о додели награда.

Првом наградом овенчан је Урош Ђурковић за есеј „Еколошке теме у савременој српској поезији за децу: преглед проблема”. Добитнице друге награде су Маријана Јелисавчић Карановић за есеј „Између Вавилона и Новог Јерусалима (град у *Београдским причама* Симе Матављуа и *Новобеоградским причама* Михајла Пантића)” и Сања Перић, за есеј „Тематизација НАТО бомбардовања СР Југославије у есејистици Борислава Радовића”. Трећу награду равноправно деле Јелена И. Маринков за есеј „Ватра у поезији Бранислава Петровића”, Софија Тодоровић за есеј „Децентрирање медијатора у *Причама које су изјубиле равношежу* Станислава Винавера” и Милан Радоичић за есеј „Метафоре вампира – Слободан Селенић у дијалогу с традицијом”.

Жири похваљује Јовану Милованчевић, за есеј „Болест у роману *Црвене мајле* и збирци прича *Ушуљена кандила* Драгише Васића” и Младена Ђуричића, за есеј „Драмски списи Косте Руварца”.

У „Предисловију” *Живоша и њиховог* готово као програмско начело Доситеј Обрадовић поставља следећу тврдњу „Воспитаније младости [јесте] ствар најнужнија и најполезнија човеку на свету, будући да од ње зависи сва наша доброта илити злоћа, следователно, и сва срећа илити несрећа, колико телесна толико и душевна...”, да би, истом приликом као циљ васпитања поставио следећи захтев „Њихова млада телеса у здрављу да садржавају [...] Њихово младо срце к човекољубију и к добрим наравом мало-помало да окрећу; њихов ум и разум, како почну мислити и расуждавати, да просвештавају [...] А сврх свега, њихово младо срце љубовију правде, истине, поштенога мишљења и мудровања како слатким матерњим млеком да напојавају, злонаравне, строптиве и злоговорљиве слуге и слушкиње и свако зло

друштво од њих да удаљавају.” Иако су се друштвене прилике и ситуација у култури знатно измениле у односу на време у којем је Доситеј живео и стварао, васпитање деце и омладине (неговање књижевног укуса, али и развијање емпатије) остаје један од примарних циљева образовног процеса и читалачке праксе. Стога, на трагу Доситејевог императива васпитања омладине, али и духа просвећености и њему саобразне пријемчивости за упознавање и примену нових научних достигнућа у распрострањавању старих, дубоко хуманистичких идеала, може се разумети подрбан преглед еколошких тема у савременој српској поезији за децу, у есеју Уроша Ђурковића. Тематика и методологија овог есеја на адекватан начин рефлектују актуелни тренутак науке о књижевности, али и историјски развој савремених друштава, доносећи смело, иновативно читање опсежне грађе, а покрећући, уједно, релеватна питања у ширем, културно-историјском контексту. Издвојивши корпус пострадаовићевске српске поезије за децу (оне која је објављена након 1984. године), применивши подједнако инклузивно и ексклузивно виђење еколошке тематике, а одредивши екологију не само као науку посвећену заштити животне средине, већ науку која проучава однос живих бића и њихове животне средине, аутор је извршио типологију песничких књига и појединачних песама, на оне које представљају 1) каталогску устројену лирску ботанику и зоологију и 2) песме које подстичу младе читаоце на преиспитивање властитог односа према животном окружењу, уз уважавање и оцену како еколошког активизма тако и политичког ангажмана самих стваралаца који пишу за децу. Гумачећи књижевна дела Милована Данојлића, Добрице Ерића, Верољуба Вукашиновића, Лазе Лазића, Божицара Мандића, Десанке Максимовић, Бранка Стевановића, Гвида Тартаље, Драгана Хамовића и Дејана Алексића, поред сувереног познавања теорије књижевности али и завидне упућености у формално-стилске одлике и тематски регистар остварења која припадају књижевности за децу, Урош Ђурковић показао је на који начин поезија за децу, сагледана из екокритичке визуре, може покренути изузетно важна питања и херменеутичким стратегијама развити одређене (по-

жељне) особине код младих читалаца, тј. „њихов ум и разум, како почну мислити и расуждавати” окренути ка разумевању различитих типова другости и *џолезној* суживота са њима. Наиме, еколошке теме у поезији за децу, како показују резултати Ђурковићевог истраживања, утичу на преиспитивање односа младих читалаца према животном окружењу, на одустајање од антропоцентричне визуре као повлашћене, априорне и надређене другим и другачијим животним облицима, на развијање саосећања према живим бићима која припадају различитим врстама како фауне тако и флоре, на потпуније и суптилније перципирање тоталитета стварности и света у којем човек обитава, при чему не остаје занемарена ни етичка димензија поезије за децу и однос према традиционалним вредностима (инструктивни су увиди овог аутора о могућностима развоја „патриотске ботанике”), као и према актуелној политичкој стварности. Поред богате ерудиције и изразитог талента за промишљање књижевнотеоријских проблема, Ђурковић остварује праву меру књижевнокритичког израза, будући да ненаметљиво али посве аргументовано упућује замерке поводом инкорпорирања политичког дискурса у песме за децу, указујући, при анализи Данојлићеве *Велике џијаце*, на „неусклађеност између деликатности теме и нивоа читалачких компетенција деце, као публике којој је књига намењена”, да би, другом приликом (при анализи *Еколошке башиџе азбуквара* Добрице Ерића) као неадекватно и непотребно поетско решење издвојио вулгаризме, нарочито у контексту буквара „као утемељујуће књиге, која форматира основне односе између ствари, појава и бића”. Узевши у обзир друштвени, политички и еколошки ангажман аутора, сагледавши еколошке теме на композиционом, стилско-изражајном плану али и на равни по(р)ука и развоја свести о животном окружењу младих читалаца, Ђурковић, посредством минуциозне анализе савремене српске поезије за децу, показао је који би био ексклузивни значај бављења књижевношћу у постхуманистичкој ери, стога се првонаграђени есеј доима као недвосмислена и убедљива одбрана литературе и хуманистичких вредности, преко потребна у тренутку када шира јавност у њих сумња или их обезвређује.

Друга награда додељена је Маријани Јелисавчић Карановић, за есеј „Између Вавилона и Новог Јерусалима (град у Београдским причама Симе Матављуа и Новобеоградским причама Михајла Пантића)“. Функционално примењујући опсежну литературу из историје књижевности, социологије и антропологије, ауторка овог есеја, одредивши се доследно за компаративно читање, указала је на дистинкције у карактеризацији и концепцији књижевних јунака прозе двојице српских писаца (Матавуљеви ликови су угавном дошљаци, Пантићеви су од рођења житељи Новог Београда; Матавуљеви ликови су предузимљиви, активни, Пантићеви пак непокретни, пасивни), обраћајући посебну пажњу на елементе социјалне стратификације градских насеља, односно на особено фикционално упризорење просторно коегзистентних а социјално искључивих друштвених група. Тежиште анализе у овом есеју садржано је у праћењу постепене трансформације града у мегалополис и последица које је ова промена донела, а које је српска проза, одувек осетљива на епистемолошке измене, верно испратила, при чему ауторка у фокус своје интерпретације ставља пре свега етичка питања (присуство феномена попут порока и криминала) и проблем одсуства комуникације у дехуманизованим условима (пре)бивања унутар мегалополиса. За есеј Маријане Јелисавчић Карановић, ауторке која је уједно талентована прозаисткиња, карактеристичан је течан и избрушен стил, пажљив избор литературе, те веома инспиративан и узбудљив поступак аргументације, налик вештом прозном грађењу сижеа. Истоветна, изузетно висока обавештеност како о предмету истраживања (целокупном песничком и есејистичком стваралаштву Борислава Радовића), тако и о рецентној књижевнотеоријској, али и социолошкој и историографској литератури, уз хвале вредну стилску елеганцију, одмереност и надасве објективност у третману неуралгичног, болног и трауматичног сегмента српског колективног памћења, показала је Сања Перић, ауторка есеја „Тематизација НАТО бомбардовања СР Југославије у есејистици Борислава Радовића“. Посветивши пажњу запостављеном, недовољно изученом сегменту Радовићеве есејистике, односно одредивши се за

анализу нетипичног, композиционо сложеног (на четрнаест одељака сегментираног) огледа „Човек у рату”, Сања Перић вешто је регистровала стилске карактеристике, ритам излагања који прати емоционална превирања и промене визууре из којих се догађаји посматрају, издвојивши притом мноштво аудитивних и олфактивних сензација, као и позицију „малих” људи и њихову свакодневицу у турбулентном, ратном времену, да би у датом неуобичајеном споју факције и фикције као битан тематски аспект анализирала уједно и аутопоетичка питања и њихову нужну корелацију са елементима социјалне стварности. Сврховито посежући за релевантном литературом која испитује начине моделовања наратива о трауми, Перићева је успела да проникне у најсуптилније како тематске, тако и стилске аспекте Радовићевог четрнаестоделног есеја, да би у хуманистичком витализму и емоционалној кривуљи коју сачињавају страх, егзистенцијални дрхтај, коначно и ослобађајући смех, хумор и иронија, ауторка уочила менталитетска својства српског национа и држање колектива у тренуцима великог историјског удеса, о чему пишу, како Борислав Радовић, тако и сама Сања Перић, верно, углађено и пре свега достојанствено.

У есеју „Ватра у поезији Бранислава Петровића” Јелена И. Маринков доноси маестрално тумачење семантичке и симболичке импликације мотива ватре у поезији једног од класика нашег модернистичког песништва, херменеутички плодотворно укрштајући Башларову психоаналитичку интерпретацију имагинацијских представа ватре, антрополошке студије Клода Леви-Строса и етнографска истраживања Симе Тројановића. Такво методолошко утемељење рада допринело је његовој изузетној композиционој организацији, аналитичкој прегледности и поузданости интерпретативних резултата.

Упустивши се у захтевно изналагање митолошких матрица и образлагање поступака њихове имагинативно-културолошке надоградње у Винаверовим *Причама које су изјубиле равношјежу*, сходно раномодернистичким поетичким и филозофским захтевима, као и ауторском креативном импулсу, а посредством намерне промене позиције и улоге ликова-ме-

дијатора, Софија Годоровић показује завидну посвећеност предмету истраживања и несвакидашњу обавештеност, како у домену српске и светске књижевности, тако и у домену античког митолошког система и хуманиоре. Својом широком антрополошком, архетипском и компаративном заснованошћу овај акрибичан и аналитички прегнантан научни рад испуњава све захтеве меродавног сагледавања и ситуирања једног остварења у књижевноисторијски низ.

Милан Радоичић у есеју „Метафоре вампира – Слободан Селенић у дијалогу с традицијом” определио се за апартнији, а тиме и методолошки захтевнији, угао анализе приповедачких поступака и карактеризације јунака у роману *Убиство с предумишљајем* Слободана Селенића и његове драматуршке адаптације у истоименом филму Горчина Стојановића, имајући на уму значајно семиотичко зрачење ових остварења у пољу нашег колективног културног памћења. Ослонивши се тако на етнолошка, фолклористичка и симболистичко-алегоријска истраживања феномена вампиризма, аутор је успео да расветли недовољно проучене књижевно-фантастичне елементе, значењске паралеле, друштвено-идеолошке и антрополошке поруке Селенићевог дела.

Похваљена Јована Милованчевић у есеју „Болест у роману *Црвене мајле* и збирци прича *Ушуљена кандила* Драгише Васића” тематски врло усредсређено и херменеутички продубљено, веома лепим и пробраним стилем, осветљава приповедне манифестације и семантичка исходишта једног значајаног тематско-мотивског изданка субјективно постављене модерне прозе, као што је болест, у двама истакнутим остварењима великог српског писца у првој половини 20. века. На другој страни, рад „Драмски списи Косте Руварца”, посредством анализе дела из опсега жанра *џосрбе* чијем је развоју допринео овај из нашег фокуса скрајнути књижевник, представља значајан књижевноисториографски допринос нашем потпунијем познавању како његовог драмског опуса, књижевног и позоришног прегалаштва, тако и културних прилика његовог доба.

Награђене и похваљене ауторе, као и оне кандидате који ове године нису ушли у овај круг, свесредно подсти-

чемо да истрају у отпочетим научним и стваралачким активностима, упркос различитим изазовима и евентуалним спољашњим потешкоћама.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА

Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић” *Доситејејев врш* научна је периодична публикација специјализована за проучавање 18. века и према последњој Категоризацији српских научних часописа из области хуманистичких наука Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије спада у категорију М52.

Годишњак се објављује једном годишње, а рок за пријем прилога је 15. септембар текуће године. Радове је потребно послати у ворду и ПДФ-у на имејл адресу Уредништва dositejevvrst@gmail.com. Имејл је потребно насловити (поље Subject): **Прилог за *Доситејејев врш*.**

Рад који се прилаже не сме бити раније објављиван, нити бити у процесу разматрања за објављивање у другом часопису. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе је потребно навести у посебној напомени у дну прве странице чланка. Рад треба да представља резултат оригиналног ауторског истраживања.

Годишњаку *Доситејејев врш* и Задужбини „Доситеј Обрадовић”, као оснивачу ове периодичне публикације и свог академског гласила, уступа се право на прво објављивање рада или било ког дела рада у штампаном и електронском облику.

Текст који се прилаже мора бити приређен у складу са Упутством ауторима за уређење текста, које се објављује на крају сваког броја *Доситејејеве врше*, а које је доступно и на

интернет страници Задужбине „Доситеј Обрадовић” <https://dositejeva-zaduzbina.rs/biblioteka/> .

Све прилоге уз текст је потребно доставити у одвојеним документима, а за ликовне прилоге **обезбедити ауторска права** са тачно назначеном дозволом за објављивање у *Доситејевој врши*.

У случају да су у тексту коришћени посебни фонтови и специјални знакови (нпр. старогрчки, старословенски, хебрејски и сл.), аутори су замољени да о томе информишу Уредништво.

Где је могуће линкови референци и ДОИ бројеви су приложени.

Аутори су замољени да наведу ORCID код, као и ID са академских друштвених мрежа попут academia.edu или researchgate.net, уколико постоји.

ПОЛИТИКА ОТВОРЕНОГ ПРИСТУПА

Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић” *Доситејева врш* је часопис са отвореним приступом и сви његови прилози се могу преузети на сајту Задужбине „Доситеј Обрадовић” <https://dositejeva-zaduzbina.rs/biblioteka/> и користити у складу са лиценцом написаном испод сваког објављеног чланка. Тиме *Доситејева врш*, у складу са својом основном оријентацијом ка поетици просветитељства и демократизацији знања, пружа непосредни отворени приступ свом садржају и сви научни резултати су доступни јавности, чиме се подржава размена знања у што ширим академским круговима и омогућава широј читалачкој публици да користи прилоге у научне сврхе.

ПРОЦЕС РЕЦЕНЗИЈЕ

Пре објављивања у Годишњаку Задужбине „Доситеј Обрадовић” *Доситејева врш* прилози се рецензирају од стране **два анонимна рецензента**, чиме се битно доприноси побољшању квалитета научних радова.

Рецензент је замољен да заврши рецензију у року од три недеље од дана пријема рукописа. Уколико је спречен да заврши рецензију у предвиђеном року, рецензент се обавезује да без одлагања обавести Уредништво. Уредништво *Досићејевој врши* не пружа никакву накнаду за рецензирање радова.

Рецензенти се бирају спрам потребних знања и компетенција из предметне области из које је предложени рад. Рецензенти не могу бити коаутори заједничких публикација са било којим од аутора рукописа.

Због принципа анонимности рецензије, рецензенти су обавезани да о теми и раду који оцењују не говоре са другим сарадницима, колегама или ауторима, те да своја образложења пажљиво поткрепе прецизним аргументима.

Основни аспекти у процесу рецензирања се односе на процену 1. релевантности теме и истраживања за годишњак *Досићејев врш*; 2. научне релевантности теме у оквиру општог академског контекста; 3. структуре рада, која мора бити у складу са свим принципима писања академског научног рада; и 4. релевантности коришћене литературе.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА

1. **Дужина рукописа:** до 16 страница (35.000 знакова са размацама укључујући и литературу).

2. **Формат:** *фонџ:* Times New Roman; *величина фонџа:* 12; *размак између редова:* Before: 0; After: 0; Line spacing: Single.

3. **Параграфи:** *формати:* Normal; *први ред:* увучен аутоматски (Col 1).

4. **Име аутора:** Наводе се име(на) аутора, **средње слово** и презиме(на). Име и презиме домаћих аутора увек се исписује у оригиналном облику (ако се пише латиницом – са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.

5. **Назив установе аутора (афилијација):** Непосредно након имена и презимена наводи се пун (званични) назив и

седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија. Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки од аутора. Функција и звање аутора се не наводе.

6. Контакт подаци: Адресу или електронску адресу аутор ставља у напомену при дну прве странице чланка, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. У оквиру прве фусноте потребно је навести и ORCID код, уколико постоји. Уколико је неопходно навести назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру којег је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм. Тај податак се наводи у посебној напомени, која је двема звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.

7. Језик рада и писмо: Основни језик Годишњака Задужбине „Доситеј Обрадовић” *Досиџејев врџ* је српски. Пред српског *Досиџејев врџ* је отворен и за прилоге на енглеском, немачком, руском и италијанском језику. За радове на српском језику препоручено писмо је ћирилица.

8. Наслов: Наслов треба да буде на језику рада; треба га поставити центрирано и написати великим словима.

9. Апстракт: Апстракт треба да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има до 100 речи и да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.) и кључних речи, након којих следи текст чланка. Апстракт је на српском или језику чланка. Апстракт треба да буде испод наслова рада, без ознаке *Апстракт*. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

10. Кључне речи: Број кључних речи не може бити већи од 10. Кључне речи дају се на оном језику на којем је написан апстракт и пишу се дају непосредно након апстракта, са ознаком *Кључне речи*. [Техничке пропозиције за уређење:

формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

11. Претходне верзије рада: Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, при дну прве стране чланка. Не може се објавити рад који је већ објављен у неком часопису: ни под сличним насловом нити у измењеном облику.

12. Навођење (цитирање) у тексту: Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити консеквентан од почетка до краја текста. Захтева се следећи систем цитирања, преовлађујући у науци о језику:

... (Деретић 1974: 47–51)..., / (в. Деретић 1974: 47–51)...,
/ (уп. Деретић 1974: 47–51)... / Ј. Деретић (1974: 47–51) сма-
тра да...

[наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „ ”]

13. Напомене (фусноте): Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу. [Техничке пропозиције за уређење: формат – Footnote Text; први ред – увучен аутоматски (Col 1); величина фонта – 10; нумерација – арапске цифре.]

14. Табеларни и графички прикази: Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с лингвистичким стандардом опремања текста.

15. Листа референци (литература): Цитирана литература обухвата по правилу библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Литература се наводи на крају рада, пре резимеа, са ознаком: ЛИТЕРАТУРА. Референце се наводе на доследан начин, азбучним односно абecedним редоследом. Ако се више библиографских јединица односе на истог аутора, оне се хронолошки постављају. Име аутора, наслов рада, извор итд. наводе се на следећи начин:

[за књигу]

Деретић 1969: Ј. Деретић, *Досићеј и његово доба*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.

Деретић 1974: Ј. Деретић, *Поешика Досићеја Обрадовића*, Београд: Вук Караџић.

Деретић 1989: Ј. Деретић, *Поешика просвећивања: Књижевности и наука у делу Досићеја Обрадовића*, Београд: Књижевне новине.

[за чланак]

Младеновић 1990: А. Младеновић, „Доситејев назив за српски језик”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане 19/2*, Београд: Међународни славистички центар, 9–20.

Шмаус 1934: А. Шмаус „Пословне везе Доситеја Обрадовића са фирмом Бреиткопф”, у: *Прилози за књижевности, језик историју и фолклор*, Београд, св. 1–2, 27–41.

[за прилог у зборнику]

Ђорђевић 1911: Т. Ђорђевић „Доситеј Обрадовић и фолклорно градиво”, у: *Споменица Досићеја Обрадовића*, Београд: Српска књижевна задруга, 38–52.

Стојановић 2011: М. Стојановић, „Евангелистичка школа у Смирни у време Доситејево”, у: Душан Иванић (ур.), *Досићеј и (српска) школа*, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”, 119–124.

[за радове штампане латиницом]

Куна 1970: Н. Kuna, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

[за радове на страном језику – латиницом]

Невекловски 1995: G. Neweklowsky: *Dositej Obradović Leben und Abenteuer. Teil 1, Leipzig 1783: Konkordanzen, Wortlisten*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Остојић 1909: Т. Ostojić, „Dositheus Obradović's Klosterjahre“, у: *Archiv für slavische Philologie*, Berlin, Vol. XXX, 89–133.

[за радове на страном језику – ћирилицом]

Радченко 1897: К. Θ. Радченко, *Доситѡей Обрадовиѡ и еїо лиѡературная дѡятелъносѡѡь*, Кіевъ: Типографіѡ Императорскаго Университета Св. Владиміра.

Толстој 2004: С. Толстая, „О лингвистических воззрениях Йована Раича“ у: Ананьева, Н.Е., Карцева, З. И, *Славянский вестник*, Выпуск 2 К 70-летию В. П. Гудкова, Москва: Филологический факультет, Кафедра славянской филологии.

Радове истог аутора објављене исте године диференцирати додајући *a*, *b*, *c* или *a*, *б*, *в*, нпр.: *2006a*, *2006b* или *2009a*, *2009б*.

Ако има два аутора, навести оба презимена, нпр.: *Обрадовић, Рајић*; ако их има више: после првог презимена (а пре године) додати *et al* или *и др*.

Ако није прво издање, ставити суперскрипт испред године, нпр.:

Деретић⁴ 2004: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Просвета.

[Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред: куцати од почетка, а остале увући аутоматски (Col 1: опција Hanging, преко апликаата Paragraph – са менија Format), нпр.:

Кајперт 1985: Н. Keipert „Doppelübersetzungen bei Dosithej Obradović“, у: *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, Vol. XXXI–XXXII, 215–224.

Поступак цитирања докумената преузетих с Интернета:

[монографска публикација доступна on-line]

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. «адреса са Интернета». Датум преузимања.

Пр.: Остојић, Тихомир. *Досиџеј Обрадовић у Хојову*, <<https://pretraziva.rs/prikaz/dositej-obradovic-u-hopovu/1>> 15.10.2023.

[прилог у серијској публикацији доступан on-line]

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов љериодичне љубликације*, датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пр. Heppner, Harald. Emotions Between the Lines: The Viennese Court and the Orthodoxes in the Danube-Carpathian Region. *Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe*, Jahrgang (2021), Heft 4 (2021), Seite 9–20 Graz: Universitätsbibliothek <<https://unipub.uni-graz.at/sog18/periodical/titleinfo/6883955>> 15.10.2023.

[прилог у енциклопедији доступан on-line]

Име одреднице. *Наслов енциклољедије*. «адреса са Интернета». Датум преузимања.

Пр.: „Serbian Literature”. *Britannica*. <<https://www.britannica.com/art/Serbian-literature#ref224615>> 15.10.2023.

16. Резиме: Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на једном светских језика. Резиме се даје на крају чланка, након одељка ЛИТЕРАТУРА. Превод кључних речи на језик резимеа долази после резимеа.

Уредништво

ИЗДАВАЧ
Задужбина „Доситеј Обрадовић”

ЗА ИЗДАВАЧА
Мирјана Драгаш

ПРИПРЕМА И ШТАМПА

Сигоја
Ш Т А М П А

office@cigoja.com

ТИРАЖ
300

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41

ДОСИТЕЈЕВ врт : годишњак Задужбине “Доситеј Обрадовић” =
Dositej' s Garden : annual of “The Dositej Obradović” endowment / главни
уредник Драгана Грбић. – Год. 1, бр. 1 (2013)- . – Београд : Задужбина
“Доситеј Обрадовић”, 2013- (Београд : Чигоја штампа). – 24 см

Годишње.

ISSN 2334-9476 = Доситејев врт
COBISS.SR-ID 203263244